



T.C.

ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ  
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ  
TARİH ANABİLİM DALI  
YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

**Sinop, Samsun ve Trabzon'da  
Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve  
Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)**

(DOKTORA TEZİ)

İsmail YAŞAYANLAR

BURSA-2015



T.C.

**ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**  
**TARİH ANABİLİM DALI**  
**YAKINÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**Sinop, Samsun ve Trabzon'da**  
**Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve**  
**Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)**

**(DOKTORA TEZİ)**

**İsmail YAŞAYANLAR**


**Danışman:**  
**Prof. Dr. Saime YÜCEER**

**BURSA-2015**

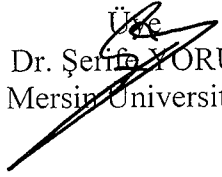
**T. C.**  
**ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ**  
**SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ'NE,**

Tarih Anabilim Dalı Yakınçağ Tarihi Bilim Dalı'nda 711242001 numaralı İsmail Yaşayanlar'ın hazırladığı "Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)" konulu Doktora Tezi ile ilgili savunma sınavı, 05/11/2015 günü 10:00 - ~~12.00~~ saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin başarılı/başarısız olduğuna oybirliği/oyçokluğu ile karar verilmiştir.

Sıvan Komisyonu Başkanı  
(Tez Danışmanı)  
Prof. Dr. Saime YÜCEER  
Uludağ Üniversitesi



Üye  
Prof. Dr. Şenife YORULMAZ  
Mersin Üniversitesi



Üye  
Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU  
Düzce Üniversitesi



Üye  
Doç. Dr. Hülya TAŞ  
Uludağ Üniversitesi



Üye  
(Tez İzleme Komitesi Üyesi)  
Doç. Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI  
Uludağ Üniversitesi



05/11/2015

## ÖZET

Yazar Adı-Soyadı : İsmail YAŞAYANLAR  
Üniversite : Uludağ Üniversitesi  
Enstitü : Sosyal Bilimler Enstitüsü  
Anabilim Dalı : Tarih  
Bilim Dalı : Yakınçağ Tarihi  
Tezin Niteliği : Doktora Tezi  
Sayfa Sayısı : xiv + 286  
Mezuniyet Tarihi : 11.11.2015  
Tez Danışmanı : Prof. Dr. Saime YÜCEER

### **Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınları, Karantina Teşkilatı ve Kamu Sağlığı Hizmetleri (1876-1914)**

Bu tez çalışmasının ana hedefi XIX. yüzyılda büyük pandemiler halinde dünyaya yayılan ve Osmanlı coğrafyasında epidemiler halinde kendini gösteren kolera hastalığı ile mücadelede belediyeçilik, karantina ve kamu sağlığı uygulamalarının kurumsallaşma sürecini Sinop, Samsun ve Trabzon kentleri örneklerinde incelemektir. Kolera özellikle demografik ve ekonomik hareketliliğin yoğun olduğu, kentsel altyapı ve üstyapı sorunları bulunan kentlerde sıklıkla görülen bir salgın hastalıktır. Bu bağlamda Sinop, Samsun ve Trabzon hem sosyal ve ticari hareketliliğin yoğun olduğu hem de altyapı ve üstyapı sorunlarıyla boğuşmaları sebebiyle, koleranın yayılması için uygun ortam teşkil etmiştir. Bu çalışma Osmanlı Devleti'nde özellikle Meşrutiyet döneminden itibaren sağlık alanında modernleşme teşebbüsleri, kamu sağlığı pratiklerinin uygulamaya konulması ve karantina teşkilatının kolera ile mücadeleye uygun bir hale getirilmesi sürecine de ışık tutmaktadır.

Bu tez çalışması sonuçları itibariyle koleranın tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de kamu sağlığı uygulamalarını hayata geçirmede en büyük tetikleyici olduğunu ortaya koymuştur. Karantina teşkilatının kolera ile mücadeleye uygun olarak revize edilmesi, tahaffuzhanelerin klasik tecrit yapılarından modern dezenfeksiyon merkezlerine dönüşmesi, taşra hekimlerinin merkezden tayin edilmesi ve halkın faydalanabileceği hastane yapılarının inşasına başlanması sürecinde koleranın kurumsal



gelişime pozitif bir ivme kazandırdığı aşıkardır. Ancak Sinop, Samsun ve Trabzon örneklerinde de görüldüğü üzere Osmanlı Devleti, kolerayla mücadele karşısında köktenci çözümler üretmek ve uygulamalar yapmak yerine, anı kurtaran, geçici nitelikte kriz yönetimi uygulamaları ile hastalığı önlemeye çalışmıştır. Bu durum kentsel hijyenin tesis edilememesi, halka temiz içme suyunun sağlanamaması, altyapı ve üstyapı sorunlarının giderilememesi sebebiyle kolera gibi ancak yüksek ısıda yok edilebilen bir bakterinin yol açtığı hastalığın tekrar tekrar Osmanlı şehirlerinde salgın halini almasına sebep olmuştur.

***Anahtar Kelimeler: Kolera, Kamu Sağlığı, Karantina, Sinop, Samsun, Trabzon.***

## ABSTRACT

Name and Surname : İsmail YAŞAYANLAR  
University : Uludağ University  
Institution : Social Science Institution  
Field : History  
Branch : Modern History  
Degree Awarded : Doctor of Philosophy (Ph.D)  
Page Number : xiv + 286  
Degree Date : 11.11.2015  
Supervisor : Prof. Dr. Saime YÜCEER

### **Cholera Epidemics, Quarantine Organization and Public Health Services in Sinop, Samsun and Trabzon (1876-1914)**

The main objective of this thesis is to study the examples of the institutionalization process of the municipality works, the quarantine and public healthcare enforcements in the cities of Sinop, Samsun and Trabzon in the fight against cholera which spread throughout the world as great pandemics and emerged as epidemics over the Ottoman geography in the 19<sup>th</sup> century. Cholera is a contagious disease which usually appears in cities where there is intense demographic and economic activity, and also in cities with a poor infrastructure and superstructure. In these terms, Sinop, Samsun and Trabzon, where there was intense activity both socially and commercially and where the infrastructure and superstructure was a major issue, constituted a favorable environment for the rapid spread of cholera. This study also provides an insight to the Ottoman State's modernization efforts in the field of healthcare particularly since the Constitutional Era, the implementation of public health practices and the process of improving the quarantine service to the level conformable for the battle against cholera.

As a result, this thesis study reveals that cholera was the major factor in the development and introduction of public healthcare in the Ottoman State, as it was in the whole of the world. The revision of the quarantine service in accordance with demands in the struggle against cholera, transforming the quarantine stations from classic isolation

areas into modern disinfection bases, the posting of doctors to rural areas from the base and commencement in the construction of hospital buildings beneficial to the people clearly provided pace in the institutional developments in cholera. However, as it appears in the examples of Sinop, Samsun and Trabzon, the Ottoman State attempted to prevent the spread of this disease with crisis management enforcements of a temporary nature rather than generating and implementing permanent solutions. As a result, the failure to establish urban hygiene, provide clean drinking water to the people and eliminating problems in the urban infrastructure and superstructures was the reason for the recurrence in outbreaks of a disease such as cholera in Ottoman cities caused by bacteria that could be eliminated when subjected to boiling at high temperatures.

***Keywords: Cholera, Public Health, Quarantine, Sinop, Samsun, Trabzon***

## ÖNSÖZ

Bu konu üzerinde bir doktora tezi hazırlama fikri, henüz arşivde katalogları tararken önümdeki onlarca konu başlığından ilgimi en çok çeken ve çalışmak için en çok heyecanlandığım üst başlığa yönelmekle ortaya çıktı. Bu üst başlık salgın hastalıklardı. Bölge seçimi ise sosyal ve ekonomik hareketliliğin yoğunluğu sebebiyle Güney Karadeniz kıyı kentleri olmuştu. Ancak konu üzerinde yoğunlaşıp, bir tez projesi haline getirdiğimde, kapsamı fazlaca geniş olan bu konu öncelikle mekânsal olarak Sinop, Samsun ve Trabzon kentlerine, üst başlık olarak ise kolera salgınlarına kadar sınırlandı. Tarih aralığı ise 93 Harbi arifesi/I. Meşrutiyet'in ilanı ve Birinci Dünya Savaşı arası dönem (1876-1914) olarak tespit edildi. Elbette bu tez çalışmasında adı geçen üç şehirde salt kolera salgınları incelenmedi. Temel özne kolera olsa da hastalığın Karadeniz kıyılarına taşınması, salgının yayılması için uygun ortamı sağlayan koşullar, şehirde gösterdiği etki, karantina ve özellikle de Osmanlı Devleti'nde kamu sağlığı uygulamalarının kurumsallaşması sürecinde koleranın etkileri üzerinde duruldu. Böylece araştırma sadece bir bulaşıcı hastalık üzerine yoğunlaşmayarak, incelediğimiz dönemdeki üç Osmanlı kentinin idari ve sosyal gerçekleri ile bütünleşti.

Bu tez çalışması "TÜBİTAK 2211 Yurtiçi Doktora Burs Programı" çerçevesinde desteklenmeye değer görüldü. Bu burs doktora ders dönemini tamamladıktan sonra arşiv ve kütüphanelere daha yakın olmak amacıyla iki yılı aşkın bir süre önce İstanbul'a taşınma fırsatı bulmamı ve hayatımı idame ettirmemi sağladı. TÜBİTAK'ın kurumsal desteği olmasaydı şüphesiz bu tezi yazmam mümkün değildi. Bu nedenle en büyük teşekkürü TÜBİTAK'a borçluyum.

"Hangi konuyu çalışmak seni mutlu ve motive edecekse o konuyu çalışmalısın" söylemiyle beni konu seçiminde özgür bırakan, seçtiğim konuyu bilimsel desteği ve önerileriyle zenginleştirmemi sağlayan, çalışmamı yakından takip eden, sürekli iletişim halinde olduğumuz, aynı zamanda da manevi desteği ile beni her zaman motive eden ve yüreklendiren kıymetli danışman hocam Sayın Prof. Dr. Saime YÜCEER'e de büyük bir teşekkür borçluyum. Doktora tez izleme komitemin üyeleri olan Prof. Dr. Alev SINAR UĞURLU ve Doç. Dr. Zeynep DÖRTOK ABACI'ya, düzenli olarak topladığımız komitelerde çalışmama gösterdikleri ilgiden, bilimsel öneriler ve eleştirilerinden dolayı ayrıca teşekkür ediyorum. Çalışmamla ilgili yeni yayınları takip eden, hatta alarak bana

getiren, tez yazdığım kritik dönemde bilgisayarımın sürekli arızalanması sebebiyle büyük bir incelik göstererek kendi bilgisayarını bana veren, bilimsel çalışmalarımı destekleyen ve sürekli olumlu teşvikleriyle yanımda olan Prof. Dr. Yusuf OĞUZOĞLU'na da teşekkürü bir borç bilirim.

Çalışmamın teorik altyapısını kurgulamaya çalıştığım günlerde önerileriyle beni tenvir eden, stres dolu tez yazım sürecinde beni motive etmeye çalışan, pozitif ve negatif eleştirileriyle bilimsel üslubumu geliştirmemi sağlayan sevgili arkadaşım Dr. Burcu KURT'a, kendi doktora çalışması için okuma yaparken benim de işime yarayabilecek kaynakları görmemi sağlayan ve önerilerde bulunan Necdet ÖZ'e, Trabzon'la ilgili bazı önemi kaynakları temin etmemi sağlayan Okt. Veysel USTA'ya, büyük bir incelikle Fransız arşivlerinde yaptığı çalışmalar sırasında temin ettiği belgeleri benimle paylaşan Yrd. Doç. Dr. Özgür YILMAZ'a, Rus hacıları ile ilgili sorularımı yanıtlayan ve kaynak gönderme nezaketi gösteren Dr. Lale CAN'a, ihtiyacım olan malzemeleri temin etmemi sağlayan Yrd. Doç. Dr. Filiz DIĞIROĞLU'na, Trabzon ve çevresindeki saha çalışmam sırasında yol gösterici olan Yrd. Doç. Dr. Miraç TOSUN'a, çözmekte zorlandığım noktada yardımlarını gördüğüm Prof. Dr. İdris BOSTAN ve Yrd. Doç. Dr. Emrah Safa GÜRKAN'a, Samsun Kent Müzesi fotoğraf arşivinden faydalanmamı sağlayan Sanat Tarihçisi Nilgün SARIÇOBAN'a ve manevi desteğinden ötürü arkadaşlarım Yrd. Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ, Güldane ÇOLAK ve Hatice BOZKURT KERİMOVA'ya teşekkür ederim. Bunun haricinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Beşiktaş Deniz Müzesi Arşivi, Türk Kızılayı Arşivi ve zamanımın çoğunu geçirdiğim Türkiye Diyanet Vakfı İslam Araştırmaları Merkezi (İSAM) Kütüphanesi çalışanlarına da teşekkür ederim.

Son olarak maddi ve manevi desteğini hiçbir zaman esirgemeyen sevgili anneannem Emine ARDALI ve annem Fatma YAŞAYANLAR'a ve ismini saymayı unuttuğum herkese teşekkür ederim.

Şüphesiz bu çalışmanın tüm hataları ve eksikleri bana aittir.

İsmail YAŞAYANLAR

İcadiye/Üsküdar

Kasım-2015

## İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI .....	i
ÖZET .....	ii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ .....	vi
İÇİNDEKİLER.....	viii
KISALTMALAR .....	xi
TABLolar LİSTESİ .....	xiv
GİRİŞ .....	1
Tevatürden Gerçeğe: Dünya Tarihinde Salgınların Sebepleri Üzerine Tartışmalar.....	5
Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihteki Kolera Pandemileri.....	9
Araştırmanın Kapsamı.....	15
Araştırmanın Kaynakları.....	18
Mevcut Literatür.....	20

## BİRİNCİ BÖLÜM

### KOLERANIN YAYILMA YOLLARI:

#### SİNOP, SAMSUN VE TRABZON ÖRNEKLERİ

1.1. Ticaret .....	23
1.2. Kaçakçılık.....	35
1.3. Göçler ve Göçmenler.....	41
1.4. Hicaz'a Giden Rusya Müslümanları.....	52
1.5. Belediye Hizmetlerinin Yetersizliği: Altyapı ve Üstyapı Sorunları.....	60
1.6. Sonuç.....	71

## İKİNCİ BÖLÜM

### SİNOP, SAMSUN VE TRABZON'DA GÖRÜLEN

#### KOLERA SALGINLARI (1876-1914)

2.1. 1876-1914 Yılları Arasında Asya, Ortadoğu ve Avrupa'da Görülen Kolera Salgınları ve Osmanlı Coğrafyasına Etkileri.....	74
2.2. Kent Merkezi ve Çevresinde Görülen Salgınlar.....	77
2.2.1. Sinop.....	78

2.2.2. Samsun.....	80
2.2.3. Trabzon.....	89
2.3. Askeri Birliklerde Görülen Salgınlar.....	100
2.4. Karantina Mahallerinde Görülen Salgınlar.....	104
2.5. Sonuç.....	115

### ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

#### KOLERAYLA MÜCADELEDE KARANTİNA TEŞKİLATI VE KORDON UYGULAMALARI

3.1. Sosyal, Ekonomik ve Siyasi Boyutlarıyla Karantina Usulü ve Osmanlı Devleti'nde Karantina Teşkilatının Kurumsallaşması .....	117
3.2. Karantina İle İlgili Temel Kavramlar ve Karantinanın Uygulanması....	131
3.3. Karantinalar ve İşleyişleri.....	135
3.3.1. Sinop Karantinahanesi .....	136
3.3.2. Samsun Karantinahanesi.....	138
3.3.3. Trabzon ve Pulathane Karantinahaneleri.....	142
3.4. Kolera Tedavisine ve Karantina Uygulamalarına Karşı Tepkiler.....	145
3.5. Sinop Tahaffuzhanesi.....	149
3.6. Kordon Uygulamaları .....	164
3.7. Sonuç.....	168

### DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

#### KAMU SAĞLIĞI PRATİKLERİ:

#### KOLERA SALGINLARINA KARŞI ALINAN ÖNLEMLER, TESİS EDİLEN SAĞLIK KURULUŞLARI VE KORUYUCU SAĞLIK ÖNLEMLERİ

4.1. Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşması.....	172
4.2. Osmanlı Devleti'nde Koleraya Karşı Alınan Önlemler ve Kamu Sağlığı Pratikleri.....	184
4.3. Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınlarına Yönelik Oluşturulan Heyetler ve Faaliyetleri.....	192
4.4. Sinop, Samsun ve Trabzon'da Tesis Edilen Sağlık Kuruluşları.....	196
4.5. Sağlık Personeline ve İlaç Temin Edilen Mekanlara İlişkin Bilgiler .....	205
4.5.1. Hekimler.....	205
4.5.2. Eczaneler ve Ecza Tüccarları.....	208

<b>4.6. Aşı Uygulamaları.....</b>	<b>217</b>
<b>4.7. Sonuç.....</b>	<b>220</b>
<b>SONUÇ.....</b>	<b>223</b>
<b>KAYNAKLAR.....</b>	<b>228</b>
<b>EKLER.....</b>	<b>251</b>



## KISALTMALAR

Kısaltma	Bibliyografik Bilgi
A.AMD.	Sadaret Amedî Kalemî Evrâkı
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
a.g.t.	Adı geçen tez
A.MKT.	Sadaret Mektûbî Kalemî Evrâkı
A.MKT.MHM.	Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemî Evrâkı
A.MKT.UM.	Sadaret Mektûbî Kalemî Evrâkı
ATASE.	Genel Kurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi
BEO.	Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Evrâkı
BEO.AYN.d	Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Ayniyat Defterleri
BEO.NGG.d	Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Nezâret Gelen-Giden Evrâk Defterleri
bkz.	Bakınız
BN.	Bahriye Nezâreti Evrâkı
BOA.	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
C.EV	Cevdet Evkaf
C.SH	Cevdet Sıhhiye
Çev.	Çeviren
DH.EUM.THR.	Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Tahrirat Kalemî Evrâkı
DH.H.	Dâhiliye Nezâreti Hukuk Evrâkı
DH.İD.	Dâhiliye Nezâreti İdari Evrâkı
DH.MKT.	Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî Evrâkı
DH.MUİ.	Dâhiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umûmiye İdâresi Evrâkı
DH.ŞFR.	Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemî Evrâkı
DH.TMIK.M	Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve İslahât Komisyonu

	Evrâkı
DİA.	Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DMA.	Deniz Müzesi Arşivi
Ed.	Editör
Eİ <sup>2</sup>	The Encyclopedia of Islam Second Edition
FO.	Foreing Office
H.	Hicrî
Haz.	Hazırlayan
HNS.	Sâlnâme-i Nezâret-i Hâriciye
HRT.h.	Haritalar
İ.AS.	İrâde Askerî
İ.DH.	İrâde Dâhiliye
İ.HUS.	İrade Husûsi
İ.ML.	İrâde Mâliye
İ.MVL.	İrâde Meclis-i Vâlâ
İ.PT.	İrâde Posta-Telgraf
İ.ŞD.	İrâde Şûrâ-yı Devlet
İ.TAL.	İrâde Taltifat
İ.TPH.	İrâde Tophâne-i Âmire
İA.	İslâm Ansiklopedisi
KVS.	Kastamonu Vilâyeti Sâlnâmesi
M.	Miladî
MB.	Mülgâ Bahriye Nezâreti Evrâkı
MKT.	Mektûbi Evrâkı
MÖ.	Milattan önce
MS.	Milattan sonra
MUSM.	Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye Mazbatası
MVL	Meclis-i Vâlâ Evrâkı
Nu.	Numara
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi

PSCSS	Procès-Verbal de la Séance du Conseil Supérieur de Santé
R.	Rumî
S.	Sayı
s.	Sayfa
SDAO.	Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî
ss.	Sayfadan sayfaya
ŞD.	Şûrâ-yı Devlet Evrâkı
T.	Tersâneler Evrâkı
TKA.	Türk Kızılayı Arşivi
TVS.	Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi
Vr.	Varak
Y.	Yıl
Y.A.HUS.	Yıldız Sadâret Husûsi Mâruzat Evrâkı
Y.PRK.AZJ.	Yıldız Perâkende Evrâkı Arzuhâl Jurnal
Y.PRK.SH.	Yıldız Perâkende Evrâkı Sıhhiye
Y.PRK.UM.	Yıldız Perâkende Evrâkı Umûmi
ZB.	Zabtiye Nezâreti Evrâkı

## TABLÖLAR LİSTESİ

<b>Tablo 1</b>	1876-1893 Arası Sinop Karantina İdaresinde Görev Yapan Hekimler	s. 137
<b>Tablo 2</b>	1879-1914 Arası Samsun Karantina İdaresinde Görev Yapan Hekimler	s. 141
<b>Tablo 3</b>	1876-1914 Arası Trabzon Karantina İdaresinde Görev Yapan Hekimler	s. 144
<b>Tablo 4</b>	1876-1914 Arası Sinop'ta Vazife Yapan Hekimler	s. 206
<b>Tablo 5</b>	1876-1914 Arası Samsun'da Vazife Yapan Hekimler	s. 207
<b>Tablo 6</b>	1876-1914 Arası Trabzon'da Vazife Yapan Hekimler	s. 207-208
<b>Tablo 7</b>	Sinop Kenti Eczacıları (1876-1914)	s. 213
<b>Tablo 8</b>	Samsun Kenti Eczacıları (1876-1914)	s. 213-214
<b>Tablo 9</b>	Trabzon Kenti Eczacıları (1876-1914)	s. 215

## GİRİŞ

İnsan topluluklarının bir arada yaşama tecrübesini edinmesinden, kentleri kurmalarına kadar geçen süreçte üretim şekillerinde temel bir değişim yaşanmıştı. Avcı-toplayıcı toplum yapısından, toprağın işlendiği ve kısmen ıslah edilmeye çalışıldığı, ayrıca hayvanların evcilleştirilerek insanlara hizmet eder hale getirildikleri yerleşik yaşam beraberinde pek çok yenilik getirmişti. Temel bir iç güdü olan hayatta kalma mefhumunun bir endişe olmaktan çıkıp, soyun devamı için gerekli bir iteleyici güç olmasında kısmen güvenli olan yerleşik yaşam etkiliydi. Çünkü yerleşik insan, doğayı daha rahat kontrol edebiliyor, toprağı işleyerek ürün alabiliyor, hayvanları kendi ihtiyaçları için besleyip, evcilleştirebiliyor ve böylece kendi yaşam sahasında üreyerek hem bölgesel nüfusun hem de dünya nüfusunun artmasını sağlıyordu.

Nüfus artışı ile doğru orantılı olarak tüketim maddelerine duyulan ihtiyaç da arttığından, yerleşik insan doğaya daha fazla müdahale ederek besin temini sağlıyordu.<sup>1</sup> Nüfus artışı aynı zamanda insani ve hayvani atıkların da artması demekti. Elbette bazı hayvansal ve evsel atıklar topraktan daha fazla verim almayı sağlıyor olsa da insani atıklar (dışkı-ölü beden) ile tüketim için kesilen hayvanlardan arta kalan bazı maddeler çevresel kirliliğe yol açıyordu. İnsanların kendi çöplerine yakın yaşamaya başlamaları, vebadan koleraya çeşitli enfeksiyon hastalıklarının ortaya çıkmasına sebep olacak ve pek çok enfeksiyon yüzyıllar boyunca insanların kitlesel olarak ölümüne sebep olacak şekilde dünya tarihini etkileyecekti.<sup>2</sup> Elbette salgınların yayılmasında insan topluluklarının ilişki halinde olmaları en büyük etkendi. Ticaret, seyahat ve göç farkında olmadan salgınları dünyanın çeşitli yerlerine taşıyor ve geniş kitlelerin hayatlarını kaybetmesine yol açıyordu.<sup>3</sup> Bunun yanında askeri faaliyetler de bölgesel nitelikteki hastalıkların kıtalara yayılmasını tetikliyordu.<sup>4</sup>

---

<sup>1</sup> William H. McNeill, *Plagues and Peoples*, Oxford: Basil Blackwell, 1976, s. 39-45, 53.

<sup>2</sup> Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001, s. 28.

<sup>3</sup> Nükhet Varlık, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics In The Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, [Yayımlanmamış Doktora Tezi], Chicago: The University of Chicago, 2008, s. 14-15.

<sup>4</sup> McNeill, *a.g.e.*, s. 81.

Özellikle sanayi öncesi tarım toplumlarında iş gücü ve asker, imparatorlukların varlıklarını sürdürebilmesi için gerekli olan en büyük iki ihtiyaç olduğundan, salgınların kitleleri yok etmesi devletlerin varlığını da tehlikeye sokuyordu. Kendi halkını besleyemez hale gelmiş, askeri yönden zayıflamış devlet meşruiyetini de kaybedeceğinden kaçınılmaz bir son olarak istilalara ya da devrimlere uygun bir zemin hazırlıyordu.<sup>5</sup> Bu noktada gücünü kaybetmek istemeyen idareciler nüfus artış politikaları uygulayarak, doğal seleksiyona tabi tutulacak olan birey miktarının artmasını teşvik ediyordu. Erken evlilik, çok çocuk sahibi olmanın teşviki ve nüfusu seyrelen kentlere kırsal alandan göçün önerilmesi yahut sürgün gibi metotlarla nüfus hareketliliğinin sağlanması hedeflenmekteydi.<sup>6</sup> Temizlik ve sağlıktan yoksun bu tür nüfus arttırma teşebbüsleri, ölümü geciktirmek ya da yaşam süresini uzatmaktan ziyade, ölenlerden arta kalan güçlülerin sayısının fazla olmasının arzusundan başka bir şey değildi. Esasen artan nüfus ve kitlelerin kentsel alana sıkışmaları salgınları daha da tetikliyordu. Kentsel iâşenin sağlanamadığı dönemlerde, besinsizlikten zayıflayan bedenlerin mikroplarla savaşması zorlaşacağından, hastalıklar kısa sürede nüfusun üçte biri kadarını yok edebiliyordu.<sup>7</sup>

Sanayi Devrimi sonrası değişen dünya ve gelişen teknoloji, geleneksel toplum yapısından modern toplum yapısına geçişin adeta miladı idi. Bu milat aynı zamanda salgınların eskisine nazaran daha hızlı ve daha geniş alanlara yayılmasına sebep oluyordu.<sup>8</sup> Devrim, iş gücü ihtiyacını sınırsız hale getirmişti.<sup>9</sup> Aynı zamanda savaşlar da artık bir dizi *ova karşılaşması* olmaktan çıkmış, sınırlar ve kıtalararasında yıllarca durmak bilmeyen uzun çatışmalar haline dönüşmüştü. Bu durum genç, dinamik ve dayanıklı askere olan ihtiyacı da artırıyordu. Artık kitlelerin savaş dışında ölümü kabul edilemez bir durum olduğundan, sağlıklı bireyler yetiştirme, kent hijyeni, kamu sağlığı gibi kavramlar da gündeme gelmeye başlamıştı.<sup>10</sup>

<sup>5</sup> Birsen Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in The Ottoman Empire*, Edinburg: Edinburg University Press, 2012, s. 6.

<sup>6</sup> Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 30.

<sup>7</sup> Fernand Braudel, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt 1, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Eren Yayınları, 1989, s. 217-218.

<sup>8</sup> Alfred Jay Bollet, *Plagues & Poxes: The Impact of Human History on Epidemic Disease*, Second Edition, New York: Demos Medical Publishing, 2004, s. 1.

<sup>9</sup> Eric Hobsbawm, *Devrim Çağı 1789-1848*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi, 1998, s. 40.

<sup>10</sup> Guenter B. Risse, "History of Western Medicine from Hippocrates to Germ Theory", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 15 ; McNeill, *a.g.e.*, s. 241.

Devrim sonrası yükselen Avrupa kentlerinde birbiri ardına açılan sanayi kuruluşlarında çalışan işçi grupları, kent nüfusunun hızlı bir şekilde şişmesine sebep oluyor, bu durum yeni yerleşim alanlarının oluşturulması ile giderilmeye çalışılıyordu. Elbette bu grupların yerleştiği alanlar çoğunlukla kentin altyapıdan yoksun varoş kesimini genişletiyordu.<sup>11</sup> Özellikle mevsimlik işçilerin yaşadığı *bekar odası* gibi yapılar salgınlar için adeta bir kaynak teşkil etmekteydi.<sup>12</sup>

*Kişisel hijyen* kavramı Avrupa'da öncelikle askeri birliklerin daha sağlıklı ve dirayetli olabilmeleri tartışmaları çerçevesinde ortaya çıkmıştı. Emperyal İngiltere donanma askerlerinin uzun yolculuklarda basit enfeksiyonlarda bile hayatlarını kaybetmelerini önlemek adına çeşitli girişimlerde bulunmuştu. XVI. yüzyıldan beri bitkisel drog olarak kullanılan turunçgillerin suyunu içerek deniz yolculuklarında zayıf düşen bedenlerin güçlendirilmesi fikri ilk öneriyi teşkil etmişti. Zira uzun süren gemi yolculuklarda iâşe sıkıntısı çekildiğinden, besinsiz kalan bedenler hastalıklara daha çabuk yenik düşüyordu. Fakat turunçgillerin her iklimde yetişmediği ve XIX. yüzyıla kadar ticaretinin çok az miktarda yapıldığı göz önüne alındığında, bu öneri pratik bir fayda sağlamayacak kadar pahalı ve gereksizdi. Bunun yerine Kaptan James Cook'un ucuz ve gerçekleştirilebilir uygulaması olan lahana turşusu tüketimi donanma otoriteleri tarafından daha çok ilgi görüyordu. Zira lahana turşusu da C vitamini yönünden oldukça zengin bir besindi.<sup>13</sup>

Donanmadaki kişisel hijyen için ikinci öneri ise gemilerin düzenli olarak deniz suyu ile temizlenmesi, mürettebatın kıyafetlerini yıkaması, geminin atık su sisteminin daha hijyenik hale getirilmesi ve en önemlisi de içme suyu rezervlerinin her türlü dış etkenden korunması idi. Bu önerinin uygulamaya konması ile donanma mürettebatı arasında görülen tifüs ve sıtma salgınlarında önemli bir azalma yaşanmıştı.<sup>14</sup>

Donanmadaki bu gelişmelere paralel olarak kara ordusunda da aynı hususlara önem verilmeye başlanmıştı. Sağlıklı askerler yetiştirmek hükümetlerin birinci hedefi olsa da, halk sağlığının göz ardı edilmesi sebebiyle hastalıkların yayılması engellenemiyordu. Devrim sonrası kentlerde yığılan nüfus grupları *kişisel hijyen* ve *kamu sağlığı*

<sup>11</sup> Hobsbawm, *a.g.e.*, s. 48-49.

<sup>12</sup> Eric Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev. Abdullah Ersoy, Ankara: Dost Kitabevi, 1998, s. 80 ; Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 175.

<sup>13</sup> McNeill, *a.g.e.*, s. 268.

<sup>14</sup> McNeill, *a.g.e.*, s. 269.

uygulamalarının hayata geçirilmesini zorunlu kılan en büyük tetikleyici unsurdu.<sup>15</sup> Modern tıp, bu sayede kendine gelişme alanı bularak, insan bedeninin toplumsal bir meta olarak görülmesinin yolunu açtı. Hekimler eğitimsiz/bilgisiz halkı, kendilerini koruma ve hastalıklardan kaçınma konularında bilgilendirirken, hükümetlerin temel hedefi bireylerin sağlığını korumak değil, toplumun sağlığını korumaktı.<sup>16</sup> Kısaca modern devlet bireylerin üretim kapasitesine duyduğu ihtiyacı karşılamak için onların sağlıklı olmasını istiyordu.<sup>17</sup> İyi beslenen, kişisel hijyen hakkında bilgi sahibi olan, sağlıklı, güçlü ve hastalıklara karşı dirençli *bedenler* arzulayan devlet, bu bağlamda ilk olarak tıp eğitimi ve hastanelerin kurumlaşması hususuna eğilmişti. Hekim, sadece tıp alanında uzman olan bir birey olmaktan çıkıp, kişisel hijyen hususunda kitleleri bilinçlendiren bir öğretmen misyonu üstlenmişti. Kanalizasyon sisteminin tesisi, sokakların temizlenmesi, çöplerin toplanması, ölümlerin şehir dışına gömülmesi, kapalı alanların havalandırılması, pamuklu kıyafetler giyilmesi, en önemlisi de kişinin kendi bedenini temiz tutması hususunda pek çok kampanya hekimler tarafından yürütülmüştü.<sup>18</sup> Sağlık önlemleri ve kişisel hijyenin salgınları büyük oranda azalttığına görülmesi, bu uygulamanın başarılı olduğunun göstergesiydi.<sup>19</sup>

Elbette Avrupalıların tüm tıp ve hijyen tedbirlerinin altında salgınlara, özellikle de koleraya karşı olan korkuları tetikleyici bir unsurdu. Sıtma, frengi ve veba gibi kısa sürede ölüme yol açmayan hastalıklara nazaran, kolera saatler içinde ölümü getiriyor ve birkaç ayda kent nüfusunun yarısından fazlasını pençesine alarak pek çoğunun hayatını kaybetmesine sebep oluyordu. Bu durum olağanüstü tedbirlerin uygulanmasını zorunlu kılmıştı. Henüz hastalığın hangi yolla bulaştığının bile bilinmediği yıllarda, koleranın yayılmasında salt karantina önlemleri yetersiz kalıyordu. Yüzyılın sonunda Koch'un mikroskobu ile bulduğu *vibrio cholerae*'nin su ile gelen dirayetli bir ölüm meleği olduğu anlaşılacaktı. Hijyen ve su kaynaklarının temizliği bu hastalığı önlemenin en önemli adımlarıydı. Bu noktada koleranın Batı'da kamu sağlığı politikalarını gerekli kılan bir

---

<sup>15</sup> Fatih Tetik, *Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839-1876)*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2007, s. 3 ; McNeill, *a.g.e.*, s. 241.

<sup>16</sup> Michel Foucault, "On Dokuzuncu Yüzyıl Adli Psikiyatrisinde 'Tehlikeli Kişi' Nosyonunun Evrimi", *Seçme Yazılar 4: İktidarın Gözü*", Haz. Ferda Keskin, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003, s. 193.

<sup>17</sup> Tetik, *a.g.t.*, s. 6.

<sup>18</sup> Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 182-183.

<sup>19</sup> McNeill, *a.g.e.*, s. 270.



unsur olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.<sup>20</sup> Avrupalılar tıpkı karantinada olduğu gibi kamu sağlığı uygulamalarını da merkezi hükümetlerinde tesis ettikten sonra sömürgelerinde de yürürlüğe koyacaktı.<sup>21</sup> Aynı süreç batılılaşmaya çalışan devletler için de geçerliydi. Osmanlı Devleti de XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren, tıpkı Batı'da olduğu gibi önce karantina, askeri sağlık ve hijyen, sonrasında da kamu sağlığı politikalarına ağırlık vermeye başlayacaktı.

### **Tevatürden Gerçeğe: Dünya Tarihinde Salgınların Sebepleri Üzerine Tartışmalar**

Batı ve Doğu toplumlarında erken dönemde salgınların ortaya çıkışı ile ilgili görüşlerin kaynağı genellikle gerçeküstü varsayımlardı. Kutsal yasaklara uymayan günahkarların Tanrı tarafından cezalandırılması, salgınların bir toplumda baş göstermesinin temel sebebi olarak görülüyordu.<sup>22</sup> Yaygın olarak benimsenmiş İslam ve Hıristiyanlık dinlerinde de salgınların özü “Tanrı'nın isteği/iradesi” olarak tasavvur edilmekteydi.<sup>23</sup> Dolayısıyla Tanrı'nın iradesine dayanan bu ölüm, kader olarak değerlendirilmeli ve tevekkül ile karşılanmalıydı. Hatta bazı kalem erbabı, salgınları *kutsanmış* olarak tanımlıyordu.<sup>24</sup> Tanrı'dan sonra yıldızların ve gezegenlerin konumlarının, hareketlerinin ve açılarının dünya atmosferine yaptığı etkiler de önemli bir salgın sebebi olarak düşünülmekteydi.<sup>25</sup>

Salgınların Tanrı kaynaklı olduğunu temel alan kaderci görüşü takiben, insanların doğal çevrede yaşadıkları ve gözlemledikleri bazı olaylar ve durumlar, basit düzeyde de olsa rasyonel çıkarımlar yapmalarını sağlamıştı. XIX. yüzyıla kadar yaygın olarak inanılan bu yeni görüş, ağırlaşmış ve kirlenmiş havanın salgınların çıkmasına ve yayılmasına sebep

<sup>20</sup> Bollet, a.g.e., s. 97.

<sup>21</sup> Karantina uygulamalarının tarihsel gelişimi için üçüncü bölüme bakınız.

<sup>22</sup> McNeill, a.g.e., s. 79-80 ; Nuran Yıldırım, “Salgınlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 423 ; Uzak Doğu toplumlarında ise erken dönemde hastalıkların şeytani bir etkilendenmeden kaynaklandığı görüşü hakimdir. Özellikle Çin tıbbında yeri olan bu düşünce hastalıkların insanları *normalden şeytana* doğru evirdiği fikri üzerine temellendirilmiştir. Bkz. Paul U. Unschuld, “History of Chinese Medicine”, *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 22, 25.

<sup>23</sup> Bulmuş, a.g.e., s. 7-11 ; John Baldry, “The Ottoman Quarantine Station on Kamaran Island 1882-1914”, *Studies in History of Medicine*, Vol. II, No. 3, 1978, s. 5.

<sup>24</sup> Varlık, a.g.t., s. 159.

<sup>25</sup> Varlık, a.g.t., s. 191 ; Baldry, a.g.m., s. 4.

olduğu yönünde idi.<sup>26</sup> Sanayileşme öncesi dönemde kimyasal bir kirlilikten söz etmek elbette mümkün değildi. Fakat nehir ve göl taşkınları sebebiyle oluşan bataklık alanların yoğun olarak bulunduğu yerleşim alanlarında havanın nemden ötürü ağırlaşması söz konusuydu. Nüfusu fazla olan kentlerde özellikle yaz mevsimlerinde insan ve hayvan atıklarının oluşturduğu kötü kokular da bu kategoride değerlendiriliyordu. İnsanlar hava kirliliğini ve kötü kokuyu uzaklaştırmak için aromalı bitkilerle tütsü yakarak havayı “sağlıklı” hale getirdiklerini düşünüyorlardı.<sup>27</sup>

Esasen hastalıkların kaynağının kirli hava olduğu düşüncesi İslam ve Hıristiyanlıktan oldukça önceye Hipokrat ve Galen’e dayanıyordu.<sup>28</sup> İslam tıbbının Grek, özellikle de Galen tıbbına dayalı olarak geliştiği göz önüne alındığında benzer görüşlerin benimsenmiş olması şaşırtıcı değildi.<sup>29</sup> Avrupa’da da durum pek farklılık arz etmiyordu. Özellikle yaz aylarında kentin üst tabakasına mensup aileler, hastalık korkusu ile şehrin kirliliğinden kaçarak yazlık mekanlara gitmeyi tercih etmeye başlamıştı. Kendini şehirden tecrit etme uygulaması hastalıktan korunmak için kısmen de olsa başarı sağlayabilirdi. Fakat kaynağı ya da taşıyıcısı hayvan olan hastalıkların bulaşmasını engellemek için kırsal alana kaçmak çözüm değildi.<sup>30</sup>

Kirli hava teorisinin ötesinde ekolojik unsurların özellikle de iklimin hastalıkları tetikleme durumu gerçeğe daha yakın görünüyordu. Gerçekten de çok soğuk ve çok sıcak iklimler bazı hastalık yapıcı unsurların çoğalması için oldukça etkiliydi. Hindistan’da Ganj Nehri’nin oluşturduğu vadi, nehrin Himalayalar’dan doğan kaynağı ile denize döküldüğü nokta arasında görülen çarpıcı ısı farkı sebebiyle bakterilerin üremesi için oldukça uygun bir alan oluşturuyordu. Elbette bataklık alanların ve pirinç tarımının ekolojik çevreye olumsuz etkisi de göz ardı edilemeyecek kadar önemlidir.<sup>31</sup> Sıtma, hıyarcıklı veba ve kolera gibi büyük insan kitlelerini yok eden hastalıklar bu vadinin ürünüydü.<sup>32</sup>

<sup>26</sup> Bollet, *a.g.e.*, s. 2 ; Baldry, *a.g.m.*, s. 5.

<sup>27</sup> Braudel, *a.g.e.*, s. 221.

<sup>28</sup> Risse, *a.g.m.*, s. 11, 18 ; Gisele Marien, *The Black Death in Early Ottoman Territories: 1347-1550*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2009, s. 45.

<sup>29</sup> Nancy E. Gallagher, *Medicine and Power in Tunisia 1780-1900*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, s. 7-8 ; Nancy E. Gallagher, “Islamic and Indian Medicine”, *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 27.

<sup>30</sup> Braudel, *a.g.e.*, s. 167, 222.

<sup>31</sup> Edward Bascome, *A History of Epidemic Pestilences from The Earliest Ages, 1495 Years Before the Birth of Our Savior to 1848*, London: John Churchill Press, 1851, s. 151.

<sup>32</sup> McNeill, *a.g.e.*, s. 92, 107.

Hastalıkları tetikleyen diğerk bir unsur kıtlıktı.<sup>33</sup> Tifüs, çiçek ve nezle gibi hastalıklar genelde açlık sonrası zayıf düşmüş bedenleri vuruyor, hastalıkla savaşılamayacak kadar savunmasız ve güçsüz olan vücut ölüme kolaylıkla teslim olabiliyordu. Su kaynaklı hastalıklardan olan dizanteri ve kolera da çoğunlukla zayıf bünyeleri ele geçiriyordu.<sup>34</sup> Fakat Eski Dünya'yı kasıp kavuran en büyük hastalıklardan birisi olan vebanın açlıkla doğrudan bir ilintisi yoktu. Aksine büyük can kayıpları tarımsal üretimi etkilediğinden, veba sonrası iaae temini zorlaşıyor, açlık vebanın takipçisi oluyordu.<sup>35</sup>

Açlığın yanında insanların diyetlerinde yer alan besin maddelerinin ihtiva ettikleri enerji değerleri de oldukça önemliydi. Sürekli düşük kalorili ya da vücut için vazgeçilmez olan çeşitli vitamin ve minerallerin eksik olduğu gıdalarla beslenen insan topluluklarında hastalıkların ortaya çıkması ve salgın haline dönüşmesi olağandı. Hayvanların evcilleştirilmesi bu noktada önemli bir enerji kaynağı olan *etin* teminini kolaylaştırıyordu. Fakat bir taraftan da hayvanlarla aynı ortamı paylaşmanın dezavantajları ortaya çıkıyordu.<sup>36</sup> İnsanların hayvanlarla aynı yerleşim alanını paylaşması, hastalıkların insan hayatına girmesinde oldukça etkili bir faktördü. İnsan diyetinde artan protein miktarı beraberinde gözle görülemeyen bakteri ve parazitlerin de artmasına sebep olmuştu. Elbette sadece evcil hayvanlar değil, vahşi hayvanlarla olan ilişkiler de salgınları tetikliyordu. Kemirgen, maymun ve yarasa familyasından hıyarcıklı veba, sarı humma ve kuduz gibi hastalıklar bulaşabiliyorken, bazı böcekler ise hastalıkların taşıyıcısı vazifesini görüyordu.<sup>37</sup> Böylece insan-hayvan ilişkisinde salgınlar adeta bir döngü haline gelebiliyordu.

Yeni Dünya'nın keşfi ile patates gibi kalorisi yüksek bazı sebzelerin insan diyetine dahil olması, bedenlerin zayıf düşmesini engellemek açısından oldukça önemliydi. Ucuzluğu ve içerdiği yüksek miktarda nişasta ile enerji verici olarak görülen patates, ekimi Avrupa'da özellikle Sanayi Devrimi ile yaygınlaşan bir sebze olmuştu.<sup>38</sup> Zira kentlerde

---

<sup>33</sup> McNeill, *a.g.e.*, s. 200-203.

<sup>34</sup> Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 2. Baskı, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, s. 14 ; Robert Dirkis, "Famine and Disease", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 160.

<sup>35</sup> Panzac, *a.g.e.*, s. 14-15.

<sup>36</sup> David. E. Stannard, "Disease, Human Migration and History", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 36.

<sup>37</sup> McNeill, *a.g.e.*, s. 52-53.

<sup>38</sup> Nikiforuk, *a.g.e.*, s. 182.

şişen işçi sınıfının yaşesi önemli bir yer tutuyordu.<sup>39</sup> Bu noktada özellikle İngiltere’de sanayi ile tarımın birbiriyle paralel olarak geliştiğini/geliştirildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Çünkü sanayinin ivme kazandığı İngiliz kentlerinde, ancak hayatını devam ettirecek kadar maaş alan işçilerin ucuz ve yüksek enerjili besinlere ulaşabiliyor olmaları oldukça önemliydi.<sup>40</sup>

Çevresel faktörlerin hastalıkların yayılmasındaki etkilerinin yüzyıllarca tartışıldığı süreçte Veronalı bir doktor olan Girolamo Fracastoro’nun *tohum teorisi* soru işaretlerinin yönünü değiştirmişti. Fracastoro, frengi üzerinde yaptığı çalışmalarda hastalığın *seminaria* yani gözle görünemeyen tohumlar vasıtasıyla insandan insana bulaştığı teorisini ortaya atmıştı (1546). Fracastoro’ya göre görünmeyen bu tohumlar hava vasıtasıyla sağlıklı insanlara geçiyor ve onların hasta olmasına sebep oluyordu.<sup>41</sup> Mikroskobun olmadığı dönemlerde geliştirilen bu teori, hastalıkların yayılma sebepleri olan mikroorganizmaları basit de olsa tanımlaması sebebiyle gerçeğine en yakın olanıydı.

Fracastoro’dan yüzyıllar sonra yaşayan mikroorganizmaların varlığını kanıtlayan Fransız kimyager Louis Pasteur, yaptığı bir dizi deneyle hastalıklara olan bakış açısını tamamen değiştirmişti (1857). Artık insanları ve hayvanları hasta eden ve gözle görünemeyen bu mikroskobik varlıkların yarattığı yıkımların sebepleri daha derinlemesine incelenebilecekti.<sup>42</sup> Tüberküloz ve kolera gibi yıkıcı salgınların sebebi olan bakterileri keşfeden Alman doktor Robert Koch ise Pasteur’ün misyonunu tamamlamış oldu.<sup>43</sup> Bakteriyolojinin kurucuları kabul edilen bu iki bilim adamı, hastalıkların yayılması ve tedavisi konusunda devrim yaratan keşiflere imza attı. Böylece tarihsel seyirde salgınların ortaya çıkmasında etkili olan çevresel faktörlerin yanında, hastalıkların gerçek sorumluları, adeta *tohumları* olan bakteriler keşfedilmiş oldu.

---

<sup>39</sup> Bollet, *a.g.e.*, s.5, 154 ; Eric Hobsbawm, *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev. Abdullah Ersoy, Ankara: Dost Kitabevi, 1998, s. 89-90.

<sup>40</sup> Hobsbawm, *Devrim Çağı*, s. 58-59 ; Bascome, *a.g.e.*, s. 182.

<sup>41</sup> Varlık, *a.g.t.*, s. 196-197; Risse, *a.g.m.*, s. 18 ; M. Aubert Roche, *De la Réforme des Quarantaines et des Lois Sanitaires de la Peste*, Paris: Just-Rouvier, 1844, s. 60 ; J Ferrier, *Des Lazarets des Quarantaines et de la Conférence Internationale Pour L'organisation D'un Service Sanitaire en Orient*, Paris: Germer Baillièrre, s. 3.

<sup>42</sup> Risse, *a.g.m.*, s. 19.

<sup>43</sup> Bollet, *a.g.e.*, s. 147-148.

## Bir Hastalık Olarak Kolera ve Tarihteki Kolera Pandemileri

Su kaynaklı hastalıklardan olan kolera, akut ve şiddetli ishal ile kendini gösteren ve kısa sürede vücudun büyük miktarda su kaybetmesine sebep olan bakteriyel bir rahatsızlıktır. Hastalığa sebep olan bakteri *vibrio cholerae* olarak adlandırılmıştır.<sup>44</sup> İnsan vücuduna ağız yoluyla giren bakteri, sonrasında mideye iner ve burada mide asidi (gastrik asit) ile karşılaşır. Bakterilerin büyük bir kısmı gastrik asitte ölür. Fakat vücuda alınan sıvı ya da besin içerisindeki kolera bakterisi sayısının fazla olması durumunda bazı bakteriler ölmeden bağırsaklara geçebilir.<sup>45</sup> Bağırsaklar *vibrio cholerae*'nin yaşaması ve üremesi için en uygun ortamdır. Hastalık bir ila üç gün arasında belirtilerini göstermeye başlar. İlk semptom acısız fakat sık tekrarlayan ishal ve kusmadır. Kusma ve ishal nöbetleri hasta bedenin saatte yaklaşık bir litre su kaybetmesine sebep olur. Vücut su ile birlikte potasyum ve sodyum gibi tuzları da kaybeder. Sırasıyla gerçekleşen diğer belirtiler; cildin elastikiyetini kaybetmesi ve renginin kahverengi-maviye dönmesi, kan basıncının düşmesi, el ayalarının buruşması, dil ve dudakların morarması, burun mukozasının kurumması, göz çukurlarının çökmesi, kol ve bacak krampları, sesin kısılması ve son olarak da böbreklerin iflas etmesidir. Kaybedilen su hastanın vücut ağırlığının %20 yahut 30'una ulaştığında hasta hayatını kaybeder. Bu süre hastanın vücut direncine bağlı olarak 4 ila 24 saat arasında değişebilir. Enfeksiyonun hafif atlatılması durumlarında ise uygun ve vaktinde tedavi ile hasta üç ila dört günde iyileşebilir.<sup>46</sup>

*Vibrio cholerae* bakterisini keşfeden ve bu bakteriyi izole ortamda ilk defa üreten kişi Robert Koch'tur. Fakat Koch'un keşfine kadar geçen süreçte Fracastoro'dan sonra *bakteri teorisinin* gelişimine katkı sağlamış olan İngiliz doktor John Snow'un koleranın kaynağına ilişkin ortaya attığı teoriye de değinmek gerekir. Dr. Snow 1848'de Londra'da patlak veren kolera salgınına ilişkin yaptığı gözlemler esnasında, çağdaşı pek çok bilim insanı gibi hastalığın "kirli hava" yoluyla bulaştığı görüşüne katılmıyordu. 1849 yılının sonuna kadar sürdürdüğü araştırmaları boyunca temel hipotezi koleranın su yolu ile yayıldığıydı. Snow meşhur *Broad Street* deneyinde sokağın içme suyu kaynağına atık suların karıştığını ve bu pompadan su alan hanelerde koleranın ortak bir hastalık olarak

---

<sup>44</sup> Reinhard S. Speck, "Cholera", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 642.

<sup>45</sup> Bollet, *a.g.e.*, s. 92.

<sup>46</sup> William Coleman, *Deadly Disease and Epidemics: Cholera*, New York: Chelsea House Publishing, 2003, s. 46-50 ; McNeill, *a.g.e.*, s. 261.

görüldüğünü tespit etmişti.<sup>47</sup> Fakat Pasteur'ün yaşayan mikroorganizmaları görüntülemesi ve Koch'un koleraya sebep olan bakteriyi keşfetmesine kadarki süreçte, Dr. Snow'un bilime olan bu katkısı çağdaşları tarafından göz ardı edilecekti. Aynı sıkıntılar Koch'un keşfi sonrası da yaşanmıştı. Koch'un keşfini gölgelemeye çalışan bir Alman doktor 1892 yılında bir beher dolusu kolera basili içerek hasta olup olmayacağını gözlemlemişti. Şanslı doktor hiçbir hastalık belirtisi göstermemişti, fakat kolera bakterisinin asidik ortamda öldüğü zaten bilinen bir gerçek olduğundan yaptığı eylem bakteri teorisinin sonunu getirememişti.<sup>48</sup>

*Vibrio cholerae* Hindistan'ın Batı Bengal bölgesinde endemik olarak bulunan ve Ganj deltası vasıtasıyla zaman zaman Hindistan ve Bangladeş'in diğer bölgelerine de yayılan bir bakteri idi.<sup>49</sup> Sadece Ganj değil, Brahmaputra ve Yangzte nehirleri vasıtasıyla da kolera Güneydoğu Asya'ya kadar uzanıyordu. Çünkü bu üç nehir belirli noktalarda birbirleriyle bağlantılı kollara sahipti.<sup>50</sup> *Vibrio Cholerae*, ancak kaynama derecesindeki ısıda yok edilebilen bir bakteri türüdür. Çok soğuklarda hayatta kalmayı başararak, genelde bataklık ve nemli alanlardaki sularda daha kolay üreyebilir. Bu sebeple özellikle Haziran ve Eylül ayları arası koleranın yayılması için oldukça elverişlidir. *Vibrio Cholerae*'nin en hızlı ürediği ısı 37,5°C'dir ve bu derece insanın vücut ısısı ile aynı olduğundan, insan bağırsakları bakterinin en verimli üreme sahasını oluşturur.<sup>51</sup>

Hastalığın Ganj deltasında yayılmasının sebeplerinden birisi Haziran'dan Eylül'e kadar süren yoğun muson yağmurları esnasında yaşanan taşkın ve sellerdir. Nehrin suyu bu dönemlerde bataklık alanlar yarattığından bakterilerin üremesi için uygun ortamlar sağlıyordu. Enfekte sularda yaşayan balıklar ya da bu sularla sulanan tarlalardan alınan mahsul de enfekte olduğundan, hastalığın bölgede yayılma yolları oldukça fazlaydı.<sup>52</sup> Ayrıca içme suyu havuzlarına karışan nehir suyu, halkın gündelik yaşamda tükettiği suyun da enfekte olmasına sebep oluyor, kaynatılmadan içilen sular, bu sularla yıkanan sebzeler ve meyveler hastalık yapıcı bakterileri insan vücuduna taşıyordu. Bunun haricinde yılın geri kalan zamanlarında Ganj'in debisi oldukça düşük olduğundan, belirli bölgelerde nehir

<sup>47</sup> Coleman, *a.g.e.*, s. 28-35.

<sup>48</sup> McNeill, *a.g.e.*, s. 267.

<sup>49</sup> Speck, *a.g.m.*, s. 642 ; McNeill, *a.g.e.*, s. 261.

<sup>50</sup> Bollet, *a.g.e.*, s. 92.

<sup>51</sup> Bollet, *a.g.e.*, s. 18.

<sup>52</sup> Surinder M. Bhardwaj, "Disease and Ecologies of South Asia", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 463.

neredeyse durgun su birikintisi halini alıyordu. Hem bu birikintiler civarında yaşayan hem de insan atıkları üzerine konan sinekler, açıkta duran besin maddelerine kolayca kolera bakterisini aktarabiliyordu.<sup>53</sup>

Koleranın tarihinin en az 2000 yıl öncesine dayandığı düşünülse de, hastalıkla ilgili yazılı kayıtların yetersizliği sebebiyle bu konuda kesin bir bilgi elde etmek şu ana kadar mümkün olmamıştır. Hintlilerin Ayurvedik (Ayurveda, Güney Hindistan'da ortaya çıkmış olan ve hayat bilgisi anlamına gelen sağlık sistemi) metinlerinde akut ishal ile kendini gösteren fakat dizanteri olduğu düşünülen hastalığın kolera olma ihtimali oldukça yüksektir.<sup>54</sup> Zira hastalığın belirtileri kolera ile aynıdır.<sup>55</sup> Yine Ganj deltasına yakın bazı yerleşim bölgelerindeki erken dönem Thai kaynaklarında da çeşitli yerel isimlerle anılan hastalıkların kolera olduğu düşünülmektedir.<sup>56</sup>

Özellikle kuzey Hindistan'da kolera XVI. yüzyıldan beri varlığını gösteren bir hastalıktır.<sup>57</sup> Hindistan'da yaşanan kolera salgınları ile ilgili ilk bilgi Portekizli kaşif Gaspar Correia'nın *Lendas da India* isimli eserinde geçmektedir. Correia 1543'te yerel halkın *moryxy* olarak isimlendirdiği bir hastalık sebebiyle Goa'da kitlesel ölümler meydana geldiğini ve insanların ölümleri gömmekte zorlandıklarından bahsetmektedir. 1663'te Goa'ya giden başka bir Portekizli Garcia da Orta da kolera semptomları gösteren bir hastalığın Haziran ve Temmuz ayları boyunca şiddetli bir şekilde devam ettiğini ifade etmiştir. 1600'lü yıllarda Goa, Jakarta ve Madura'dan üç kolera vakası daha rapor edilmiştir. 1817'deki büyük kolera pandemisine kadar batılı kaynaklarda Hindistan'da dört defa daha kolera salgını olduğuna ilişkin raporlar vardır.<sup>58</sup>

Peki ne oldu da 1817'de kolera endemik bir hastalık olmaktan çıkıp epidemik (lokal salgın) hatta pandemik (kıtalararası salgın) bir hal aldı? Bunu tetikleyen neydi? Elbette bu sorulara verilecek pek çok cevap bulunmakla birlikte koleranın epidemik bir hal

<sup>53</sup> Bhardwaj, *a.g.m.*, s. 465-467.

<sup>54</sup> Ronés C. Chakrovorty, "Disease of Antiquity in South Asia", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 412.

<sup>55</sup> Kolerayı dizanteriden ayıran en önemli nokta insan dışkısının haşlanmış pirinç gibi gözükmesidir. Bkz. Coleman, *a.g.e.*, s. 46.

<sup>56</sup> Scott Bamber, "Disease of Antiquity and the Premodern Period in Southeast Asia", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 432.

<sup>57</sup> Michael W. Dols, "Disease of The Islamic World", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 334.

<sup>58</sup> Hakim Mohammed Said, "Disease of the Premodern Period in South Asia", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 415 ; Speck, *a.g.m.*, s. 643.

almasındaki temel etken hızla artan Hindistan nüfusu ve bu nüfusu kaldıramayan Hindu kentleri idi. Artan nüfus aynı zamanda artan insan atığı demektir ve Hindistan’da evsel atıkları içme suyundan uzak tutacak bir kanalizasyon sistemi yoktu. Ayurvedik metinler hijyen ve temizliği tavsiye eden satırlarla dolu da olsa, insanlar kutsiyet atfettikleri Ganj’den su içiyor, balık tutuyor, açtıkları kanallarla sulama yapıyor, aynı zamanda bu nehre kendi atıklarını akıtıyorlardı.<sup>59</sup> Bu duruma muson yağmurlarının getirdiği debi değişimleri, taşkınlar ve bataklıklar da eklenince sadece kolera değil, su kaynaklı pek çok hastalığın yayılmasına neden oluyordu. Ganj’in tüm kirliliğine rağmen Hindu dinine mensup halklar kutsal festivalleri döneminde Batı Bengal’de Ganj kıyılarında kutlamalar yapıyor, bu nehirde yıkanıyor ve aynı zamanda yaktıkları ölümlerinin küllerini bu nehre savuruyorlardı.<sup>60</sup> Elbette bu ortamda hastalıkların, özellikle de koleranın yayılması çok kolaydı. 1783’te Kalküta’da patlak veren kolera salgını 20.000 Hindu hacısının ölmesine sebep olmuştu.<sup>61</sup>

Endemik koleranın epidemik hatta pandemik bir hal almasındaki ikinci büyük etken İngiltere’nin Hindistan politikalarıydı. 1814’te Kalküta’da kolera patlak verdiğinde İngiliz birlikleri buraya yeni yeni gelmeye başlıyordu ve Fort William’dan gelen büyük bir birlik Kalküta’ya girmişti.<sup>62</sup> Bölgedeki İngiliz askeri ve ticari faaliyetlerinin hareket kazanması limandan limana, kentten kente *vibrio cholerae*’nin taşınmasına sebep olacaktı.<sup>63</sup>

Mart 1817’de Fort William (Kalküta)’da ortaya çıkan yeni kolera salgını, kısa sürede Bengal eyaletinin pek çok bölgesine sıçramıştı. Sadece Temmuz ayında Kalküta’da tedavi altında olan 25.000 kişiden 4000’i hayatını kaybetmişti. Ağustos’ta Jessore’ye ulaşan hastalık binlerce kişinin ölümüne sebep olmuştu. Hastalık ilk olarak Seylon (Siri Lanka)’a ve Burma’ya, oradan da Endonezya’ya yayılmıştı. 1818’de Java’da 100.000 kişi koleradan hayatını kaybetmişti. 1820’de büyük salgın Filipinler’e ve Çin limanlarına ulaşmıştı. Kolera’dan ilk etkilenen Çin limanı Kanton olmuştu, zira burası batı ile ticaret

---

<sup>59</sup> Chakrovorty, *a.g.m.*, s. 412.

<sup>60</sup> McNeill, *a.g.e.*, s. 46 ; David Arnold, “Disease of the Modern Period in South Asia”, *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 421.

<sup>61</sup> Speck, *a.g.m.*, s. 645; Bascome, *a.g.e.*, s. 137.

<sup>62</sup> Speck, *a.g.m.*, s. 645.

<sup>63</sup> McNeill, *a.g.e.*, s. 262.



yapılan en önemli limandı. Ticaret, 1822-24 arasında kolera'yı Yangzte Vadisi'ne oradan da Kuzey Çin'e ve Pekin'e götürecekti.<sup>64</sup>

1820'de Hindistan'dan Umman'a yardım için gönderilen İngiliz askerleri hastalığı beraberlerinde Basra Körfezi'ne taşımışlardı. Bombay içlerinden Şiraz'a gelen ikinci grup asker ise İran'a kolera tohumlarını ekmişti. Basra'da 1821'de üç hafta içerisinde 15.000 ila 18.000 arası insan kolera sebebiyle hayatını kaybetmişti. Dicle yoluyla Bağdat'a ulaşan hastalık kuzeye doğru yayılıyordu. 1821 Osmanlı-İran savaşı esnasında galip gelen İran birlikleri, sonrasında kolera tarafından mağlup edilmişti ve kolera Hazar kıyılarına kadar ulaşmıştı. İran ticaret ağı hastalığı 1823'te Astrahan'a kadar dağıtmış, aynı yıl Kahire'de de kolera görülmüş ve 1824'ten sonra hastalık sönmüştü.<sup>65</sup>

İkinci büyük kolera pandemisi 1826'da Bengal'de başladı ve 1827'de Punjab'a sıçramıştı. 1829'a kadar yayılım sahasını geliştiren kolera Hazar'ın İran kıyılarında görüldükten sonra deniz ticareti vasıtasıyla kuzey ve batı Rusya'ya geçmişti. 1830'da Moskova ve Kharkov'a ulaşan salgın, Bulgaristan sınırlarını tehdit etmeye başlamıştı. 1830-31 kışında Rus orduları ile birlikte kolera da Varşova ve Riga'yı işgal etmişti. Aynı yıl İpek Yolu güzergahında Batı Çin'e ulaşan kolera Hicaz'dan sonra İstanbul, İskenderiye ve İzmir'i de vurmuştu. Hicaz'a hacı olmak üzere giden Müslümanların yarısına yakını kolera sebebiyle hayatını kaybetmişti. Kolera'nın Baltık kıyılarına ulaşması Avrupa devletlerinin endişesini de artırmıştı. Nitekim 1831 Ağustosunda Berlin ve Viyana'yı kasıp kavuran kolera rüzgarı, Hamburg üzerinden İngiltere'ye kadar ulaşmıştı. 1832'de İngiltere'nin İrlanda'yı işgali sırasında hastalık buraya da sıçramıştı. Bu dönemde göçe zorlanan İrlandalılar kereste gemileriyle İskoçya'ya kaçtıklarını zannederken, kendilerini Atlantik'in ortasında bulmuşlardı.<sup>66</sup>

İrlandalı göçmenlerin büyük çoğunluğu yolda koleradan hayatını kaybetmiş ve cesetleri okyanusa gömülmüştü. Gemiler Kanada'ya çıkmadan önce otuz gün boyunca

---

<sup>64</sup> Bollet, *a.g.e.*, s. 93 ; McNeill, *a.g.e.*, s. 263 ; Speck, *a.g.m.*, s. 646 ; Keith W. Taylor, "Diseases and Disease Ecology of the Modern Period in Southeast Asia", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, s. 441-442 ; Bascome, *a.g.e.*, s. 21, 151-152, 154.

<sup>65</sup> Bollet, *a.g.e.*, s. 93-94; Speck, *a.g.m.*, s. 646 ;

<sup>66</sup> Bollet, *a.g.e.*, s. 94 ; Speck, *a.g.m.*, s. 646 ; McNeill, *a.g.e.*, s. 263 ; Fred H. Hitchins, *Emigration to Canada 1800-1867*, [Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Ontario: University of Western Ontario, 1924, s. 167 ; Bernard Grun, *The Timetables of History, A Horizontal Linkage of People and Events*, 4. Baskı, New York: Touchstone Publishing, 2005, s. 395, Bascome, *a.g.e.*, s. 158-159, 162.

St.Lawrance Nehri'ndeki bir adada karantinaya tabi tutulsalar da buradan kaçan İrlandalılar'ın karaya çıkarlarken yanlarında getirdikleri yegane şey kolera idi. Yeni Dünya, Haziran 1832'de kolera ile tanıştı. Quebec'de başlayan salgın kısa sürede Montreal'e sıçramıştı. Aynı tarihlerde yeni bir karantina sistemini uygulamaya sokan New York hastalıkla tanışmıştı. Elbette hastalık Avrupa'dan gelen ticaret gemileriyle değil, Kanada'dan gelen gemiler ve fakir İrlandalı göçmenlerle kente girmişti. Kolera Philadelphia ve Chicago'yu dolaştıktan sonra Güney Amerika'ya geçmiş, 1833'te Meksika'da 15.000'den fazla kişi kolera sebebiyle hayatını kaybetmişti. Aynı yıl İspanya, Portekiz, Karayipler ve Küba'da kolera görülmüştü. İkinci pandemide neredeyse tüm dünyayı kasıp kavuran kolera bakterisi 1837'de endemik sahası olan Bengal'e çekilmişti.<sup>67</sup>

İngilizlerin askeri faaliyetleri 1839'da koleranın Afganistan'a yayılmasına sebep olmuştu.<sup>68</sup> 1840'ta Afyon savaşlarının başlamasıyla da kolera tekrar Çin'e ulaşmış ve 1842 sonlarına kadar etkisini sürdürmüştü. Çünkü devam eden Afyon savaşları esnasında British India'dan hem kara hem de deniz yolu ile askerler Çin'e gönderiliyordu. Bu durum koleranın da askeri harekete eşlik etmesine sebep oluyor ve böylece üçüncü pandeminin de başlangıcını oluşturuyordu. 1844 ve 1845 yılları boyunca kolera kuzeyde İç Asya ve İran topraklarına, kuzeybatıda ise Basra kıyılarına ulaşmıştı. Devam eden salgın Hazar ve Karadeniz kıyılarını da fethettikten sonra 1846-47 arası dönemde kolera İstanbul'da görülmüş, daha sonra sırasıyla Polonya, İsveç, Berlin, Hamburg, Hollanda, Londra ve Edinburg'da salgınlar patlak vermişti. 1848 kışında dinlenmeye çekilen kolera, bahar ortasında yeniden faaliyete geçti ve Mart ayında Paris'te ve tekrar Londra'da görülmüştü.<sup>69</sup> Aralık ayında ikinci defa Atlantik'i geçen salgın New York ve New Orleans'ı vurduktan sonra, 1850'lerde California'ya kadar yayılmıştı. 1851 ve 1892 yılları boyunca Kuzey Afrika, Güney Amerika ve Avrupa'nın çeşitli yerlerinde tekrarlayan salgınlar yaşanmıştı. 1854'te kolera hiç olmadığı kadar kuvvetli bir şekilde Kuzey ve Güney Amerika, Avrupa,

<sup>67</sup> Bollet, *a.g.e.*, s. 94-95 ; Speck, *a.g.m.*, s. 646-647 ; Said, *a.g.m.*, s. 415, Bascome, *a.g.e.*, s. 163.

<sup>68</sup> Kolera'nın Afganistan'da yayılmasının önemli sebeplerinden bir diğeri de İndus Nehri'dir. İndus Nehri'nin suyu kolera mikropları ile enfekte olduktan sonra bölgeye hastalığın yayılmasında oldukça etkili olmuştur. Bascome, *a.g.e.*, s. 176-177.

<sup>69</sup> Londra'daki ilk kolera salgınından sonra hükümet uygulamaya koyduğu kamu sağlığı politikaları sayesinde ikinci salgına hazırlıklıydı. Roma döneminden beri kullanılan eski kanalizasyon sistemi boşaltılıp temizlenmiş ve yeni bir kanalizasyon sistemi tesis edilmişti. Bu sistemde kanalizasyonlardaki su akışını sürekli hale getirerek, pis su ve atıkların belirli noktalarda birikmesi ve boruların tıkanması engelleniyordu. İngiltere'nin Londra'da uyguladığı bu sistem, 1866'da New York'ta da tesis edilecektir. Bkz. McNeill, *a.g.e.*, s. 271-273 ; Grun, *a.g.e.*, s. 421.

İngiltere ve Osmanlı topraklarını vurmuştu. 1855'ten sonra salgın Batı'da tamamen söndü, Doğu'da ise kısmi olarak varlığını devam ettirmişti.<sup>70</sup>

Dördüncü kolera pandemisi yine Bengal merkezli olmak üzere 1863'te başlamıştı. Bu pandemi özellikle 1865 hacında Hicaz'daki Müslümanların olumsuz etkilenmesine sebep olmuştu. Kolera her zamanki güzergahını takip ederek Mısır, İran, Hazar ve Karadeniz kıyıları üzerinden İstanbul'u etkisi altına almıştı. 1866'da Avrupa'ya geçen salgın 1867'ye kadar etkisini sürdürmüştü, aynı yıl Kuzey ve Güney Amerika'da da salgınlar baş göstermiş ve dünya genelinde salgın 1874'te sönmüştü.<sup>71</sup>

Beşinci pandemi 1881'de patlak vermiş ve özellikle Mısır'ı etkilemişti. Hastalık Mısır'dan az da olsa Akdeniz'in Kuzey Afrika ve Güney Avrupa kıyılarına sıçramıştı. Esas büyük tehlike Rusya üzerinden ilerliyordu. Rusya'nın batı sahasından Avrupa'ya giren kolera, özellikle Almanya'yı derinden etkilenmişti. 1892'de Hamburg'da yaşanan salgın büyük bir patlama etkisi yaratmıştı.<sup>72</sup> Hastalık batıda Güney Amerika'yı, doğuda ise Japonya ve Çin'i de etkisi altına almıştı.<sup>73</sup> Koleranın beşinci dünya turu 1896 kışına kadar devam etmişti. Kışın başlangıcı ile birlikte salgın anayurduna geri dönmüştü.<sup>74</sup>

Altıncı pandemi 1899'dan 1923'e kadar uzun süre devam etmişti ve Hindistan, Uzak Doğu, İç Asya, Anadolu, Mısır, Suriye, İran, Batı Rusya ve Balkanları etkilemişti. Hastalık Güney Avrupa, Macaristan, Çin, Japonya ve Kore'de ise etkili seyretmese de varlığını sürdürmüştü. Ancak 1899 pandemisi İngiltere, Fransa, Almanya, İspanya ve Amerika'ya ulaşmamıştı.<sup>75</sup>

### **Araştırmanın Kapsamı**

Bu çalışmada kolera öznesinin seçilmiş olmasının sebebi, hem dünyada hem de Osmanlı Devleti'nde kamu sağlığı uygulamalarının ve karantina sisteminin kolera

<sup>70</sup> Speck, *a.g.m.*, s. 647 ; Bascome, *a.g.e.*, s. 178-179, 181.

<sup>71</sup> Speck, *a.g.m.*, s. 647.

<sup>72</sup> Hamburg şehrinin suyu Elbe Nehri'nden süzülmeden alınıyor ve dağıtılıyordu. 16 Ağustos 1892 günü aniden patlayan salgında üç ay içinde 7.600 kişi öldü. Bkz. Nuran Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar-Sağlık Tarihi Yazıları 1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 130.

<sup>73</sup> William Johnston, "Epidemic Past and Science Present: An Approach to Cholera in Nineteenth-Century Japan", *Harvard Asia Quarterly*, Vol.14, 2012, s. 31.

<sup>74</sup> Speck, *a.g.m.*, s. 647.

<sup>75</sup> Speck, *a.g.m.*, s. 647.

tarafından tetiklenmiş ve devletleri hızlı bir şekilde bu alanlarda kurumsallaşmaya itmiş olduğu fikridir. XIX. yüzyıla gelindiğinde Avrupa'da mevcut olan karantina uygulamaları, koleranın yayılmasını engelleyici nitelik göstermiyordu. Osmanlı Devleti'nde ise 1838'e kadar karantina teşkilatının varlığından söz etmek mümkün değildi. Kolera, hem Avrupa'daki karantina sisteminin revize edilmesi için hem de kamu sağlığı uygulamalarının gündeme getirilmesi için bir kıvılcım vazifesi görmüştü. Artık sadece basit tutsüler, salt tecrit ve karantina bekletme gibi uygulamaların koleraı engellemediği görülmüş, yeni çareler aranmaya başlamıştı. Henüz mikrop teorisinin dahi olmadığı dönemlerde Avrupa'da içme suyu temizliği, kanalizasyon sistemlerinin inşası ve kent hijyeni gibi hususlara ağırlık verilmesinin temel sebebi insanların kolera karşısında yaşadıkları büyük dehşet ve korku idi. Osmanlı Devleti'nde benzer kaygılarla karantina sisteminin oluşturulduğunu söylemek doğru olmasa da kolera elbette en büyük tetikleyicilerden birisiydi. II. Mahmud'un 1838'de teşkil ettiği Karantina Meclisi, Avrupa'nın ulaştığı karantina tecrübesine karşın henüz bir medhal niteliği taşıyordu. Fakat kısa sürede uluslararası bir komisyon haline getirilen bu meclis, her ne kadar bir kapitülasyon halini alacak olsa da yine de karantina konusunda büyük gelişmelerin yaşanmasına sebep olmuştu. Kamu sağlığı ve kent hijyeni gibi uygulamalar ise ancak 1870'lerde gündeme gelebilecekti. Tanzimat Dönemi belediyeçilik reformlarının varlığı yadsınamaz olsa da taşrada belediyelerin kurulması ve sistemli birer teşkilat haline gelmeleri Meşrutiyet Döneminde gerçekleşebilecekti. Bu çerçevede çalışmamızın tarih aralığı Meşrutiyet'in ilanından I. Dünya Savaşı'na kadarki süreç olarak belirlenmiştir.

Kolera, kamu sağlığı ve karantina bağlamında Sinop, Samsun ve Trabzon kentlerinin örneklerinin seçilmesindeki temel hedef Karadeniz'in bu üç önemli liman kentinin sosyal ve ticari hareketliliğidir. Özellikle liman kentlerindeki karantina ve kamu sağlığı uygulamalarına önem veriliyor olması ve Karadeniz'in Rusya, Kırım ve Balkan sahasıyla organik bağının bulunması, bu üç kentin seçilmesinde oldukça etkili unsurlardır. Bunun yanında XIX. yüzyılda yaşanan Kırım, Kafkas ve Rumeli göçlerinde her üç kentin birer göçmen intikal limanı olması da oldukça önemlidir. Trabzon'un İran transit ticaretinin limanı, Samsun'un Sivas, Diyarbakır ve Elazığ vilayetlerinin iskelesi olması, Sinop'un ise 1892'den itibaren Güney Karadeniz'in en önemli karantina noktalarından birisi olması sebebiyle, Sinop, Samsun ve Trabzon hem sosyal hem de ticari hareketliliğin en yoğun olduğu Karadeniz kentleri olmuştur. Koleranın İran veya Rusya sahasından

Anadolu'ya girmesi ile doğrudan etkilenen bu üç şehir, Osmanlı Devleti'nde koleraya karşı alınan önlemlerin kamu sağlığı ve karantina bağlamında incelenmesi için oldukça uygundur.

Toplam dört bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde koleranın geniş coğrafyalara nasıl yayıldığı ve bir kenti nasıl ele geçirdiği konusunda ticaret, kaçakçılık, göç, hac trafiği ve belediye hizmetlerinin olmayışı yahut yetersizliği gibi meseleler üzerinde durulmuştur. Bu beş başlık bir bakıma sadece koleranın değil tüm salgınların yayılma dinamiklerini anlamlandırma açısından önemi haiz olduğu gibi aynı zamanda çalışmanın altyapısını oluşturur niteliktedir. Sinop, Samsun ve Trabzon örneklerinde koleranın bir yerden bir yere nasıl ve hangi yollarla taşındığı, kenti nasıl ele geçirdiği ve insanları hangi yollarla etkilediği gibi sosyal ve ekonomik hareketliliği temel alan başlıklar altında değerlendirmeler yapılmıştır.

İkinci bölümde Sinop, Samsun ve Trabzon örneklerinde kent merkezi, karantina mahalleri ve askeri birliklerde görülen kolera salgınları incelenmiştir. Kent merkezindeki kolera salgınları, özellikle ticari faaliyetlerin yoğun olduğu Trabzon kentinde daha fazla olmakla birlikte, zaman zaman Samsun'da da görülmektedir. Fakat Sinop'taki kolera salgınlarının sık olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Bu durumda kent nüfusu, yerleşim yerlerinin sıklığı, kullanılan suyun temizliği ve tarımsal sulamaya atık sularının karışmaması ve ticaret hacminin düşüklüğü gibi faktörler etkilidir. Askeri birlikler ve karantina mahallerindeki salgınların kent merkezi ve çevresindeki salgınlardan ayrı olarak ele alınmasının temel sebebi, hem karantina önlemlerinin başarılı bir şekilde ortaya koyulup koyulmadığını sorgulamak, hem de kentin gündelik hayatından daha izole alanlar olan askeri birliklerde salgına sebep olan demografik hareketliliği gözlemlemektir.

Üçüncü bölümde karantina uygulamalarının dünya tarihinde gelişim süreci ele alındıktan sonra Osmanlı Devleti'nde karantina teşkilatının kuruluşu konusu işlenmiştir. Karantina teşkilatının taşrada kurumsallaştığı süreçte Sinop, Samsun, Pulathane ve Trabzon karantinahaneleri birer kuruluş olarak ele alınmış, Sinop Tahaffuzhanesi ise ayrı bir başlık altında değerlendirilmiştir. Ayrıca çalışmanın çeşitli bölümlerinde geçen karantina ile ilgili kavramlar da ayrı bir alt başlıkta ele alınmıştır. Yine bu bölümde dünyada ve Osmanlı coğrafyasında karantina ve kolera hastalığının tedavisine gösterilen

tepkiler ile kordon uygulamalarının tarihsel gelişimi ve Sinop, Samsun ve Trabzon'da uygulanışı konuları incelenmiştir.

Çalışmanın dördüncü ve son bölümü temel olarak kamu sağlığı uygulamalarının Osmanlı Devleti'nde kurumsallaşması ve kolera'nın bu süreçteki etkileri üzerine bina edilmiştir. Devletin kolera ile nasıl mücadele ettiği, bu mücadele sürecinde hukuksal alandaki ne tür düzenlemelerin yapıldığı incelenmiştir. Sinop, Samsun ve Trabzon örneklerinde kolera salgınları görülen dönemlerde merkezden gönderilen komisyonlar ve bu komisyonların kolera'yı önlemeye yönelik faaliyetleri ve kamu sağlığının kurumsallaşması sürecinde bu üç şehirde tesis edilen sağlık kuruluşları da bu bölümün konusudur. Son olarak teorideki uygulamaları pratiğe dökmek için merkezden görevlendirilen hekimler, Sinop, Samsun ve Trabzon'da ilaç temin edilen mekanlar ve Osmanlı Devleti'nde kolera aşısının uygulanma süreci ele alınmıştır.

#### **Araştırmanın Kaynakları**

Bu çalışmanın temel kaynakları elbette arşiv malzemeleridir. İstanbul'da bulunan Başbakanlık Osmanlı Arşivi fonları çalışmanın en büyük kaynağını oluşturmaktadır. Osmanlı Arşivi'nde bulunan Bâb-ı Âlî Evrak Odası Sadaret Evrakı, Dahiliye Nezareti Evrakı, Yıldız Evrakı, Şûrâ-yı Devlet Evrakı, Meclis-i Vâlâ Evrakı ile İradeler Tasnifi Evrakı bu çalışmada en çok kullanılan fonları teşkil etmektedir. Ne yazık ki çalışmamızı doğrudan ilgilendiren Sıhhiye Nezareti evrakı hala tasnif edilip, araştırmacıların hizmetine açılmış durumda değildir ve kullanıma ne zaman açılacağı da belirsizdir. Atilla Çetin tarafından kaleme alınan 1979 tarihli *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*'nda yer alan bilgilere göre Sıhhiye Nezareti Evrakı, peyderpey II. Dünya Savaşı'na kadar Ankara'ya Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Arşivi'ne taşınmıştı.<sup>76</sup> Ancak evrak daha sonra İstanbul Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ne geri getirilmiş olmalıdır. Zira evrak bugün İstanbul'da Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndedir. Sıhhiye Nezaretine ait yazışmaların çok küçük bir kısmı diğer fonların belgelerinde leffen yer aldığından, bunlardan az da olsa faydalanma imkanı bulunmuştur. Bunun haricinde Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kütüphanesi'nde bulunan Sıhhiye Meclisi'nin oturumlarına ait tutanakların kayıtlı olduğu defterler, bu çalışmanın kilit noktasını oluşturmaktadır. Zira mecliste yapılan görüşme tutanaklarının

<sup>76</sup> Atilla Çetin, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1979, s. 160.

kaydedildiği bu defterler, bize evrakların sunamayacağı detaylı bilgiler vermektedir. Fransızca olarak kaleme alınan bu tutanaklar, Türkçe olarak özetleniyordu. Ahmed Mithad Efendi'nin ifadesine göre 10 Şubat 1840'tan 1902 senesine kadar olan bütün tutanakların mevcut olması gerekirken<sup>77</sup>, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kütüphanesi'nde bulunan tutanakların birinci cildi 1890 senesine aittir. Tutanakların 1890'dan 1903'e kadar olan toplam 13 cildi el yazısı Arap harfli Türkçe'dir. Bunlar orijinali Fransızca olan tutanakların çevirisidir. 1904'ten 1910'a kadar olan tutanaklar her sene için dört cilt olmak üzere daktilo yazısı ile Fransızca'dır. Ayrıca 1910 senesine ait tutanakların Türkçe çevirisi de bulunmaktadır. 1911'den 1913'e kadar olan tutanaklar ise yine her sene dört cilt olmak üzere Türkçe çeviridir. 1914 senesine ait tutanaklar Fransızca matbu olarak yayınlanmıştır. Tüm bu tutanak ciltleri Başbakanlık Osmanlı Arşivi Kütüphanesi'nde ne yazık ki hala tasnif edilmemiş bir şekilde bulunmaktadır. Evraklarda eksik kalan pek çok nokta Sıhhiye Meclisi'nin tutanakları ile tamamlanabilmiştir. Ancak yine de Sıhhiye Nezareti'ne ait evrakın kapalı olması çalışmamızın sınırlılığını teşkil eder. Zira meclis tutanaklarında işaret edilen pek çok rapor, ne yazık ki kullanıma kapalı olan Sıhhiye Nezareti Evrakı içinde olduğundan değerlendirilememiştir.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi dışında yine İstanbul'da bulunan ve Bahriye Nezareti Evrakını içeren Deniz Müzesi Arşivi'ndeki fonlardan da faydalanılmıştır. Bunun haricinde az da olsa Ankara'daki Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Arşivi (ATASE) ile Türk Kızılayı Arşivi fonları birinci elden kullanılan kaynaklar arasındadır.

Arşiv malzemesinin yanı sıra Osmanlı döneminde kaleme alınmış olan pek çok Arap harfli Türkçe matbu eser incelenmiş, ayrıca *Düstûr* tertiplerinde yer alan ilgili kanunname ve nizamnameler de çalışmada kullanılmıştır. *Osmanlı Devleti, Hariciye Nezareti, Kastamonu ve Trabzon Vilayeti sâlnâmelerinden* özellikle kurumsal yapı ile ilgili oldukça önemli bilgilere ulaşılmıştır. Resmi kurumlarca yayınlanan sâlnâmeler haricinde, *Nevsâl-i Afiyet/Sâlnâme-i Tıbbî* de başvuru kaynaklarımızdan birisi olmuştur. Fransızların Osmanlı coğrafyasında bulunan konsolosluklar aracılığıyla oluşturmuş oldukları *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie de l'Administration* isimli Şark Ticaret Yıllıkları ve ayrıca yine Sıhhiye Nezareti tarafından yayınlanan Osmanlı limanlarına gelip giden gemilerin bandıralarını, tonajlarını ve ödedikleri sıhhiye rüsumunu gösteren *Rapport sur la*

<sup>77</sup> Ahmed Mithad Efendi, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Karantina yani Usûl-i Tahaffuzun Tarihçesi", *Sâlnâme-i Nezâret-i Hariciye (HNS.)*, Üçüncü Def'a, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1318, s. 446.

*Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans* isimli istatistikler de çalışmamızda kullanılmıştır. *Sabah*, *Aks-i Sada*, *Trabzon* ve *Hekim* gibi gazeteler taranarak, koleranın gündelik yaşama olan etkileri izlenmeye çalışılmıştır. Pek çok orijinal harita, plan ve fotoğraf da çalışmaya dahil edilmiştir. Ayrıca Sinop, Samsun ve Trabzon'a saha çalışması da düzenlenmiştir. Saha çalışması esnasında her üç şehirdeki mekansal organizasyon anlaşılmaya çalışılmış, eski karantina mahallerinin ve sağlık kuruluşlarının yerleri tespit edilmiş, liman-karantinahane arasındaki bağlantı yerinde incelenebilmiş ve böylece mekan-tarih ilişkisi kurulurken soyut bilgileri somutlaştırma imkanı bulunmuştur.

### **Mevcut Literatür**

Birinci el kaynaklardan elde edilen veriler analiz edilirken mevcut tetkik eserlerle karşılaştırma yapma imkanı bulunmuştur. William McNeill'in *Plagues and People* isimli çalışması, bu alanda verilen en önemli eserlerdendir.<sup>78</sup> Yine Andrew Nikiforuk'un *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi* adlı çalışması genel bir üslupla salgınları tarihsel perspektifte incelemesi açısından önemlidir.<sup>79</sup> Daniel Panzac'ın *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba 1700-1850* ve *Quarantines et Lazarets, L'Europe et la Peste D'Orient (XVII<sup>e</sup>-XX<sup>e</sup> Siècles)* eserleri vebanın yayılma yolları, Osmanlı Devleti'nde veba salgınları ve Avrupa'da buna karşı oluşturulan karantina önlemleri ele alınmıştır.<sup>80</sup> Karantina tarihine yönelik ülkemizdeki ilk çalışmalar tıp tarihçisi Bedi Şehsuvaroğlu ve Osman Şevki Uludağ tarafından gerçekleştirilmiştir.<sup>81</sup> Bu iki araştırmacının çalışmaları temelinde Gülden Sarıyıldız tarafından hazırlanan *Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1838-1876)* başlıklı yüksek lisans tezi ile Osmanlı Devleti'nde salgınlar karşısında karantinanın kurumsallaşma süreci ele alınmıştır.<sup>82</sup> Sarıyıldız daha sonra doktora çalışması olarak hazırladığı *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)* isimli tezi ile

<sup>78</sup> William H. McNeill, *Plagues and Peoples*, Oxford: Basil Blackwell, 1976.

<sup>79</sup> Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

<sup>80</sup> Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 2. Baskı, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011 ; Daniel Panzac, *Quarantines et Lazarets, L'Europe et la Peste D'Orient (XVII<sup>e</sup>-XX<sup>e</sup> Siècles)*, Aix-en Provence: Édisud, 1986.

<sup>81</sup> Osman Şevki Uludağ, "Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina", *Bellekten*, C. II, S. 7/8, 1938 ; Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1953.

<sup>82</sup> Gülden Sarıyıldız, *Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri (1838-1876)*, [Yüksek Lisans Tezi], İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 1986 ; Gülden Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Bellekten*, C. LVIII, S. 222, 1994.



Osmanlı coğrafyasındaki en mühim bölgesel karantina örgütlenmesi hakkında detaylı bilgiler veren bir çalışma gerçekleştirmiştir.<sup>83</sup> John Baldry'nin yine bu coğrafyada bulunan Kamaran Tahaffuzhanesi ile ilgili kitap hacmindeki makalesi de oldukça önemlidir.<sup>84</sup> Tıp tarihçisi Nuran Yıldırım tarafından kaleme alınan pek çok makale, kitap ve ansiklopedi maddesi de salgınların tarihi ve kamu sağlığının kurumsallaşması hakkında bilgi vermektedir. Yıldırım'ın salgınları engellemek adına Osmanlı Devleti'nin aldığı tedbirleri tanıtan çalışmaları da bulunmaktadır.<sup>85</sup> Osmanlı Devleti'ndeki karantina uygulamalarını farklı bir perspektifle değerlendiren Birsen Bulmuş'un *Plague, Quarantines and Geopolitics in The Ottoman Empire* isimli kitabı ise özellikle 1838'den önce karantina idaresinin tesisi sırasında II. Mahmud'un sarf ettiği çabaları göstermesi, yine Osmanlı karantina tarihinde çok önemsenmeyen Hamdan bin Osman'ı ve onun risalesini ele alması açısından diğer çalışmalardan ayrı bir yerde durmaktadır.<sup>86</sup>

Nancy E. Gallagher'ın *Medicine and Power in Tunisia 1780-1900* isimli, henüz Osmanlı hakimiyetindeyken Osmanlı'dan önce Tunus'ta başlayan karantina uygulamalarına değindiği çalışması da unutulmamalıdır.<sup>87</sup> Yine benzer bir şekilde Mısır'daki karantina ve halk sağlığı uygulamalarını ele alan LaVerne Kuhnke'ün *Live at Risk, Public Health in Nineteenth Century Egypt* isimli eseri de alanın öncülerindedir.<sup>88</sup> Andrew Robarts'ın *A Plague on Both Houses?: Population Movements and The Spread of Disease Across The Ottoman-Russian Black Sea Frontier, 1768-1830s* başlıklı doktora

---

<sup>83</sup> Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1996.

<sup>84</sup> John Baldry, "The Ottoman Quarantine Station on Kamaran Island 1882-1914", *Studies in History of Medicine*, Vol. II, No. 3, 1978.

<sup>85</sup> Nuran Yıldırım makalelerinin önemli bir kısmını kitap halinde yayınlamıştır. Bkz. Nuran Yıldırım, " 'Karantina İstemezük' Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyenler", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar – Sağlık Tarihi Yazıları 1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014 ; Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2010 ; Nuran Yıldırım, "Kolera Salgınları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994 ; Nuran Yıldırım, "Salgınlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994 ; Nuran Yıldırım, "Salgınlar", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994 ; Nuran Yıldırım, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Koruyucu Sağlık Uygulamaları", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.

<sup>86</sup> Birsen Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in The Ottoman Empire*, Edinburg: Edinburg University Press, 2012.

<sup>87</sup> Nancy Elizabeth Gallagher, *Medicine and Power in Tunisia 1780-1900*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.

<sup>88</sup> LaVerne Kuhnke, *Live at Risk, Public Health in Nineteenth Century Egypt*, California: University of California Press, 1990.

tezde tıpkı Mısır ve Tunus gibi Balkanlarda da karantina uygulamalarının Osmanlı'dan önce başladığını göstermesi açısından önemlidir.<sup>89</sup>

Osmanlılar'ın erken dönem salgınlar karşısında gerçekleştirdikleri uygulamaları, hastalığın nasıl algılandığını ve tedavi yöntemleri ile sağlık kuruluşlarını inceleyen Nühket Varlık'ın *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics In The Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)* isimli doktora tezi analitik değerlendirmeler yapması sebebiyle erken dönem Osmanlı sağlık tarihi için oldukça mühimdir.<sup>90</sup> Mesut Ayar'ın *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892-1895)* isimli doktora tezi, Türkiye'de öznesi kolera olan ilk çalışmadır.<sup>91</sup> Ayar bu çalışmasında Osmanlı Devleti'ndeki kolera salgınlarına değinmiş, ardından 1892-1895 tarih aralığında İstanbul'da meydana gelen kolera salgınlarının şehrin sosyo-ekonomik yapısına etkilerini incelemiş, devletin kolera karşısında aldığı önlemler üzerinde durmuştur. Bu tez haricinde Türkiye'de öznesi kolera olan geniş kapsamlı başka bir çalışma bugüne kadar yapılmamıştır.<sup>92</sup> Oya Dağlar Macar'ın doktora tezi olan *Balkan Savaşlarında Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri* isimli çalışması da savaş sahasındaki salgınlar ile ilgili oldukça önemli değerlendirmeleri içermektedir.<sup>93</sup>

---

<sup>89</sup> Andrew Robarts, *A Plague on Both Houses?: Population Movements and The Spread of Disease Across The Ottoman-Russian Black Sea Frontier, 1768-1830s*, Washingtton: Georgetown University, 2010.

<sup>90</sup> Nühket Varlık, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics In The Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Chicago: The University of Chicago, 2008.

<sup>91</sup> Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.

<sup>92</sup> Bununla birlikte kolera salgınları ile ilgili pek çok makale ve tebliğ kaleme alınmış olup, bu çalışmalar mikro düzeydedir.

<sup>93</sup> Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşlarında Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, İstanbul: Libra Yayınları, 2009.

## **BİRİNCİ BÖLÜM**

### **KOLERANIN YAYILMA YOLLARI:**

#### **SİNOP, SAMSUN, TRABZON ÖRNEKLERİ**

Bu bölümde koleranın geniş coğrafyalara nasıl yayıldığı ve bir kenti nasıl ele geçirdiği konusunda ticaret, kaçakçılık, göç, hac trafiği ve belediye hizmetlerinin olmayışı yahut yetersizliği gibi meseleler üzerinde durulacaktır. Bu beş başlık bir bakıma sadece koleranın değil tüm salgınların yayılma dinamiklerini anlamlandırma açısından önemi haiz olduğu gibi aynı zamanda çalışmanın altyapısını oluşturur niteliktedir. Sinop, Samsun ve Trabzon örneklerinde koleranın bir yerden bir yere nasıl ve hangi yollarla taşındığı, kenti nasıl ele geçirdiği ve insanları hangi yollarla etkilediği gibi sosyal ve ekonomik hareketliliği temel alan başlıklar altında değerlendirmeler yapılacaktır.

#### **1.1. Ticaret**

Ticaret, şehirlerdeki sosyal ve ekonomik hareketliliği arttıran bir faaliyet olarak salgın hastalıkların yayılmasında birinci sırada öneme sahiptir. Gerek deniz, gerekse kara yollarıyla gerçekleştirilen ticari faaliyetler çerçevesinde seyahat eden tüccarlar ve onların pazarladıkları ticari ürünler, hastalıkların bir yerden başka bir yere taşınmasında oldukça etkiliydi. Özellikle hastalıkların nasıl yayıldığının bilinmediği ve karantina uygulamalarının olmadığı dönemlerde kitlesel ölümlere sebebiyet veren salgın hastalıklar kısa sürede şehirler, ülkeler hatta kıtalar arasında yayılabiliyordu. Karantina uygulamaları dünya tarihinde ilk olarak ticari faaliyetler üzerinde uygulanmaya başlamıştı. Zira bu faaliyet, savaş ve kitlesel göç gibi kontrolü zor durumlara nazaran daha kontrol edilebilir bir nitelik sergilemekteydi. Bu başlık altında Sinop, Samsun ve Trabzon şehirlerinin ticaret potansiyeli ve faaliyetleri üzerinde durmak yerine, ticaret yolları ve güzergahları ele alınarak, salgınların hangi yolları takiben bu şehirlere geldiğini anlamlandırmaya yönelik bir temel hazırlanacaktır.

Sinop, coğrafi konum ve jeolojik yapı itibarıyla Karadeniz'in güney sahillerindeki en korunaklı tabii limandır. Bu yönüyle özellikle Eski ve Orta çağlarda Kuzey Afrika, Mezopotamya ve Anadolu ile Karadeniz'in kuzey sahasını birbirine bağlayan önemli bir ticaret merkezi olmuştur. Şap, bakır, sahtiyan ve kürk ticaretinin gerçekleştirildiği kuzey-güney güzergahında Anadolu içlerinden gelen yolların Karadeniz'e ulaştığı noktalardan biri olan Sinop, önemli bir ithalat-ihracat limanı olarak Kastamonu, Ankara, Amasya, Tokat ve Sivas hinterlandına bağlantıyı sağlıyordu.<sup>1</sup> Samsun, iskele sahalarının mahfuz bir yapı sergilememesi sebebiyle özellikle deniz ticaretinin zor gerçekleştirildiği bir şehirdi. Buna rağmen özellikle hinterland ile kolay bağlantı sağlayan Samsun limanı da ticari faaliyetlerde tercih edilmekteydi. Yeşilırmak, Kızılırmak ve Mert Irmağı'nın oluşturduğu geçitler sayesinde Sivas üzerinden Malatya, Elazığ ve Diyarbakır hinterlandına ulaşımın kolay olduğu Samsun şehri, özellikle Kırım sahası ile yapılan ticarete önemli bir yere sahipti. Buna rağmen Sinop'un gölgesinde kalan şehir, XIX. yüzyıla kadar gelişme gösterememişti.<sup>2</sup> Trabzon ise antik dönemden beri Karadeniz'in güneydoğu kıyılarının önemli bir iskelesiydi. Kentin hinterlandı Anadolu'nun içlerine, İran sahasına ve Güney Kafkasya'ya uzanıyordu. Ayrıca İstanbul üzerinden İran sahasına yapılacak seyahatlerde bir ara durak niteliği de sergiliyordu.<sup>3</sup> Trabzon zaman zaman popülerliğini yitirmiş olsa da genellikle her dönem önemli ticaret merkezlerinden birisi olmuştu.<sup>4</sup>

Sinop, Samsun ve Trabzon'un ticari potansiyeli, Osmanlı Devleti'nin Karadeniz politikası ile doğru orantılı olarak değişim geçirmişti. Karadeniz, Fatih'in İstanbul'u fethiyle boğazların kontrolünü ele geçirmesi ve II. Bayezid devrinde Kili ve Akkirman'ın alınmasıyla tamamen Osmanlı hakimiyeti altına girmişti. Çok geçmeden yabancı gemilerin geçişinin yasaklanması ile XVI. yüzyılın sonlarında dış ticarete tamamen kapanan Karadeniz, siyasi, idari ve ticari bakımdan bir iç deniz haline gelmiş ve bu durum XVII. yüzyıl boyunca devam etmişti.<sup>5</sup> Karadeniz'in yabancılara yasaklanmış, kapalı deniz statüsü

<sup>1</sup> Şerafettin Turan, "Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri", *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Haz. Mehmet Sağlam ve diğerleri, Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi Yayını, 1988, s. 148.

<sup>2</sup> Besim Darkot, "Samsun", *İslam Ansiklopedisi (İA)*, Cilt 10, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, s. 172, 175.

<sup>3</sup> Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010, s. 115, 228.

<sup>4</sup> Şehabettin Tekindağ, "Trabzon", *İA*, Cilt 12, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 456, 469.

<sup>5</sup> İdris Bostan, "Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)", *Bellekten*, C. LIX, S.225, 1995, s. 353.

Küçük Kaynarca Antlaşması (1774) ile sarsılmıştı.<sup>6</sup> Bu anlaşma ile Rus ticaret gemileri Karadeniz ve Akdeniz’de ticaret yapmaya başlamışlardı. Yine bu anlaşma ile Ruslar yüzyıllar içinde Fransa ve İngiltere’nin çeşitli güçlüklerle elde ettikleri ticari imtiyazları bir anda elde etmişti.<sup>7</sup> Kısa süre sonra bu emsal üzerinden Karadeniz İspanya, Sicilya, Hollanda, İsveç, Norveç, Prusya ve Dubrovnik gibi küçük devletlere de açılacaktı.<sup>8</sup> Fakat Rusya ve diğer Avrupalı devletlerin bu tarihlere kadar gerçekleştirdikleri ticaret daha çok Rusya’nın Karadeniz kıyısındaki şehirlerinden sağlanıyor, henüz Osmanlı limanlarını kapsamıyordu. Bu sebeple birer Osmanlı limanı olan Sinop, Samsun ve Trabzon daha çok Fransız ve bilhassa İngilizlerin Karadeniz’de ticarete başlamaları ile ön plana çıkmaya başlayacaktı.<sup>9</sup>

Karadeniz’in uluslararası ticarete açılmasının yanı sıra gemi teknolojisinde yaşanan gelişmeler de Sinop, Samsun ve Trabzon limanlarındaki ticari hareketliliği arttıran diğer bir faktör olmuştu. Robert Fulton’un ilk *istimbotu* (steam boat) yüzdürmesi sonrası, İngilizlerin bu sistem üzerinde gemi motoru yapımlarıyla buharlı gemi teknolojisi kullanım alanı bulmaya başlamıştı.<sup>10</sup> Yelkenli ve kürekli gemilerle yapılan gemi yolculuklarının buharlı motor ile hızlanması ve sürelerin kısalması, bu teknolojinin kullanımının hızla yaygınlaşmasına sebep olmuştu. İngiliz, Fransız ve Avusturyalıların kurduğu kumpanyalar ile dünya ticaretinde buharlı gemi hakimiyeti başlamıştı. 1836 yılından itibaren Karadeniz’de buharlı gemi seferleri yapılmaya başlanmıştır. Karadeniz’e giren ilk buharlı gemi İngilizlere aitti ve ismi *Essex* idi. *Essex*, İstanbul-Samsun-Trabzon istikametinde sefer yapıyordu. Aynı yıl *Crescent* isimli bir gemi daha Karadeniz’de sefer yapmaya başlamıştı. Ertesi yıl ise Avusturya ve Osmanlılar tarafından işletilen gemiler de Karadeniz’e çıkacaktı. Zamanla Rus ve Fransız şirketlerinin bu hatta girmesiyle beraber seferler daha düzenli bir hal aldı ve firmalar arasında bir rekabet dönemi başlamıştı.<sup>11</sup>

Deniz ticaretini kara ticaretinden bağımsız olarak değerlendirmek elbette mümkün değildir. Sinop, Samsun ve Trabzon kentlerinin ticari olarak gelişmesi veya gerilemesi

<sup>6</sup> Kemal Beydilli, “Karadeniz’in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve ‘Mîrî Ticâret’ Teşebbüsü”, *Bellekten*, C. LV, S.214, 1991, s. 688 ; Bostan, *a.g.m.*, s. 357-358.

<sup>7</sup> Bostan *a.g.m.*, s. 358.

<sup>8</sup> Beydilli, *a.g.m.*, s. 691-692.

<sup>9</sup> Özgür Yılmaz, “Karadeniz’in Uluslararası Ticaret’e Açılması ve Trabzon”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.2, S.7, 2009, s. 369.

<sup>10</sup> Ali İhsan Gencer, *Bahriye’de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti’nin Kuruluşu (1789-1867)*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2001, s. 116.

<sup>11</sup> Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, İstanbul: Libra Yayıncılık, 2014, s. 247-248, 407.

dinamiklerini etkileyen en önemli husus limanların hinterland ile bağlantılarıydı. Her türlü geminin yanaşmasına uygun olan bir limana sahip olan Sinop, Anadolu'yu Kuzey Karadeniz iskelelerine bağlama özelliğini XIX. yüzyıl sürecinde koruyamamıştı.<sup>12</sup> Zira artan ticaret hacmi Güney Karadeniz'de hinterland ile daha kolay bağlantı sağlayan Trabzon ve Samsun limanlarının yükselmesine sebep olmuştu.

XIX. yüzyıla gelindiğinde Anadolu yol ağı mevsimsel değişimlerden etkilenen ve artan ticaret hacmi ile ters orantılı olarak yük taşımacılığına uygun olmayan bir nitelik sergilemekteydi.<sup>13</sup> Tanzimat öncesi dönemde devletin ulaşım politikası geleneksel anlayış doğrultusunda olanın korunmasından ibaretti.<sup>14</sup> Fakat yaya olarak veya hayvan sırtında dolaşılacak Osmanlı kentleri ve yolları araba ile dolaşılır hale gelmeye başladığından yaya yollarının yerini araba yolları almaya başlamıştı.<sup>15</sup> Mevcut yol ağının araba taşımacılığına uygun olmaması ise yeni arayışları beraberinde getirmişti. Bu bağlamda ilk olarak memlekette üretimi arttırmak, ticareti geliştirmek ve bayındırlık faaliyetlerini hızlandırmak için *Meclis-i Umûr-ı Nafia* kurulmuştu (1838). Bu meclisin üyeleri arasında işlerinin uzmanı yabancılar bulunuyordu. Zira meclisin çalışmaları çerçevesinde yabancıların kalkınma konusunda deneyim ve fikirlerinden yararlanılması hedeflenmişti. Bir yıl sonra yeni kurulan *Ticaret Nezareti*'ne nakledilen meclis aynı yıl ilga edilmişti.<sup>16</sup> 1848'de ise imar işlerini yürütmek üzere kurulan Nafia Nezareti'nin bünyesinde yeni bir meclis oluşturulmuştu.<sup>17</sup> Fakat bir yıl sonra ticaret ve nafia işlerinin birbirine yakın olması sebebiyle Ticaret ve Nafia nezaretleri birleştirilmiş, böylece yol ve köprülerin tamiri-

<sup>12</sup> *Kastamonu Vilâyeti Sâlnâmesi (KVS)*, Def'a 1, Kastamonu: Matbaa-i Vilâyet, H.1286, s. 89 ; *KVS.*, Def'a 4, Kastamonu: Matbaa-i Vilâyet, H.1289, s. 162 ; *KVS.*, Def'a 15, Kastamonu: Matbaa-i Vilâyet, H.1306, s. 474 ; Charles King, *Karadeniz*, 2. Baskı, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015, s. 217.

<sup>13</sup> Nesimi Yazıcı, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 3, 1992, s. 357.

<sup>14</sup> Musa Çadırıcı, "Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 26, 1991, s. 153.

<sup>15</sup> İlhan Tekeli, Selim İlkin, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler", *Çağını Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti'nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar, İstanbul: IRCICA Yayını, 1995, s. 431 ; Yazıcı, *a.g.m.*, s. 368.

<sup>16</sup> Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren Yayınları, 1993, s. 258-261.

<sup>17</sup> Aziz Tekdemir, "Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, 2011, s. 127-128, 130 ; Akyıldız, *a.g.e.*, s. 262-263.

inşası, gerekli malzemelerin temini ve kadroların oluşturulması işi Ticaret Nezareti'nin sorumluluğuna girmişti.<sup>18</sup>

1845'te taşrada bayındırlık işlerini hızlandırmak, özellikle de yol yapım faaliyetlerine başlamak üzere Meclis-i Vâlâ'ya bağlı on ayrı geçici İmar Meclisi oluşturulmuştu.<sup>19</sup> İmar meclislerinin ilk faaliyeti özellikle limanları hinterlanda bağlayan alanlarda şoseler inşa etmekte. Bu doğrultuda Trabzon-Erzurum, Gemlik-Bursa ve Mudanya-Bursa şoselerinin inşasına başlanmış olsa yüksek maliyetler sebebiyle inşaatlar tamamlanamamıştı. Bu durum sonraki dönemde yol inşa edilen bölgelerdeki halka *yolda çalışma yükümlülüğü* getirilmesine sebep olacaktı.<sup>20</sup> Islahat Fermanı sonrası özellikle yol ve köprü yapım işlerine hız verebilmek adına Nafia Meclisi'nin bir şubesi olmak üzere 1857'de *Meclis-i Maabir* kurulmuş ve üyeliğine Avrupalı mühendisler ile ülke içinde imar konularına vâkıf kişiler getirilmişti.<sup>21</sup> Bu meclisin tesisi Osmanlı yol ağları üzerinde bir dönüm noktası olmuştu. Çünkü 1857'den sonra hazırlanan her türlü imar nizamnamesi bu meclisin ürünüydü.<sup>22</sup> Meclisin 1869'da yayınladığı *Turûk ve Maabir Hakkında Nizamnâme* ile yol ve köprü inşasına ilişkin yeni uygulamalar yürürlüğe girmişti.<sup>23</sup>

Sinop'u hinterlanda bağlayan yol ağının geliştirilmesin yönelik ilk adım 1864'te atılmıştı. Hem Kastamonu-Sinop yolunun hem de Sinop'u Anadolu'nun iç kesimlerine bağlayan diğer yolların düzenlenmesi için Turûk ve Maabir Müfettişliği'nce iki mühendis ve bir muavin tayin edilmesine karar verilmişti.<sup>24</sup> 1865 yılında Boyabat-Sinop yolunun düzenlenmesi gündeme gelmişti.<sup>25</sup> 1868 senesinde Sinop'u vilayet merkezine ve diğer kazalara bağlayan yolların inşası hususunda bir yoğunluk yaşanmıştı. İlk olarak Boyabat ve Taşköprü üzerinden Kastamonu'ya ulaşan yolun düzenlenmesi ve inşa edilmesi konusu gündeme alınmıştı.<sup>26</sup> 1870 senesinde Sinop'u Boyabat'a bağlayan diğer yollardan ayrı

<sup>18</sup> Aziz Tekdemir, *Ticaret Nezareti (1839-1876)* [Yayınlanmamış Doktora Tezi], İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2010, s. 173-174 ; Bu iki nezaret 1872 yılına kadar zaman zaman birleştirilmiş ve birbirinden ayrılmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Tekdemir, *a.g.m.*, s. 135-141.

<sup>19</sup> İmar meclisleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Mehmet Seyitdanlıoğlu, "Tanzimat Dönemi İmar Meclisleri", *OTAM*, S. 3, 1992, ss. 323-332.

<sup>20</sup> Tekeli, İlkin, *a.g.m.*, s. 433-434.

<sup>21</sup> Akyıldız, *a.g.e.*, s. 264.

<sup>22</sup> Selahattin Tozlu, "Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)", *Osmanlı*, Cilt 3, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 646.

<sup>23</sup> Çadırcı, *a.g.m.*, s. 155-157.

<sup>24</sup> Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Meclis-i Vâlâ Evrakı (MVL.)*, 677/5, 21 Mayıs 1280, Lef 1.

<sup>25</sup> Vital Cuinet, *La Turquie D'Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de l'Asie-Mineure*, Tome Quatrième, Paris: Ernest Leroux, 1894, s. 571.

<sup>26</sup> *KVS.*, Def'a 2, s. 129.

olarak Sinop-Kabalı-Boyabat hattında yeni bir yol inşa edilmeye başlanmıştı.<sup>27</sup> Aynı yıl Sinop-Çankırı arasındaki yolun yer yer düzenlenmesi ya da yeniden inşa edilmesi için bir çalışma da başlatılmıştı.<sup>28</sup> Bu yol muhtemelen Boyabat ve Hacıhamza üzerinden Çankırı'ya bağlanacaktı. Zira Boyabat-Taşköprü-Kastamonu üzerinden Çankırı'ya ulaşan güzergahtan söz edilmiyordu.

Sinop'u Samsun ve Sivas'a bağlayan yolların düzenlenmesi ve inşası, sancağı vilayete bağlayan yolların inşasından çok sonra ele alınmıştı. 1906 yılına gelindiğinde Boyabat üzerinden Bafra'ya giden yolun şose olarak düzenlenmesi konusu gündeme gelmişti.<sup>29</sup> Boyabat'tan Tosya yolu doğrultusunda devam eden güzergah Kızılırmak sahilinden ilerliyordu. Bu yolun Bafra'ya yönelebilmesi için Kızılırmak üzerinden geçmesi gerekiyordu ve bunun için sağlam bir köprünün inşa edilmesi mecburi idi. Boyabat'ın güneyinde kalan Elek Dağı güzergahından da Bafra yönüne gitmek mümkündü, ancak bu yol kış aylarında yoğun kar yağışı sebebiyle işlemez hale geliyordu, ayrıca söz konusu güzergah ahalinin ziraat yaptığı oldukça verimli bir arazide uzanıyordu. Bu sebeple Kızılırmak kıyılarını takip eden yolun şose olarak düzenlenmesine karar verilmişti.<sup>30</sup>

Samsun hinterlandı ile kolay bağlantı sağlayacak coğrafi konumda bir liman kenti olması sebebiyle Sivas, Harput ve Diyarbakır vilayetlerinin iskelesi rolünü oynuyordu. Aynı zamanda İstanbul'a giden Bağdat yolcuları da Samsun'a geliyordu.<sup>31</sup> Samsun gibi iskelesi son derece işlek bir sahil kentinin iç bölgelerle bağlantısını kurmak ve mevcut bağlantıları daha kullanışlı hale getirmek için yeni yollar inşası bir çok defa gündeme gelmişti. Bu gündeme gelişlerde üretici ve tüccarlar başta olmak üzere halkın yoğun talepleri ve bu taleplerle devletin menfaatlerinin örtüşmesi birinci derecede rol oynamıştı. Yol yapımlarında Samsun'u Amasya, Sinop, Terme, Trabzon ve Sivas'a bağlayacak yakın mesafe yollara öncelik verilmişti. Samsun-Kayseri, Samsun-Diyarbakır, Samsun-Bağdat

<sup>27</sup> BOA., *Şûrâ-yı Devlet Evrâkı (ŞD.)*, 1638/42, 29 Şevval 1286, Lef 1.

<sup>28</sup> Aynı belge, [tarihsiz], Lef 8.

<sup>29</sup> Bafra ile Sinop arasında önceki dönemlerde kara ulaşımı olduğu bilinmektedir. 1800'lerin başında Anadolu'yu ziyaret eden seyyah M. Amedee Jaubert, Samsun üzerinden Sinop'a kara yoluyla geçmek istediklerini, ancak Bafra'da iç karışıklık söz konusu olduğundan ve köprü yıkıldığından bu yolu kullanamadıklarını aktarmaktadır. Bkz. Süreyya Eroğlu, A. Alev Direr Akhan, "Seyahatnameler'de Sinop" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, C. 1, 2013, s. 266.

<sup>30</sup> BOA., *Bâb-ı Âli Evrâk Odası Evrâkı (BEO.)*, 2952/221386, 18 Teşrin-i Sanî 1322 ; BOA., *BEO.*, 2970/222690, 13 Kanûn-i Evvel 1322, Lef 1 ; Aynı belge, 11 Kanûn-i Evvel 1322, Lef 2.

<sup>31</sup> Darkot, "Samsun", s. 175 ; M. Yavuz Erler, "Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865-1875), *Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, I. Cilt, Haz. Kenan İnan ve diğerleri, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayını, 2005, s. 541 ; Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanîn*, I. Cilt, Haz. Mehmed Çetin Böreççi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 256.



gibi uzak mesafeli yolların inşası ise uzun vadeli yatırımlar olarak hep gündemde kalmıştı.<sup>32</sup>

Samsun'un çevresi ile bağlantılarını sağlayacak ilk şose yapım girişimi Çarşamba tariki üzerinde gerçekleştirilmişti. Aralık 1867'de Samsun'dan Kavak Kazası ve Amasya sınırına kadar şose veya yol yapımı için çalışmalar da yapılmaya başlanmıştı. Samsun'u Amasya'ya bağlayan yolun keşif ve düzenlemeleri de bu süreçte gündemdeydi.<sup>33</sup> Şose yollar ve Samsun'a yakın mesafeli merkezlerin yol inşasının ardından ikinci kademe olarak daha uzak mesafeli yolların inşa süreci başlamıştı. Samsun'dan Sivas ve Harput tarikiyle Diyarbakır'a kadar uzanacak bir araba yolunun inşası 1880'lerde ancak görüşülebiliyordu. Trabzon Vilayeti'nde 1883 yılı itibariyle Samsun'dan Amasya'ya 62.060, Ünye'den Niksar'a 20.000, Ordu'dan Hamidiye'ye 35.500, Giresun'dan Karahisar'a 47.600, Trabzon'dan Erzurum'a 158.000 arşın yol inşa edilmişti. Tüm bu gayret ve isteğe rağmen Bafra ise 1890'larda ancak Samsun ile doğrudan doğruya bağlantı sağlayabilmişti.<sup>34</sup>

Samsun'un ticari potansiyeli yüksek komşularından Sivas Vilayeti ile ulaşımın kolaylaştırılması her dönem arzu edilmişti. Sivas'ın tahıl ambarı olduğu düşünüldüğünde sahille bağlantı kurulması isteği daha anlamlı hale geliyordu. Eski zamanlardan beri işlek bir yol olan Samsun-Sivas tariki üzerindeki taşımacılık başlangıçta katır ve develer vasıtasıyla yürütülüyordu. Halil Rifat Paşa Sivas valiliği yaptığı esnada yolun araba geçişine uygun bir hale getirilmesi için girişimde bulunmuş ve bütün vilayet halkını yol boyuna sevk ederek ve bizzat işin başında olarak 350 kilometreyi aşkın uzunluktaki yolu şose denilebilecek bir halde inşa etmeyi başarmıştı.<sup>35</sup>

Trabzon'un hinterlandı ile bağlantısını sağladığı pek çok güzergah olmakla birlikte, İran transit ticaretinin gerçekleştirildiği Tebriz-Erzurum-Trabzon yolu, en önemli hattı teşkil ediyordu. İşlek bir ticaret hattı olan bu güzergah, bazı iniş-çıkışlara rağmen işlekliliğini XIX. yüzyılda da muhafaza etmişti. Fakat yüzyılın başında bazı değişimler yaşanmıştı. Bu değişimin sebeplerinden birisi İngiliz-İran ticaretiydi. İngilizler İran ile yaptıkları ticareti Basra Körfezi'ndeki Buşehr limanından geçekleştiriyorlardı. Fakat bu

---

<sup>32</sup> Filiz Dıġıroġlu, *XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2011, s. 103-105 ; Cuinet, *a.g.e.*, Tome Premier, s. 26 ; Kemalettin Kuzucu, *İsmail Hakkı Paşa'nın Sivas Valiliği ve İlk Ermeni Olayları (1880-1882)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2008, s. 52, 54-55.

<sup>33</sup> Dıġıroġlu, *a.g.t.*, s. 106 ; Erler, *a.g.m.*, s. 548.

<sup>34</sup> Dıġıroġlu, *a.g.t.*, s. 107.

<sup>35</sup> Dıġıroġlu, *a.g.t.*, s. 108 ;

güzergah ticari maliyetleri arttırıyordu. 1812 yılında Sir Gore Ousley İran ticaretinin Buşehr yerine Trabzon'dan yapılması halinde %2,5 olan maliyetin %1'e düşeceğine yönelik raporu İngilizlerin Trabzon'a dikkatini çekmişti.<sup>36</sup>

1832 yılına kadar Avrupa ve İran arasında Karadeniz yoluyla yapılan ticaret büyük ölçüde Sohum odaklıydı. Bunda Rus çarının emirnamesiyle 1821'den itibaren Kafkasların güneyindeki Rus eyaletlerine uygulanan bazı vergi muafiyetleri ve yabancı mallar üzerindeki gümrük vergilerinin düşürülmesi etkili olmuştu. Bunun yanı sıra Sohum-Tiflis yolunun Trabzon-Tebriz yoluna nazaran iki önemli avantajı vardı. Bunlar daha iyi taşıma koşulları ve Rusya'nın istikrarlı mali politikalarıydı. 1823 yılına ait bir İngiliz raporuna göre bu yol oldukça iyiydi, ayrıca İstanbul-Odessa arası buharlı gemi hattının kurulması da Rusya'nın durumunu güçlendiriyordu. Fakat 1832 yılında Rus çarının İngiliz ve Fransız mallarının bu bölgeye ithalini sınırlaması, ticaretin Trabzon-Tebriz yoluna kaymasına sebep olmuştu. Ticaretin bu yola kaymasının bir diğer sebebi de yollarının güvenliği idi. İran mallarının batıya sevk edildiği yollardan bir diğeri olan Bağdat-Halep-Şam tarikinde meydana gelen güvenlik sorunları, tüccarların daha güvenli, daha kullanışlı ve daha az maliyetli bir yol aramalarına sebep olmuştu.<sup>37</sup>

Özellikle İngilizlerin politikaları sayesinde faal hale getirilen Tebriz-Trabzon yolunun en önemli sorunu düzensizlikti. Yüzyılın ikinci yarısına kadar yol Erzurum'dan Trabzon'a tek bir güzergah olarak kullanılamıyordu.<sup>38</sup> Mevsimsel değişimlere bağlı olarak yazlık ve kışlık yollar ayrıydı. Zira Erzurum ve Trabzon arası coğrafi yapı oldukça engebeli ve dağlıktı. Bu hattın genel bir yol haritası çıkarılırsa, Trabzon'dan başlayan yolun özellikle iki büyük engeli Trabzon-Gümüşhane arasındaki Zigana ve Bayburt-Erzurum arasındaki Kop geçitleriydi. Bu geçitleri aşan yol Erzurum'a ulaşıyordu. Ayrıca Gümüşhane ile Bayburt arasında bulunan Vavuk Dağı geçidi de önemli bir engeldi. Erzurum'dan Bayezit-Makü-Hoy üzerinden Tebriz'e kadar devam eden güzergah, birinci

---

<sup>36</sup> Selahattin Tozlu, "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)", *Türkler*, Cilt 14, Ed. Hasan Celal Güzel ve diğeri, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 482 ; Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 1, 1970, s. 18-19 ; Yılmaz, *a.g.m.*, s. 371 ; Suraiya Faroqhi, "Tarabzun", *The Encyclopedia of Islam(EI<sup>2</sup>)*, Second Edition, Vol. X, Leiden: Brill Publishing, 2000, s. 218.

<sup>37</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 235, 248.

<sup>38</sup> Taeschner, *a.g.e.*, s. 64 ; Ahmet Rasim, *Türkiye Coğrafyası Sahilisi Karadeniz Sevahili*, İstanbul: Deniz Matbaası, 1930, s. 42.

kısma nazaran daha engebesiz bir coğrafyadan geçmekteydi.<sup>39</sup> Tebriz-Trabzon ticareti kervanlarla yapılıyordu ve kervancılar mevsime göre hangi yoldan gitmeleri gerektiğini çok iyi biliyordu. Trabzon-Gümüşhane arasında yazın kullanılan iki güzergah vardı. Yine Trabzon'dan Gümüşhane'nin bir nahiyesi olan Yağmurdere üzerinden Bayburt'a giden üçüncü bir yazlık yol bulunuyordu. Bayburt'a gelen kervanlar buradan Erzurum'a inmek için başka bir yaz yolu daha kullanıyorlardı. Kışın, yaz yollarından farklı güzergahlarda Trabzon-Gümüşhane-Bayburt arası bir yol kullanılıyordu. Bayburt'tan Erzurum'a inen bir de kış yolu vardı.<sup>40</sup>

Güzergahlardaki çeşitliliğin temel sebebi şose haline getirilmiş bir Tebriz-Trabzon yolu bulunmamasıydı. Bu yolu düzenlemek adına yıllarca çeşitli girişimlerde bulunulmuştu. Bunlardan ilki Erzurum Valisi Serasker Hafız Paşa'nın yolun tesviyesi için yaptırdığı planlardı. Fakat valinin çok geçmeden görevden alınması nedeniyle bu planlar uygulanamamıştı. Trabzon tarafındaki çalışmaları ise 1843'te Vali Abdullah Paşa başlatmıştı. Abdullah Paşa Trabzon-Zigana arasında araba geçebilecek nitelikte bir yol yaptırmak için 75.000 kuruş tahsis etmiş ve yol bitirilmişti. Bu yolun Erzurum sınırına kadar tamamlanması için planlar yapılmış olsa da ne yazık ki uygulanamamıştı. Başka bir Trabzon valisi İsmail Rahmi Paşa döneminde bu yolun inşaatına başlanmak istendiyse de valinin kısa süren görev süresi sebebiyle proje askıda kalmıştı.<sup>41</sup>

Nafia Nezareti'nin kurulmasından yaklaşık bir buçuk yıl sonra nezaretin ilk nazırı olan İsmail Paşa'nın öncülüğünde Trabzon-Erzurum yolunun yapılmasına karar verilmişti. 1850 Eylülünde yolun inşası başlatılmıştı. Bu inşaata liman ve şehir içi yol hattının yapımı da dahildi, fakat kısa süre sonra proje kısıtlanacaktı. Sadece Trabzon'a on dakika mesafedeki İncirli Bataklığı kurutulmuş ve üzerine bir şose yapılmıştı. Bunun dışında kış

<sup>39</sup> Murat Küçükkuşurlu, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Trabzon-İran Transit Yolunda İnşa Faaliyetleri (1900-1950)", *Ciêpo-Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Kenan İnan, Yücel Dursun, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayını, 2011, s. 845.

<sup>40</sup> Trabzon-Erzurum arasındaki yazlık ve kışlık güzergahların detayı için bkz. Selahattin Tozlu, "Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergahları (Yaz ve Kış Yolları)", *Anadolu'da Tarihi Yollar ve Şehirler Semineri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını, 2002, s. 185-198 ; Trabzon-Erzurum yolu üzerindeki konaklama noktaları için bkz. Cumhur Odabaşoğlu, "Trabzon-İran Transit Nakliyesi", *Çağım Yakalayan Osmanlı!*, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, İstanbul: IRCICA Yayını, 1995, s. 443-444 ; Gümüşhane'nin Trabzon-Erzurum yolu üzerinde önemli bir yeri vardır. Yeni inşa edilecek yolun Gümüşhane'den geçirilmesine ilişkin pek çok girişimde bulunulmuştu. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Hamdi Özdiş, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamit Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2008, s. 173-191.

<sup>41</sup> Yılmaz, a.g.e., s. 250-251, 431-432.

yolu olan Zigana yolunun bozuk yerleri tamir edilmişti.<sup>42</sup> 1858 yılında Vali Ahmet İzzet Paşa öncülüğünde yol çalışmalarına bir defa daha başlanmış, güzergahtaki bazı bataklıklar kurutulmuş ve Boztepe'den Cevizlik'e kadar olan yol tamir edilmişti. Meclis-i Maabir'in çıkardığı 1861 tarihli ilk yol nizamnamesi ile Erzurum-Trabzon yolu yeniden gündeme gelmiş ve Vali Emin Muhlis Paşa yolun inşası ile görevlendirilmişti. Devlet tarafından üç senede tamamlanması planlanan yol için Fransız mühendisler istihdam edilmişti. 1865 Eylülünde yolun inşasına yeniden başlanmış ve Fransız mühendislerin görevlerinin sona erdiği 1868 yılına kadar çalışmalar yavaş da olsa devam etmişti. Ardından yolun inşası sorumluluğu Fosfor Mustafa Paşa'ya verilecekti. Yolu dört senede tamamlayacağını taahhüt eden paşa, sistemli bir çalışma programı hazırlamış ve işe koyulmuştu. Yeni plana göre Çömlekçi Limanı'nın doğusundaki Elkuse kayalıklarından başlayarak biri Meydan-ı Şarki'ye diğeri ise sahili takip ederek Değirmendere vadisine girecek şekilde yeni güzergah inşa edilecekti. Bu şekilde Trabzon-Erzurum yolunun başlangıcı eski yola göre daha rahat bir güzergaha kavuşmuş oluyordu. Neticede yol planlandığı gibi 1872'de Erzurum'a kadar yapıp tamamlanmıştı.<sup>43</sup>

Kırım Savaşı sonrası İran ticaretinde artan Osmanlı payı ile beraber Trabzon'a gemi seferleri de artmıştı.<sup>44</sup> 1856 yılında Yunan şirketi Trabzon-Manchester arası seferlere başlamıştı. 1857 yılının sonunda Sinop, Samsun ve Trabzon gibi Karadeniz'in değişik yerlerinde acenteler kuran *Messageries Maritimes* şirketi 1858'den itibaren seferlere başlamıştı. Aynı yıl Trabzon-Odessa arasında Rus şirketi, Liverpool-Trabzon arasında da bir İngiliz şirketi -düzensiz de olsa- seferler başlatmıştı.<sup>45</sup> Bu faaliyetler Trabzon-Tebriz yolu üzerinde yapılan ticaret için çok önemliydi. Fakat yolunun iyileştirilmesi için yapılan çalışmaların tamamlanması için çok geç kalınmıştı. Zira bu yıllarda Ruslar Kafkasya'yı istila ederek iktisadi etki alanını genişletmiş, bir yandan da güneyde Süveyş Kanalı açılmıştı.<sup>46</sup> Bu durum Trabzon-Tebriz yoluna alternatif güzergahların oluştuğu anlamına geliyordu. Özellikle Rusların İranlı tüccarlar üzerinde uyguladıkları olumlu politikalar ile

<sup>42</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 433-435, Selahattin Tozlu, *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1997, s. 60-62.

<sup>43</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 436-441, Cuinet, *a.g.e.*, s. 23-24.

<sup>44</sup> Issawi, *a.g.m.*, s. 22.

<sup>45</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 420-423.

<sup>46</sup> Haydar Kazgan, Ertuğrul Tokdemir, "Trabzon-Tebriz Yolu", *Bir Tutkudur Trabzon*, Haz. İ. Gündoğdu Kayaoğlu ve diğerleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997, s. 305 ; Cavit Akın, "19. Yüzyılın Son Yarısında Trabzon Vilayeti", *Cumhuriyet'in 75. Osmanlı Devleti'nin 700. Yılında Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı Bildirileri*, Haz. Kemal Çiçek ve diğerleri, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları, 1999, s. 197.

Tiflis-Bakü ve Tiflis-Poti demiryollarının inşası, Trabzon yolunun yavaş yavaş terk edilmesine sebep olacaktı.<sup>47</sup> Trabzon-Erzurum yolunun şose haline getirilmesindeki tek avantaj, Trabzon'un en önemli hinterland bölgesi olan Erzurum'a bağlanması olmuştur.<sup>48</sup>

Elbette sadece Trabzon- Erzurum yolunun iyileştirilmesi söz konusu değildi. Sırrı Paşa'nın ilk valilik döneminde Trabzon'u sahil kesiminden Sürmene ve Akçaabat'a bağlayan yollar da gündeme gelmişti. Şehrin içinde yapılan yol düzenlemelerinin amacı şehrin doğu ve batı varoşlarını birbirine bağlamak ve özellikle Akçaabat ile olan bağlantıyı sağlamaktı. Bundan dolayı 1882'de Akçaabat yolunun yapımına başlanmış ve yol 1885'te tamamlanmıştı. Aynı yıl Sürmene yolunun yapımına da başlanacaktı.<sup>49</sup>

Trabzon-Tebriz yolunun düşüşünün bir diğer sebebi de Trabzon'un açık liman özelliği göstermesidir. Özellikle kış mevsimindeki dalgalı zamanlarda gemilerin liman sahasına girmesi imkansız hale geliyordu. Zira kıyıya yakın mahaller kum ve çamur ile doluydu. Bu sebeple gemiler kışın Pulathane Limanı'nı tercih etmekteydi.<sup>50</sup> XIX. yüzyılın başında Güzelhisar ile Moloz limanı arasında Ganita, Tuzluçeşme, Taşdirek, Kemer kaya ve Mumhaneönü isimli küçük iskeleler vardı, fakat demirleme sahasının kumlu olması sebebiyle bu iskelelere ancak küçük tekneler yanaşabiliyordu. XIX. yüzyılda Çömlekçi Limanı tüm eksiklerine rağmen şehrin limanı haline gelmişti.<sup>51</sup>

Samsun liman sahası da tıpkı Trabzon gibi önü açık olduğundan emniyetli bir sığınak niteliği sergilemiyordu.<sup>52</sup> Amasya, Sivas, Harput, Kürdistan, Mardin, Musul, Şehrizar, Süleymaniye, Basra, Bağdat, Diyarbakır, Ankara, Kayseri, Aziziye ve Yozgat'a gelen giden yolcu ve eşyaların giriş-çıkış noktası olması sebebiyle Samsun şehrinde de kifayetli bir liman inşası gerekiyordu. Samsun sahilinde gerçekleşen fırtınalarda göz göre

<sup>47</sup> Rusya'nın İranlı tüccarlara sağladığı avantajlardan biri de karantina kurallarını hafifletmesi olmuştur. Zira Osmanlı coğrafyasındaki karantina uygulamaları daha sertti. Kervanlar uzun süre yollarda bekletiliyor, böylece hem vakit hem de para kaybı yaşanıyor. Ayrıca karantina memurlarının rüşvet alması da cabası idi. Bkz. Tozlu, "Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu.", s. 483-484, 487 ; Abdülvahap Hayri, *İktisadi Trabzon*, Haz. Melek Öksüz, Trabzon: Serander Yayınları, 2008, s. 33 ; Masoumeh Daei, "XIX. Yüzyıl'da İran-Osmanlı Ticaretinde Trabzon-Erzurum-Tebriz Ticari Yolunun Önemi", *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 19, 2012, s. 49-50.

<sup>48</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 441.

<sup>49</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 442-443.

<sup>50</sup> Ahmed Rasim, *a.g.e.*, s. 45-47 ; Tekindağ, *a.g.m.*, s. 456 ; Yılmaz, *a.g.e.*, s. 252 ; Abdülvahap Hayri, *a.g.e.*, s. 43 ; P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, Haz. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969, s. 40.

<sup>51</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 398-399 ; Abdülvahap Hayri, *a.g.e.*, s. 35 ; Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 58.

<sup>52</sup> Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 32 ; Suraiya Faroqhi, "Samsun", *Encyclopedia of Islam Second Edition (E<sup>2</sup>)*, Vol. VIII., Leiden: E.J. Brill, 1995, s. 1053.

göre yolcular boğulmakta, eşyalar telef olmaktadır. Vapurlar sahilde uzun süre kalamadıkları için özellikle kış mevsiminde geceleri kadın ve çocuklar küçük sandal ve kayıklar ile büyük dalgalar arasında aşırı derece korku ve heyecana kapılarak sahile çıkarılmaktaydı. Tehlikelerin ve zararın ortadan kaldırılması, ticaretin geliştirilmesi ve Samsun halkı ile Samsun üzerinden geliş gidişlerini sağlayan ahalinin ulaşımını kolaylaştıracak bir limanın yapılması fikri şiddetle savunulur hale gelmişti.<sup>53</sup>

Hem Trabzon hem de Samsun limanlarının ticari açıdan yükselişe geçmesi, bu iki kentin rıhtımlı ve dalgakıranlı limanlara olan ihtiyacını arttırıyordu.<sup>54</sup> Esasen artan gemi trafiği bunu mecburi kılmıştı.<sup>55</sup> Sinop, tabii ve mahfuz bir liman olması sebebiyle dalgakıranlı ve rıhtımlı bir liman yapısına ihtiyaç duymuyordu. Samsun ve Trabzon için ise XIX. yüzyıl boyunca pek çok liman inşası girişiminde bulunulmuştu.<sup>56</sup> Fakat ne yazık ki her iki şehrin de limanı ancak Cumhuriyet Dönemi'nde 1950'den sonra inşa edilecekti.<sup>57</sup>

Tıpkı dalgakıranlı-rıhtımlı liman eksikliği gibi demiryolunun olmayışı da özellikle Trabzon ve Samsun'un ticaretini etkileyen olumsuz bir faktördü. Jeolojik yapı itibariyle Sinop, Samsun ve Trabzon şehirleri arasında demiryolu yapımına en uygun olanı Samsun'du. Samsun için gündeme gelen demiryolu hattı inşa projeleri Samsun-Sivas-Diyarbakır ve Samsun-Amasya-Sivas hattında yoğunlaşmıştı.<sup>58</sup> Buna rağmen tıpkı liman projesi gibi demiryolu projeleri de hayata geçirilememiş, Samsun-Sivas demiryolu ancak

<sup>53</sup> Dığıroğlu, *a.g.t.*, s. 54.

<sup>54</sup> Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago Press, 1980, s. 120-121.

<sup>55</sup> İlhan Ekinci, "Ondokuzuncu Yüzyıl'ın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Samsun Araştırmaları*, 2. Kitap, Haz. Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2013, s. 79-81 ; EK 41, 42, 43'deki tablolarla Sinop, Samsun ve Trabzon limanlarına 1875'ten 1912'ye kadar çeşitli yıllarda gelen ticaret ve nakliye gemilerinin bandıralarına göre miktarları ve tonajları sıralanmıştır.

<sup>56</sup> Samsun ve Trabzon limanlarına yönelik inşa projeleri için bkz. Dığıroğlu, *a.g.t.*, s. 53-65 ; İbrahim Serbestoğlu, "Tanzimat Dönemi'nde Samsun Limanı İnşa Projeleri", *VII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, [Yayınlanmamış Tebliğ], Ordu, 2015 ; Özgür Yılmaz, "Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşa Projesi (1870)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Y. 9, S. 18, 2015, s. 213-244.

<sup>57</sup> Darkot, "Samsun", s. 177 ; Yılmaz, "Dussaud Biraderlerin..", s. 238.

<sup>58</sup> Nedim İpek, "Samsun-Sivas Demiryolu", *Ciêpo-Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Kenan İnan, Yücel Dursun, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayını, 2011, s. 863-870 ; Dığıroğlu, *a.g.t.*, s. 109-114 ; Samsun-Sivas demiryolu çalışmalarına başlanmış olup, Sivas'a kadar tamamlanamamıştı. Tanin muhabiri Ahmet Şerif, 1911'de Samsun'a geldiğinde demiryolu çalışmaları sürüyordu. Ayrıca ikinci bölümde görüleceği üzere Mert Irmağı civarında yapılan demiryolu inşaatı çalışmaları esnasında buradaki işçiler arasında sık sık kolera vakaları meydana geliyordu. Bu yıllarda Samsun-Sivas demiryolunun inşaatı için Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nden birkaç defa iane gönderilmişti. Ahmet Şerif, *a.g.e.*, s.256-257 ; Türk Kızılayı Arşivi (TKA.), 79/237, 24 Teşrin-i Evvel 1328, Lef 1 ; Aynı belge, 24 Teşrin-i Evvel 1328, Lef 2 ; TKA., 78/148, 17 Teşrin-i Sanî 1328, Lef 1 ; Aynı belge, 17 Teşrin-i Sanî 1328, Lef 2.

Cumhuriyet Dönemi'nde (1926-1932) yapılabilmişti.<sup>59</sup> Trabzon'da yapılması planlanan demiryolu ise Trabzon-Erzurum yolu güzergahında gerçekleştirilmek isteniyordu. Ancak bu proje de hayata geçirilemişti.<sup>60</sup> Trabzon ve Samsun'a nazaran XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ticari önemini büyük ölçüde yitiren Sinop için de iki demiryolu imtiyazı talebinde bulunulmuştu. Jeolojik açıdan hinterlandı ile bağlantı kurma hususunda en çok sıkıntıyı yaşayan bu kentin demiryolu ile Boyabat-Vezirköprü-Merzifon-Amasya ve Tokat üzerinden Sivas'a bağlanması hedefleniyordu.<sup>61</sup> Gerçekleştirilmesi oldukça zor olan bu proje de hayata geçirilememişti.

## 1.2. Kaçakçılık

Bu çalışma çerçevesinde kaçakçılık konusunun ele alınmasının sebebi tuz, tütün, silah ve insan kaçakçılarının yol açtığı/yol açma potansiyeline sahip oldukları salgın hastalık tehdididir. Hem kara hem de deniz yoluyla gerçekleştirilen kaçakçılık özellikle Trabzon için oldukça büyük tehlike arz ediyordu. Zira kolera salgınlarının olduğu dönemlerde Batum ve Poti gibi Rusya kıyılarından yapılan kaçakçılık faaliyeti, karantinaya tabi tutulamayan kaçakçıların hastalıkları taşımaya sebebiyet verebiliyordu. XIX. yüzyılda sıklıkla görülen kolera salgınları bölge için büyük tehdit oluşturuyordu. Zira Rusya üzerinden gelen gemilerin öncelikle karantina idaresine başvuruda bulunarak patentesini vizeletmesi mecburi idi. Hem mal hem de insan taşımacılığı yapan bu gemilerin karantina noktalarına uğrayıp gerekli işlemlere tabi tutulmadan mal veya insan yüklerini karaya çıkartması yasaktı. Resmi bir yapı olan karantina ile gayri resmi bir faaliyet olan kaçakçılığın birbirine zıt duruşu merkezi devleti ve vilayet idarelerini farklı önlemler almaya itiyordu. Bu bağlamda Karadeniz'de askeri kordonlar oluşturuluyor, devriye gezen

<sup>59</sup> Darkot, "Samsun", s. 176 ; İpek, *a.g.m.*, s. 873.

<sup>60</sup> Hüseyin Kaleli, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesine Demiryolu İnşa Tasarıları", *Karadeniz Dergi*, S. 9, 2011, s. 158-160 ; Murat Baskıcı, "XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 67, No. 3, 2012, s. 52 ; Odabaşoğlu, *a.g.m.*, s. 452-457.

<sup>61</sup> İlk imtiyaz talebi Ekim 1885'de bir Alman kumpanyası tarafından yapılmıştı. Sinop'a kadar gelen şirket temsilcileri Sinop-Boyabat-Vezirköprü yolu üzerinde inceleme yapmak için talepte bulunmuşlar, ancak merkezden gelecek izin olmaksızın yollar üzerinde inceleme yapamayacakları mutasarrıflık tarafından kendilerine bildirilmişti. Buna rağmen Alman müteşebbisler Sinop'u terk etmemişler ve Rus viskonsülünün tercümanı vasıtasıyla uzun süre mutasarrıflıktan izin talebinde bulunmuşlardı. İlk denemeleri başarısız olan Alman kumpanyası temsilcileri birkaç yıl sonra aynı hatta demiryolu inşa etmek üzere ikinci bir imtiyaz talebinde bulunmuşlardı. Fakat Kasım 1888'de yaptıkları ikinci talep de sonuçsuz kalmıştı. BOA., *Yıldız Perakende Evrâkı Arzuhâl Jurnal (Y.PRK.AZJ)*, 10/96, 29 Zilhicce 1302 ; BOA., *Yıldız Perakende Evrâkı Umûmi (Y.PRK.UM)*, 13/58, 25 Teşrin-i Evvel 1304.

vapur ve römorkörler kaçak yollarla kıyıya yanaşan gemileri engellemeye çalışıyordu. Fakat özellikle Trabzon kıyılarında bunun önüne geçilmesi oldukça güçtü.<sup>62</sup>

Kaçakçılığı ortaya çıkaran faktörlerin başında yasaklar ve inhisar gelmekteydi. İnhisar uygulamaları ve bu uygulamaların yürürlükte kalmasını sağlayan kurallar bütünü, satıcı ve tüketicilerin inhisara tabi ürünü gayri resmi yollarla temin etmelerini tetikliyordu. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde her daim inhisar maddesi olan tuz, yasaklamalar üzerine bir yetiştirilme serüveni geçiren tütün, XX. yüzyılın eşiğinde eşkıyalık ve terör faaliyetlerinin bir unsuru olan silah, karantina ve göçlerin yasaklandığı dönemlerde insanların umutsuzluğundan faydalanan insan kaçakçıları Trabzon, Samsun ve Sinop'u olumsuz yönde etkiliyordu. Fakat bu dört kalemden asayiş gündemini en çok etkileyen her zaman tütün ve tuz kaçakçılığı olmuştur.

XIX. yüzyıldaki tütün ve tuz kaçakçılığının mazisi birbiriyle ortaktı. Her dönem olduğu gibi XIX. yüzyıl sürecinde de hazineye getirisi büyük olan tuz ve tütün, 1862 borçlanmasında teminat olarak gösterilen inhisarlardan olmuştur.<sup>63</sup> Artan iç ve dış borçlanmalar sürecinde Osmanlı Bankası ve Galata bankerlerinden alınan borçların ödenebilmesi için 1879'da kurulacak olan Rüsûm-i Sitte İdaresi'nin de gelir kalemlerinde yine tuz ve tütün yer alacaktı.<sup>64</sup> Rüsûm-i Sitte İdaresi'nin kuruluşu sonrası gösterdiği başarılar Avrupalı alacaklıların ilgisini çekmiş, kendi borçlarını tahsil için idareyi devralmayı talep etmişlerdi.<sup>65</sup> Talep sonrası hem diplomatik hem de askeri tacizlerle baskı yapılması, hükümeti bir ödeme planı hazırlamak zorunda bırakmıştı. Ekim 1880'de hazırlanan planın açıklanması sonrası İstanbul'da alacaklıların temsilcileri ile görüşmeler yapılmıştı. Neticede 20 Aralık 1881 (28 Muharrem 1299) tarihinde bir kararname şeklinde yeni ödeme planı ilan edilmişti. Muharrem Kararnamesi olarak anılan yeni düzenleme ile Osmanlı borçlarını ödemek için kurulan yönetime *Düyûn-i Umûmiyye-i Vâridat-ı*

<sup>62</sup> Fonksiyonlarından biri de kaçakçılığı engellemek olan kara ve deniz kordonları çalışmanın üçüncü bölümünde incelendiğinden burada kordonlarla ilgili tafsilatlı bilgi verilmeyecektir.

<sup>63</sup> Bu teminat üzerine çıkarılan yeni bir nizamnâme ile Memâlik-i Şâhâne'deki memlaha, tuz ocak ve kuyularında üretilecekler haricinde ülkeye tuz ithalatı tamamen yasaklanmış, ayrıca tuz işletme ve satışı ile ilgili yeni düzenlemeler de getirilmişti. Bkz. "Tuz Nizamnâmesi (9 Ramazan 1278)", *Düstûr*, Birinci Tertip, 2. Cilt, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, ss. 673-706 ; Mehmet Hakan Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881 Rüsûm-ı Sitte'den Düyûn-i Umûmiyye'ye*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 150.

<sup>64</sup> Cevdet Küçük, Tevfik Ertüzün, "Düyûn-ı Umûmiyye", *DİA.*, Cilt 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1994, s. 59 ; Haydar Kazgan, "Düyûn-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 700-704.

<sup>65</sup> Küçük, Ertüzün, *a.g.m.*, s. 59.



*Muhassasa İdaresi* ismi verilecekti.<sup>66</sup> Kısaca Düyûn-i Umûmiyye İdaresi olarak anılan bu kuruluşa tahsis edilen pek çok gelir kaleminden birisi tuz resmi, diğeri ise tütün gelirlerinin Reji Şirketi'ne devri olmuştu.<sup>67</sup>

Kaçakçılık, tuzun üretim ve dağıtım süreçlerinde çeşitli şekillerde gerçekleştirilebildiği gibi deniz yoluyla ülke dışından tuz getirilmesi şeklinde de yapılabiliyordu. Ocaklarda, memlahalarda ve tuz ambarlarında yapılan kaçakçılıklar genelde memurlar, kolcular ve ambarcılarının işbirliği ile gerçekleşiyordu. Fire oranlarının fazla gösterilmesi, tartım esnasında kantara kurşun ilave edilmesi, tezkeresiz tuzların satılması, gibi pek çok yöntem kaçakçılıkta kullanılıyordu.<sup>68</sup> Özellikle ocak ve memlahalardan dağıtılan tuzların denetimini sıkılaştırabilmek için şehir ve kasabalara birer tuz ambarı inşa edilmesi kararlaştırılmıştı. Buna göre satışlar ambarlardan nakliye ve ambar masrafının tuz pahasına ilavesiyle yapılacaktı. Böylece üretim alanlarındaki fire ve kantar hilelerinin önüne geçmeye çalışılıyordu.<sup>69</sup> Fakat bu durum ambarlarda yapılacak yolsuzluğu ve kaçakçılığı engellemeye yetmemişti. Kayıtsız tuzların satışının yapılması ve ambar müdürlerinin bizzat tuz kaçırmaları söz konusu olmuştu.<sup>70</sup>

Karadan yapılan kaçakçılık deniz yoluyla yapılan kaçakçılık yanında oldukça küçük bir oranı teşkil ediyordu. Zira deniz yoluyla *ecnebi tuzunu* ülkeye sokmak oldukça kolaydı. Özellikle Akdeniz ve Karadeniz sahil şeridindeki ulaşımı zor, kayalık-kör noktalar tuz kaçırmak için oldukça elverişliydi. İdare, deniz yoluyla yapılan kaçakçılığı engellemek için özel gemiler kullanıyordu.<sup>71</sup> Adeta sahil güvenlik vazifesi gören bu gemilerin yetersiz kaldığı yerde hükümetten destek isteniyordu. Hükümet çoğu zaman Bahriye Nezareti vasıtasıyla İdare'ye yardım edilmesini sağlıyordu. Karaya yanaşan gemilerin denetimi ise iskele ya da liman müdürlüklerinin göreviydi. Osmanlı coğrafyasının herhangi bir bölgesinde üretilmiş olan tuzların yüklü olduğu gemiler, yüklerini aldıkları tuzlalar tarafından bağlı oldukları nezarete ve merkez müdürlüklerine bildiriliyordu. Her geminin tuzun yüklendiği tuzlanın ismi, yük miktarı, numarası ve tarihi olan bir tuz tezkeresi

<sup>66</sup> Erdoğan Keskinlik, *Osmanlı Düyûn-i Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışma Safhaları ve Osmanlı Devletine Etkileri* [Basılmamış Doktora Tezi], Ankara: Ankara Üniversitesi, 1997, s. 96-97.

<sup>67</sup> Sağlam, *a.g.e.*, s. 105-106.

<sup>68</sup> Fatmagül Demirel, "Osmanlı Devleti'nde Tuz Gelirlerinin Düyûn-ı Umûmiyye'ye Devredilmesinden Sonra Tuz Kaçakçılığı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Y.1, S.1, 2002, s. 150.

<sup>69</sup> *Osmanlı Borç Yönetimi, Düyûn-ı Umumiyye 1879-1891*, Takım I, Cilt I, Haz. Mehmet Hakan Sağlam, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 29-30.

<sup>70</sup> Demirel, *a.g.m.*, s. 151-152.

<sup>71</sup> Demirel, *a.g.m.*, s. 149.

bulunmak zorundaydı. Bu tezkereler geminin ulaştığı liman ya da iskelede görevli reislerce kontrol ediliyor, tezkerede yazılandan fazla ya da eksik miktar tuz çıkması durumunda geminin kaptanı ya da tayfası sorgulanıyor, hatta gerekli görülürse tutuklanabiliyordu. Liman reisleri haricinde tezkerelerin İdare memurlarına da gösterilmesi ve tasdik ettirilmesi zorunluydu. Aksi takdirde iskele ya da liman memuru geminin pasaportunu verme hakkına tek başına sahip değildi.<sup>72</sup> Tezkereyi kaybetmenin cezası bir kat para cezasıydı.<sup>73</sup> Gemilerde tezkeresiz yerli tuz yakalandığı takdirde tuzlara el konuluyor, ayrıca geminin kaptanına tuz bedelinin iki katı kadar ceza kesiliyordu.<sup>74</sup> İkinci defa yerli tuz kaçırdığı tespit edilen kaptana ise kaçırdığı tuz pahasının dört katı kadar ceza kesiliyordu. Para cezalarını ilk defada üç ayda, ikinci defa yakalandığında ise yine ödemeyenlere alt ay hapis cezası veriliyordu.<sup>75</sup>

Deniz yoluyla yabancı menşeli tuz ithali ise diğer tuz kaçakçılıklarına göre daha ağır cezalara tabiydi. Yabancı menşeli tuz yüklü bir gemi her limana demir atamıyordu. Nizamnâmeler ile geminin yanaşabileceği limanlar belirlenmişti. Liman açıklarında gemilerden kayık ya da sandallara tuz aktarılması da yasaktı. Böyle bir uygulamanın tespit edilmesi durumunda gemi kaptanı ile birlikte sandal ve kayık sahipleri de cezalandırılıyordu. Tuz kaçıranlar yabancı devlet vatandaşı ise yakalanarak bağlı olduğu milletin konsolosluğuna teslim ediliyor ve üç ay hapis edilmeleri sağlanıyordu.<sup>76</sup> Aynı gemide hem yerli hem de yabancı menşeli tuzların taşınması da yasaktı. Benzer bir durum tespit edildiğinde yine para ve hapis cezaları uygulanıyordu.

Muharrem Kararnamesi'nin 9. maddesi gereğince tütün öşrü ve inhisarının yönetimi Düyûn-i Umumiyye İdaresi'ne verilmişti. Bu arada Fransız tahvil sahiplerinin girişimi ile İdare, tütün ekiminden doğrudan doğruya pay almak yerine, tütün tarımını düzenleyip vergilendirmek üzere ayrı bir örgüt kuracaktı. Zaten Muharrem Kararnamesi, tıpkı tuz işletmelerinde olduğu gibi tütün inhisarını işletme hususunda da şirket kurma hakkı veriyordu. Tütün öşrünü Osmanlı hükümeti, Düyûn-i Umumiyye İdaresi ile Osmanlı Bankası, Credit Anstalt ve Berlinli banker S.Bleichroeder ve grubu arasında paylaştırmak

<sup>72</sup> Demirel, *a.g.m.*, s. 150 ; *Osmanlı Borç Yönetimi*, s. 37-38.

<sup>73</sup> *Osmanlı Borç Yönetimi*, s. 45.

<sup>74</sup> *Osmanlı Borç Yönetimi*, s. 39-40, 46.

<sup>75</sup> *Osmanlı Borç Yönetimi*, s. 42.

<sup>76</sup> *Osmanlı Borç Yönetimi*, s. 36, 41.

üzere kısaca Reji isimi verilen bir şirket kurulacaktı.<sup>77</sup> Bu şirketin imtiyaz süresi otuz yıldır, fakat 1913'te hükümetle yapılan bir anlaşma ile imtiyaz 1928'e kadar uzatılmıştı. Şirket, imparatorluk dahilinde üretilen ve dahili tüketime tahsis edilen bütün tütünleri satın almak, işlemek ve satmak hakkına sahipti.<sup>78</sup> Reji'nin gelirinden Düyûn-i Umumiyye'ye sabit bir pay aktarıldıktan sonra Osmanlı Devleti ile belirlenen oranlarda kârın paylaşılması esasında anlaşılmıştı.<sup>79</sup>

Şirket, ihraç edilecekler dışında tütün ürününün tamamını satın almayı kabul etmişti. Tütün yetiştirmek isteyenlerin izin almak için her yıl yeniden Reji'ye başvurmaları gerekiyordu. Yarım dönümden küçük topraklarda tütün ekilmesine izin yoktu. Reji bu kısıtlama yoluyla kişisel tüketim veya komşulara satma amacıyla küçük tarlalarda tütün ekimini önlemeyi umuyordu. Reji hasat öncesi ve sonrasında tütünün miktar ve niteliğini yetiştirici temsilcileriyle birlikte tespit ederdi. Ürün kurutulduktan sonra giderleri yetiştiriciye ait olmak üzere Reji depolarına taşınır ve Reji'nin gözetimi altında bu depolarda saklanırdı. Şirket ilk altı ay boyunca depo kirasını karşılardı, sonraki giderler üreticiye aitti. Tütünü iki yıl boyunca depoda tutulan çiftçi ürünün satılmasını talep edebilirdi. İthal edilenler dışındaki tütünlerin satış fiyatı Reji ile yetiştiriciler tarafından ortaklaşa saptanır, uyuşmazlık halinde üçüncü taraf hakemliğine başvurulurdu. İhraç edilmeyen tütün Reji fabrikalarında işlenir, Reji'nin saptadığı fiyatlarla bu inhisardan ruhsat almış olan dükkanlarda satılırdı.<sup>80</sup>

Kar payının paylaşım esasına dayandırılmış olması, hükümetin bu uygulamayı destekleyeceği kanısını ortaya çıkarıyordu. Ancak Reji'nin çiftçinin tütün ekim alanlarına kısıtlama getirmesi, çiftçinin tütününü koyacağı depoları yeterli oranda inşa ettirmemesi, iç piyasaya kalitesiz tütün sunması, Reji çalışanlarının çoğunun gayrimüslim oluşu ve üreticiye kötü muamele etmeleri, fiyatlandırma ve tartım işlemlerinin üreticiyi tatmin etmeyecek şekilde yapılması şirkete karşı kamuoyunda olumsuz bir kanaat oluşmasına sebep olmuştu. Özellikle kalitesiz tütün imal ederek iç piyasaya sürülmesi durumu tüketiciyi daha kaliteli ve ucuz olan kaçak tütün kullanmaya itmişti.<sup>81</sup>

<sup>77</sup> Keskinlik, *a.g.t.*, s. 150-151.

<sup>78</sup> Kazgan, *a.g.m.*, s. 710.

<sup>79</sup> Mehmet Akpınar, "Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı", *Türkler*, Cilt 14, Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 305.

<sup>80</sup> Donald Quataert, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çev. Sabri Tekay, Ankara: Yurt Yayınları, 1987, s. 23-24.

<sup>81</sup> Akpınar, *a.g.m.*, s. 305-306.

Kaçakçılar arasında Osmanlı toplumunun her kesiminden gelen insanlar vardı. Çoğunlukla devlet memuru, ordu mensubu ve tütün üreticisi ya doğrudan kaçakçılık yapıyor ya kaçakçılığa göz yumarak bu faaliyeti destekliyor ya da bu faaliyetten kazanç sağlıyordu.<sup>82</sup> Reji'ye göre tütün kaçakçılığı kapsamına girenler, tarlasına izinsiz tütün ekimi yapan çiftçi, dükkanında kaçak tütün bulunduran tütün bayisi, tütününü ruhsatsız nakleden çiftçi, tüccar ya da nakliyecisi, tarlasına izinsiz ektiği tütünü kendisi pazarlayan üretici ve kaçakçılık işini meslek olarak kabul eden gruplardı.<sup>83</sup>

Trabzon'da özellikle Lazistan sahillerinde, Akçaabat ve Maçka'da, Samsun'da ise Bafra üreticiler arasında tütün kaçakçılığı yaygındı.<sup>84</sup> Tütün kaçakçılığı çoğunlukla karadan yapılıyor olsa da deniz yolu da kullanılıyordu ve kaçakçılık yapanlar çoğunlukla Laz idi.<sup>85</sup> Tuz kaçakçılığında olduğu gibi kolcu ve zabitanın ulaşamadığı kayalık sahiller ve koylar tütün kaçakçıları tarafından tercih ediliyordu. Trabzon'dan Araklı'ya kadar olan sahil şeridi Laz kaçakçıların tercih ettiği karaya çıkma alanlarından birisiydi.<sup>86</sup> Yine kaçakçılığıyla meşhur Akçaabat sahillerinde de Laz sandallarıyla tütün kaçırılıyordu.<sup>87</sup>

Tütün ve tuz kaçakçılığı yapan grupların zaman zaman silah, barut, dinamit fitili, fişek gibi malzemeler de getirmeye başlamaları, hatta kayık ve kotralar ile kaçak yolcu da taşımaları vilayetin hem asayişini hem de sihi vaziyetini bozuyordu.<sup>88</sup> İdare'nin ve Reji'nin kaçakçılıkla mücadele edebilmek için istihdam ettiği kolcuları bulunuyordu. Fakat çoğu zaman kolcular kaçakçılığın önlenmesi hususunda yetersiz kalıyordu.<sup>89</sup> Zira ulaşımın ve idarenin kontrolünün az olduğu bölgelerde kaçakçılık daha yaygındı.<sup>90</sup> Ayrıca kaçakçıların çoğu zaman memurların hayatını tehlikeye sokacak derecede ateşli silah

---

<sup>82</sup> Quataert, *a.g.e.*, s. 30-31.

<sup>83</sup> Filiz Dığıroğlu, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi, Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, 2007, s. 103.

<sup>84</sup> Ali Karaca, "Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni", *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003, s. 66.

<sup>85</sup> Dığıroğlu, *a.g.e.*, s. 105, 120.

<sup>86</sup> Dığıroğlu, *a.g.e.*, s. 121.

<sup>87</sup> Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Özdiş, *a.g.t.*, s. 108-118.

<sup>88</sup> Akpınar, *a.g.m.*, s. 311.

<sup>89</sup> Gerek tuz gerekse tütün kaçakçılığı ile mücadelede hem Düyûn-i Umûmiyye hem de Reji İdareleri kolcular istihdam ediyordu. İdare kolcuların silah taşımalarını istiyor fakat başlangıçta hükümet buna müsaade etmiyordu. Buna rağmen gayri resmî olarak kolcuların silah taşıdıkları ve sadece kaçakçılara değil gelir topladıkları köylerin ahalisine de zorluk çıkarttıkları biliniyordu. Hükümet İdare ve Reji kolcularının silah taşımalarına ancak 1908 senesinde belirli kurallar çerçevesinde müsaade etmişti. Bu kurallara göre kolcular sadece görev başında iken silah taşıyabilecek, yetkilerini suistimal etmeyecek, aksi durumda kolcuların cezalandırılması hususunda İdare, Hükümet'e kefil olacaktı. Bkz. Keskinliç, *a.g.t.*, s. 124.

<sup>90</sup> Süleyman Beyoğlu, "Osmanlı Devletinde 'Tuz'a Dair Bazı Problemler (1914-1923)", *Tuz Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali ve Mesut Şen, İstanbul: Kitabevi Yayını, 2004, s. 203.

donanımına sahip olması, güvenlik görevlisi ve kolcu eksikliğini gündeme getiriyordu. Muharrem Kararnamesi gereği Bâb-ı Âli, İdare'ye kaçakçılıkla mücadele ve yasal cezaların uygulanması konusunda yardım etmeyi taahhüt etmişti.<sup>91</sup> Fakat hükümetin genel tutumu hem İdare'ye hem de Reji'ye bu hususta çok fazla yardım yapmama yönünde idi.<sup>92</sup> Bu noktada İdare ve Reji kolera yayılma riski üzerinde durarak Sıhhiye Nezareti vasıtasıyla Dahiliye ve Bahriye Nezareti'nden destek alıyordu. Karadan kaçakçı takibinin zor olması ve güvenlik güçlerinin yetersizliği sebebiyle denizden bir kordon halinde bölgenin denetlenmesi daha elverişli idi. Bu sebeple hem İdare ile Reji'nin hem de Bahriye Nezareti'nin karakol ve muhafaza vapurları bölgede devriye geziyorlardı. Ayrıca tarassut kayıkları istihdam edilerek kaçakçı takibi kolaylaştırılmaya çalışılıyordu.<sup>93</sup>

### 1.3. Göçler ve Göçmenler

Ani gelişen ve kitlesel nüfus gruplarının herhangi bir önlem alınmaksızın bir yerden başka bir yere gitmesi ile oluşan göçler, salgınların ortaya çıkmasında ve taşınmasında oldukça etkilidir. XIX. yüzyıl sürecinde Osmanlı coğrafyasına gerçekleşen pek çok göç hareketi bu olumsuzluğu tetikler niteliktedir. Kırım Türklerinin Anadolu'ya göçü ile başlayan, Kafkas halkları ve Balkanlarda yaşayan Türkler ile devam eden göç silsilesi, Osmanlı Devleti için *muhacir meselesinin* ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Kara ve deniz yolu ile gerçekleşen bu göçlerde Sinop, Samsun ve Trabzon'u doğrudan ilgilendiren en önemli husus, her üç kentin de özellikle deniz yolu ile gelen göçmenler için bir intikal ve dağıtım merkezi olmasıydı.

Rusya'nın Kırım ve Kafkasya'yı istila etmesi ve bu grupları sürgün etmesi, Kırım'dan ve Kafkaslardan Anadolu'ya gerçekleşen göçlerin temel sebebiydi. 1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı esnasında 1771'de Kırım'ı işgal eden Ruslar, bölgedeki Müslümanlar üzerine taciz saldırıları başlatmıştı ve bu yıldan itibaren Kırım Türklerinin pek çoğu kendilerini korumak için dağlık alanlara kaçmıştı. 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile Osmanlı tâbiyetinden çıkarılan Kırım'a bağımsız statü verilmiş olsa da yönetimdeki Rus

<sup>91</sup> Rifat Önsoy, "Muharrem Kararnamesi ve Düyûn-u Umumiye İdaresi", *Osmanlı*, Cilt 3, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 407.

<sup>92</sup> Quataert, *a.g.e.*, s. 36-37.

<sup>93</sup> BOA., *BEO.*, 33/2458, 4 Temmuz 1308, Lef 1 ; BOA., *BEO.*, 34/2512, 5 Temmuz 1308 ; BOA., *BEO.*, 147/10980, 4 Temmuz 1308, Lef 1 ; Dığıroğlu, *a.g.e.*, s. 121.

etkisi ilhaka kadar artarak devam etmişti.<sup>94</sup> Rusya 1774 sonrası kolonizasyon faaliyetleri çerçevesinde bölgeye tampon olarak Slav ve Kozak gruplarını yerleştiriyordu. 1783'e kadar türlü iç karışıqlarla idare olunan Kırım aynı yıl Rus Çariçesi Katerina tarafından verilen emirle işgal edilmiş ve binlerce Kırım Türk'ü bu işgal esnasında katledilmişti. Kolonizasyon özellikle kıyı kesimlerinde yoğunlukla uygulanıyordu, zira Türklerin Kırım adasından tamamen temizlenmesi hedeflenmişti.

İşgalden sonra başlayan Türk göçü 1800'lere kadar Türk nüfusun %33'ünün göç etmesi ile sonuçlanmıştı.<sup>95</sup> Bu göçler esasen yaklaşık yüz elli yıl sürecek olan büyük göç sürecinin başlangıcını teşkil ediyordu.<sup>96</sup> Bir yandan Slav, Kozak ve diğer gayrimüslimlerin bölgeye göçürülme süreci devam ediyor, bir yandan da özellikle Kırım Türklerinin topraklarına el konularak bu topraklar Slav ve Kozak gruplarına veriliyordu. Bu mülksüzleştirme politikası çerçevesinde kendi işlerinin temininde dahi zorlanır hale gelen Kırım Türkleri mecburen memleketlerini terk ederek Osmanlı ülkesine göç ediyordu. Kırım Savaşı sonrası kolonizasyon ve mülksüzleştirme hareketinin zirveye ulaşması ile Kırım'dan Anadolu ve Balkan sahasına büyük kitlelerin göçleri artarak devam edecekti.<sup>97</sup>

Rusların Kafkasya ve Kuzey İran sahasında yayılcı politika takip etmeye başlaması esasen Kırım üzerinde uyguladıkları politikalarıyla aynı döneme rastlıyordu. Fakat özellikle Kafkasya üzerindeki planlarını hayata geçirmeleri, Kafkas halklarının mukavemeti sebebiyle daha uzun sürmüştü. 1786 yılında Bakü ve Kuba hanlıklarını, 1828'de Erivan, Nahçıvan ve Taliş'i, 1829'da Anapa ve Poti'yi ele geçiren Ruslar, Kafkasya'yı adeta kuzeyden ve güneyden kuşatma altına almışlardı.<sup>98</sup> Bu tarih aynı zamanda Rusların Kafkasya arazisini kağıt üzerinde kontrol altına aldıkları yıldır. Ancak bölge halklarının direnişi –özellikle Ubıh, Adige ve Abhazlar- iç bölümleri ele geçirmelerine ve kontrolü sağlamalarına imkan vermiyordu. 1859'da Şamil'in düşüşü,

<sup>94</sup> Halil İnalçık, "Kırım", *DİA.*, Cilt 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 453.

<sup>95</sup> Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2010, s. 64-65.

<sup>96</sup> Hakan Kırımlı, "Kırım'dan Türkiye'nin Orta ve Doğu Karadeniz Bölgelerine Kırım Tatar Göçleri", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Ankara: Giresun Belediyesi Yayını, 2009, s. 573.

<sup>97</sup> Hakan Kırımlı, "Kırım", *DİA.*, Cilt 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, s. 458 ; Kemal H. Karpat, *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev. Bahadır Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010, s. 162.

<sup>98</sup> Karpat, *a.g.e.*, s. 164.

Rusların Kafkasya'daki mukavemeti kırmasını kolaylaştırmıştı.<sup>99</sup> Bu tarihten itibaren özellikle Kuban'ın güneyine akınlar düzenleyen Ruslar teker teker Adige kabilelerini mağlup etmeye başlamıştı.<sup>100</sup> Adigelere Abhazlar izlemiş ve böylece Kuzey Kafkasya'nın büyük kısmı Rusların eline geçmişti.<sup>101</sup>

Ruslar askeri hareket haricinde, bölge halkını Hıristiyanlaştırmaya yönelik kolonizasyon faaliyetleri de uyguluyordu. Tıpkı Kırım'da olduğu gibi Kafkasya'da da fethedilen bölgelere kaleler kurulup ve çevresine Kozaklar ile Rus göçmenler iskân ediliyordu.<sup>102</sup> Kafkas halkları da mülksüzleştiriliyor ve iâşelerini temin etmeleri zorlaştırılıyordu. Kolonileştirme uygulaması öncelikle Kuzey Kafkasya'da yaşayan Adige ve Abhazların, daha sonra ise Batum ve havalisinde yaşayan Gürcü ve Lazların Anadolu sahasına göç etmesine sebep olacaktı.

Kafkas bölgesinin Ruslaştırılması ancak yerli halkın göç etmesi ve yerlerine Rusların iskânı ile mümkün olabilirdi. Rusya'nın kolonizasyon politikasının özünde bu esas vardı.<sup>103</sup> Kafkasya'dan Anadolu'ya gerçekleşen ilk göç dalgası, Kuban bölgesinde uygulanan kolonizasyonun ilk nüveleriydi. Bu sıkıştırma sonucu özellikle Kuban boyunda yaşayan bazı Nögay ve Adige kabileleri Anadolu'ya göç etmişti.<sup>104</sup>

Hem Kırım hem de Kafkas göçlerinde ilk göçmenler grupları, 1860'dan itibaren gelenlere nazaran daha iyi durumdaydı. En azından bu gruplar gelmeden önce değerli eşyalarını alabilmiş, hayvanlarını elden çıkarabilmişlerdi. Ayrıca göçün kitlesel nitelik taşıması, göçmenlerin Anadolu'ya ulaşmaları için vasıta bulmalarını da kolaylaştırıcı bir unsurdu. 1856-1862 yıllarında Kafkasya'dan Anadolu'ya gelen gruplar deniz yolu ile İstanbul'a indiriliyor ve buradan iskân edilecekleri bölgelere gönderiliyorlardı. 1860 yılına kadar göçmen meseleleri Şehremaneti'nin görev alanına giriyordu. Şehremaneti gelen göçmenlerin kalıcı iskân mahallerine nakledilinceye kadar, İstanbul'da geçici olarak iskân edilmelerinden ve iâşelerinin temininden mesuldü.<sup>105</sup>

<sup>99</sup> Justin McCarthy, *Ölüm ve Sürgün – Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, Ankara: İnkılap Kitabevi, 1998, s. 33-34.

<sup>100</sup> Mirza Bala, "Çerkesler", *İA*, 3. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, s. 384.

<sup>101</sup> W. Barthold, "Abazalar", *İA*, 1. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, s. 7.

<sup>102</sup> Nedim İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 28.

<sup>103</sup> Saydam, *a.g.e.*, s. 75-76.

<sup>104</sup> Bedri Habiçoğlu, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler ve İskanları*, İstanbul: Nart Yayınları, 1993, s. 74.

<sup>105</sup> Ahmet Cevat Eren, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1966, s. 40,54-58.

1861 yılına gelindiğinde Ruslar göçü resmi olarak zorlayıcı bir unsur haline getirmişlerdi. Rus Çarı II. Alexander, Ubıh, Adige ve Abhazlara ya devletin önereceği alanlara göç etmeyi kabul etmelerini ya da Türkiye'ye gitmelerini önermişti.<sup>106</sup> Kontrolü zor dağlık Kafkasya'dan Kuban Nehri'nin kuzeyindeki kontrolü kolay mahallere iskân edilmeyi kabul etmeyen Kafkas halkları, Rusya ile yeniden mücadeleye girişmişti. Fakat bu mücadele Kafkas halklarının lehine sonuçlanmamıştı. Ruslar gece baskınlarıyla köylere gelerek buraları talan ediyor, hayvanlara ve tarım yapabilmeleri için ihtiyaç duydukları temel edevata el koyarak, Kafkasyalıların hayatlarını idame ettirmelerini imkansız hale getiriyordu.<sup>107</sup>

Saldırıların sonraki adımı ise tehcir olmuştu. Petersburg'da Kafkasyalıları göç ettirmek için kurulan komisyonun 1862 yılında aldığı kararla, bölge halkının tehcirine karar verilmişti.<sup>108</sup> Askeri harekât düzenlenen Adige, Abhaz ve Ubıh köyleri en yakın Kozak köyüne götürülüyor, oradan da Anadolu'ya nakledilecekleri Karadeniz kıyılarındaki nakliye merkezlerine sevk ediliyorlardı.<sup>109</sup> Zorla köylerinden çıkarılanlar haricinde, kendilerini bekleyen felaketin farkında olup taşınır-taşınmaz bütün mallarını terk ederek nakliye merkezlerine doğru yola çıkan kabilelerin sayısı da oldukça fazlaydı.<sup>110</sup>

Sürgüne tâbi tutulan Kafkas halklarının çıkış iskeleleri Kerç, Taman, Anapa, Novorossisk, Taupse ve Soçi idi.<sup>111</sup> Kısa sürede bu limanlarda kitleler halinde yığılan insanların pek çoğu soğuk kış koşulları, açlık ve hastalıklar sebebiyle henüz Anadolu'ya doğru yola çıkmadan hayatını kaybetmişti.<sup>112</sup> 1863 yılından itibaren Kuzeydoğu Karadeniz limanlarında bekleyen göçmenler vapur, sandal ve kayıklarla Anadolu'da Trabzon, Samsun ve Sinop gibi üç önemli göçmen kabul merkezine nakledilmişlerdi.<sup>113</sup> Osmanlı ve Rus devletleri göçmen nakliyatı için vapurlar tahsis etmişti, ancak bu vapurlar göçmenleri Anadolu'ya sevk etmek için yeterli gelmiyordu. Karadeniz'de balıkçılık yapan pek çok

<sup>106</sup> Bala, *a.g.m.*, s. 384 ; Karpat, *a.g.e.*, s. 110, 304.

<sup>107</sup> McCarthey, *a.g.e.*, s. 34-35.

<sup>108</sup> Bala, *a.g.m.*, s. 384.

<sup>109</sup> Hayati Bice, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1991, s. 48.

<sup>110</sup> İpek, *a.g.e.*, s. 40.

<sup>111</sup> Habiçoğlu, *a.g.e.*, s. 76.

<sup>112</sup> McCarthey, *a.g.e.*, s. 35 ; İpek, *a.g.e.*, s. 40.

<sup>113</sup> Saydam, *a.g.e.*, s. 86-87.



taka ve sandal sahibi de belirli bir ücret karşılığında göçmenleri Anadolu'ya taşıyordu. Ancak bu teknelerin bazıları taşıyabileceğinden daha fazla insan aldığı için batmıştı.<sup>114</sup>

1860'a kadar Şehremaneti tarafından idare edilen göçmen nakil ve iskân işleri, Ocak 1860'dan itibaren yeni kurulan *Muhacirîn Komisyonu*'nun yetki ve sorumluluk alanına dahil edilmişti. 1875 yılına kadar varlığını sürdürecektir olan bu komisyon, göçmen nakliyatının ve geçici iskânların organize edilmesi, nakliyat ücretleri ile iâşelerin temini, kalıcı iskân sahalılarının tespit edilmesi ve göçmenlerin geçici olarak meskun buldukları mahallerden kalıcı iskân edilecekleri mahallere sevkini sağlanması ile bu sahalardaki konut ve tarım arazisi gibi ihtiyaçlarının giderilmesinden sorumluydu.<sup>115</sup> Bâb-ı Âli Kafkas göçmenlerini Anadolu'ya kabul etme kararı aldığı anda, göçün boyutlarının ve devlete yükleyeceği masrafın yüksek olacağını düşünmemiş ve buna hazırlık yapmamıştı. Bu durum kısa süre sonra göçmenlerin nakliyat, iskân ve iâşelerine sekte vurmuştu. Özellikle Rusya'dan Anadolu'ya göçmen nakli konusunda sıkıntı çeken devlet, İngiltere'den yardım talebinde bulunmuş, ancak İngiliz hükümeti gemilerini karşılıksız tahsis edemeyeceğini, ücreti karşılığı taşıma işlemi yapabileceklerini bildirmişti. Bunun haricinde dünya kamuoyunda Kafkas sürgününün büyük yankı bulması, İngilizleri sadece 5.000 sterlin değerinde peksimet yardımı yapmaya yöneltmişti. Bu yardım sadece peksimetleri kapsamakla birlikte, Malta'dan yola çıkacak peksimetlerin taşıma ücretleri ve çuval bedelleri dahi Osmanlı hükümetince karşılanmıştı.<sup>116</sup>

1877-1878 Osmanlı Rus nam-ı diğeriyle 93 Harbi, Anadolu'ya göç etmiş/sürülmüş Kafkasyalıların Rusya'ya besledikleri kını yatıştırmak için bir fırsat olmuştu. Pek çok Kafkasyalı gönüllü olarak Osmanlı ordusuna dahil olmuş ve Kafkasya hareketına katılmıştı.<sup>117</sup> Aynı şekilde Kafkasya'da kalan ve Rusların eziyetlerine maruz kalan Kafkas halkları da Osmanlı birliklerine katılmak için liman kentlerine doğru hareket etmişti.<sup>118</sup> Kafkasyalıların desteğine rağmen Osmanlı savaşı kaybetmiş, hatta muharebe ile

<sup>114</sup> *General Musa Kundukhov'un Anıları*, Çev. Murat Yağan, İstanbul: Kafkas Kültür Dernekleri Yayını, 1978, s. 57.

<sup>115</sup> Nedim İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1994, s. 68-69.

<sup>116</sup> Nazan Çiçek, "Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimetleri: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)", *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S.64, 2009, s. 72-75.

<sup>117</sup> Karpas, *a.g.e.*, s. 111.

<sup>118</sup> Bala, *a.g.m.*, s. 384.

kaybetmediği Batum'u dahi Ayastefanos Antlaşması ile Ruslara terk etmişti.<sup>119</sup> Neticede savaş sonrası Rusya Kuzey Kafkasya'dan Batum'a kadar özellikle Müslüman halk üzerine baskılarını arttırmış ve yeni bir göç dalgası daha başlamıştı. Bu göçte temel olarak Sohum'dan Batum'a değin kıyı şeridinde yaşayan Gürcü ve Lazlar da göçe tabi tutulmuştu. Bunun haricinde Kuzey Kafkasya'da Osmanlı birlikleri ile işbirliğine girişen Abhazlar da göçe dahil edilmişti.<sup>120</sup>

Rus hükümeti göç sürecini 1878'den 1890 yılına kadar sınırlamıştı. Bu dönemde Anadolu'ya göç etmek isteyenler, önce Rusya pasaportu, ardından Rus tâbiyetinden çıktıklarına dair bir belge alıyor ve sonrasında göç edebiliyordu. Pasaportu bulunmayanlar veya resmi süreyi aşanlar ise firar yolu ile Anadolu'ya gelmişti.<sup>121</sup> Göçmenler hem deniz hem de kara yolunu kullanıyorlardı. Sohum ve çevresinden gelenler deniz yolu ile Trabzon, Samsun ve Sinop'a çıkıyor, kara yolundan gelenler ise Batum'dan Trabzon'a geçiyorlardı.<sup>122</sup> Bu bölgelerde geçici olarak iskân edilen göçmenler, sonrasında iç kesimlere sevk ediliyor ve kalıcı iskân mahallerine gönderiliyorlardı.

Kafkasya göçmenleri, ardı arkası kesilmeyen savaşlar döneminde neden Osmanlı topraklarına kabul edildi? Devletin bu göçmenleri Osmanlı tebaasına dahil etmedeki amacı neydi? Elbette bu sorulara verilecek yanıtlar bulunmaktadır. Kafkas göçlerinin kabul edilmesindeki temel sebep, Kafkas halkı bireylerinin iyi silah ve at kullanması ve ayrıca bunların orduya sağlayacağı asker gücü idi. Bunun haricinde tarımsal üretimin arttırılması ve hızla süren nafia faaliyetleri için de insan gücüne ihtiyaç vardı. Hükümet bu iki temel beklenti ile göçleri kabul etmişti.<sup>123</sup> Özellikle yol yapımı gibi alanlarda çalıştırılmak üzere iş gücüne olan ihtiyaç oldukça fazlaydı. Nitekim göçler başladığında henüz sağlıklı işleyen bir Trabzon-Erzurum-Tiflis yolu dahi yoktu. İngiltere'nin İstanbul sefiri Henry Bulwer'in 3 Mayıs 1864'te Earl Russel'a gönderdiği raporda Trabzon-Erzurum yolunun inşasında

---

<sup>119</sup> İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 51-52 ; Fahir Armaoğlu, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1997, s. 522.

<sup>120</sup> Habiçoğlu, *a.g.e.*, s. 84.

<sup>121</sup> Nedim İpek, "II. Abdülhamid Dönemi Kafkas Göçleri", *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 4, Haz. Mehmet Metin Hülagü ve diğerleri, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 2011, s. 174-175.

<sup>122</sup> İpek, *a.g.e.*, s. 56-57 ;

<sup>123</sup> Karpat, *a.g.e.*, s. 110 ; Süleyman Erkan, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayını, 1996, s. 47-48.

Çerkeslerin kullanılabilceği, bu sebeple uygun faizle Osmanlı'ya kredi verilmesinin doğru olacağı ifade edilmekteydi.<sup>124</sup>

Ayrıca Osmanlı, Kafkas göçmenlerini iskân sürecinde bu grupları bir tampon gibi Sinop'tan, Hatay'a doğru şerit halinde ve yine Suriye-Irak sahasına da aynı şekilde yerleştirmişti.<sup>125</sup> Bu uygulamanın sebebi kuzeydoğudan ve doğudan gelebilecek Rus ve güneyden gelebilecek Arap-İngiliz tehdidi idi.<sup>126</sup> Böylece hem etnik karışıklıkların yaşanacağı bölgelerde savaşı birlikler iskân edilmiş olacak hem de devlet merkezi doğudan gelecek tehditlere karşı korunabilecekti. Kafkas halklarının Müslüman olması da göç taleplerinin olumlu karşılanmasında etkili bir faktördü.

Göçmenler 1863 yılına kadar Karadeniz iskelelerinden daha ziyade İstanbul'a geliyorlardı.<sup>127</sup> Fakat göçmenlerin sayısının sürekli olarak artması geçici bir konak özelliği taşıyan İstanbul'un yetersiz kalmasına, ayrıca kentin sıhhi durumunun da bozulmasına sebep oluyordu. Bu sebeple önemli Karadeniz iskeleleri göçmen kabul merkezi haline getirilmişti. Trabzon ve Samsun gibi Anadolu'nun Karadeniz kıyılarında bulunan iki önemli liman kentine çıkarılan göçmenler buralarda geçici olarak iskân edilerek sonrasında kalıcı iskan bölgelerine aktarılıyorlardı. 1867'ye kadar göçmen iskan için yapılan organizasyonların yarattığı sıkıntılar ve hazırlıksızlık sebebiyle Karadeniz iskelelerinde sıkıntılı süreçler baş göstermişti.<sup>128</sup> Özellikle salgın hastalılara karşı liman kentlerindeki tıbbi altyapı kuvvetlendirilmeye çalışılmıştı. 1867'de Sinop, Samsun ve Trabzon Karadeniz'in güneyindeki göçmen merkezleri olarak ilan edilmişti. İkinci göç dalgası

<sup>124</sup> İngiltere merkezi hükümetinin muhtelif konsoloslukları ile Kafkas göçmenleri üzerine yaptığı yazışmalar 6 Temmuz 1864 tarihinde bir kitapçık haline getirilmiştir. Bu kitapçıkta yer alan yazışmalar pek çok çalışmada kullanılmış ve neşredilmiştir. Bu çalışmalardan bazıları şunlardır: Musa Şaşmaz, "Immigration and Settlements of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864", *OTAM*, S.9, 1999, ss. 331-336 ; Çiçek, *a.g.m.*, ss. 57-88 ; Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahadır Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003 ; Justin McCarthey, *Ölüm ve Sürgün – Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulus Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, Çev. Bilge Umar, Ankara: İnkılap Kitabevi, 1998 ; Cahit Tutum, "1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler", *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara: Kafağ Yayınları, 1993, ss. 3-41. Bu çalışmada kitapçığın Cahit Tutum tarafından yapılan neşri kullanılmıştır. Bkz. Tutum, *a.g.m.*, s. 28-29.

<sup>125</sup> Donald Quataert, "Nüfus", *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalcık ve Donald Quataert, Cilt 2, İstanbul: Eren Yayınları, 2004, s. 918.

<sup>126</sup> Ayhan Kaya, "Anadolu'da Çerkes Diasporası: Etnokültürel ve Siyasi Yapı", *Türkiye'ye Uluslararası Göç – Toplumsal Koşullar, Bireysel Yaşamlar*, Ed. Barbara Pusch ve Tomas Wilkoszewski, Çev. Mutlu Çomak-Özbatır, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010, s. 228.

<sup>127</sup> İpek, *a.g.e.*, s. 42.

<sup>128</sup> BOA., *Sadaret Mektûbi Mühimme Kalemi Evrâkı (A.MKT.MHM.)*, 290/37, 9 Şaban 1280.

başlamadan her üç iskeleye de sadece göçmenlerle ilgilenmek üzere hekim ve eczacılar ile tıbbi mühimmat gönderilmişti.<sup>129</sup>

1863'deki birinci büyük göç dalgası esnasında Kuzey Karadeniz sahillerinde biriken 100.000 göçmen kendilerine en yakın iskele olan Trabzon'a gitmeye başlamıştı. Ağustos 1863'de Trabzon'da 25.000'i aşkın göçmen birikmişti. Yıl sonuna kadar bu sayı 35.000'i bulmuştu.<sup>130</sup> 1864 yılında ise yaklaşık 116.000 göçmen Trabzon'a çıkmıştı. Göç organizasyonu yapacak vakit bulunmadığından göçmenler Trabzon'da yığılıyor ve bu durum beraberinde büyük problemleri beraberinde getiriyordu. Salgınlardan muzdarip olan ahali ve göçmen grupları, aynı zamanda erzak kıtlığı da çekiyordu.<sup>131</sup> İaşe sıkıntısı ve salgınlar yerli halkın şehri terk etmesine ve dolayısıyla üretimin de sekteye uğramasına sebep oluyordu.<sup>132</sup> İngiltere Trabzon konsolosu Stevens'a göre hızla boşalan ambarlarda şehre sadece yirmi gün yetecek kadar buğday kalmıştı.<sup>133</sup>

Göçmenler Trabzon'a geldiklerinde karantihaneye çevrilen hangarlarda on beş gün tecrit ediliyorlardı. Fakat hem karantinada bekleyen göçmen sayısının fazlalığı ve karantina binasının şehir merkezine yakın olması hem de sağlık görevlilerinin azlığı sebebiyle, salgınları engellemek için karantina çok da etkili bir önlem değildi.<sup>134</sup> Geçici iskan mahali olarak belirlenen bölgelere çadırlar kuruluyor yahut ahşap barakalar inşa ediliyordu. Fakat gelen göçmenlerin sayısının fazlalığı bu mahallerin yetersiz kalmasına sebep oluyor ve pek çok göçmen sokaklarda perişan oluyordu.<sup>135</sup> Geçici iskan mahallerinde de durum hiç iç açıcı değildi. Baraka ve çadırlarda üst üste yığılan göçmenler hijyenden uzak bu mahallerde daha çabuk hastalanıyor, hatta ölen aile bireylerini dahi çadırlarda saklayarak onların tayinatlarını almaya devam ediyorlardı.<sup>136</sup> Konsolos Stevens'in raporuna göre göçmenler kendilerine iane olarak dağıtılan giyecek ve yiyecekleri, hatta çocuklarını bile para ile satıyorlar, geceleri ölümlerini mezarlarından çıkarıp kefen bezlerini alarak cesetleri ortalıkta bırakıyorlardı.<sup>137</sup>

<sup>129</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 380/57, 30 Mart 1283, Lef 6 ; BOA., *MVL.*, 734/82, 2 Mayıs 1283, Lef 1.

<sup>130</sup> İpek, *a.g.e.*, s. 43.

<sup>131</sup> Tutum, *a.g.m.*, s. 12-13.

<sup>132</sup> McCarthy, *a.g.e.* s. 38-41 ; Çiçek, *a.g.m.*, s. 67.

<sup>133</sup> Çiçek, *a.g.m.*, s. 67.

<sup>134</sup> Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, s. 115.

<sup>135</sup> Ayşe Pul, "Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskanı (1860-1864)", *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Ankara: Giresun Belediyesi Yayını, 2009, s. 550.

<sup>136</sup> Tutum, *a.g.m.*, s. 41.

<sup>137</sup> Tutum, *a.g.m.*, s. 41 ; Çiçek, *a.g.m.* s. 71.

Gereği gibi bir karantina muamelesi görmeden şehre ve geçici iskan bölgelerine yerleştirilen göçmenler, hastalık ve gıdasızlıktan gündün güne ölüyorlardı. Ocak 1864'te Trabzon'daki mahallelerde ölüm oranı 20 ila 40 arasında değişmekteydi.<sup>138</sup> Hatta göçmenlerden birinin cesedi şehrin ana su arterlerinden birinde bulunmuştu.<sup>139</sup> Kentte toplam üç doktor bulunuyordu ve bunlardan birisi tifüsten ölmüştü. Diğer doktor karantinada görevliydi ve karantinanın işlerine dahi yetişemiyordu. Şehirdeki hastalarla ilgilenecek tek bir doktor vardı. Rüştüye binası hastaneye çevrilmiş olsa da doktor yetersizliği sebebiyle hiçbir şey yapılamıyordu.<sup>140</sup> Mart 1876'da göçmenlere mahsus bir hekim ve bir eczacı Trabzon'a gönderilmişti.<sup>141</sup> Ağustos 1877'de ise Mekteb-i Tıbbiye'de görevli bir doktor ve eczacı Trabzon'a sağlık heyeti olarak gönderilmişti. Bu sağlık heyeti Trabzon'da bir iki binayı kiralayarak hemen hastaların tedavi edilmesine başlamış, ayrıca 100 yataklı bir hastane açılmasına teşebbüs etmişlerdi. Trabzon'daki göçmenlerin munasip yerlere dağıtılması ve sağlık kuruluşlarının aldıkları tedbirler neticesinde şehirdeki hasta sayısı büyük ölçüde düşmüştü.<sup>142</sup>

Tüm bunlar Trabzon'un geçici iskan mahali olmaya uygun bir kent olmadığını gösterir örneklerdi. Bu sebeple göçmenlerin şehirde bekletilmeden doğrudan doğruya geçici ya da kalıcı iskan mahallerine yönlendirilmesi kararı alınmıştı. Bu mahaller Anadolu'nun iç kesimleri olabileceği gibi Sinop ve Samsun gibi kentler de olabilmekteydi.<sup>143</sup> Trabzon'da sekiz ay kadar süren Kafkas göçünün yoğunluğu 1864 yılından sonra ciddi derecede azalmıştı. Zira göçmenler Rumeli limanlarına özellikle de Varna'ya yönlendirilmeye başlanmıştı.<sup>144</sup> Buna rağmen İstanbul'da biriken göçmenlerin dağıtılması için Trabzon yine bir üs olarak kullanılmaya devam etmişti. 1877-1891 tarihleri arasında İstanbul üzerinden Trabzon'a 17.000 göçmen sevk edilecekti.<sup>145</sup>

Samsun kenti göçleri hem doğrudan Kafkasya'dan hem de Trabzon üzerinden alıyordu.<sup>146</sup> Karayolları ile Anadolu'nun iç kesimlerine bağlanması ve çevresinde iskana

---

<sup>138</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 117.

<sup>139</sup> Tutum, *a.g.m.*, s. 22.

<sup>140</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 115.

<sup>141</sup> BOA., *İrade Dahiliye (i.DH.)*, 754/61564, 23 Safer 1293, Lef 2.

<sup>142</sup> İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 224.

<sup>143</sup> İpek, *a.g.e.*, s. 44.

<sup>144</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 124.

<sup>145</sup> İpek, *a.g.e.*, s. 173-174.

<sup>146</sup> İbrahim Serbestoğlu, "Kırım Savaşı Sonrasında Samsun'da Göç ve Göçmen Sorunu", *Samsun Araştırmaları*, Birinci Kitap, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2013, s. 181.

elverişli arazilerin bulunması sebebiyle önemli bir göçmen kabul merkezi haline gelmişti. Henüz büyük göç başlamadan bile 1861 yılında Samsun'a göçmen intikali gerçekleşmişti.<sup>147</sup> Büyük göç esnasında ise her gün ortalama 500 kadar göçmen kente giriş yapıyor ve kendilerine tahsis edilmiş olan han, medrese vb. kamu binalarına yerleştiriliyorlardı. Kamu binalarının yetersiz kalması ile kasaba çevresindeki sahil sahasına kamplar kurulmaya başlamıştı.<sup>148</sup>

Samsun ve civarındaki bataklık alanlar sıtmanın büyük bir sorun haline gelmesine sebep oluyor ve göçmenler sıtmadan fazlaca etkileniyordu. Zira kamplar bataklık alanlara yakındı. Temmuz 1864'te günlük ölüm vakası 500'ü buluyordu.<sup>149</sup> Buna karşılık hekim sıkıntısı da hat safhadaydı. Hekim başına 4-5 bin hasta düşüyor ve hastalık kapma endişesiyle hiçbir hekim Samsun'a gitmek istemiyordu. Ocak ayındaki hekim talebine ancak Ağustos ayında cevap verilebilmişti. Aynı dönemde Samsun karantina hekimi de vefat etmişti.<sup>150</sup> Devlet, Samsun'daki sağlık problemini çözmek ve ölüm oranını düşürmek için bazı önlemler alacaktı. Bunların en önemlisi kasaba civarında göçmenler için bir hastanenin açılmasıydı. Ayrıca sadece göçmen hastalara bakmak için hekim ve hademeler görevlendirilmişti.<sup>151</sup> Buna rağmen gelen göçmenlerin ortalama üçte biri iskan edilmeden ölüyordu.<sup>152</sup> Fırıncılar hastalık korkusuyla kenti terk ettiklerinden, ekmek dahi bulunamıyordu. Kıtlık zaten zayıf olan bedenlerin daha kolay hastalanmasına sebep oluyor, insanlar ekmek kırıntıları hatta bitki kökleri ile bile karınlarını doyurmaya çalışıyordu.<sup>153</sup> Bu duruma göçmenlerin hızlıca iskan edilmek üzere Anadolu'nun iç kesimlerine gönderilmesi çare olarak düşünülmüştü. Ayrıca Çarşamba ve Bafra kazalarının uygun mahallerine kalıcı iskanlar da yapılmıştı.

Henüz Kırım Savaşı sonrası yaşanan bu yıkıcı göç dalgasının yaralarını saramamış olan Samsun kenti, 93 Harbi sonrası Gürcü göçüne de maruz kalacaktı. 1881'e kadar yaklaşık 5000 hanelik Gürcü göçmen Samsun'a çıkarılmıştı. Devlet sıhhi önlemler

---

<sup>147</sup> Ocak 1861'de Samsun'da Halidere civarında göçmenler için barakalar inşa edilmiş ve gelen göçmenler burada geçici olarak iskan edilmiştir. BOA., *A.MKT.MHM.*, 206/17, 5 Receb 1277 ; BOA., *A.MKT.MHM.*, 207/12, 10 Receb 1277.

<sup>148</sup> İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 44.

<sup>149</sup> İpek, *a.g.e.*, s.45 ; Tutum, *a.g.m.*, s. 14 ; Serbestoğlu, *a.g.m.*, s. 182-183.

<sup>150</sup> Serbestoğlu, *a.g.m.*, s. 185.

<sup>151</sup> İpek, *a.g.e.*, s. 45.

<sup>152</sup> Saydam, *a.g.e.*, s. 184.

<sup>153</sup> Tutum, *a.g.m.*, s. 15, 40.

açısından önceki göç dalgasına göre daha tedbirli ve hazırlıklıydı. Fakat göçmen sayısının tahmin edildiğinden çok olması kentte iâşe ve ibate sıkıntısına yol açmıştı.<sup>154</sup>

93 Harbi devam ederken Varna'da biriken Kafkas göçmenlerinin Anadolu'ya aktarılması gündeme gelmişti. Bu bağlamda Samsun'a da sevkiyat başlamıştı. Samsun'a çıkarılan göçmenler, şehirde yerleştikleri cami ve hanlarda bir iki gün bekledikten sonra daimi olarak iskan edilecekleri bölgelere gönderiliyordu.<sup>155</sup> Samsun'a sevk edilen 2.000 Çerkes Sivas'a ve 17.000 Kırım Türkü Merzifon, Çorum ve Ankara'ya yerleştirilmişti. Bunları iskana elverişli yerlere yerleştirmek veya Anadolu'nun içlerine sevk etmek üzere beraberlerinde Dr. Süleyman Fevzi Efendi ve Eczacı Yanko İstavri Efendi bulunuyordu.<sup>156</sup>

Sinop, Trabzon ve Samsun'a nazaran göçmen nakliyatı hususunda daha avantajlı idi. Zira arazisi dar olduğundan göçmenlerin burada kalıcı olarak iskanları düşünülmemişti. Kente 1859 yılında başlayan göçler XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmiş, göçmenler çoğunlukla deniz yoluyla İstanbul'a yahut kara yoluyla Anadolu'nun iç kesimlerine Çankırı, Ankara, Sivas ve Konya sahasına sevk edilmişlerdi.<sup>157</sup>

Sinop aynı zamanda Trabzon'un yükünü azaltmak için de kullanılan bir limandı. Trabzon üzerinden göçmen gruplarının deniz yolu ile Sinop'a gönderildikleri zamanlar da olmuştu.<sup>158</sup> 1864'te Sinop'a Trabzon'dan 4.800 göçmen gönderilmiş ve burada geçici olarak iskan edilmişlerdi.<sup>159</sup> Aynı durum 93 Harbi esnasında ve sonrasında Rumeli iskelelerinden aktarılacak Kafkas göçmenleri için de geçerli olacaktı.<sup>160</sup> 93 Harbi sırasında Sohum ve Batum sahasından gelen göçmenlerin bir kısmı Sinop'tan karaya çıkarılmışlar ve iskan mahallerine yönlendirilmişlerdi.<sup>161</sup> Aynı şekilde Rusya'dan göçen bir grup Musevi de Sinop'a çıkarılarak karantina müddetleri burada tamamlatıldıktan sonra yine

<sup>154</sup> Dıġırođlu, *a.g.t.*, s. 38-40.

<sup>155</sup> 93 Harbi sonrasında da Rumeli iskelelerinden Samsun'a göçmen nakliyatı devam etmiştir. BOA., *Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemî Evrâkı (DH.MKT.)*, 2401/124, 30 Ağustos 1316.

<sup>156</sup> İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s. 37-38, 201, 225.

<sup>157</sup> Tolga Akay, "XIX. Yüzyılda Kafkasya'dan Osmanlı Devleti'ne Yönelik Göç Hareketlerinde Sinop'un Yeri", *I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi Bildirileri*, Ed. Nuray Türker ve diğeri, Karabük: Karabük Üniversitesi Yayını, 2013, s. 7 ; Saydam, *a.g.e.*, s. 86-87, 89.

<sup>158</sup> İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, s. 44.

<sup>159</sup> Saydam, *a.g.e.*, s. 138.

<sup>160</sup> İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri*, s.38, 201 ; BOA., *DH.MKT.*, 2036/13, 15 Kanûn-i Evvel 1308.

<sup>161</sup> Deniz Müzesi Arşivi (DMA.), *Bahriye Nezâreti Evrâkı (BN.)*, 58/1116; 17 Şubat 1297, Lef 1 ; *Aynı belge*, 9 Teşrin-i Sanî 1297, Lef 2.

deniz yolu ile İzmir'e sevk edilmişti.<sup>162</sup> Balkan Savaşı esnasında da İstanbul'da biriken bir grup Balkan göçmeni vapurlarla Sinop'a sevk edilmişti.<sup>163</sup>

Göçmenler kısa süreli olarak kamu binalarında iskan edilirken elbette salgın tehdidi Sinop'u da etkilemişti.<sup>164</sup> Fakat bu etki Samsun ve Trabzon'da olduğu kadar büyük değildi. Zira Sinop'un diğer iki kente nazaran nüfusu daha az ve kent merkezindeki yerleşim alanları kalabalık değildi. Ayrıca göçmenler hızlıca Kastamonu, Ankara ve Sivas vilayetleri sahasına aktarılmaya çalışılıyordu. Geçici olarak Sinop'ta iskan edilen göçmenlerin yarattığı sorunlardan bir diğeri de ormanlarda yaptıkları izinsiz kesimlerdi. Belirli bir usul ve vergilendirme düzeni içinde yapılan ağaç kesimi, göçmenler tarafından gelişigüzel bir şekilde ve kaçak olarak yapılıyordu. Kaçak ağaç keserken yakalanan göçmenlerin hızlı bir şekilde iskan mahallerine aktarılması ile bu duruma bir çözüm üretilmeye çalışılacaktı.<sup>165</sup>

#### 1.4. Hicaz'a Giden Rusya Müslümanları

Her sene Hicaz'a hac vecibelerini yerine getirmek için giden binlerce Müslüman, kolera hastalığının kıtalararası yayılmasında oldukça etkiliydi.<sup>166</sup> Bu bağlamda Anadolu, Afrika, Güney Asya, Hindistan ve Kuzey Pasifik ile Hint Okyanusu adalarından Hicaz'a giden hacılar ve bunların sebep olduğu kolera salgınları ile ilgili pek çok çalışma yapılmış olsa da<sup>167</sup> Doğu Avrupa, Kafkasya, Azerbaycan, Türkistan ve İç Asya'dan gelen hacıların Hicaz yolculukları üzerinde pek fazla durulmamıştır. Genel olarak Rusya Müslümanları

<sup>162</sup> BOA., *DH.MKT.*, 2000/62, 30 Ağustos 1308.

<sup>163</sup> Ahmet Halaçoğlu, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli'den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2014, s. 89.

<sup>164</sup> McCarthey, *a.g.e.*, s. 41.

<sup>165</sup> DMA., *Mektûbi Evrâkı(MKT.)*, 61/68, 15 Safer 1281.

<sup>166</sup> McNeill, hac ve kutsal ziyaretlerin insanlar için çok önemli olan, Tanrıdan gelen Tanrıya gider düşüncesi ile bu gibi etkinliklere katılıp ölmeyi umursamadıklarını ifade eder. Bkz. McNeill, *a.g.e.*, s. 236.

<sup>167</sup> Hicaz'a giden Müslümanlar, kullandıkları yol güzergahı ve Hicaz'daki karantina teşkilatı ile ilgili yapılmış belli başlı çalışmalar için bkz. Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996 ; Sinan Kunalalp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", Çev. Münir Atalar, *OTAM*, S. 7, 1996, ss. 497-511; Michael Christopher Low, "Empire And The Hajj: Pilgrims, Plagues, And Pan-Islam Under British Surveillance, 1865-1908", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.40, Issue 2, 2008, ss. 269-290 ; Nile Green, "The Hajj as its Own Undoing: Infrastructure and Integration on the Muslim Journey to Mecca", *Past and Present*, Vol.226, 2015, ss.193-226 ; F. E. Peters, *The Hajj: The Muslim Pilgrimage to Mecca and The Holy Places*, Princeton: Princeton University Press, 1994 ; Ali İbrahim Kholaf, *The Hijaz Vilayet 1869-1908: The Sharifate, The Hajj and The Bedouins of The Hijaz*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Wisconsin: University of Wisconsin-Madison, 1986, ss.118-146.



olarak tanımlanan bu grup, Çarlık Rusyası'nın hakimiyet alanında bulunan özerk bölgelerdeki Müslüman devletçik ve hanlıkların halklarıydı. XIX. yüzyıl sonları ve XX. yüzyılın başlarında Rusya'da inançlar arasında İslamiyet üçüncü sırada yer alıyordu. Buhara ve Hive hanlıkları, İç Asya, Kafkasya, Kırım yarımadası ve Ural ile Sibiry'a da Müslümanlar çoğunluğu oluşturuyordu.<sup>168</sup>

Müslümanların Hicaz'a giderken kullandıkları yedi kara ve iki deniz yolu bulunuyordu. Kara yolları; Şam, Mısır, Aden, Amman, Lahsa, Basra ve Bağdat yolları idi.<sup>169</sup> Deniz yolları ise Kızıldeniz'in kuzey ve güneyinden olmak üzere ikiye ayrılıyordu.<sup>170</sup> Rusya Müslümanlarının ise Hicaz'a gitmek üzere kullandıkları üç yol vardı. Bunlardan ilki Kuzey ve Doğu Karadeniz limanlarından deniz yolu, ikincisi Trans-Kafkasya yolu olarak da bilinen ve Bağdat üzerinden Hicaz'a inen yol, üçüncüsü ise daha çok İç Asya, Türkistan ve Afganistan'da yaşayan Müslümanların kullandıkları Semerkand'dan başlayan Kuzey Afganistan ve Kabil üzerinden Hindistan'a uzanan güney yolu idi.<sup>171</sup> Buharlı gemilerin kullanımının yaygınlaşması ve 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılmasına kadar Trans-Kafkasya ve güney yolu daha aktif bir şekilde kullanılıyorken, hem buharlı gemi kullanımının yaygınlık kazanması hem de Rusya'nın inşa ettiği demiryolu güzergahlarının kuzey ve doğu Karadeniz limanlarına ulaşması sebebiyle deniz yolu daha tercih edilir bir hale gelmişti.<sup>172</sup> 1883 ile 1900 arası Rus demiryolu sisteminin Bakü ve Tiflis gibi merkezleri Batum, Poti ve Odessa gibi limanlara bağlaması bu noktada yaşanan en büyük gelişimlerden idi. Yine 1888'de tamamlanan Trans-Hazar demiryolu hattının 1901'de Karadeniz kıyılarına uzatılması ve 1904'te tamamlanan Trans-Sibiry demiryolu hattının açılması da Rusya Müslümanlarının Karadeniz yolunu kullanmasında oldukça önemli etkenlerdendi.<sup>173</sup> Rusya'nın Karadeniz'de kurduğu *Rusya Buharlı Gemi ve Ticaret* ile *Gönüllüler Filosu* kumpanyalarının faaliyet göstermeye başlaması da demiryollarının

<sup>168</sup> Serguei E. Grigoriev, "Russian Muslims' Pilgrimages to Makkah in the Early Twentieth-Century", *Kingdom of Saudi Arabia in 100 Years-Studies and Researches*, Ed. Fahd Al-Semmari, Riyadh: King Abdul Aziz Foundation Publications, 2008, s. 46.

<sup>169</sup> Bu yollar hakkında detaylı bilgi için bkz. Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 32-39.

<sup>170</sup> Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 39-40.

<sup>171</sup> Grigoriev, *a.g.m.*, s. 61, 64-65.

<sup>172</sup> Peters, *a.g.e.*, s.273-291.

<sup>173</sup> Nile Green, "The Rail Hajjis: The Trans-Siberian Railway and the Long Way to Mecca", *Hajj: Collected Essays*, Ed. Venetia Porter, Liana Saif, London: British Museum Press, 2013, s. 102 ; Green, "The Hajj as its Own Undoing.", s.10-13 ; Norihiro Naganawa, "The Hajj Making Geopolitics, Empire, and Local Politics: A View from the Volga-Ural Region at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries", *Central Asian Pilgrims Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijaz*, Ed. Alexandre Papas ve diğerleri, Berlin: Klaus Schwartz Verlag, 2012, s. 173-174.

Karadeniz limanlarına uzatılmasında oldukça etkiliydi.<sup>174</sup> Elbette sadece Rus kumpanyaları hacı taşıymıyordu. Avusturya, Fransız, Osmanlı, İngiliz kumpanyaları da yolcu taşımak için birbirleriyle yarışıyorlardı.

Karadeniz yolunun popülerleşmesindeki bir diğer etken Hicaz'daki kolera salgınlarının artması idi. Hindistan üzerinden Hicaz'a giden kara yolu özellikle hacıların enfekte olma olasılığını kat be kat arttırıyordu. Bağdat üzerinden Hicaz'a inen Trans-Kafkasya yolu ise iki ay ile elli gün arası süren yolculukla, hacıların daha Hicaz'a varmadan perişan olmalarına ve hastalanarak yollarda ölmelerine sebep oluyordu. Ayrıca kara yolunda eşkıya ve bedevi kabilelerinin saldırısına uğrama gibi bir tehdit de vardı. Bu sebeple daha kısa süren tren ve deniz yolunun tercih edilme oranları yükselmişti.<sup>175</sup> Özellikle birinci sınıf seyahat eden zengin hacılar için deniz yolu oldukça konforlu ve lükstü. Orta ve alt sınıf yolcular ise genellikle kapasitesinin çok üstünde yolcu alan vapurlarla seyahat ediyorlardı.<sup>176</sup>

Karadeniz yolu Batum, Poti, Sohum, Feodosya, Kerç, Novorossisk, Sivastopol ve Odessa limanlarından başlayarak zaman zaman Trabzon, Samsun ve Sinop'a uğrayıp, İstanbul, İzmir ve İskenderiye üzerinden Süveyş Kanalı'nı geçerek Hicaz'a ulaşıyordu.<sup>177</sup> XX. yüzyılın başlarında yıllık ortalama 25.000 hacı adayının Kuzey ve Doğu Karadeniz limanlarından Hicaz'a gittiği düşünüldüğünde bu yolun ne kadar önemli ve aktif bir kullanıma sahip olduğu anlaşılmaktadır.<sup>178</sup> Grigoriev'in *Gönüllüler Filosu Kumpanyası*'nin belgelerine dayanarak çıkardığı tabloya göre sadece Odessa'dan 1905 ile 1913 arası 2.500 ile 14.000 arası hacı Hicaz'a taşınmıştı.<sup>179</sup>

<sup>174</sup> Eileen Kane, "Odessa as a Hajj Hub: 1880s to 1910s", *Russia in Motion: Cultures of Human Mobility Since 1850*, Ed. John Randolph, Eugene M. Avrutin, Illinois: University of Illinois Press, 2012, s. 107 ; Grigoriev, *a.g.m.*, s. 61-62.

<sup>175</sup> Bazı çalışmalarda deniz yolu kullanımının kara yoluna nazaran daha zor, zahmetli ve tehlikeli olduğuna yönelik görüş savunulmuş olsa da yaygın olarak benimsenen görüş deniz yolu ile yapılan hac yolculuğunun daha kısa sürede tamamlan ve daha tehlikesiz olduğudur. Bkz. Mustafa Güler, "The Phenomenon of Pilgrimage (Hajj) in The Idil-Ural Region and The Approach of The Ottoman State Towards Pilgrims", *Proceedings of the Third International Symposium on Islamic Civilisation in Volga-Ural Region*, İstanbul: IRCICA Yayını, 2010, s. 133-134

<sup>176</sup> Grigoriev, *a.g.m.*, s. 74.

<sup>177</sup> Grigoriev, *a.g.m.*, s. 62-63 ; Green, "The Hajj as its Own Undoing.", s. 10-11 ; Naganawa, *a.g.m.*, s. 175.

<sup>178</sup> Kane, *a.g.m.*, s. 108

<sup>179</sup> Grigoriev, *a.g.m.*, s. 67-68 ; Odessa'dan giden vapurların büyük ve modern olmaları, denizde daha az sallanmaları, yolcu biletinin her zaman bulunması, haftada birkaç seferin bulunması gibi nedenlerle Odessa-Hicaz deniz yolu, en güvenli ve kolay yol olarak görülüyordu. Yüksek yolcu miktarları bunu doğrulayacak niteliktedir. Bkz. Elfine Sıbgatullina, "19. ve 20. Yüzyıl Başında Rusya Müslümanlarının Hacca Gidiş Yolları", *Uluslararası Türk-İslam Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, 2007, s. 521.

Rusya Müslümanlarının kullandığı Karadeniz hac yolu ile ilgili daha pek çok şey söylemek mümkündür. Fakat bu çalışma kapsamında Rus hacılarını taşıyan vapurların Sinop Tahaffuzhanesi'nde geçirdikleri karantina müddetleri üzerinde durulacağından daha fazla teferruata ihtiyaç duyulmamıştır. Hicaz'a giden Rus hacılarının bulunduğu vapurlarda her zaman sadece hacca gidenler bulunmuyordu. Hicaz güzergahında kat edilen yolda pek çok limana uğranıyor, buraya yolcular bırakılıyor veya yolcu alınıyordu. Ayrıca ihtiyaç olan kömür, su veya gıda için de yol boyunca çeşitli limanlarda durulabiliyordu. Bu çerçevede vapurlar zaman zaman Osmanlı'nın Karadeniz iskelelerine de uğrayarak burada yolcu indirip veya yolcu alıp İstanbul ve Çanakkale boğazlarından geçerek Hicaz'a yöneliyorlardı.

Ağustos 1892'de faaliyete geçen Sinop Tahaffuzhanesi Osmanlı'nın Karadeniz sahillerindeki Kavak Tahaffuzhanesi'nden sonra kalıcı olarak teşkil edilen ikinci tahaffuzhanedir.<sup>180</sup> Rusya'dan Hicaz'a gitmek üzere yola çıkan, Karadeniz limanlarına ya da İstanbul'a uğrayacak olan vapurlar/gemiler, kolera salgınlarının olduğu dönemde yahut gemide şüpheli bir vaka meydana gelmesi durumunda Sinop Tahaffuzhanesi'nde Sıhhiye Meclisi'nin belirlediği müddetçe karantina altında tutuluyordu. Karantina boyunca vapurun içi dezenfekte ediliyor, gerektiği durumlarda içme suyu depoları boşaltılıp dezenfekte edilip temiz su dolduruyor, yolcuların tüm elbiseleri ve eşyaları etüv makinasında tebhir işlemine tabi tutuluyor, sonrasına doktor muayenesinden geçerek tahaffuzhane sınırlarında bulunan yolcu barakalarına yerleştiriliyorlardı. Hastalık şüphesi olan yahut hasta olanlar ise kolera hastanesine aktarılarak orada tedavi ediliyordu.<sup>181</sup>

Rusya sahillerinde görülen kolera epidemileri, Osmanlı sıhhiye idaresini alarma geçirdiğinden özellikle İstanbul'a uğrayacak hacı yüklü vapurlar Sinop'a yönlendiriliyordu. Bakü ve Revan'da zuhur eden koleranın Tiflis ve Kerç'e de sirayet ederek burada ölümlere yol açması sebebiyle Kasım 1904'te Batum ve Poti'den hareket eden hacı yüklü gemilerin Sinop Tahaffuzhanesi'nde beş gün müddetle karantinaya tabi

---

<sup>180</sup> Kolera salgınlarına bağlı olarak dönem dönem Karadeniz kıyılarının çeşitli mahallerinde küçük tahaffuzhaneler teşkil edilmiş olsa da Kavak ve Sinop tahaffuzhaneleri bölgenin sürekli hizmet veren kalıcı tahaffuzhanelerdir. Tahaffuzhaneler hakkında detaylı bilgi ve Sinop Tahaffuzhanesi'nin işleyişi çalışmanın üçüncü bölümünde ele alınmıştır.

<sup>181</sup> Hicaz'daki kolera salgınlarını önlemek bağlamında Sinop Tahaffuzhanesi Kamaran'dan sonra büyük önemi haizdir. Elbette Klazomen'in de bu noktadaki etkisini de yadsımak mümkün değildir. Bkz. Alexandre Papas, "Following Abdurreşid İbrâhîm, a Tatar Globetrotter on the Way to Mecca", *Central Asian Pilgrims Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijaz*, Ed. Alexandre Papas ve diğerleri, Berlin: Klaus Schwartz Verlag, 2012, s. 206-207.

tutulmasına karar verilmişti.<sup>182</sup> Kolera Aralık ayı başında Batum'a da sirayet etmişti ve Sinop'taki beş günlük karantina bu sebeple 5 Aralık 1904 tarihinden itibaren Batum limanından çıkacak tüm gemiler için uygulanmaya başlamıştı.<sup>183</sup> Aynı uyarı Trabzon Vilayeti'ne de yapılmış, Batum ve Poti'den gelecek tüm gemilerin, özellikle de hacı yüklü olanların Sinop Tahaffuzhanesi'ne sevk edilmesi istenmişti.<sup>184</sup> 15 Ocak'ta Batum'da koleranın söndüğü haberi alındıktan sonra genel karantina lağv edilmiş olsa da hacı taşıyan gemiler için geçerli olan beş günlük karantina müddetinin devam etmesi kararı alınmıştı.<sup>185</sup>

Hac mevsimine denk gelen Ağustos 1907'de Rusya'nın iç kesimlerinde yeniden kolera zuhur etmiş olduğundan ve İstanbul'a gelip bir süre orada ikamet eden hacıların sağlık durumlarının uygun görülmemesi sebebiyle, hacı taşıyan vapurların hiçbir Osmanlı limanında durmaksızın boğazlardan karantina botları refakatinde geçerek doğrudan Cidde'ye gitmelerine karar verilmekle birlikte, eğer vapur Karadeniz'de seyir halinde iken içinde şüpheli bir durum meydana gelirse derhal Sinop Tahaffuzhanesi'ne, boğazları geçtikten sonra şüpheli bir durum meydana gelirse de Klazomen Tahaffuzhanesi'ne gitmesi ve burada karantina beklemeleri emredilmişti.<sup>186</sup> Eylül 1907'de Rusya kumpanyasına mensup Karnilof vapuru 324'ü Rus hacısı olmak üzere 528 yolcusu ile Sinop Tahaffuzhanesi'ne gelmiş, yolcuları arasında şüpheli bir durum olmamasına rağmen gözlemlenmek üzere üç gün karantina bekletilmesine karar verilmişti.<sup>187</sup> Vapur üç gün karantina süresini tamamladıktan sonra İstanbul'a doğru yola çıkmıştı. Fakat bahsi geçen vapur ile ilgili ihtiyati tedbir olarak belediye hekimince tıbbi muayeneye tabi tutulmaları kararı alınmıştı.<sup>188</sup> Bunun üzerine Sıhhiye Meclisi Rusya'dan gelecek hacı taşıyan tüm vapurların Sinop Tahaffuzhanesi'nde üç gün karantina beklemesi kararı alacaktı.<sup>189</sup> Karnilof vapuruyla Ekim sonunda gelen hacılara da aynı muamele yapılacaktı.<sup>190</sup> Sinop'a Kasım ayında hacı taşıyan Odessa ve Nibernais isimli iki Rus vapuru daha gelmişti. Nibernais'de şüpheli bir ölüm meydana geldiğinden vapur karantinaya alınmış, yolcular ve eşyalar dezenfekte edilmişti. Buna ek olarak vapurdaki içme suyunun da dezenfekte

<sup>182</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 557/2, 16 Teşrin-i Sanî 1320, Lef 1.

<sup>183</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 557/3, 22 Teşrin-i Sanî 1320, Lef 1.

<sup>184</sup> BOA., *DH.MKT.*, 913/13, 24 Teşrin-i Sanî 1320, Lef 1.

<sup>185</sup> *Aynı belge*, 2 Kanûn-i Sanî 1320, Lef 4.

<sup>186</sup> BOA., *Yıldız Sadaret Husûsi Mâruzat Evrâkı (Y.A.HUS.)*, 514/83, 15 Ağustos 1323.

<sup>187</sup> *Procès-Verbal de la Séance du Conseil Supérieur de Santé (PSCSS.)*, 15 Ekim 1907, s.11.

<sup>188</sup> BOA., *Zabtiye Nezâreti Evrâkı (ZB.)*, 50/5, 29 Eylül 1323.

<sup>189</sup> *PSCSS.*, 15 Ekim 1907, s.12

<sup>190</sup> BOA., *ZB.*, 50/6, 8 Teşrin-i Sanî 1323.

edilmesi talep edilmişti.<sup>191</sup>

Rusya'daki kolera epidemisinin devam etmesi ve yayılması sebebiyle Rus hacıları taşıyan vapurlar için karantina önlemleri bir kat daha arttırılmıştı. 17 Kasım 1907 tarihli hususi bir irade ile hacı taşıyan vapurların Sinop'ta beş gün karantina bekletilmeleri ve İstanbul'a uğramaksızın boğazlardan geçmeleri ve doğrudan Cidde'ye gitmeleri emredilmişti.<sup>192</sup> Bu hususi iradeye ek olarak 27 Kasım 1907 tarihinde özel bir talimatname yayınlanmıştı. Bu talimatname hacıların İstanbul'a uğramalarının yasaklamasının yanı sıra, limanlarda yolcu indirilip-bindirilmemesine ve gerekli durumlarda hacıların İstanbul'a sevk edilmelerine ilişkin maddeleri de içeriyordu.<sup>193</sup>

Talimatnamenin yürürlüğe konmasından birkaç gün sonra Gregory Mörck isimli vapur ile gelen hacılar Sinop Tahaffuzhanesi'nde kolera zuhuruna sebep olmuştu. Bu durumda tahaffuzhanede olağanüstü önlemler alınarak, giriş-çıkışlar tamamen yasaklanmıştı.<sup>194</sup> Sinop Tahaffuzhanesi'ne giriş-çıkışlar yasaklandığından Rusya'dan gelecek hacı taşıyan diğer vapurların doğrudan Kavak Tahaffuzhanesi'ne giderek orada tıbbi muayeneye tabi tutulmaları, ardından biri Kavak'ta diğeri Büyük Liman'da bulunan vapurlar nezaretiyle boğazdan geçerek hiçbir iskeleye uğramadan doğrudan Cidde'ye gitmelerine karar verilmişti. Kavak'taki tıbbi muayene esnasında kolera şüphesi görülen vapurlar Klazomen Tahaffuzhanesi'ne gidecek, orada dezenfeksiyon ve karantinaya tabi tutulacaklardı.<sup>195</sup>

Mörck vapurunun durumu Sinop'taki Rus konsolos vekilinin İstanbul'daki Rusya Başkonsolosu'na yazdığı yazı ile uluslararası boyuta taşınmıştı. Başkonsolos vapurun beş gündür uzun süre karantinada tutulmasını istemiyordu. Oysa Sıhhiye Meclisi'nce alınan karara göre vapur on iki gün karantina bekleyecek ve o süre içerisinde yolculardan herhangi birinde kolera belirtileri görülürse on iki güne ek olarak on gün daha karantina uygulanacaktı.<sup>196</sup> 3 Aralıkta Sinop Tahaffuzhanesi müfettişinden alınan telgrafa göre vapurdaki yolculardan 36'sı vefat etmişti.<sup>197</sup> 8 Aralığa kadar koleradan hayatını

<sup>191</sup> PSCSS., 18 Kasım 1907, s.10-11

<sup>192</sup> BOA., *İrade Husûsi (İ.HUS.)*, 160/24, 4 Teşrin-i Sanî 1323.

<sup>193</sup> BOA., *ZB.*, 46/78, 14 Teşrin-i Sanî 1323, Lef 4 ; Bahsi geçen talimatnamenin orijinal metni ve transkripsiyonu için bkz. EK-38.

<sup>194</sup> PSCSS., 29 Kasım 1907 tarihli olağanüstü toplantı.

<sup>195</sup> BOA., *İ.HUS.*, 160/101, 21 Teşrin-i Sanî 1323

<sup>196</sup> BOA., *BEO.*, 3202/240108, 16 Teşrin-i Sanî 1323, Lef 2.

<sup>197</sup> PSCSS., 3 Aralık 1907, s. 22-23.

kaybedenlerin sayısı 55'i bulmuştu. Vakaların artması sebebiyle Samsun karantina hekimi yardıma çağırılmıştı.<sup>198</sup>

Karantina müddetinin uzaması Mörck vapurundaki yolcuların Hicaz'a geç kalma endişesine kapılmalarına sebep olmuştu. Vapurdaki iki binden fazla yolcu vardı ve yüzden fazla kişi kolera hastasıydı. Sağlıklı görünen kişilerin taşıyıcı olduğu ihtimaline karşı karantina müddeti uzatılıyor, bir yandan da vapur dezenfekte ediliyordu. Buna rağmen yolcular endişelerini dile getiren bir telgrafı Sadaret'e göndermişti. Bu telgrafta mevcut hastalar Sinop'ta bırakılıp sağlam yolcuların Hicaz'a doğru yola çıkmaları talep ediliyordu.<sup>199</sup> Bu talep Sadaretçe kabul edilecek ve yeni vapurların tahaffuzhaneye kabulüne başlanacaktı.<sup>200</sup> Mörck vapurunun beklenenden uzun süren karantinası, aynı zamanda sıhhiye rüsumunun da miktarının artmasına sebep oluyordu. Yükselen meblağ vapur kaptanı ve yolcular tarafından ödenemediğinden, sefaret devreye girmişti. 17 Aralık'ta Sinop Rusya konsolosu tahaffuzhaneye sıhhiye rüsumu karşılığı olarak 1040 ruble ödeyecekti.<sup>201</sup>

1910 senesi yazında Rusya'da kolera yeniden hakim olmuş ve Temmuz-Ağustos ayı boyunca 4405 kişinin koleradan hayatını kaybetmişti.<sup>202</sup> Karadeniz sahillerindeki bulaşık limanların adedi günden güne arttığından Sıhhiye Meclisi'nde hacı ve yolcu taşıyan vapurlarla ticaret gemilerinin Sinop Tahaffuzhanesi'nde uzun süre bekletilmemesine, burada sadece tebhire tabi tutulmalarına, karantina müddetlerini ise Klazomen Tahaffuzhanesi'nde tamamlamalarına yönelik bir öneri sunulmuştu. Karantinaya tabi tutulmamış gemilerin boğazlardan geçmesi ve buralarda durmaları büyük tehlikeye sebep olacağından bu durum şüphe ile karşılanmıştı. Fakat görüşmeler neticesinde hacı yüklü gemilerin Sinop sonrası İzmir'e kadar hiçbir limana yanaşmaması kaidesiyle karantinalarını Klazomen'de tamamlamalarına müsaade edilmişti.<sup>203</sup>

Kasım ayı başında Sinop'a gelen Çariçe isimli vapurdaki hacılardan biri yolda vefat etmiş olduğundan vapur karantina altına alınmıştı. Ceset üzerinde yapılan muayene ve

<sup>198</sup> PSCSS., 10 Aralık 1907, s. 15-16, 18.

<sup>199</sup> BOA., *İ.HUS.*, 160/99, 21 Teşrin-i Sanî 1323.

<sup>200</sup> Bu esnada 14 Aralığa kadar Mörck vapuru yolcularından ikisi daha vefat etti. PSCSS., 14 Aralık 1907, s. 9-10.

<sup>201</sup> PSCSS., 17 Aralık 1907, s. 9.

<sup>202</sup> *Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye Mazbatası (MUSM.)*, 20 Eylül 1910, s. 4-8.

<sup>203</sup> *MUSM.*, 20 Eylül 1910, s. 9-10.

bakteriyolojik testler neticesinde, hacının kolera sebebiyle vefat ettiği anlaşılmıştı.<sup>204</sup> Çariçe vapuru karantina süresini tamamladıktan sonra pratikası verilerek yoluna devam etmişti. Çariçe vapurundan birkaç gün sonra Sinop Tahaffuzhanesi'ne gelen 851 hacının bulunduğu Çar isimli vapur da karantina müddetini tamamladıktan sonra yoluna devam edecekti. Fakat Kavak'a ulaşana kadar vapurda yeniden kolera zuhur ettiğinden, Sinop Tahaffuzhanesi'ne dönerek yeniden karantinaya tabi tutulmasına karar verilmişti. Vapur henüz Kavak açıklarında beklerken, hacıları temsilen bir kişi Sadaret'e talgraf yazarak, hastalığı Sinop'ta kaptıklarını, bu sebeple tekrar oraya gitmeye çok korktuklarını, ya yollarına devam etmelerine müsaade edilmesini ya da karantina müddetlerinin Manastırağzı Tahaffuzhanesi'nde tamamlamalarına izin verilmesini talep etmişti. Sıhhiye Meclisi'nde yapılan tartışmada çeşitli fikirler öne sürülmüştü. Rusya temsilcisi Dr. Valter vapurun Sinop'a gönderilip gönderilmeyeceğini sormuş, Dr. Klemov Manastırağzı Tahaffuzhanesi'nin hacıların karantina beklemesi için uygun durumda olmadığını, bu sebeple vapurun Klazomen Tahaffuzhanesi'ne gönderilmesi gerektiğini belirtmişti. Dr. Keller ise içinde kolera bulunan bir vapurun İstanbul Boğazı'ndan geçmesinin uygun olmayacağını ifade etmişti.<sup>205</sup> Çar vapuru hakkındaki kesin karar 10 Kasım'da verilecekti. Buna göre vapurda iki kişi öldüğünden ve yedi şüphelinin de tahaffuzhanede bekletiliyor olmasından dolayı, karantinanın Manastırağzı'nda yapılmasına kadar verilmişti. Buna ek olarak vapur dezenfekte edilecek, vapura sıhhiye gardiyanları yerleştirilecek ve sonrasında Klazomen Tahaffuzhanesi'ne gönderilecekti.<sup>206</sup>

Bu vukuat sonrası Çar vapurundaki yolcuların iddiasını sorgulamak üzere Sinop Tahaffuzhanesi müfettişliğinden konu ile ilgili bir rapor kaleme almaları istenmişti. Tahaffuzhane müfettişinin raporuna göre Çar vapuru tahaffuzhaneye geldiğinde iki hacı hastaydı ve hastalar kolera hastanesine alınarak burada tecrit edilmişlerdi. Hastalar üzerinde hem bakteriyolojik hem de fizyolojik muayene yapılmış ve koleralı oldukları kesinleşmişti. Bu süreçte tecritteki hacılardan biri de vefat etmişti. Sıhhiye Meclisi'nin Rusya temsilcisi Dr. Valter, Sinop Tahaffuzhanesi'ne gelen hacı vapurlarının burada bulaşık hale geldiği ile ilgili suçlamanın doğru olmadığına yönelik fikrini beyan etmişti.<sup>207</sup>

<sup>204</sup> *MUSM.*, 3 Teşrin-i Sanî 1910, s. 16-17.

<sup>205</sup> *MUSM.*, 8 Teşrin-i Sanî 1910, s. 12.

<sup>206</sup> *MUSM.*, 10 Teşrin-i Sanî 1910, s. 2-3, 8.

<sup>207</sup> *MUSM.*, 15 Teşrin-i Sanî 1910, s. 19-20.

Henüz Çar vapuru ile ilgili meseleler çözülmemişken 8 Kasım'da Sivastopol'dan Sinop'a gelen Odessa isimli vapur tahaffuzhanede yer olmadığından açıkta bekletiliyordu. 11 Kasım'da karantinaya alınan vapurdaki 1300 hacı tahaffuzhanenin ikinci kordonuna yerleştirilmişti. Toplam altı kişinin hasta olduğu yolculardan üçü kısa sürede vefat etmişti.<sup>208</sup> Bunun üzerine karantina müddeti yedi gün daha uzatılmıştı. Karantinalarının beşinci gününde yedi gün daha karantinada bekletileceklerini öğrenen hacılar panik yaşamıştı. Sadaret'e çektikleri telgrafta Hicaz'a geç kalmaktan korktukları yazıyordu. Bu telgraf üzerine Sadaret Sıhhiye Meclisi'nden eğer vapurda hastalık yoksa karantina müddetini uzatmamalarını istemişti.<sup>209</sup>

Sadaretin bu isteği sonraki vapurlar için de uygulanmıştı. Hacı taşıyan vapurlarda şüpheli görülen kişiler tahaffuzhanede tecrit ediliyor, diğer yolcular ise dezenfeksiyon işlemi ve karantina müddeti tamamladıktan sonra yollarına devam ediyorlardı. Aralık 1910 süresince Sinop Tahaffuzhanesi'ne gelen 3000 hacı arasından kolera sebebiyle tecrit edilen yirmi altı hacıdan yirmi üçü iyileşmiş olduklarından İstanbul'a gitmek üzere izin talebinde bulunmuşlar ve bu talepleri kabul edilmişti.<sup>210</sup>

### 1.5. Belediye Hizmetlerinin Yetersizliği: Altyapı ve Üstyapı Sorunları

Kentin alt ve üst yapı hizmetlerini yerine getiren kurumlar olan belediyelerin modern anlamda Osmanlı Devleti'ndeki ilk örneği İstanbul'da *Şehremaneti*'nin kurulmasıyla hayata geçirilmişti. Fakat Şehremaneti kurulana kadar Osmanlı kentlerinde belediye idarelerinin yüklendiği hizmetleri *kadı* yerine getirdi. Kadı şehrin yargıç, güvenlik işlerinin gerçek sorumlusu, vakıfların denetçisi, kentin mali otoritesi ve belediye hizmet görevlisi idi. Elbette kadının bu görevleri yerine getirmesi için kendisine yardımcı olan başka görevliler ve kurumlar vardı. Fakat her şeyden önce şehir halkı ve esnaf grupları sorumluluklarında olan bazı hizmetleri yerine getirmekle yükümlüydü. Osmanlı kadısı ve ona yardımcı görevliler şehre belediye hizmet getirmekten ziyade hizmetleri

<sup>208</sup> MUSM., 15 Teşrin-i Sanî 1910, s. 19.

<sup>209</sup> BOA., BEO., 3824/286738, 3 Teşrin-i Sanî 1326.

<sup>210</sup> MUSM., 15 Kanûn-i Evvel 1910, s.25 ; BOA., *Dâhiliye Nezâreti İdarî Evrâkı (DH.İD.)*, 46/17, 11 Kanûn-i Evvel 1326, Lef 3.



yaptırmak ve bunun için halkı örgütlemek gibi bir fonksiyona sahipti. Kadının yardımcısı olan *subaşı*, *böcekbaşı* ve *çöpçü subaşısı* esasen güvenlik sorumlularıydı.<sup>211</sup>

Erken dönemde şehir muhafızı konumunda olan subaşılar, sonraki dönemlerde bir nevi zabıta görevi üstlenmişlerdi.<sup>212</sup> Bu görevlinin gündüzleri şehirde gezerek çarşı, pazar ve mahalle aralarının temizliğini temin etmek, kaldırımları tamir ettirmek, yıkılma tehlikesiyle karşı karşıya olan binaları mimarbaşısına haber vermek gibi görevleri vardı.<sup>213</sup> Sokakların temizliği o sokakta yaşayan ahalinin sorumluluğundaydı. Kamusal alan kavramının olmayışı, sokağın kullanım hakkının haneye yaklaştıkça artması, temizlik hususunun da aynı nitelikte görülmesine sebep olmuştu.<sup>214</sup>

Şehirdeki çöpleri süpürmek mezbele/tahir/çöp/çerçöp/çöplük/çöpçü subaşısının göreviydi. Muhtemelen çöpçü subaşısı, subaşının kentteki temizlik işlerini denetlettiği görevli idi.<sup>215</sup> Çöpçü subaşısı kentin temizliği için *çöp çıkaran* yahut *arayıcı esnafı* adı verilen görevliler istihdam eder, temizlik işlerini bunlara yaptırdı.<sup>216</sup> Sırtlarında küfelerle sokak sokak dolaşan bu görevliler hanelerden topladıkları çöpleri toplayarak deniz olan mahallerde tanzifat iskelesine götürür, çöpleri oradaki çöp mavnalarına veya kayıklarına yüklerlerdi.<sup>217</sup> Bu esnada çöpler arasındaki işe yarar ve değerli eşyaları aldıklarından kendilerine arayıcı esnafı ismi veriliyordu. Mavna yahut kayıklara yüklenmiş çöpler belirli alanlardan denize dökülüyordu.<sup>218</sup> Deniz olmayan mahallerde ise çöpler şehir dışındaki eski maden çukurlarına, taş ocaklarına ya da hususi olarak açılmış çöp çukurlarına atılıyordu.

<sup>211</sup> İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahallî İdareleri (1840-1880)*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2011, s. 124-125.

<sup>212</sup> Mücteba İlgürel, "Subaşı", *DİA.*, Cilt 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 2009, s. 447-448.

<sup>213</sup> *Şehr-i İstanbul'un Temizlik Kültürü*, Ed. Mehmet Mazak, İstanbul: Küçükçekmece Belediyesi Yayını, 2010, s. 19.

<sup>214</sup> İslam-Osmanlı kentlerindeki kamusal alan ve sokak kullanımı hakkında detaylı bilgi için bkz. Stefan Yerasimos, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Ed. Paul Dumont, François Georgeon, Çev. Ali Berktaş İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1992, s. 10-11.

<sup>215</sup> *Şehr-i İstanbul'un Temizlik Kültürü*, s. 20-22 ; Rifat Günalan, "Osmanlı Esnaf ve Toplumunda Temizlik Anlayışı: Belgeler Üzerine Bir Değerlendirme", *Hidayet Yavuz Nuhoglu Armağanı*, Haz. İshak Keskin ve diğerleri, İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 2009, s. 210-213 ; İlhan Yerlikaya, "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı*, Cilt 6, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, s. 137-138.

<sup>216</sup> Necdet Sakaoğlu, "Arayıcı Esnafı", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, 1993, s. 297-298.

<sup>217</sup> *Şehr-i İstanbul'un Temizlik Kültürü*, s. 26-29.

<sup>218</sup> Ayşe Pul, "Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIII, S. 1, 2008, s. 227.

II. Mahmud'un 1826'da Yeniçeri Ocağı'nı kaldırması ile kadı yaptırımcı gücünü kaybettiğinden ilk planda vergi toplamak için yeni bir memuriyet ihdas edilecekti. 1826'da İstanbul'da *İhtisap Nazırlığı*, taşrada ise *İhtisap Müdürlükleri* kurulmuştu. İhtisap nazırlığı temel kuruluş amacı vergileri toplamak, güvenliği sağlamak, narhı uygulamak ve zorlayıcı tedbirlerle şehir hayatının düzenini korumaktı. Bu sebeple ihtisap nazırlığı yapıcı bir beledi hizmetler bütününden çok, yasaklayıcı ve despotik bir uygulamanın örneği olmuştu. İhtisap nazırının maiyetinde çarşı-pazar teftişi yapmak, vergi ve resim toplamakla görevli *kol oğlanları* vardı. Bunlar aynı zamanda kent temizliğini de denetliyordu. Fakat bu grup yaptığı yolsuzluklar ile meşhur olmuştu. İstanbul ve taşradan kol oğlanları ile ilgili gelen şikayetlerin sayısı hayli artınca ihtisap resimleri düşürülerek kurumun etkinliği azaltılacaktı. 1845'te kurulan *Zabtiye Müşiriyeti* ile de nazırlığın görev alanı tamamen sınırlandırılmıştı.<sup>219</sup>

Tüm bu uygulamalar beledi hizmetlerin layıkıyla uygulanmasına herhangi olumlu bir katkı sağlamıyordu. Osmanlı kentleri gerek iç yapısından gelen ekonomik ve demografik değişiklikler, gerekse dış dünya ile artan ticari ilişkilerin meydana getirdiği büyüme ile yapısal bir değişim içine girmişti. Özellikle liman kentlerinde artan ve çeşitlenen nüfus yapıları ile gelişen iktisadi ve ticari faaliyetler sebebiyle, yeni bir idari örgütlenmeye ihtiyaç duyuluyordu.<sup>220</sup> İstanbul ve diğer liman kentlerindeki kirlilik ve bunlar sebebiyle ortaya çıkan salgın hastalıklar, hem yöneticileri, hem tüccar ve diplomatları rahatsız etmeye başlamıştı. Bu rahatsızlık modern belediyelerin kurulması taleplerini beraberinde getirmişti.<sup>221</sup>

1854'te kurulan Şehremaneti sadece İstanbul'un belediye işlerini yürütüyordu. Taşrada belediye idaresi ile ilgili ilk uygulamalar ise 1864 *Vilayet Nizamnamesi* ile başlayacaktı.<sup>222</sup> Fakat bu nizamname Fransız komün sistemini izleyerek her köyü bir belediye dairesi sayıyor, şehir ve kasabalardaki belediye daireleri için herhangi bir hüküm içermiyordu. Bazı yerlerde belediye idareleri kurulmak istenince 1867 yılında vilayet

<sup>219</sup> Ortaylı, *a.g.e.*, s. 128-130, 172 ; Sevim Budak, "Çöp", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, 1994, s. 531.

<sup>220</sup> Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu -Yerel Yönetim Metinleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010, s. 2-3.

<sup>221</sup> Ortaylı, *a.g.e.*, s. 130, 171.

<sup>222</sup> Sıddık Tümerkan, *Türkiye'de Belediyeler (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum)*, İstanbul: İçişleri Bakanlığı Yayını, 1946, s. 36.

belediye meclislerinin kuruluş ve görevleri hakkında iki talimatname hazırlandı.<sup>223</sup> Bu talimatnamelere göre belediye meclislerinin görevleri arasında cadde, sokak ve meydanların düzenlenmesi, kaldırım, su yolu, kanalizasyon sistemlerinin yapım, bakım ve onarımı ile temizlik işleri bulunuyordu.<sup>224</sup> Fakat bu görevleri yerine getirecek bir personel olmadığından, görev tanımlamasının bir anlam ifade etmediği gayet açıktı. Personel olmamasının yanı sıra belediyenin personel istihdam edecek bir tahsisatı da bulunmuyordu.<sup>225</sup> Taşrada kolluk görevini devletin zaptiyesi gerçekleştiriyordu. Zaptiye halkın temizliğe dikkat edip etmediğini gözetiyor, pazar yerlerini köylülere temizlettiriyor ve esnafı teftiş ediyordu.<sup>226</sup>

Vilayet örgütünü yeniden düzenlemek için yürürlüğe konan 1871 *Vilayet Nizamnamesi*'nin bir faslı tamamen şehir ve kasabalarda bulunan belediye dairelerinin ve meclislerinin kuruluşunu, yetkilerini ve çalışma usullerini ele alıyordu. Böylece belediye örgütü, vilayet idaresi içinde idari bir varlık kazanıyordu. Nizamnamenin 111. maddesi gereğince vali, mutasarrıf ve kaymakamın bulunduğu her şehirde bir belediye meclisi bulunacaktı. Belediye meclisinin vazifesi imar denetimi, yol-kaldırım yapım ve onarımı, su yollarının bakımı, memleketin düzen ve temizliğine nezaret edilmesi, ulaşım araçlarının sağlanması ve yangın tulumbarı kurmak gibi yükümlülüklerdi. 1864 nizamnamesi ve 1867 talimatnamelerinden farklı olarak belediye dairesine gelir de ihdas edilmişti. Bunlar; hükümetin belediyeye bıraktığı yapı-ruhsat harcı, emlak vergisi, lûubiyet ve eğlence resmi, tenvirat ve tanzifat resmi ile yol-kaldırım inşaatından alınacak ücretlerdi.<sup>227</sup>

1871 Vilayet Nizamnamesi'nin uygulanması yerel yönetimler hususunda devlete tecrübe kazandırmıştı. 1877'de ilan edilen *Vilayât Belediye Kanunu* ile de belediye resmen bir idari varlık olarak tanıtılmış, hatta tüzel bir kişilik kazanmıştı.<sup>228</sup> Vilayât Belediye Kanunu maddelerinin içerdiği çeşitli hükümler belediye idaresinin şehrin altyapı ve üstyapısı ile ilgili vazifelerini de detaylı bir şekilde belirliyordu. Özellikle üçüncü maddenin içerdiği bazı hükümler bu noktada oldukça önemliydi;

<sup>223</sup> Tümerkan, *a.g.e.*, s. 17 ; Ortaylı, *a.g.e.*, s. 173 ; Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 7.

<sup>224</sup> 1867 talimatnamelerine göre belediye meclislerinin tüm vazifeleri için bkz. Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 7-8 ; Tümerkan, *a.g.e.*, s. 39.

<sup>225</sup> Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2013, s. 278.

<sup>226</sup> Ortaylı, *a.g.e.*, s. 174-175.

<sup>227</sup> Ortaylı, *a.g.e.*, s. 176-177.

<sup>228</sup> Ortaylı, *a.g.e.*, s. 186-187.

"Belediye vazai fi kâffe-i ebniye inşaatına ve yolların tevsî ve tanzimine ve kaldırım ve lağımların tesviyesine ve masârifi ait olduğu taraftan tesviye olunmak üzere umûmî ve hususî su yollarının inşaat ve tamiratına ve muamelât-ı vakfiyyesi nizamı veçhiyle icra olunmak üzere ale'l-umum sulara dair umûra... ve memleketin tezyin ve tenvirine ve tanzifat emrinin icrası için derun-ı memlekette hasıl olacak süprüntü sahil olmayan yerlerde hariç-i şehirde itihaz olunacak mezbelelere nakledilerek memleketin hemişe temiz halde tutulmasına... ve nân-ı azizin fiyatıyla vezni tam pişkin ve temiz olmasına ve unu bozuk olmamasına ve fırınların ve işçilerin nezafet ve taharetine ve hasta ve zayıf hayvan lühumu satılmamasına ve kasap dükkanlarında etlere dülbent örtülmesine ve münasib mahallerde mezbahalar inşasıyla dahil-i memlekette hayvan kestirilmemesine ve mevcut selhhaneler ve kirîşhane misillü taaffün eden kârhânelerin hıfz-ı sıhhat kaidesine tevkifine ve muhîl-ı sıhhat olan me'kulatın men'-i fûruhtuna ve münasib mahallerde helalar inşâ ve tathir ve cümle sokakların tanzifi gibi muhafaza-i sıhhat-i umumiyyeye medar olan vesailin istihsaline..."<sup>229</sup>

Trabzon'da belediye teşkilatının tam olarak hangi tarihte kurulduğu bilinmemekle birlikte, 1867 talimatnamelerinden hemen sonra aynı yılın ikinci yarısında ya da 1868 yılında kurulduğu tahmin edilmektedir.<sup>230</sup> Trabzon Vilayeti'nin 1869 tarihli ilk sâlnâmesinde *meclis-i daire-i belediye* başlığı altında reis, katip ve dört azadan oluşan belediye idaresi kayıtlıdır.<sup>231</sup> Trabzon Vilayeti'nin Canik Sancağı merkezi olan Samsun şehrinde de belediye teşkilatı tıpkı Trabzon'da olduğu gibi 1868 tarihinde oluşturulmuştu.<sup>232</sup> Kastamonu Vilayeti Sinop Sancağı'nın merkezi olan Sinop'ta ise belediye 1870 senesinde kurulmuştu.<sup>233</sup> Her üç şehirde de belediye teşkilatının bu denli erken kurulması elbette üçünün de liman kenti olması ile ilintiliydi. Belediye teşkilatları kurulduktan sonra zamanla geliştirilmeye çalışılmış, memurları arttırılmıştı. Buna rağmen her üç kent de belediye işlerini layıkıyla gerçekleştirecek tahsisat ve elemana hiçbir zaman sahip olmamıştı.

Belediyenin temel görevlerinin başında elbette kentin temizliği geliyordu. Sokakların süpürülmesi, çöplerin toplanması ve şehrin dışına çıkarılması belediye tarafından görevlendirilen *tanzifat amelesinin* göreviydi. Tanzifat amelesi belediye teşkilatında bulunan *tanzifat memurlarının* idaresi altında çalışıyordu. Tanzifat işlerinin baş sorumlusu ise *tanzifat müdürü* idi. Tanzifat ameleleri sokakları süpürür, beygir ya da merkep tarafından çekilen arabalarla hanelerin çöplerini toplarlardı. Toplanan çöpler

<sup>229</sup> Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Devleti'nde Belediye Teşkilatı ve Belediye Kanunları*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, 2005, s. 582-583.

<sup>230</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 215.

<sup>231</sup> *Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi (TVS.)*, Def'a 1, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1286, s.37.

<sup>232</sup> *TVS.*, Def'a 1, s. 45.

<sup>233</sup> *KVS.*, Def'a 2, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1287, s. 82.

Sinop, Samsun ve Trabzon'da denize dökülüyordu. Fakat çöplerin denize gelişi güzel dökülmesi elbette yasaktı. Tanzifat ameleleri tıpkı arayıcı esnafının yaptığı gibi çöpleri tanzifat iskelesine götürerek burada mezbele/çöp kayıklarına yüklerler, dalgaların geliş istikametine göre, çöplerin yeniden kentin kıyılarına vurmayaacağı bir mevkiye –ki bu mevki tespit edilirken genellikle fener bölgesinin ötesi olarak belirlenir- çöpleri boşaltırlardı. Plastik ürünlerin kullanılmadığı dönemlerde bu uygulama denizin kirlenmesine sebep olmuyor, atıklar doğal döngü içinde yok oluyordu. Fakat plastik malzemelerin kullanılmaya başlamasıyla bu uygulama deniz kirliliğine de yol açacaktır.

Sâlnâmelerden izlenebildiği kadarıyla her üç kentte de tanzifat müdürü 1897'den sonra vazifeye başlamıştı. Bu tarihe kadar elbette temizlik işlerini yürütecek ameleler belediye dairesi yahut vilayet idaresi tarafından vazifelendiriliyordu. Sâlnâmeler kentteki tanzifat memuru ve çöpçü sayılarını her zaman vermiyordu. 1893 yılında Trabzon belediyesinde 4 tanzifat memuru ile 30 çöpçü, 1895 yılında 3 tanzifat memuru 2 tanzifat tahsildarı, 8 süpürgeci ve 24 çöpçü, 1898 senesinde ise 35 çöpçü görevlendirilmişti.<sup>234</sup> Tanzifat işlerinin finanse edilmesi belediyenin ahaliden topladığı *tanzifat resmi* ile mümkün olabiliyordu. Bu resim tanzifat memuru/tahsildarı tarafından toplanıyordu. Dükkan, mağaza, konak ve hanelerden alınan bu vergi fakirlerden alınmıyordu.<sup>235</sup>

Aynı kategoride değerlendirilmesi gereken bir diğer husus da lağım[sızlık] meselesi idi. Sinop, Samsun ve Trabzon'da lağım sistemi bulunmuyordu. Atık su sokaklara yönlendiriliyor, eğimli olan mahallerde su denize doğru sokaklardan akıyordu. Lağimsızlık kirliliğe sebebiyet vermekten başka salgınların yayılmasını da tetikleyen bir husustu.<sup>236</sup> Elbette bu durum sadece bu üç şehir için değil başkent de dahil olmak üzere imparatorluk şehirlerinin ortak sıkıntılarından sadece birisiydi.<sup>237</sup> Trabzon eğimi ve kaldırım döşeli sokakları sayesinde Samsun ve Sinop'a göre avantajlı sayılabilirdi.<sup>238</sup> Vilayât Belediye Kanunu'nda bu konu ile ilgili yasaklamalar getirilmiş olsa da ne derece uygulandığı

<sup>234</sup> *TVS.*, Def'a 15, s. 131 ; *TVS.*, Def'a 16, s. 131 ; *TVS.*, Def'a 17, s. 258.

<sup>235</sup> Osman Nuri Ergin, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Cilt 4, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, 1995, s. 2007-2008.

<sup>236</sup> *Hekim*, Nu: 19, 1 Teşrin-i Evvel 1326'dan aktaran *Anadolunun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, Haz. Mustafa Çulfaz, Trabzon: Serander ve Trabzon Tabip Odası Ortak Yayını, 2007, s. 249 ; *Hekim*, Nu: 20, 15 Teşrin-i Evvel 1326'den aktaran, *Anadolunun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, s. 263.

<sup>237</sup> Grazyana Zajac, "II. Abdülhamid Döneminde İki Tıp Doktorunun Osmanlı İmparatorluğu'nda Etkinlikleri ve Temizliğe Dair Anıları", *Temizlik Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali, Salih Mehmet Arçın, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009, s. 248.

<sup>238</sup> Özgür, *a.g.e.*, s. 489.

tartışmalıydı.<sup>239</sup> Bu durumun yarattığı tehlikelerden biri de su ile yayılan salgınların mikroplarının tarımsal sulamaya karışarak sebze ve meyvelere bulaşmasıydı. Evlerden, dükkanlardan akıtılan kirli sular düzensiz kaldırımlardan akarak zaman zaman bahçe ve bostanlara intikal ediyordu. Kolera basili gibi ancak kaynama derecesinde ölen hastalık yapıcı bakteri ve virüsler pişmeden tüketilen sebze ve meyvelere bulaştığı zaman salgınların yayılması hususunda büyük tehlike yaratıyordu.<sup>240</sup>

Yine sokak temizliği kategorisinde görülebilecek hususlardan birisi kasap esnafının ve halkın kestiği hayvanların atıkları idi. Her üç kentte de mezbahe bulunmadığından özellikle hayvan atıkları sokaklarda yığılıyor, çürüyen kokuşan bu atıklar halk sağlığını tehdit ediyordu. Aslında vilayetler belediye kanununda bu konuyu da içeren hükümler vardı. Buna göre uygun mahallere mezbahalar inşa edilerek şehir içinde hayvan kesilmemesi, sokaklarda, han ve dükkanlarda yaş deri, kemik, boynuz gibi kamu sağlığını tehdit edici maddelerin bulundurulmaması isteniyordu.<sup>241</sup> Fakat bu husus da hiçbir zaman tamamen çözüme kavuşturulamamıştı. Trabzon İngiliz konsolosu Biliotti'nin şu ifadeleri durumun anlaşılması açısından oldukça yararlıdır: *"Trabzon'da belediye teşkilatı var, fakat bu teşkilatın varlığının şehir halkına hiçbir yararı yok. Sokaklar sadece pis değil, her taraf çöp ve hayvan atıkları (kasap atıklarını kastediyor) ile dolu."*<sup>242</sup>

Bu bağlamda gıda denetimi de belediyenin asli görevlerinden biri idi. Pazarcıların ve yiyecek maddesi satan esnafın sattığı gıdaların taze, temiz ve yenilebilir vaziyette olması halk sağlığı açısından oldukça önemliydi. Bozulmuş, çürümüş et, balık, meyve, sebze, erzak, kahve, yağ, ekmek ve içecek satmak kesinlikle yasaktı. Bazı kasaplar tavuk, hindi ve kaz gibi kanatlıları satarken göğüslerini su ile şişiriyorlardı ve bu uygulama da belediye kanununca yasaklıydı. Yine kasap dükkanlarında zayıf, hastalıklı ve kesime uygun olmayan küçük yaştaki hayvanların etlerinin satılması yasaktı. Ayrıca etler kasap dükkanlarının dışında değil, içinde ya üzerine tülbent örtülü bir şekilde ya da tel dolaplar içerisinde sineklerin ulaşamayacakları şekilde muhafaza edilmeliydi. Fırıncı esnafının

<sup>239</sup> Vilayât Belediye Kanunu'nun altmış ikinci maddesi sokağa atık su akıtmanın yasak olduğunu gösteren hükmü içermektedir: "... bir hane ve dükkandan sokaklara su ve çirkab akıtmak..". Akgündüz, *a.g.e.*, s. 591.

<sup>240</sup> *Hekim*, Nu: 14, 15 Temmuz 1326'dan aktaran *Anadolunun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, s. 179, 187.

<sup>241</sup> Akgündüz, *a.g.e.*, s. 583, 592.

<sup>242</sup> FO 195/1238, From Bliotti to Malet, no:43, 22 March 1879 ; 1878-79 [C.2331] Commercial, No:19 (1879), (Trade Reports) Reports from Her Majesty's consuls on the manufacturers, commerce, &c. of consular districts, Part III, London, 1879, pp.1016-1028'dan aktaran Musa Şaşmaz (Haz.), *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914*, Cilt II, , Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2014, s. 571.

ekmekleri kaliteli unla imal etmesi ve iyi pişmiş halde piyasaya sürmesi de oldukça önemliydi. Eğer fırınlar zemin katlarda ise yerlere dökmek üzere talaş ve dezenfeksiyon malzemesi bulundurmak, temizliğe ekstra özen gösterilmek zorundaydı. Lokanta ve aşçı dükkanlarında kalaysız kaplarda yemek pişirilmesi ve servis edilmesi ile kalitesiz malzeme kullanımı, açıkta köfte ve kebab pişirmek ve satmak da yasaktı.<sup>243</sup>

Hamamlarda kullanılacak havlu, peştemal vb. malzemelerin temiz tutulması, bakkal ve manav esnafının dükkanlarının önüne çuval ve deri sermesi, çamaşırcı ve boyacı esnafının sokaklarda karşıdan karşıya ip gererek elbise vesaire asıp kurutması da belediye kanununca yasaklanmış durumlardan olup, belediye teftiş memurlarının bunları denetlemesi ve uymayanlara ceza kesmesi gerekiyordu.<sup>244</sup> Elbette halk sağlığı açısından gerekli olan bu uygulamaların pek çoğunun bugün dahi engellenemediği göz önüne alındığında, o tarihlerde tamamen uygulanması, denetlenmesi ve ceza mekanizmasına tabi tutulması tamamıyla mümkün değildi. Belediye kadrosunda teftiş memuru istihdam etmek için yeterli gelir bulunmadığından, bu hususlarla polis ve zabitanın ilgilenmesi isteniyordu. Polis ve zabitanın asli görevi olmayan bu işleri ne kadar yerine getirdiği şüpheliydi. Trabzon gibi büyük bir kentin birkaç teftiş memuru ile kontrol edilmesi elbette mümkün olamazdı.<sup>245</sup>

Şehrin en hayati ihtiyacı olan su temini meselesi de belediyelerin vazifelerindendi.<sup>246</sup> Klasik dönemden beri su temini, dağıtımı ve dağıtım tesislerinin bakımı belediyelerden çok vakıflar ve merkezi hükümet yoluyla yürütülüyordu. 1877 belediye kanunu hazırlanırken bu husus Meclis-i Mebusan'da tartışmalara sebep olmuş, su işlerinin yönetiminin belediyelere mi yoksa vakıflara mı ait olacağı konusunda çeşitli fikir ve öneriler ileri sürülmüştü. Gerçekte ise vakıflar ve belediyeler arasındaki bu hizmet ikileşmesi uzun süre devam edecekti.<sup>247</sup> Zira şehirlerde umumun su temin ettiği çeşmelerin çoğu hayrat olarak inşa edilmiş, su tevzii ile su hazne ve yollarının tamiri vakıflara devredilmişti. Bu sebeple belediye-vakıf ikileşmesinin yaşanması oldukça normaldi.

<sup>243</sup> Akgündüz, *a.g.e.*, s. 583, 591-594.

<sup>244</sup> Akgündüz, *a.g.e.*, s. 591-592.

<sup>245</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 218.

<sup>246</sup> Osman Nuri Ergin, *Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üstüne Seçmeler*, Haz. Selahattin Yıldırım, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, 1987, s. 108.

<sup>247</sup> Ortaylı, *a.g.e.*, s. 224-225.

Trabzon su kaynakları bakımından oldukça zengin bir kentti. Bunun haricinde yeraltı suları bakımından da elverişli bir jeolojik yapıya sahip olması su temini açısından önemliydi. Fazla derine inmeden kuyularla suya ulaşmak mümkündü ve hemen her evde kuyu bulunuyordu.<sup>248</sup> Kentte ahalinin istifade edebileceği otuz beşin üzerinde çeşme bulunuyordu.<sup>249</sup> Çeşme bulunan mahallelerin ahaliyi içme suyunu bu çeşmelerden karşılıyordu. Fakat yakınında çeşme olmayan mahalleler içme sularını kuyulardan temin etmek mecburiyetinde idi. Kuyu suyu tüketimi ahalinin sağlığı için bir tehlike unsuru idi. Zira yer altı suları, yer üstü sularının aşağı doğru süzülmesi ile toplanan sulardır. Toprağa düşen ya da sokaklardan akan yağmur, kar ve sel sularının yer altı sularına karışması engellenemez bir durumdur. Her ne kadar bahçelerde kuyulara yakın olarak açılmasa da hela çukurları/kenefler de arazinin eğimine bağlı olarak aynı tehlikeyi oluşturabilirdi.<sup>250</sup>

Çeşmelere gelen ve içmek için kullanılan su, su yolları vasıtasıyla kaynaklardan ya da akarsulardan getiriliyordu. Klasik dönemde *su nazırı* adı verilen görevli, şehre su getiren su yollarının, kuyuların ve su haznelerinin yapım ve bakımından sorumluydu. Su nazırı maiyetinde çalışan *su yolcuları* ise gerekli tamirat işlerini icra ediyordu.<sup>251</sup> Belediye teşkilatının kurulmasından sonra su nazırlığı, vilayetlerde *su memurluğuna* dönüştürülmüştü.<sup>252</sup> 1893 senesinden itibaren su memuru Trabzon'da belediye görevlileri arasında sayılıyordu.<sup>253</sup>

Trabzon'da XIX. yüzyıl sürecinde şehre su getirilmesine yönelik en önemli girişim Vali Osman Paşa döneminde yapılmıştı. Osman Paşa masraflarını bizzat kendisi karşılayarak Değirmendere'den şehre su getirtmişti. Şehrin en önemli kaynaklarından biri olan bu su Meydan-ı Şarki'nin güneydoğusunda bulunan *Taksim* isimli su maksemine gelerek buradan şehrin çeşitli mevkilerine dağıtılıyordu. Zamanla bu su kanalının tamirine ihtiyaç duyulmuş ve 1860 Erzurum depremi için toplanan ianenin bir kısmı bu su yolunun tamiri için vakfedilmişti. Çünkü suyun şehre geldiği *Su Yolu* olarak da bilinen Erzurum yolunun başlangıç yeri şehrin genişlemesi ile yerleşim alanlarının içinde kalmıştı.<sup>254</sup>

<sup>248</sup> Abdullah Saydam, "XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Şehri", *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Prof. Dr. Bayram Kodaman Özel Sayısı, 2010, s. 34-35.

<sup>249</sup> Bu çeşmeler için bkz. Rasim Şimşek, *Trabzon Belediye Tarihi I – Osmanlı Dönemi*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayını, 1993, s. 160-167 ; Saydam, *a.g.m.*, s. 35-36 ; Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 75-76.

<sup>250</sup> Neşet Çağatay, "Temizlik", *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1961, s. 31.

<sup>251</sup> Yerlikaya, *a.g.m.*, s. 136

<sup>252</sup> Seyitdanlıoğlu, *a.g.e.*, s. 17.

<sup>253</sup> *TVS.*, Def'a 15, s. 131 ; *TVS.*, Def'a 17, s. 258.

<sup>254</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 492-493 ; Tekindağ, *a.g.m.*, s. 474 ; Abdülvahap Hayri, *a.g.e.*, s. 42.



Konsolos Biliotti'nin ifadesine göre bu su yolu 1878 yazında hasar görmüş, fakat tamiri çok uzun sürdüğünden, Trabzon neredeyse üç ay boyunca susuz kalmıştı. Bu sebeple yarım kuruşa satılan bir fiçı su neredeyse altı buçuk kuruşa satılır olmuştu.<sup>255</sup> Değirmendere suyundan başka şehre su sağlayan diğer bir kaynak Zürmera suyu idi. Değirmendere suyuna göre daha az olan bu su çeşitli mevkilerde birkaç çeşmeye dağıtılıyordu.<sup>256</sup>

Samsun şehrine su temini Mert Irmağı'ndan sağlanıyordu. İrmaktan alınan su açık su yolları ile Çiftlik mahallesindeki makseme kadar yer yer sırasız adı moloz taşından ibaret kargir eski bir kanal ile taşınıyordu. Bu su toprak künkler ve basit kargir kazılar aracılığıyla eski çeşme ve şadırvanlara dağıtılıyordu. Sürekli bulanık ve kireçli olan, bazı yerlerde lağım lar ile temas ederek iyice kirlenen su içilmeye uygun olmasa da halk tarafından kullanılmak durumundaydı.<sup>257</sup> Samsun'un bu su problemi uzun yıllar çözümsüz kalmıştı. Kentin çeşitli bölgelerinde elli dört çeşme bulunuyordu. Bu çeşmeler içme suyu ihtiyacını karşılamaya yönelikti, fakat her mahallede hanelere yakın bir çeşme bulunmadığından, ahalinin içme suyu ihtiyacını temin için sokaklarda su satan sakalar dolaşıyordu.<sup>258</sup>

Sinop şehrinin suyu ise Ada denilen, Osmanlı devrinde Boztepe veya Seyyid Bilal Adası ismi verilen yarım adadan sağlanıyordu. Buradan su yolları vasıtası ile şehrin çeşitli mahallerindeki on beş çeşmeye su taşınıyordu.<sup>259</sup>

Osmanlı kentlerinin üst yapı problemlerinden biri de mezarlıklardı. Mezarlıkların kent yerleşim birimlerine ve su kaynaklarına yakın yerlerde bulunması, ölümlerin fenni usullerle gömülmemesi çevredeki yaşam alanlarını ve halk sağlığını tehdit ediyordu.<sup>260</sup> Mezarlıkların yerleşim yerleri dışında konumlandırılması uygulaması ilk olarak XVIII. yüzyılın sonlarında Münih'de başlamıştı. Münih'i Paris ve Londra gibi büyük kentler izlemişti. Batı'daki bu değişimi takiben Osmanlı'da mezarların şehir dışında

<sup>255</sup> FO 195/1238, From Bliotti to Malet, no:43, 22 March 1879 ; 1878-79 [C.2331] Commercial, No:19 (1879), (Trade Reports) Reports from Her Majesty's consuls on the manufacturers, commerce, &c. of consular districts, Part III, London, 1879, pp.1016-1028'dan aktaran Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 571.

<sup>256</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 492 ; Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 75.

<sup>257</sup> Baki Sarısakal, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2007, s. 245.

<sup>258</sup> Sarısakal, *a.g.e.*, s. 258 vd.

<sup>259</sup> Mehmet Ali Ünal, *Osmanlı Devrinde Sinop (XV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sinop Kazası)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2014, s. 339-341 ; *Her Yönüyle Sinop*, Sinop: Sinop Valiliği Yayını, 1992, s. 11-12 ; Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 30.

<sup>260</sup> Edward Bascome, *A History of Epidemic Pestilences From The Earliest Ages, 1495 Years Before the Birth of Our Savior to 1848*, London: John Churchill Press, 1851, s. 160.

konumlandırılması hususu bir Tanzimat reformu olarak ortaya çıkacaktı.<sup>261</sup> Bu aynı zamanda gelişen karantina teşkilatının da bir göstergesi idi. Mezarlıkların yerleşim yerlerinin dışında kurulması, ölü defninde mutlaka ruhsat alınması, mezarların belli bir derinliğe kadar kazılması gibi kuralların uygulanmasında hassas davranılmaya başlanmıştı.<sup>262</sup> İstanbul'da sur içine ölü defni ancak padişah iradesi ile mümkün oluyordu.<sup>263</sup> Elbette bunun taşrada uygulama alanı bulması oldukça zor idi. Zira toplumda ölümü yani ahireti hatırlatan mezarlık alanlarının kentin merkezinde olması bir gelenektir.<sup>264</sup>

1877 belediye kanununa göre mezarlar belediye tabibinin denetiminde kazılacak, ölüler genel sağlık kurallarına uygun olarak defnedilecekti.<sup>265</sup> Özellikle Kafkas göçleri esnasında Trabzon ve Samsun'daki ölü sayısı oldukça fazla olduğundan, ölülerin gömülmesi problemi ile karşı karşıya kalınmıştı. Göçmenler ölülerini çok az bir toprakla veya yağın karla örtüyor, şehrin ortasındaki mezarlık göçmen ölüleriyle dolup taşıyordu. Havalarda ısınmaya başlaması ve karların erimesi ile çürüyen ve kokan cesetlerin etrafa yaydığı koku var olan enfeksiyonların daha da artacağına yönelik endişe yaratıyordu. Şehrin en büyük su kaynağı olan Değirmendere su yolunun mezarlığın yakınından geçmesi, suyun kötü kokmasına sebep olmuştu.<sup>266</sup> Öncelikle bu meselenin halli önemliydi. Kısa sürede cesetlerin üzerine birer kat daha toprak örtülerek uygun şekilde gömülmeleri sağlanmıştı. Ardından şehre su getiren ve mezarlığın aşağısında olan su kanalları, temeli yatağın altında kalan kalın ve sağlam bir duvar ile mezarlıktan ayrılmıştı.<sup>267</sup> Ayrıca dönemin valisi Emin Muhlis Paşa şehir içinde defin yasağı getirmiş ve Trabzon'daki her cemaate şehir dışında ayrı mezarlıklar tahsis etmişti.<sup>268</sup>

<sup>261</sup> Hans-Peter Laqueur, *Hüve'l-Baki, İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Çev. Selahattin Dilidüzgün, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 75-77, 79.

<sup>262</sup> Gülden Sarıyıldız, "Hıfzısıhha", *DİA.*, Cilt 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, s. 320.

<sup>263</sup> Fatih Tetik, *Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839-1876)*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2007, s. 35.

<sup>264</sup> Michel Foucault, "Polemik, Siyaset ve Sorunsallaştırmalar", *Özne ve İktidar-Seçme Yazılar 2*, 4. Baskı, Haz. Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014, s. 297-298.

<sup>265</sup> Akgündüz, *a.g.e.*, s. 592.

<sup>266</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 119-120

<sup>267</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 121-122.

<sup>268</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 493.

## 1.6. Sonuç

Bir hastalığın nasıl ortaya çıktığından ziyade nasıl yayıldığı ve kitleleri nasıl etkilediği soruları, hedef odaklı çözümler üretilmesi açısından daha büyük önemi haizdir. Bu bağlamda birinci bölümde koleranın bir hastalık olarak hangi yollarla yayıldığı veya hangi koşulların koleranın yayılması için daha elverişli ortamlar sağladığı konuları üzerinde durulmuştur. Ticaret, şehirleri, ülkeleri hatta kıtaları birbirine bağlayan bir sosyal-ekonomik hareketlilik ve organizasyon olduğundan, hastalıkların taşınmasında birinci derecede etkilidir. Özellikle ulaşım teknolojilerinin geliştiği süreçte buharlı gemilerle ve trenlerle bir aydan uzun sürecek yolculukların birkaç güne indirilmesi, ticareti ve insan hareketliliğini hızlandırdığı gibi, insan doğasının bir parçası olan *ölümü* de hızlandırmıştır. Elbette burada ölümden kasıt hastalık yapıcı mikroplardır. Özellikle veba ve kolera gibi hastalıkların endemik olarak görüldükleri bölgelerden dünyanın çeşitli yerlerine yayılmalarındaki en büyük etken gelişen teknoloji, hızlanan ulaşım ve kolaylaşan ticari faaliyetlerdir. Trabzon, Samsun ve Sinop hem güneyden, hem İran sahasından hem de Rusya'dan gelebilecek bütün salgınlara açık üç kent olarak özellikle ticari faaliyetler çerçevesinde koleradan olumsuz etkilenmiştir. Yasaklamaların bir ürünü olarak ortaya çıkan kaçakçılık da benzer dinamiklerle Karadeniz sahilinde doğrusal olarak sıralanmış bu üç şehri, özellikle de Trabzon'u uzun yıllar meşgul etmiştir.

XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren dünya nüfusunun eskiye oranla artmış olması, bazı imparatorlukların çözüme sürecine girmesi ve bazılarının ise yayılmacı politikalarını arttırarak mevcut topraklarından daha fazlasını istemeleri kitlesel göçleri de arttırıcı bir etki yaratmıştır. Buna yaşanan kesintisiz savaşların yıkıcı etkisi de eklenince sürgün ve zorunlu göç kaçınılmaz bir sonuç olarak dünya tarihinde yerini almıştır. Sürgün, intikal ve iskan zincirinde insanların barınma, yeme-içme ve yaşama gibi en temel hak ve ihtiyaçlarını bile temin etmekte zorlandıkları bir süreci ve salgın hastalıkların yayılması için oldukça uygun bir ortamı yaratıyordu. Kırım, Kafkasya ve Balkan coğrafyasından sürülen halklar, uzun süre aç ve susuz şekilde, gemilerde üst üste istiflenerek Anadolu'ya intikal ettiklerinde pek çoğu ya hastalıktan kırılmış ya da hastalık taşıyıcı olarak geçici iskan mahallerine yerleştirilmiştir. Hijyen eksikliği, açlık ve soğuk insanların direncini daha da kırmış ve kısa sürede bu gruplar arasında salgın hastalıklar zuhur etmiştir. Bu hastalıklardan hem göçmenler hem de intikal ve geçici iskan mahallerindeki yerleşikler derinden etkilenmiştir.

Kuzey Anadolu'daki üç büyük intikal limanı olan Sinop, Samsun ve Trabzon göçmenlerin taşıdığı hastalıklarla uzun süre boğuşmuştur.

Ulaşım teknolojilerinde yaşanan gelişmelerin bir ürünü olarak Rusya hacılarının XIX. yüzyılda ortaya çıkan yeni hac güzergahı olan Karadeniz yolu, özellikle Kuzey Karadeniz'de bir karantina merkezi olan Sinop'u olumsuz etkilemiştir. Sinop Tahaffuzhanesi sadece İstanbul'un salgından korunması ve Karadeniz'deki gemi hareketliliği göz önüne alınarak kurulmamıştır. Rusya'dan yapılan hac yolculuklarının yoğunluğu, tahaffuzhanenin inşasında önemli bir dinamiktir. Zira XIX. yüzyıl boyunca uluslararası bir konvansiyon halini alan sıhhiye konferanslarının çoğunlukla temel öznesi Hicaz'daki kolera salgınlarıdır. Bu noktada daha yolun başındayken Rusya'dan Hicaz'a gidecek gemilerin kontrolüne başlanması noktasında Sinop Tahaffuzhanesi kilit bir konum teşkil etmiştir.

Hastalığın kente taşınmasından daha önemli bir husus da hastalığın kentte yayılmasına olanak sağlayacak ortamın varlığıdır. Henüz kamu sağlığı uygulamalarından söz edilemediği dönemde, Osmanlı Devleti'nde belediye hizmetlerinin bir kamu hizmeti olarak kurumsallaştırılmaya çalışılması bile oldukça zor olmuştur. Çöplerin toplanması, içilebilir su temini, çarşı-pazar ve esnafın denetlenmesi gibi meseleler klasik dönemde uygulanan sistemle kontrol edilemez hale geldiğinden modern bir belediye teşkilatına duyulan ihtiyaç her geçen gün artmıştır. Bunların yanında kanalizasyon sisteminin olmayışı da en büyük problemlerden birisidir. Tüm bu eksikliklerin artan nüfus ile birlikte kent yaşamına etkisi eskiye oranla kat be kat daha fazla olmuştur. Nitekim hastalığın bir kente bulaşması ve burada çoğalarak kitlesel ölümlere yol açmasındaki temel sebeplerin başında alt yapı ve üst yapı eksiklikleri gelmektedir. Liman kenti olmaları sebebiyle Sinop, Samsun ve Trabzon'da belediye teşkilatı erken bir tarihte kurulmuştur. Ancak teşkilatın kurulmuş olması tek başına bir şey ifade etmemiştir. Zira tahsisat olmadıkça, belediye hizmetlerini yerine getirmek mümkün değildir. Bu sıkıntı özellikle altyapı çalışmaları için gerekli inşa bedelleri ve çalıştırılacak eleman istihdamında sıkıntı yaratmıştır.

Netice olarak kolera veya diğer salgın hastalıkların bir kentte ulaşması ve orada yayılmasının pek çok sebebi olduğu ve bunların başında ekonomik ve sosyal hareketliliklerin yer aldığı rahatlıkla söylenebilir. Ayrıca hastalığın kentte yayılma ve tutunmasında diğer en önemli etken alt yapı ve üst yapı eksiklikleridir. Bu eksikliklerin

temeli ekonomik sıkıntılara dayandırılabilceği gibi kamu sağlığı uygulamalarına 6nem verilmemesi hatta bu konular hakkında fikir sahibi dahi olunmaması gibi problemler salt tecrit ve karantina uygulamasının salgın hastalıklarla, 6zellikle de kolera ile m6cadelede tek başına bir şey ifade etmediğinin a6ık g6stergesidir.

## **İKİNCİ BÖLÜM**

### **SİNOP, SAMSUN VE TRABZON'DA GÖRÜLEN**

#### **KOLERA SALGINLARI (1876-1914)**

Bu bölümde Sinop, Samsun ve Trabzon örneklerinde kent merkezi, karantina mahalleri ve askeri birliklerde görülen kolera salgınları incelenecektir. Kent merkezindeki kolera salgınları, özellikle ticari faaliyetlerin yoğun olduğu Trabzon kentinde daha fazla olmakla birlikte, zaman zaman Samsun'da da görülmektedir. Fakat Sinop'taki kolera salgınlarının sık olduğunu söylemek doğru olmayacaktır. Bu durumda kent nüfusu, yerleşim yerlerinin sıklığı, kullanılan suyun temizliği ve tarımsal sulamaya atık sularının karışmaması ve ticaret hacminin düşüklüğü gibi faktörler etkilidir. Askeri birlikler ve karantina mahallerindeki salgınların kent merkezi ve çevresindeki salgınlardan ayrı olarak ele alınmasının temel sebebi, hem karantina önlemlerinin başarılı bir şekilde ortaya koyulup koyulmadığını sorgulamak, hem de kentin gündelik hayatından daha izole alanlar olan askeri birliklerde salgına sebep olan demografik hareketliliği gözlemlemektir. Elbette askeri birliklerin yerleşim yerleri ile olan mesafesi ile doğru orantılı olarak, buralarda baş gösteren salgınların zaman zaman kente de sirayet ettiği durumlar yaşanmıştır.

#### **2.1. 1876-1914 Yılları Arasında Asya, Ortadoğu ve Avrupa'da Görülen Kolera Salgılarının Osmanlı Coğrafyasına Etkileri**

Kolera kendini sadece büyük pandemiler halinde göstermiyor, bölgesel olarak epidemilerle de sıklıkla ortaya çıkıyordu. İncelediğimiz dönemde Osmanlı topraklarında görülen salgınların bir kısmı pandemilerin uzantısı olduğu gibi bir kısmı da lokal özellik gösteren epidemilerden ibaretti. Osmanlı coğrafyasında ortaya çıkan epidemilerin pek çoğu hac mevsiminde Hicaz bölgesinde, devletin merkezi İstanbul'da ve ticari hareketliliğin görüldüğü liman kentleri ile bu kentlerin hinterlant bölgelerinde görülmekteydi.

1876'da Osmanlı coğrafyasını etkileyen ilk kolera salgını İstanbul'da görülmüştü ve salgın süresince toplam 7000 kişi hayatını kaybetmişti.<sup>1</sup> Ertesi sene Hicaz'da kurban bayramından birkaç gün önce Bengalli hacılar arasında başlayan kolera, hacıların Mina'dan Mekke'ye dönüşleri esnasında yağın şiddetli yağmurlar sebebiyle kolayca yayılmış ve pek çok kişinin hayatını kaybetmesine sebep olmuştu.<sup>2</sup> 1881'de patlak veren beşinci kolera pandemisi Osmanlı topraklarında ilk olarak Hicaz'a ulaşmıştı. Bu salgının Hicaz'ı etkilemesi ise Hindistan'dan hacı taşıyan vapurlar sebebiyle olacaktı.<sup>3</sup> 1882 senesinde de devam eden salgın, iki sene boyunca Hicaz'da 4421 kişinin ölümüne sebep olmuştu.<sup>4</sup>

1883 yazında Dimyat'ta başlayan salgın kısa sürede İskenderiye'ye kadar ulaşmıştı. Hastalığın Orta Doğu'nun bu önemli liman kentine sıçraması, ticari ilişkide olduğu diğer liman kentlerini de tehdit ediyordu. Nitekim hastalık kısa sürede İzmir ve Beyrut'ta da ortaya çıkacaktı.<sup>5</sup> Ertesi yıl Hindistan'dan gelen İngiliz gemileri hastalığı Süveyş Kanalı'na taşımıştı. İskenderiye ve Kahire'de ortaya çıkan salgınlar Mekke'yi de etkileyecekti.<sup>6</sup> 1886'da kolera Bulgaristan cihetinden Edirne'ye girmiş, fakat burada salgın halini almamıştı. 1889'da kolera Müntefik Sancağı'nda, Bağdat'da Musul ve Basra'da görülmüş ve 1890'a kadar etkisini sürdürmüştü.<sup>7</sup>

1890'da kolera Hindistan'dan gelen hacılarınla birlikte önce Cidde ve Kamaran'a ardından Hicaz'a taşınmıştı.<sup>8</sup> Salgın boyunca Hicaz'da 4150 kişi hayatını kaybetmişti.<sup>9</sup> Aynı yıl Musul üzerinden Anadolu'ya giren hastalık Hakkari, Erbil, Cizre, Mardin, Diyarbakır, Van, Halep, Harran, Erzincan ve Trabzon'a yayılmıştı.<sup>10</sup> Kış aylarında sönen

<sup>1</sup> Nuran Yıldırım, "Kolera Salgınları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 46.

<sup>2</sup> Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996, s. 61.

<sup>3</sup> Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 62 ; Sinan Kuneralp, "Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera", *Çev. Münir Atalar, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 7, 1996, s. 504, 507.

<sup>4</sup> Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 62.

<sup>5</sup> Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007, s. 33-34.

<sup>6</sup> Ayar, *a.g.e.*, s. 34.

<sup>7</sup> Ayar, *a.g.e.*, s. 34-35.

<sup>8</sup> John Baldry, "The Ottoman Quarantine Station on Kamaran Island 1882-1914", *Studies in History of Medicine*, Vol. II, No. 3, 1978, s. 40 ; Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 63-64.

<sup>9</sup> Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını", *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildirileri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, 2001, s. 318.

<sup>10</sup> Ayar, *a.g.e.*, s. 35.

kolera, havaların ısınması ile yeniden ortaya çıkıyordu. 1891’de Halep’te başlayan salgın, Antakya, Maraş, Mamüretülaziz, Urfa, Şam, Lübnan ve Beyrut’ta da görülmüştü. Aynı yıl Hicaz ve Yemen’de de salgınlar yaşanmıştı.<sup>11</sup>

1892’de Rusya üzerinden önce Avrupa’ya doğru ilerleyen kolera salgını, Balkanları da etkisi altına almıştı. Başta Almanya olmak üzere pek çok Avrupa ülkesi bu salgından ağır bir şekilde etkilenmişti. 1892’de Kafkasya ve Kuzey İran’da görülen büyük salgın, pek çok insanın koleradan kaçarak Osmanlı sınırlarına girmeye çalışmasına sebep olmuştu. Kalabalık gruplar halinde gelen göçmenler askeri birliklerle engellenmeye çalışılmış olsa da başarı sağlamamıştı.<sup>12</sup> Aynı dönemde kuzeydoğu Karadeniz limanlarından gelen gemiler, Trabzon’a da kolerayı getirmişti. Ağustos 1893’te kolera Edirne’ye sirayet etmiş<sup>13</sup> ve hastalık kısa bir süre sonra İstanbul’a da sıçramıştı.<sup>14</sup> Kolera iki yıl boyunca aralıklı olarak İstanbul halkını da vurmuştu.<sup>15</sup> Aynı yıl Hicaz’da bölge tarihinin en büyük kolera salgını baş göstermişti. 40.000’e yakın hacı adayı Hicaz’daki büyük salgında hayatını kaybedecekti.<sup>16</sup>

XX. yüzyıla kadar geçen sürede Osmanlı coğrafyasında kolera salgınları görülmekle birlikte, şiddeti düşük ve lokal olan bu epidemiler fazla yıkıma sebep olmamıştı. 1902’de Hicaz’da 4000 kişinin hayatını kaybettiği bir salgın yaşanmıştı.<sup>17</sup> Aralık 1907’de Hicaz’da yine bir salgın baş göstermiş, Şubat 1908’e kadar süren bu salgında kısa süre içinde 4739 kişi hayatını kaybetmişti.<sup>18</sup>

1910 senesinde Kafkaslar ve Hazar sahasından gelen büyük bir kolera dalgası Erzurum, Van, Mamuretülaziz, Cizre, Trabzon, Samsun, Amasya, Tokat ve Sivas’a kadar yayılmıştı.<sup>19</sup> Eylül 1910’da İstanbul’da da yeni bir salgın baş göstermiş ve 1911 başlarına kadar devam etmişti.<sup>20</sup> İstanbul’dan Anadolu’nun iç kesimlerine yayılan hastalık İzmit,

<sup>11</sup> Ayar, *a.g.e.*, s. 36.

<sup>12</sup> Sarıyıldız, *a.g.m.*, s. 318.

<sup>13</sup> Nuran Yıldırım, “Edirne’de Kolera (1892-1894)”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar-Sağlık Tarihi Yazıları 1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 170.

<sup>14</sup> Yıldırım, “Kolera Salgınları”, s. 46.

<sup>15</sup> Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Ayar, *a.g.e.*, s. 147-265.

<sup>16</sup> Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 65-68.

<sup>17</sup> Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 68.

<sup>18</sup> Sarıyıldız, *a.g.e.*, s. 68-69.

<sup>19</sup> Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 1, 1995, s. 59.

<sup>20</sup> Ayar, *a.g.e.*, s. 37.



Bursa, Bandırma, Ankara, Zonguldak, İzmir ve Aydın'da da görülmüştü.<sup>21</sup> 1911 yılı başlarında Trabzon, Hudavendigar, Edirne ve Manastır vilayetleri ile İstanbul'daki salgınlar sönmüştü. Fakat kışın bitmesi ile ilk Samsun'da, sonrasında Sivas, Kütahya, Basra, Bursa, Kayseri, Çanakkale, Manastır, Üsküp, İşkodra, İzmit, Ankara, Mamüretülaziz, Trabzon, Giresun, Edirne, Yanya ve Yafa'da lokal nitelikli salgınlar baş gösterecekti.<sup>22</sup>

Trablusgarp Savaşı'nın akabinde başlayan ve değişen dengelerin bir ürünü olan Birinci Balkan Savaşı sürecinde salgınların yayılması konusu oldukça önemliydi. Zira savaşılan alan devletin merkezi olan İstanbul'a yakındı. Bu durum hem İstanbul'u hem de Anadolu'nun diğer kentlerini tehlikeye sokuyordu. Savaş Eylül 1912'de başlamış ve bir ay geçmeden Ekim ayında kolera salgınları patlak vermişti.<sup>23</sup> Çatalca'da salgın kısa sürede askerler arasında yayıldığından, hasta askerlerin tedavisinin İstanbul'da sürdürülmesine karar verilmişti.<sup>24</sup> Savaş boyunca 20.000 kadar koleralı asker İstanbul'da tedavi görmüştü.<sup>25</sup> 1912-13 yılları arasında devam eden Balkan Savaşları esnasında hasta askerlerin yanı sıra pek çok hasta göçmen de İstanbul sınırlarında yığılmıştı. Göçmenleri karantina bölgelerinde ve mülteci kamplarında bekletmek tam olarak çözüm sağlamadığından, kente de kısa süre içerisinde kolera yayılmıştı.<sup>26</sup> 1912-13 kolera salgını İstanbul'da pek çok kişinin hayatını kaybetmesine sebep olmuştu.<sup>27</sup>

## 2.2. Kent Merkezi ve Çevresinde Görülen Salgınlar

Çalışmanın birinci bölümünde alt başlıklar halinde incelenen sebeplerle salgınların bir kente ulaşması ve o kentte tutunması mümkün oluyordu. Kolera Sinop, Samsun ve Trabzon'da endemik olarak görülen bir hastalık olmadığından öncelikle deniz veya kara yoluyla, bir eşya yahut insan vasıtasıyla kente veya kent çevresine ulaşmalıydı. Eşyadan, sudan ya da doğrudan insandan insana bulaşan bir hastalık olan kolera bu yolla kente giriş

<sup>21</sup> Unat, *a.g.m.*, s. 60.

<sup>22</sup> Unat, *a.g.m.*, s. 61.

<sup>23</sup> Abdülkadir Noyan, "Memleketimizde Salgın Hastalıklar (Kolera Salgınları)", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C.26, S.4, 1963, s. 440.

<sup>24</sup> Noyan, *a.g.m.*, s. 441-442.

<sup>25</sup> Unat, *a.g.m.*, s. 63.

<sup>26</sup> Oya Dağlar Macar, *Balkan Savaşlarında Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, İstanbul: Libra Yayınları, 2009, s. 79-84 ; Justin McCarthey, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı (1821-1922)*, Çev. Fatma Sarıkaya, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014, s. 175-176.

<sup>27</sup> Yıldırım, "Kolera Salgınları", s. 46.

yaptıktan sonra insanları etkisi altına almaya başlıyordu. Koleranın bir kentte ne kadar geniş bir alanı hakimiyetine alacağı ve ne sürede söneceği ise tamamen o kentin sıhhi koşulları ve hastalığa karşı alınan önlemlerle doğru orantılıydı.

1876-1914 arası dönemde başta Trabzon olmak üzere Samsun ve Sinop'u etkileyen en en büyük salgınlar 1893-1895 ve 1910-1911 yılları arasında yaşanmıştı.<sup>28</sup> Rusya'nın liman kentlerinde, Kafkasya'da ve İran sahasında kolera salgınlarının ortaya çıkması, özellikle ticaret hacmi büyük olan Trabzon ve Samsun limanlarına hastalığın sirayet etmesi ile sonuçlanıyordu. Kara yoluyla Sinop'a Boyabat, Samsun'a Diyarbakır-Kayseri-Sivas, Trabzon'a ise Beyazıt-Erzurum ve Batum cihetinden salgın taşınabilirdi. Bu sebeple hem kara hem de deniz karantinalarının kolera salgınlarının yayılmasında oldukça büyük etkileri olsa da elbette karantina tek başına bir kenti hastalıktan korumak için yeterli değildi.

### 2.2.1. Sinop

1876-1914 tarihleri arasında Sinop kent merkezi ve çevresinde kolera çok sık ve uzun süreli zuhur etmemişti. Gerek arşiv belgelerinden gerekse Sıhhiye Meclisi tutanaklarından durum takibi yapmak mümkün gözükse de giriş bölümünde de açıklandığı gibi Sıhhiye Nezareti evrakının henüz araştırmacıların kullanımına açılmamış olması, çalışmanın kapsamını sınırlandırmaktadır.

Bu tezin kapsamına giren tarih aralığında Sinop'ta görülen ilk kolera salgını 1892 yılında görülmüştü. Bu salgınla ilgili doğrudan bilgi edinebileceğimiz bir evraka

<sup>28</sup> 1893-1895 arasında uzun bir kolera epidemisi Osmanlı coğrafyasının neredeyse her köşesine sirayet etmiş ve büyük etkiler bırakmıştı. Sarıyıldız, *a.g.m.*, s. 318-319. Bu dönemdeki kolera salgınlarını inceleyen pek çok çalışma mevcut olmakla birlikte bunların en tafsilatlısı Mesut Ayar'ın doktora tezi olarak hazırladığı *Osmanlı Devletinde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)* isimli çalışmasıdır. Bkz. Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007. Bunun haricinde şehir bazlı bazı müstakil makale ve bildirimler de bulunmaktadır. Bkz. Sacit Oğuz, "1895 Tarsus Kolera Salgını", *History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 2012, ss. 437-448 ; Mehmet Ak, "19. Yüzyılda Antalya'da Kolera Salgını", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 17, 2011, ss. 254-268 ; Nuran Yıldırım, "Edirne'de Kolera (1892-1894)", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları- 1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, ss. 162-187 ; Cebrail Yılmaz ve diğerleri, "Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İzmit'te Salgınlar ve Karantina", *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Cilt II, Ed. Haluk Selvi ve M. Bilal Çelik, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2015, ss. 947-953 ; Mine Şehiraltı, "İzmit'te Kolera Salgınları ve Alınan Önlemler", *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul: Türk Tıp Tarihi Kurumu Yayını, 2006, ss. 419-426 ; Sezer Erer, Elif Atıcı, "19. Yüzyılda Kayseri'de Kolera Salgınlarıyla İlgili Belgeler ve Bazı Sonuçları", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ed. Esin Kahya ve diğerleri, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2006, ss. 314-322.

ulaşılamamış olsa da bir yıl sonra kenttin bazı yöneticilerine ve ileri gelenlerine verilen taltifattan, 1892 yılında hastalığın zuhur ettiği anlaşılmaktadır. Buna göre kolera hastalığının görüldüğü süreçte gösterdiği üstün hizmetler karşılığında Sinop Mutasarrıfı Reşid Paşa mîr-i miran rütbesine terfi ettirilerek taltif edilmişti.<sup>29</sup> Ayrıca Sinop'un ileri gelen ailelerinden Kadızade Hüseyin, Şükrüzade Numan, Altunoğlu İliya ve Çerkes ümerasından İbrahim oğlu Ömer'in de koleranın önlenmesine karşı gösterdikleri hizmetlerden ötürü taltif edilmelerine karar verilmişti.<sup>30</sup>

Sinop dahilindeki ikinci vukuat Ekim 1893'te gerçekleşmişti. İdare-i Mahsusa'nın Arselan isimli vapuru ile Sinop kasabasına gelen Ayancık ahalisinden biri şehir içinde hastalanmıştı. Hem tahaffuzhane hem de belediye hekimleri hastayı muayene etmiş ve kolera semptomları gördüklerine ilişkin bir rapor kaleme almışlardı. Bunun üzerine hastanın bulunduğu mahal derhal kordon altına alınmıştı. Arselan vapuru Sinop'a gelmeden önce Kavak Tahaffuzhanesi'nde yirmi dört saat karantina müddetini doldurmuş olmasına rağmen böyle bir vakanın zuhuru yetkilileri harekete geçirmişti. Trabzon'a doğru yola çıkan vapurun şüpheli olduğuyla ilgili Trabzon Vilayeti'ne bilgi verilmiş, ayrıca Sinop içindeki sıhhi tedbirler bir kat daha arttırılmıştı.<sup>31</sup> Hasta, raporun kaleme alınmasından üç saat sonra vefat etmiş, gerekli tedbirlerin hızlıca alınması sebebiyle kolera Sinop'a sirayet etmemişti.<sup>32</sup>

14-18 Kasım 1893 arası Sinop'ta ikinci kolera epidemisi zuhur etmişti. İncir, Saraydüzü ve Korucuk köylerinde hastalık ortaya çıkmış, köyler derhal kordon altına alınmıştı. Yapılan tetkikler neticesinde hastalığın kolera olduğu tespit edilmiş, bu süreçte hastalananlardan birkaçı vefat etmişti.<sup>33</sup> Hastalık ortaya çıkar çıkmaz köylerin kordona alınması, hastalığın yayılmasını engellemişti. 21 Kasım 1893'te kent merkezinde iki kişi koleradan hayatını kaybetmişti.<sup>34</sup> Bu süreçte Sinop'tan çıkacak gemiler için beş günlük karantina uygulaması kararı alınmıştı. Özellikle Samsun, Ünye ve Ordu iskelelerinden Sinop'a gelecekler için ise tıbbi muayene uygulaması getirilmişti.<sup>35</sup> Mayıs 1894'te şehirde yine koleranın görülmesi sebebiyle limana girecek ya da limandan çıkacak gemilerin

<sup>29</sup> Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemi Evrâkı (DH.MKT.)*, 16/40, 5 Şevval 1310.

<sup>30</sup> BOA., *DH.MKT.*, 95/12, 14 Temmuz 1309.

<sup>31</sup> BOA., *DH.MKT.*, 148/43, 28 Eylül 1309, Lef 4.

<sup>32</sup> *Aynı belge*, 28 Eylül 1309, Lef 3.

<sup>33</sup> BOA., *Sadaret Mektûbi Mühimme Kalemi Evrâkı (A.MKT.MHM.)*, 562/32, 12 Teşrin-i Sanî 1309, Lef 4.

<sup>34</sup> BOA., *Bâb-ı Âli Evrak Odası Ayniyat Defterleri (BEO.AYN.d)*, 1690, vr.437a

<sup>35</sup> BOA., *Bâb-ı Âli Evrak Odası Nezaret Gelen-Giden Defterleri (BEO. NGG.d)*, 571, 6 Teşrin-i Sanî 1309.

doğrudan tahaffuzhaneye yönlendirilmeleri için Yalıköşkü vapuru Sinop sahillerinde devriye gezmeye başlamıştı.<sup>36</sup> Bu salgın sırasında gösterdiği üstüne hizmetler karşılığında Sinop belediye hekimi Aram Efendi'ye ikramiye verilmişti.<sup>37</sup>

Çok etkili olmayan bu salgın ya da vukuatlardan sonra uzun süre Sinop'ta siviller arasında kolera görülmemişti.<sup>38</sup> 1905 yılının başında Sinop karantina müfettişi Dr. Maraşoğlu tahaffuzhane ile kentin ilişkisinin tamamen kesilmesi hususunda bir öneride bulunmuştu. Zira tahaffuzhanede sıklıkla kolera salgınları görülmekte ve Rusya sahillerindeki salgınlar da artmaktaydı.<sup>39</sup> Bu sebeple kent merkezinde bir tebhirhane (dezenfeksiyon merkezi) açılmasına karar verilmişti. Kısa sürede hazırlanan tebhirhane Eylül ayı içinde açılmıştı.<sup>40</sup> Açılışı Kastamonu valisi gerçekleştirmiş ve hemen tüm sivil ve askeri görevliler törene katılmıştı.<sup>41</sup> Amaç halkın bu mekana olan önyargılarını engellemektir. Bu sebeple geniş katılımlı bir açılış töreni yapılması hedeflenmişti.

Ağustos 1911'de Boyabat'ta zuhur eden kolera on bir kişinin ölümüne sebep olmuştu.<sup>42</sup> Hastalığın yayılmaması için gerekli önlemler alınmış olmasına rağmen birkaç ay sonra kent merkezinde de kolera görülecekti. 3-10 Aralık arasında beş kişi hastalanmış ve bunlardan dördü ölmüş, biri ise sağlığına kavuşmuştu.<sup>43</sup> Çok yaygınlık göstermese de hastalık mevcudiyetini Ocak 1912'ye kadar sürdürmüş ve daha sonra sönmüştü.<sup>44</sup>

### 2.2.2 Samsun

Samsun yükselen bir ticaret merkezi olması sebebiyle insan hareketliliğinin yoğun olduğu bir kentti ve bu sebeple salgın tehlikesi ile de sürekli karşı karşıya idi. Ayrıca kentteki içme suyu sıkıntısı kolera salgınlarının epidemik halini almasına sebep oluyordu. İncelediğimiz dönemde Samsun'da görülen ilk kolera salgını Mayıs 1894'te Kadı Köy'de ortaya çıkmıştı. Kadı Köy kent merkezine oldukça yakın bir tepede konumlandığından hastalığın burada zuhur etmesi oldukça büyük tehlike arz ediyordu. Başlangıç sürecinde on

<sup>36</sup> Deniz Müzesi Arşivi (DMA.), *Mektûbi Evrakı (MKT.)*, 842/20, 9 Mayıs 1310.

<sup>37</sup> BOA., *DH.MKT.*, 2299/29, 11 Kanûn-i Sanî 1310.

<sup>38</sup> *Procès-Verbal de la Séance du Conseil Supérieur de Santé (PSCSS.)*, 26 Temmuz 1904, s.6 ; *PSCSS.*, 4 Ekim 1904, s. 15.

<sup>39</sup> *PSCSS.*, 21 Şubat 1905, s. 13.

<sup>40</sup> *PSCSS.*, 12 Eylül 1905, s. 16.

<sup>41</sup> *PSCSS.*, 19 Eylül 1905, s. 10.

<sup>42</sup> *Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye Mazbatası (MUSM.)*, 22 Ağustos 1911, s. 17.

<sup>43</sup> *MUSM.*, 28 Kanûn-i Evvel 1912, s. 10.

<sup>44</sup> *MUSM.*, 10 Kanûn-i Sanî 1911, s.7 ; *MUSM.*, 24 Kanûn-i Sanî 1911, s. 30

altı hasta olduğu görülmüş, köye altı hekim gönderilmiş, ve hastalardan üçü kısa sürede vefat etmişti.<sup>45</sup> Salgın Sıhhiye Meclisi'ne bildirildikten hemen sonra Samsun'a gelen ve giden gemilere karantina uygulaması başlatılmış, ayrıca tahaffuzhaneye yönlendirilmesi gereken gemiler için kayıklar, filika ve istimbot vazifelendirilmişti.<sup>46</sup>

Kadı Köy'de ortaya çıkan hastalık kısa sürede kenti etkisi altına almıştı. Zira hastalığın yerel idare tarafından ciddiye alınmadığı ve sıhhi tedbirlerin uygulanmadığına dair bilgiler geliyordu.<sup>47</sup> Samsun sıhhiye hekimi de bu durumu doğruluyordu. Samsun sıhhiye idaresince kolera görülen hanelerin kordon altına alınması, bu hanelere giriş çıkışların yasaklanması ve acilen tebhirat uygulamalarına başlanması gerektiği yerel idareye bildirilmiş olsa da bu uyarı ciddiye alınmamıştı.<sup>48</sup> Ayrıca Sivas Vilayeti ile Samsun arasında ticaret yapılan yolun uygun bir mahalinde karantina noktası oluşturulması ve buraya karantina işini layıkıyla yerine getirebilecek görevliler yerleştirilmesi talep edilmişti.<sup>49</sup>

Samsun'da koleraya karşı gerekli önlemlerin alınmamasıyla ilgili şikayetler bir soruşturmaya sebep olmuştu. Canik Mutasarrıflığı'ndan konu ile ilgili soruşturmaya hastalığın kolera olmadığı, yayılma göstermediği, vefat edenlerin kronik rahatsızlıkları olan yaşlılar oldukları, kordonun ancak kolera hastalığının tespit edilmesi durumunda uygulanacağı cevabı verilmişti. Ayrıca mutasarrıflık sıhhiye hekiminin olayı büyüttüğünü ve sadece bir hastayı muayene ederek bu kararı aldığını iddia ederek, karantinanın ve kordonların kaldırılmasını talep etmişti.<sup>50</sup> Fakat durumun böyle olmadığı kentteki ölüm vakalarının fazlalığından anlaşılıyordu. Bu sebeple Sadaret'ten gelen emirle Kadı Köy'ün ve şehirde kolera zuhur eden hanelerin seksen kişilik askeri grupla kordon altına alınması ve tahaffuz tedbirlerinin derhal uygulanması emredilmişti.<sup>51</sup>

Kentteki sıhhi durum bu kadar ciddi olmasına rağmen yerel idarenin hastalığa karşı tedbir almaması ve karantina uygulamasına son verilmesini istemesi, şüphesiz ticari faaliyetlerin olumsuz etkilenmesinden endişe edilmesiydi. Zira karantina ticarete sekte vuran bir uygulamaydı ve özellikle kentte ticaret yapan gruplar tarafından istenmiyordu.

<sup>45</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 552/5, 5 Mayıs 1310, Lef 4.

<sup>46</sup> *Aynı belge*, 9 Mayıs 1310, Lef 10 ; BOA., *BEO.NGG.d.*, 573, 12 Mayıs 1310.

<sup>47</sup> BOA., *BEO.NGG.d.*, 573, 14 Mayıs 1310.

<sup>48</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 552/5, 17 Mayıs 1310, Lef 27.

<sup>49</sup> *Aynı belge*, aynı Lef ; BOA., *BEO.NGG.d.*, 571, 17 Mayıs 1310.

<sup>50</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 552/5, 24 Mayıs 1310, Lef 20.

<sup>51</sup> *Aynı belge*, aynı Lef.

Fakat hastalığın yayılmaması için karantina ve kordon vazgeçilmez bir uygulamaydı. Trabzon İngiliz konsolos vekilinin verdiği rapora göre Mayıs-Haziran 1894 arası Samsun'da görülen kolera salgını esnasında 117 vakadan 73'ü ölmüştü.<sup>52</sup> Bu rakam salgının küçümsenemeyecek bir halde olduğunu göstermesi açısından oldukça önemliydi.

Samsun'da kolera sönmüş olmasına rağmen, Karadeniz sahilinin bazı bölgelerinde halen salgınlar devam ediyordu. Bu sebeple limana gelen gemilere Sinop Tahaffuzhanesi'nde beş gün karantina uygulamasının devam etmesine karar verilmişti.<sup>53</sup>

1894 salgını esnasında kentte olan eski Yunan konsolosu Dr. Konstantin Lanaras, Kadı Köy'de başlayan ve şehre yayılan hastalık üzerinde gözlem yapmış ve zezem suyunun kolera ve diğer salgınları engelleyecek nitelikte bir antikolerik, antiseptik özelliği taşıdığını ileri süren bir rapor kaleme almıştı.<sup>54</sup> Esasen zezem pek çok hekim tarafından XIX. yüzyıl boyunca Hicaz'da zuhur eden kolera vakalarının suçlusu olarak ilan edilmişti. Çeşitli milletlerden pek çok doktor zezem kuyusu üzerinde tahliller yapmış ve hepsi birbirinden farklı sonuçlara ulaşmıştı. Bu analizlerin pek çoğu koleranın Hicaz kökenli bir hastalık olduğunu ortaya koymak için manipüle edilmişti. Zira kolera Hicaz'da endemik olarak görülen bir hastalık değil, hac dönemlerinde Hindistan'dan bölgeye taşınan bir hastalıktı.<sup>55</sup> Bu yönüyle Samsun'da bir hekimin zezem suyunun kolera tedavisinde antikolerik ve antiseptik bir terkip olarak kullanılmasına ilişkin rapor hazırlaması oldukça dikkat çekiciydi.<sup>56</sup>

Dr. Lanaras raporun Abdülhamid'e sunulmasını arzu ediyordu. Bu amaçla raporu ilk olarak Canik Mutasarrıfı'na götürmüştü. Mutasarrıf, raporu leffen kaleme aldığı yazıyı Sadaret'e ileterek Dr. Lanaras'ın padişahın dikkatini çekecek bu çalışmayı incelemesini

<sup>52</sup> FO 526/12, pp.374-404 ; No: 1526 Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey Report of the Year 1894 on the Trade of Trebizond, London, 1895, pp.1-16'den aktaran, *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914*, Cilt II, Haz. Musa Şaşmaz, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 1241.

<sup>53</sup> BOA., *Bâb-ı Âli Evrak Odası Evâkı (BEO.)*, 409/30616, 14 Haziran 1310 ; BOA., *A.MKT.MHM.*, 552/32, 6 Temmuz 1310.

<sup>54</sup> BOA., *BEO.*, 584/43758, 27 Şubat 1310.

<sup>55</sup> Gülden Sarıyıldız, "XIX. Yüzyılda Hicaz'da Kolera ve Zemzem Suyu", *III. Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 295-300.

<sup>56</sup> Bu rapor Fransızca olarak el yazısı ile kaleme alınmıştır ve 1895 tarihlidir. Ayrıntılı bilgi için bkz. BOA., *Yıldız Perakende Sıhhiye Evrâkı (Y.PRK.SH.)*, 4/86 içinde "*Mémoire sur le Choléra Asiatique du 1894 à Samsun par le Dr. Lanaras, Recompensé par l'Académie de Medecine de Paris (Prix Barbier 1895)*".

istediğini ve bu sebeple ona sunulmasını arz etmişti.<sup>57</sup> Fakat raporun akıbeti ile ilgili herhangi bir gelişme yaşanıp yaşanmadığına dair bir bilgiye ulaşılamamıştır.

Samsun'da ikinci kolera epidemisi 1910'da gerçekleşmişti. Samsun'a gelen Gürcü kumpanyasına ait vapurdan hasta bir yolcu limana çıkarılmış, vapur Sinop'a karantina müddetini tamamlamaya gitmişti. Hasta üzerinde yapılan tetkikler neticesinde koleralı olduğu ortaya çıkmıştı.<sup>58</sup> Eylül ayının sonunda gerçekleşen bu olayla doğrudan bir bağlantısı olup olmadığı kesin olmasa da Kasım ayı başında Samsun'da kolera yine zuhur etmişti. Bu durumda ilk olarak Samsun'a gelen ve giden gemilere beş günlük karantina uygulaması getirilmişti. Yerel idare tıpkı ilk seferinde olduğu gibi salgının ciddi olmadığını, bu sebeple karantinanın kaldırılması gerektiğini talep eden yazılar kaleme almıştı.<sup>59</sup> Esasen 12-20 Kasım arası tarihlerde on iki kişi hastalanmış ve hepsi de ölmüştü. Durumun ciddiyetine binaen karantina kaldırılmamış, hatta Samsun'da yapılması gereken karantina ve tıbbi muayene uygulamalarının da burada yapılması yasaklanmıştı. Sıhhiye Meclisi'nin kararına göre Samsun'un karantina işlemleri Sinop ya da Manastırağzı tahaffuzhanelerinde gerçekleştirilecekti.<sup>60</sup> 21-26 Kasım arası on iki kişi daha hastalanmış ve yine hepsi ölmüştü.<sup>61</sup>

Hastalığın çevre kazalara ve vilayetlere yayılmaması için geçici karantina mahalleri oluşturulmuştu.<sup>62</sup> Belediye geçici karantina mahallerini ve bu mahallerde kolera şüphesi görülenleri karantinada bekletmek için gerekli olan barakaları inşa ettirmek üzere kentlinin ileri gelenlerinden birkaç müteşebbise ihale etmişti. Fakat ihalenin verilmesinden on beş-yirmi gün geçmesine rağmen barakalar inşa edilmemişti.<sup>63</sup> Hastalık hızla kent merkezinde yayılıyordu, kısa sürede kolera Çarşamba Kazası'na da sirayet etmiş ve orada da dört kişi vefat etmişti.<sup>64</sup>

Hastalananların tamamının ölmesi ve kolera'nın Çarşamba'ya sirayet etmesi akıllara Samsun'da yine sıhhi tedbirlerin layıkıyla uygulanıp-uygulanmadığı sorusunu getiriyordu.

<sup>57</sup> BOA., *BEO.*, 584/43758, 27 Şubat 1310.

<sup>58</sup> DMA., *Mülga Bahriye Nezâreti Evrâkı (MB.)*, 676/196, 7 Eylül 1326 ; DMA., *MB.*, 676/195, 8 Eylül 1326.

<sup>59</sup> BOA., *Dâhiliye Nezâreti İdâri Kısım Evrâkı (DH.İD.)*, 50-1/17, 7 Teşrin-i Sanî 1326.

<sup>60</sup> *MUSM.*, 22 Teşrin-i Sanî 1910, s. 16 ; *Aks-i Sadâ*, No: 281, 4 Teşrin-i Sanî 1326'dan aktaran Baki Sarısakal, *Samsun'da Unutulmayan Olaylar*, Birinci Kitap, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2008, s. 69.

<sup>61</sup> *MUSM.*, 29 Teşrin-i Sanî 1910, s. 16.

<sup>62</sup> *Aks-i Sadâ*, No: 282, 7 Teşrin-i Sanî 1326'dan aktaran Sarısakal, *a.g.e.*, s. 69.

<sup>63</sup> *Aks-i Sadâ*, No: 289, 23 Teşrin-i Sanî 1326'dan aktaran Sarısakal, *a.g.e.*, s. 69-70.

<sup>64</sup> *MUSM.*, 6 Kanûn-i Evvel 1910, s. 9

Nitekim Samsun'dan Sivas'a giden bir Fransız hekim Samsun'da karantina uygulamalarının gelişigüzel yapıldığı, karantina mahalinde sadece bir doktor bulunduğu, hastalığın Sivas'a sirayet etmesinin bu durumda kaçınılmaz olacağını ifade eden bir telgraf kaleme alarak Sıhhiye Meclisi'ne göndermişti.<sup>65</sup> Kısa süre içinde hastalık sönmüş gibi gözüktüğünden karantina uygulaması lağv edilmiş, fakat Samsun'dan ayrılan gemilerin uğrayacakları ilk Osmanlı limanında tıbbi muayeneye tabi tutulmaları kuralı devam etmişti.<sup>66</sup>

Mayıs 1911'e kadar Samsun'da kolera vakası görülme de 28 Mayıs'ta bir anda iki hamalın hastalanarak aniden ölmesi ile ikinci büyük dalga başlamıştı. Samsun sıhhiye hekimi Dr. Blasid'in raporuna göre hamallar bir hafta önce Trabzon'dan kara yolu ile Bayburt üzerinden Samsun'a gelmişti, her ikisi de kolera'nın tüm semptomlarını gösteriyordu. Birinin hastalığı on beş, diğeri ise yirmi dört saat devam etmişti. Bu durum üzerine Bayburt'tan gelen gelen hamalların hastalığı nereden kaptıkları tahkik edilmeye başlanmıştı. Trabzon sıhhiye hekimi on beş günden beri şehirde kolera görülmediğinden, hastalığı Trabzon'dan kapmış olmayacaklarını ifade etmişti. Bu arada Sıhhiye Meclisi Samsun'a gemi geliş gidişlerini yirmi dört saat süreyle yasaklamıştı.<sup>67</sup>

Bir gün sonra kolera Samsun'un çeşitli mahallelerinde de görülmüştü. Bunun üzerine Samsun'dan ayrılan gemilere beş günlük karantina uygulaması başlatılmış, ayrıca dezenfeksiyon işlemlerinin yapılması için Sinop Tahaffuzhanesi'ne yönlendirilmelerine karar verilmişti.<sup>68</sup> Hastalık hızlı seyretmeye başlamıştı. Samsun karantina hekimi Dr. Blasid her gün Sıhhiye Meclisi'ne vukuatlar ve ölümler ile ilgili detaylı raporlar gönderiyordu. Bu raporlara göre 28 Mayıs-3 Haziran arası 21 kişi hastalanmış bunlardan 19'u ölmüştü. Ayrıca Mert Irmağı kenarında çalışan Sivas-Samsun şimendüfer hattı işçilerinin arasında da hastalık zuhur etmesi sebebiyle ırmağın suyu kesilmişti.<sup>69</sup>

Samsun'a gelen vapurlar kolera sebebiyle yolcu almıyor, sadece yüklerini bırakıp yollarına devam ediyorlardı. Bu sebeple limanda iki bine yakın yolcu birikmişti ve yığılma hastalığı körüklüyordu. Canik Mutasarrıfı kolera ile mücadele için Samsun'un Rum,

<sup>65</sup> *Aynı mazbata*, s. 15.

<sup>66</sup> BOA., *DH.İD.*, 53/14, 24 Teşrin-i Sanî 1326, Lef 3.

<sup>67</sup> *MUSM.*, 30 Mayıs 1911, s. 12-15.

<sup>68</sup> BOA., *Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Tahrirat Kalemi Evrâkı (DH.EUM.THR.)*, 66/13, 16 Mayıs 1327, Lef 2 ; *MUSM.*, 1 Haziran 1911, s. 3.

<sup>69</sup> *MUSM.*, 5 Haziran 1911, s. 13-14.



Ermeni ve Müslüman eşrafından oluşan muhtelit bir komisyon kurmuş, Samsun altı bölgeye ayrılmış, her bölgeye hekim, sıhhi alet-edevat, polis, jandarma, belediye çavuşu ve arabalar tahsis edilmişti.<sup>70</sup> Halk çaresizlikten koleranın Samsun'dan defedilmesi için ulema önderliğinde Saathane Meydanı'nda toplanarak tekbir ve dualar eşliğinde Samsun sokaklarını dolaşmaya başlamış, müftünün duası ile kurbanlar kesilmişti.<sup>71</sup>

Aynı günlerde *Tanin* gazetesi muhabiri Ahmet Şerif Bey, Galiçya vapuru ile Karadeniz gezisine çıkmıştı. İnebolu'dan sonra Samsun'a uğramak isteyen seyahat ekibi, Samsun'da kolera ve karantina olması sebebiyle vapurun şehirle temas edemeyeceği ve bu sebeple Samsun'a çıkamayacaklarını öğrenince oldukça üzölmüşlerdi. Fakat karantina kurallarına aykırı bir şekilde kentten gelen sandallar ile Ahmet Şerif ve yanındakiler Samsun'a çıkarılmıştı.<sup>72</sup> Ahmet Şerif'e yapılan bu ayrıcalık, kolera şiddetle hüküm sürdüğü günlerde dahi karantina uygulamasının kolayca delinebileceğini göstermesi açısından oldukça önemliydi. Her kim olursa olsun karantinaya tabi tutulması gerekirken, İttihat ve Terakki'nin ileri gelenlerinden bir grup, kolaylıkla karantinayı atlatarak kente giriş yapabiliyordu. Bu durum karantinanın hukuki yaptırımının zayıflığına da delaletti.

Kolera olanca hızı ile ilerlerken 3-10 Haziran arası 98 yeni kolera vakası daha ortaya çıkmıştı. Eski hastalardan ölenlerle birlikte toplam ölü sayısı 111'i bulmuştu.<sup>73</sup> 11 Haziran'dan itibaren Samsun'dan Sıhhiye Meclisi'ne gönderilen raporlar daha detaylı bir hal almaya başlamıştı. Bu raporlarda hastalanan ya da ölenlerin yaşları ve yaşadıkları mahalleler de belirtilmişti. Bu detaylar koleradan ölenlerin yaş ve sosyo-ekonomik durumuna yönelik değerlendirmeler yapmaya olanak sağlamaktadır. Ayrıca hastalığın yayılma sahası da bu raporlar sayesinde tespit edilebilmektedir.

11-19 Haziran arası 33 kişi koleraya tutulmuş, bunların 30'u vefat etmişti. Böylece epidemi başladığından beri toplam vukuat 200, toplam ölü sayısı ise 187'ye ulaşmıştı. Hastalık genelde 1000 ila 2000 m<sup>2</sup>'lik alanlara sirayet ediyordu. Çocuklar ve kadınlar ile hamal ve ameleler hastalıktan daha çok etkileniyordu. Hanlarda hastalanan amele ve

<sup>70</sup> *Aks-i Sadâ*, No: 365, 22 Mayıs 1327'den aktaran Sarısakal, *a.g.e.*, s.70 ; Rıza Karagöz, "Canik Sancağı'nda Karantina Uygulaması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar (1910-1911)", *Samsun Araştırmaları*, Birinci Kitap, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2013, s. 375-376.

<sup>71</sup> *Aks-i Sadâ*, No: 366, 24 Mayıs 1327'den aktaran Sarısakal, *a.g.e.*, s. 70-71.

<sup>72</sup> Ahmet Şerif, *Anadolu'da Tanin*, I. Cilt, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, s. 255.

<sup>73</sup> *MUSM.*, 13 Haziran 1911, s. 14-15.

hamallar buldukları yerlerden çıkarılıp koleralılar için tahsis edilmiş olan barakalara yerleştiriliyor ve burada bakımları yapılıyordu. En çok vaka görülen mahalleler Tatar, Ermeni, Etmekçi Aynî, Kışla ve Pazar idi. Ayrıca kenar mahallelerde ve hapishanede de bazı vukuatlar görülmüştü.<sup>74</sup> Hastalık Bafra'ya da ulaşmış hatta buranın batısındaki Alaçam'a bile sirayet etmişti. Bafra ve Alaçam'da da ölümler vardı. Samsun'a uygulanan beş günlük karantina Alaçam sahillerine kadar uzatılmıştı.<sup>75</sup> 19-25 Haziran arasında 7 yeni vukuat meydana gelmiş, 8 kişi ise hayatını kaybetmişti. Yeni vakalar Kökçüoğlu Mahallesi ile Mert Irmağı ve mezarlık civarında görülmüştü, ayrıca Kadı Köyü'nde yeni bir vukuat daha meydana gelmişti.<sup>76</sup>

26 Haziran 2 Temmuz arası vukuatlarda azalma yaşanmıştı. Ölenler genelde 10 yaşın altındaki çocuklar ve 45 yaş üstü kadınlardı.<sup>77</sup> Birkaç gün kolera sönmüş gibi gözükse de 6 Temmuzda yeniden zuhur etmişti. Mert Irmağı kenarında Tatar mahallesi olarak da anılan Kılınçdede Mahallesinde kırk yaşında bir kadın koleredan ölmüştü. 9 Temmuzda ise aynı mahallede bakkallık yapan 60 yaşında biri daha kolera tutulmuştu. Kırbaç Mahallesi'nde oturan bakkal hastalığı karısına da bulaştırmıştı.<sup>78</sup> Aynı gün hastalanan başka biri, karantina hekimlerine bilgi verilmediğinden dört gün sonra ölmüştü. 15-17 Temmuz arasında biri şehrin sonunda diğeri ise Kışla Mahallesi'nde olmak üzere iki kişi daha hastalanmıştı.<sup>79</sup> 18 Temmuz'da Hançerli Mahallesi'nde bir vukuat meydana gelmişti. Ertesi gün çarşı bölgesindeki hanlardan birinde otuz yaşında bir işçi hastalanmıştı. Şehir merkezine üç saat uzaklıktaki Pinice Köyü'nde de kolera görülmeye başlamıştı.<sup>80</sup>

Özellikle işçiler arasında hastalığın yaygın olması, hem kaldıkları hanların hem de sosyo-ekonomik statülerinin düşük olması ile ilintiliydi. İşçilerin kaldıkları hanlar genelde kent merkezinde bulunduğundan halk sağlığını daha çok tehdit ediyordu. Yine kentin varoşlarında, özellikle de Mert Irmağı kenarındaki mahallelerde salgınlar yaygındı. Bu noktada Samsun'daki kolera odaklarının iki merkezi olduğu anlaşılıyordu. Bunlardan ilki kentin varoşları, ikincisi ise ticari faaliyetlerin yoğun olduğu çarşı ve civarı idi. Samsun

<sup>74</sup> *MUSM.*, 20 Haziran 1911, s. 12-14.

<sup>75</sup> *Aynı mazbata*, s. 13.

<sup>76</sup> *MUSM.*, 27 Haziran 1911, s. 11.

<sup>77</sup> *MUSM.*, 4 Temmuz 1911, s. 8

<sup>78</sup> *MUSM.*, 11 Temmuz 1911, s. 9-10.

<sup>79</sup> *MUSM.*, 18 Temmuz 1911, s. 11-12.

<sup>80</sup> *MUSM.*, 25 Temmuz 1911, s. 8.

dışından gelip hanlarda konaklayan işçiler haricinde Samsun'da yaşayan işçiler de koleralı iş arkadaşları ile temasları sonucu hastalık kapıyor, miktobu hanelerine taşıyor, böylece eşlerinin ve çocuklarının da hastalanmasına sebep oluyorlardı. 27 Temmuz'da koleraya yakalanan bir duvarcı amelesi kısa sürede ölmüş, ertesi gün oğlunun da koleraya yakalandığı anlaşılmıştı.<sup>81</sup>

Ahmet Şerif'in kolera günlerinde Samsun ile ilgili şu gözlemleri hastalığın neden bu kadar uzun sürdüğü ve kentin çeşitli yerlerine yayıldığını göstermesi açısından oldukça önemliydi:

*"Geliri yedi bin lira kadar olan Samsun Belediyesi'nin şimdiki çalışması, takdire değer olmadığı gibi, şehrin önemli yeriyle hiç de uygun değildir. Bununla beraber memleketimizdeki belediye idareleri düşünülecek olursa, Samsun Belediyesi az çok çalışıyor denilebilir. ..Sahilde fener tarafındaki bataklık, şehrin havasının saflığını bozmaktadır. O kadar geniş olmayan bu bataklığın kurutulması pek kolaydır. ..Böyle olduğu ve bataklık doğrudan doğruya Samsun'un hayatıyla ilgili halde, böyle zengin bir memlekette henüz buna aid bir teşebbüs sezilmemesi acaib olduğu kadar üzüntüyü çekicidir. Samsun'da genellikle burada denize dökülen Merd Irmağı'nın pis, sağlığa zararlı suyu içilir. Fenni araçlar ile iyi sular getirmek hakkında birçok tatlı hikayeler işitebilirsiniz. Fakat bu hususta bir teşebbüse şahid olunmaz. Bunun için Samsun genel sağlığına hiç önem vermiyor demektir. Böyle bir yer ise bulaşıcı hastalıklar, kolera için en verimli ve uygun yerdir. Bunun içindir ki Samsun birkaç aydan beri kolera mikroplarının hücumuna uğramasına, yüzden fazla insanı hükmü ve nüfuzu altında öteki dünyaya götürmesine karşılık, pek aciz ve zavallı kalmıştır. Koleranın en önemli ticaret merkezlerinden biri olan Samsun'un genel hayatında ve ticaretinde yaptığı zararlar çoktur. Koleraya yakalananlar iki yüz seksen olup, bunlardan yüz altmış kadarı toprak altına girmiştir.*

*Her yerde olduğu gibi Samsun'da [da] İslam mahallesiyle Hıristiyan mahallesi arasında pek dikkate ve incelemeye değer farklar vardır. İslam mahallesindeki evler çoğunlukla sağlık kurallarına aykırı bir şekilde yapılmıştır, birbirinin içine girmiştir. Sokakları temiz denemeyecek bir durumdadır...Buna karşılık Hıristiyan mahallesine girince kalb bir ferahlık duyar. Mükemmel yapılmış, sahiblerinin hayatla ilgili olduklarına ve güzel huylarına delil olan evler, temiz ve geniş sokaklar görülür."<sup>82</sup>*

Belediye hizmetlerinin yetersizliğinin yanı sıra koleranın ticarete sekte vurması durumu, özellikle kentteki tüccar grubunun tepkisine sebep oluyordu. Daha önce de görüldüğü gibi beş günlük karantina müddetlerine Samsun'dan sık sık itirazlar gelmişti. Hatta Samsun Ticaret Odası durumdan memnuniyetsizliğini dile getirmek üzere Sıhhiye Meclisi'ne bir telgraf göndermişti. Ticaret Odası, beş günlük karantina sebebiyle kente on beş günde gelen vapurların bile uğramaz olduğunu, ticaretin olumsuz etkilendiğini ve bu

<sup>81</sup> MUSM., 1 Ağustos 1911, s. 7

<sup>82</sup> Ahmet Şerif, a.g.e., s. 257.

sebeple ya karantinanın kaldırılmasını ya da yirmi dört saate indirilmesini talep etmişti. Sıhhiye Meclisi'nde uzun süren tartışmalar neticesinde Samsun'da uygulanan beş günlük karantina müddetinin yirmi dört saate indirilmesi kararı alınmıştı. Karantina yine Sinop ya da Manastırağzı tahaffuzhanelerinden birinde icra edilecekti. Ayrıca deniz yoluyla Samsun'a gelen her yolcu karaya çıktıkları anda teker teker tıbbi muayeneye tabi tutulacaktı.<sup>83</sup>

Ağustos ayında Samsun'da kolera vukuatı görülmemişti. Fakat Eylül'den itibaren tek tük de olsa koleradan ölümler tekrar başlamıştı.<sup>84</sup> Ekim ayından itibaren vukuatların sayısı yeniden artış göstermişti. Bir ay önce Sürmene'den Samsun'un Subaşı Mahallesi'ne taşınan 52 yaşında bir terzi kolera sebebiyle vefat etmişti.<sup>85</sup> Birkaç gün sonra aynı mahallede bir tütün işçisi kadın koleraya tutulmuş ve ölmüştü. Subaşı Mahallesi'nde gerçekleşen durumun bir benzeri Yeni Mezarlık isimli bir Rum mahallesinde de görülmüştü. Koleradan 25 yaşında bir kadının vefat ettiği mahallede, birkaç gün sonra bir tütün işçisi hayatını kaybetmişti.<sup>86</sup>

Koleranın yeni seyri yine kadınları ve işçileri etkiliyordu. Reji, Rum Mezarlığı ve Kışla mahallelerinde 60 yaş üstü üç kadın ve altı yaşında bir çocuk koleraya yakalanmıştı.<sup>87</sup> Ekim ayının son haftası kentte hiçbir kolera vakası görülmediğinden Samsun'a giriş çıkış yapan gemilere konulmuş olan tıbbi muayene koşulu yeniden lağv edilmişti.<sup>88</sup> Fakat Kasım ayı ortalarında özellikle Reji işçileri arasında kolera yeniden baş gösterecekti. Durum böyle olunca Sıhhiye Meclisi lağv ettiği tıbbi muayene uygulamasını yeniden yürürlüğe sokacaktı. Kısa sürede Kışla ve Reji mahallelerinde iki tütün işçisi, bir hamal ve bir reji kolcusu hayatını kaybetmişti.<sup>89</sup>

Kasım başından itibaren hastalık sönmeye başlamıştı.<sup>90</sup> Fakat en temel problem Sivas'tan gelen hamallar ve Sivas-Samsun demiryolu inşaatında çalışan işçilerdi. Bu işçiler arasında kolera vakaları sık sık tekrarlıyordu. Çünkü bunlar sürekli Sivas'a gidip geliyor,

<sup>83</sup> *MUSM.*, 27 Haziran 1911, s. 13-14 ; *MUSM.*, 25 Temmuz 1911, s. 8.

<sup>84</sup> 17 Eylül'de Koçori(?) Mahallesi'nde altmış yaşında bir kadın koleraya tutulmuş ve ertesi gün vefat etmişti. *MUSM.*, 19 Eylül 1911, s. 12 ; 26 Eylül'de şehrin Kışla Mahallesi'nde yirmi beş yaşında bir kadın sabah saatlerinde koleradan ölmüş ve defnedilmişti. *MUSM.*, 3 Teşrin-i Evvel 1911, s. 14.

<sup>85</sup> *MUSM.*, 10 Teşrin-i Evvel 1911, s. 8.

<sup>86</sup> *MUSM.*, 17 Teşrin-i Evvel 1911, s. 8-9.

<sup>87</sup> *MUSM.*, 25 Teşrin-i Evvel 1911, s. 9-10.

<sup>88</sup> *MUSM.*, 31 Teşrin-i Evvel 1911, s. 14-15.

<sup>89</sup> *MUSM.*, 21 Teşrin-i Sanî 1911, s. 9-10.

<sup>90</sup> *MUSM.*, 28 Teşrin-i Sanî 1911, s. 11.

daimi olarak Samsun'da ikamet etmiyorlardı. Bu sebeple Sıhhiye Meclisi'nde özellikle Samsun-Sivas arası geçişlerdeki karantina uygulamalarının hiç bir zaman kaldırılmaması ve daha da sıkılaştırılması önerilmişti ve meclis bu öneriyi kabul etmişti.<sup>91</sup> Bu süreçte Kasım ortasında Subaşı Mahallesi'nde ve Aralık sonunda Rum Mezarlığı Mahallesi'nde birer vukuat daha meydana gelmişti.<sup>92</sup>

Böylece iki dalga halinde Samsun'u kasıp kavuran 1910-1911 kolera epidemisi tamamen sönmüştü.<sup>93</sup> Uzun süren salgın süreci kentin koleraya karşı hala pek çok zaafı olduğunu göstermesi açısından oldukça önemliydi. Karantina ve dezenfeksiyon kurallarına gereği gibi uyulmaması, belediyeçilik hizmetlerinin tam manasıyla yerine getirilmemesi ve en önemlisi de kentin temiz içme suyu kaynağından yoksunluğu meseleleri çözümlenemediğinden, kolera yaklaşık bir yıl boyunca Samsun'da yüzlerce kişinin hayatını kaybetmesine sebep olmuştu.

### 2.2.3. Trabzon

Trabzon, Samsun ve Sinop'a nazaran kolera ile daha erken tanışmıştı. Henüz XIX. yüzyılın ilk yarısında iki kolera epidemisi atlatan kent, salgın konusunda Samsun ve Sinop'a göre daha tecrübeli olmalıydı. Yüzyılın ilk yarısında Trabzon'u etkileyen ilk kolera salgını Temmuz 1819'da gerçekleşmişti.<sup>94</sup> İkinci salgın ise Eylül 1847'de şehri etkilemeye başlamış ve ilk vaka görülmüştü.<sup>95</sup> Tiflis üzerinden Trabzon'a ulaşan salgın Fransa konsolosu Clairambault'un raporlarına kolera şu şekilde yansımıştı:

*"Size bu ayın 11'inde de yazdığım gibi kolera Trabzon'da ortaya çıkmıştı, bundan dolayı şehrin tüm halkı arasında bir panik havası yaşanmaktadır, halk taşraya doğru kaçmaktadır. Şehirden kaçanlar hiçbir yerleşimin olmadığı yerlere sığınmaktadır bu yığılmalar bizim gözümüzün önünde yaşanan salgından daha fazla şiddetli bir şekilde hastalığı döllemektedir...Rus konsolosu yanında çalışanları ile birlikte hastalığın ortaya çıktığı gün şehri terk etti, bu hareketin arkası hemen geldi, abartmadan söylüyorum ki 15-20 bin kişi şehri terk etti....ortada olan felaket büyüktür, fakat bana göre üzerinden gelinemeyecek kadar büyük değildir, bazı çareler ile bu hastalığı durdurmak mümkündür, Trabzon'daki iki doktor ki bunlardan biri karantina*

<sup>91</sup> MUSM., 19 Kanûn-i Evvel 1911, s. 11-12.

<sup>92</sup> MUSM., 12 Kanûn-i Evvel 1911, s. 7 ; MUSM., 27 Kanûn-i Evvel 1911, s. 15.

<sup>93</sup> MUSM., 13 Ağustos 1912, s. 24.

<sup>94</sup> FO 526/12, pp.301-320 ; No:1173 Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey Report of the Year 1892 on the Trade of Trebizond, London, 1893, pp.1-11'den aktaran Şaşmaz, a.g.e., s. 1206.

<sup>95</sup> Edward Bascome, *A History of Epidemic Pestilences from The Earliest Ages, 1495 Years Before the Birth of Our Savior to 1848*, London: John Churchill Press, 1851, s. 181.

*doktoru Borg diğeri de buradaki Avrupalılara bağı Sally'dir, eşsiz bir çaba göstermektedirler, bunlar gece gündüz yoğun bir çalışmanın içindedirler.*"<sup>96</sup>

Fransa konsolosunun raporunda da görüldüğü üzere kolera Trabzon'da kaos ortamı yaratmıştı. İnsanlar bu hastalıkla nasıl mücadele edeceklerini bilmediklerinden, çareyi kaçmakta bulmuştu. Üstelik bu felaket ortamında vali dahi hastalığın etkilerini azaltacak önlemlere başvurmuyordu. Fırıncıların da kaçan gruplar içinde olması kenti açlıkla karşı karşıya bırakmıştı. Clairambault'un karantina doktorundan aldığı malumata göre ilk sekiz günde 300 kişi hastalığa yakalanmış, bunlardan 103'ü ölmüştü.<sup>97</sup> Büyük oranda terk edilmiş olan şehirde ilk sekiz günde 300 hastanın ortaya çıkması elbette salgının hızla yayıldığını ve karantina tedbirlerinin yetersiz kaldığını gösterir nitelikteydi. Fakat ölen sayısının %50'den az olması hastalığın çok güçlü seyretmediğine yönelik bir değerlendirme yapılmasına da olanak vermektedir. Bu konuda insanların birbiriyle olan temasının ve kirlilik oranının, azalan nüfusla doğru orantılı olarak azalacağı ve hastalığın seyrinin bu sebeple hafif olabileceği şeklinde yorum yapmak mümkündür. Fakat yerel idarecilerin bu hususta hiçbir önlem almaması, memurların da şehri terk etmesi, denetimsizlik ve kirliliği ortaya çıkaracağından bu yorum tam olarak doğru olmayacaktır. Aynı zamanda gıda üreticisi olan esnafın da kenti terk etmiş olması, kentte kalan ahalinin açlıkla karşı karşıya kalmasına sebep olmuştur.

Nitekim hastalığın seyri ilerleyen günlerde ağırlaşmıştı. Clairambault'a göre on beş günde koleradan ölenlerin sayısı 1200-1300 civarına ulaşmıştı. Karantina hekimi Borg'a göre ise ölü sayısı 2000'e yakındı.<sup>98</sup> Trabzon'da ticaret ve üretimi büyük oranda etkileyen kolera Ekim sonuna doğru sönmüştü. Fakat bir yıl sonra Temmuz ayında hastalık yine zuhur etmişti. Ahalinin şehri tamamen terk edeceği düşünülürken kolera hafif seyretmiş ve Ağustosun sonunda yeniden sönmüştü. Kırım Savaşı ve Kafkas göçleri döneminde kentte yine kolera vakaları görülmüş olmakla birlikte, hiçbiri 1847 epidemisi kadar sarsıcı olmamıştı.<sup>99</sup>

<sup>96</sup> Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, İstanbul: Libra Yayınları, 2014, s. 103-104.

<sup>97</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 104.

<sup>98</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 105-106 ; Charles Issawi, *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago Press, 1980, s. 12.

<sup>99</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 107-108 ; FO 526/12, pp.301-320 ; No:1173 Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey Report of the Year 1892 on the Trade of Trebizond, London, 1893, pp.1-11'den aktaran Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 1206.

İncelediğimiz dönemde Trabzon'da görülen ilk kolera vakası Aralık 1886'da ortaya çıkmıştı.<sup>100</sup> Fakat hastalığın nerede zuhur ettiği belirsizdi. Ayrıca kolera Trabzon'da bir salgın haline dönüşmediğinden gündem oluşturmamıştı. Bu tarihten sonra beş sene boyunca Trabzon'da kolera görülmemişti.<sup>101</sup>

Trabzon'u etkileyen ikinci büyük kolera epidemisi Temmuz 1892'de başlamıştı. 1892'de Anadolu'yu hem Avrupa ve Balkanlar hem de İran, Kafkasya ve Rusya cihetinden saran kolera epidemileri, alınan sıkı karantina tedbirlerine rağmen Osmanlı kentlerine sirayet etmişti. Kolera sebebiyle insanlar kitleler halinde Kafkasya'dan Osmanlı sınırlarına firar etmeye teşebbüs etmiş, bunlara karşı şiddetli tedbirler alınması gündeme gelmişti.<sup>102</sup> Batum'dan Trabzon'a geçmeye çalışan bu gruplar vilayetin sıhhi durumunu tehdit ediyordu.<sup>103</sup> Sivastopol, Kerç, Rostov ve Sohum gibi Rus limanlarından gelen yolcular, henüz Sinop'taki tahaffuzhane inşaat halinde olduğundan on gün müddetle Kavak Tahaffuzhanesi'nde karantina bekletilmeye başlamıştı.<sup>104</sup>

Hastalık 27 Temmuz 1892'de Pulathane karantinahanesinde yolcular arasında ortaya çıkmış, karantinahane dahilinde kontrol altına alındığından Pulathane kasabasıve Trabzon'a sirayet etmemişti.<sup>105</sup> Hastalık Trabzon'da 12 Eylül'de ortaya çıkmıştı.<sup>106</sup> Şehirde kolera görülmesi derhal on günlük karantina ve kordon uygulamalarını gündeme getirmişti. Ayrıca İstanbul'dan hastalıkla mücadele hususunda bir heyet görevlendirilmişti. Bunun yanında karantina hekimi ve sıhhiye müfettişi başkanlığında kentteki tüm doktorlardan oluşan bir heyet daha oluşturulmuştu.<sup>107</sup> Salgın tıpkı 1847'de olduğu gibi şehirde bir kaosa sebep olmuş, gayrimüslim ahalinin büyük bir kısmı kenti terk ederek çevre köylere firar etmişti. Şehirdeki üç mülkiye hekimi de aileleriyle birlikte kaçanlar arasındaydı.<sup>108</sup>

<sup>100</sup> BOA., *BEO. NGG.d.*, 573, 26 Teşrin-i Sanî 1302.

<sup>101</sup> *MUSM.*, 9 Haziran 1891 ; *MUSM.*, 17 Mayıs 1892.

<sup>102</sup> *MUSM.*, 26 Temmuz 1892.

<sup>103</sup> Sarıyıldız, *a.g.m.*, s. 318.

<sup>104</sup> BOA., *BEO.*, 27/2002, 12 Haziran 1308, Lef 2 ; BOA., *BEO.*, 30/2227, 15 Haziran 1308, BOA., *BEO.NGG.d.*, 571, 16 Haziran 1308 ; *Sabah*, Nu: 1047, 8 Temmuz 1308, s. 2.

<sup>105</sup> BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 16 Temmuz 1308, vr.42a ; BOA., *BEO.NGG.d.*, 573, 16 Temmuz 1308.

<sup>106</sup> BOA., *BEO.*, 31 Ağustos 1308, Lef 2

<sup>107</sup> BOA., *BEO.*, 70/5239, 3 Eylül 1308 ; BOA., *BEO.*, 71/5253, 23 Safer 1310.

<sup>108</sup> BOA., *Yıldız Sadaret Husûsi Mâruzat Evrâkı (Y.A.HUS.)*, 266/139, 30 Teşrin-i Evvel 1308, Lef 3 ; *Aynı belge*, 2 Teşrin-i Evvel 1308 Lef 2 ; Sarıyıldız, *a.g.m.*, s. 318-319 ; Nedim İpek, "Trabzon'da Kolera (1892-1895)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öztürk, Trabzon : Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayını, 2002, s. 401.

Eylül ayının sonuna doğru kolera etkisini azaltması sebebiyle, Hopa ile Ordu arasındaki sahil için yürürlüğe konan on gün olan karantina süresi beş güne indirilmişti.<sup>109</sup> Fakat Erzurum'da kolera devam ediyordu ve bu yüzden Trabzon-Erzurum arasındaki on günlük karantina uygulamasında azaltma yapılmamıştı. Hatta salgının Erzurum cihetinden Trabzon'a sirayet ettiği iddia edilerek, Sıhhiye Meclisi'nde vilayet sınırındaki önlemlerin bir kat daha arttırılmasına yönelik karar alınmıştı.<sup>110</sup> Bu karardan on beş gün sonra Gümüşhane ve Bayburt'ta da kolera görüldüğünden Erzurum ile Trabzon arasında yük ve yolcu geçişi tümünden yasaklanacaktı.<sup>111</sup>

Ekim sonlarında Rusya sınırından Trabzon'a kadar olan sahildeki karantina müddeti beş gün olarak belirlenmiş, Trabzon'dan Ordu'ya kadar olan sahildeki karantina ise kırk sekiz saate indirilmişti.<sup>112</sup> Ancak 30 Ekim'de Trabzon'da üç kişinin yeniden koleraya tutulması üzerine Trabzon ticaretine on gün karantina uygulaması yeniden getirilmişti. Hastalardan ikisi bir ay, biri ise sekiz gün önce İstanbul'dan Trabzon'a gelmişti.<sup>113</sup> Hastalığı İstanbul'dan mı getirdikleri, yoksa Trabzon'da mı bulaşık hale geldikleri elbette belirsizdi. Lakin karantinaya tabi tutulmuş oldukları göz önüne alındığında bu durum ya hastalığın kuluçka süresinin uzun olması ya da hastalığı Trabzon'da kapmış olmaları ihtimallerini gündeme getirmişti.

Hastalığın Rusya üzerinden Trabzon'a ulaştığı düşünüldüğünden Rusya sahillerinden Trabzon'a gelecek gemilerin on gün müddetle Sinop Tahaffuzhanesi'nde karantina bekletilmeleri kararı alınmıştı. Ayrıca Trabzon'dan çıkacak gemi ve kayıklar da Pulathane karantinahanesinde bekletileceklerdi.<sup>114</sup> Aynı süreçte daha önceki salgında kentten üç mülkiye hekiminin kaçmış olması sebebiyle Erzurum Vilayeti'nden hekim takviyesi talebinde bulunulmuş, fakat hastalığın hafif seyretmesi sebebiyle bu istekten vazgeçilmişti.<sup>115</sup> İki gün sonra gelen bir haberle iki mülkiye tabibinin daha şehri terk ettiği öğrenilmişti. Bu haber Sıhhiye Meclisi'ne Avusturya sefiri vasıtasıyla gelmişti. Zira kentin

<sup>109</sup> *MUSM.*, 27 Eylül 1892 ; *BOA.*, *BEO.*, 81/6061, 20 Eylül 1308 ; *BOA.*, *DH.MKT.*, 2007/114, 22 Eylül 1308 ; *BOA.*, *DH.MKT.*, 2010/39, 1 Teşrin-i Evvel 1308.

<sup>110</sup> *Aynı belge* ; *MUSM.*, 3 Teşrin-i Evvel 1892 ; *BOA.*, *BEO.*, 95/7073, 13 Teşrin-i Evvel 1308 ; *BOA.*, *BEO.*, 96/7171, 14 Teşrin-i Evvel 1308 ; *BOA.*, *DH.MKT.*, 2016/73, 19 Teşrin-i Evvel 1308.

<sup>111</sup> *BOA.*, *BEO.*, 99/7379, 18 Teşrin-i Evvel 1308 ; *BOA.*, *BEO.*, 99/7377, 18 Teşrin-i Evvel 1308.

<sup>112</sup> *BOA.*, *BEO.NGG.d.*, 571, 12 Teşrin-i Evvel 1308 ; *BOA.*, *DH.MKT.*, 2015/117, 15 Teşrin-i Evvel 1308.

<sup>113</sup> *BOA.*, *BEO.*, 99/7376, 18 Teşrin-i Evvel 1308 ; *BOA.*, *BEO.*, 99/7378, 18 Teşrin-i Evvel 1308, Lef 3.

<sup>114</sup> *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, 1690, 21 Teşrin-i Evvel 1308, vr. 152a; *Aynı defter*, 24 Teşrin-i Evvel 1308, vr. 153a ; *BOA.*, *BEO.NGG.d.*, 573, 5 Kanun-i Evvel 1308 ; *BOA.*, *BEO.*, 99/7410, 20 Teşrin-i Evvel 1308 ; *BOA.*, *BEO.*, 99/7411, 21 Teşrin-i Evvel 1308.

<sup>115</sup> *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, 1690, 31 Teşrin-i Evvel 1308, vr. 159a.



sıhhi durumunun kötüye gittiği ile ilgili Trabzon Avusturya konsolosundan İstanbul'daki sefarete rapor göndermiş, bu rapor içinde kentte iki mülkiye hekiminin daha firar ettiği bu sebeple muayene yapılamadığı bilgisi de yer almıştı.<sup>116</sup> Bunun üzerine Trabzon'a üç hekim birden tayin edilmişti. Fakat hastalık sebebiyle tayin edilen hekimlerin Trabzon'a gitmeyi geciktirdiği görülmüştü.<sup>117</sup> Bu esnada Çorum belediye hekimi Mehmed Yahya Efendi geçici olarak Trabzon'da görevlendirilmişti.<sup>118</sup>

Eylül ayında başlayan hastalıkla mücadele esnasında vilayetin senelik 6.500 kuruş olan örtülü ödeneği tükenmişti. Halen devam eden ve ne zaman biteceği belli olmayan hastalıkla mücadele için 5.000 kuruş daha talep ediliyordu. Bir defaya mahsus olmak üzere bu teklife olumlu cevap verilmiş ve havale gerçekleştirilmişti.<sup>119</sup> Yine Eylül ayının sonlarında faaliyeti tamamen durdurulan Trabzon-Erzurum ticaret yolunun Kasım ayında halen kapalı olması, bu yolda ticaret yapan tüccarların ve ticari faaliyetleri gerçekleştirirken kullanılan deveci ile mekkarecilerin zor duruma düşmesine sebep olmuştu. Bu grupların kaleme aldıkları arzuhallerde, en azından Trabzon-Erzurum arasında işlek olan bir güzergah üzerine karantinahane kurularak bu yolun kullanımına izin verilmesi talep edilmişti. Tüccarlar ve taşıyıcı esnafı ticaret yolunun açılması karşılığında karantinada beklemeye de razıydı.<sup>120</sup> Benzer sıkıntılar deniz ticareti için de geçerliydi. Alınan karar gereği Trabzon'a uğrayan yolculu gemiler Sinop Tahaffuzhanesi'nde beş gün, yolcusuz gemiler ise Trabzon karantinahanesinde yirmi dört saat karantina müddetlerini tamamlamak mecburiyetindeydi. Trabzon Valisi Kadri Bey, en azından yolcusuz gemilerin yirmi dört saat karantinada bekletilmesi uygulamasının kaldırılmasını, zira bunun Trabzon ticaretine büyük zarar verdiğini, kumpanyaların sıhhiye rüsumu dolayısıyla zarar ettiklerini ve bu sebeple yolcusuz gemilerin karantinaya tabi tutulmadan geldikleri gibi gitmelerine müsaade edilmesi gerektiği önerisinde bulunmuştu.<sup>121</sup> Aralık ayında sönmüş gibi görünen kolera, karantina uygulamalarının da lağv edilmesini sağlıyordu. Fakat ihtiyati tedbirlerin uygulamasına devam edilmişti.<sup>122</sup> 1893'ün Ocak ayı ortalarında ise gelen raporlardan hem

<sup>116</sup> BOA., *BEO.*, 103/7705, 28 Teşrin-i Evvel 1308 ; BOA., *BEO.*, 105/7875, 28 Teşrin-i Evvel 1308 ; BOA., *BEO.*, 104/7750, 29 Teşrin-i Evvel 1308.

<sup>117</sup> BOA., *DH.MKT.*, 2021/67, 4 Teşrin-i Sanî 1308.

<sup>118</sup> Mehmed Yahya Efendi Şubat 1893'te Çorum'a iade edilecektir. BOA., *DH.MKT.*, 2052/89, 6 Şubat 1308 ; BOA., *DH.MKT.*, 2053/12, 6 Şubat 1308 ; BOA., *DH.MKT.*, 2054/47, 9 Şubat 1308.

<sup>119</sup> BOA., *DH.MKT.*, 2019/35, 29 Teşrin-i Evvel 1308.

<sup>120</sup> BOA., *BEO.*, 106/7930, 2 Teşrin-i Sanî 1308, Lef 4

<sup>121</sup> BOA., *BEO.*, 90/6697, 4 Teşrin-i Sanî 1308.

<sup>122</sup> *MUSM.*, 26 Kanûn-i Sanî 1892.

Trabzon'da hem de Erzurum'da kolera kalmadığı anlaşıyordu.<sup>123</sup> Eylül 1892-Ocak 1893 arasında 52 gün boyunca süren kolera salgını Trabzon'da 486 kişiyi etkilemişti. Bunların 264'ü erkek, 161'i ise kadındı. Toplam 327 kişi kolera sebebiyle hayatını kaybetmişti.<sup>124</sup>

Kış mevsiminde sönen kolera, Ağustos 1893'te yeniden zuhur etmişti.<sup>125</sup> Bunun üzerine derhal karantina uygulamaları yeniden yürürlüğe konulmuştu. Trabzon limanına mal ya da yolcu çıkaracak tüm gemilerin on gün karantina beklemesi, gemilerden indirilen çuval ve kasalara da kireç sürülmesine karar verilmişti.<sup>126</sup> Hastalık hafif seyretmekle birlikte 27 Ekim'e kadar tamamen ortadan kalkmamıştı. 27 Ekim'e kadar tedrici olarak karantina önce beş güne, sonra da yirmi dört saate indirilmişti. 28 Ekim itibarıyla de karantina uygulaması tamamen kaldırılmış ve sadece Trabzon limanına çıkacaklar için tıbbi muayene uygulaması getirilmişti.<sup>127</sup> Karantinanın kaldırıldığı gün şehirde koleradan iki kişinin öldüğü ortaya çıkmıştı.<sup>128</sup> Kasım'dan itibaren ise vukuatların sayısı günden güne artmaya başlayacaktı. Sadece 15-17 Kasım arası 13 kişi hastalanmış ve 6 kişi ölmüştü. Vefatların artması ile on günlük karantina uygulaması yeniden yürürlüğe konulacaktı.<sup>129</sup> 22-24 Kasım arası salgının etkisi daha da ağırlaşmıştı. Üç gün zarfında Trabzon'da 41 kişi hastalanmış ve 16 kişi ölmüştü. Ayrıca hastalık Gümüşhane Sancağı'na da sirayet etmişti. Trabzon limanına gelecek gemilerin tabi oldukları on günlük karantina müddetini tamamlamaları için Trabzon'a yakın geçici bir tahaffuzhane tesis edilmesine karar verilmişti. Bu karara kadar karantina Sinop'ta uygulanıyordu, geçici tahaffuzhane tesis edilene kadar ise Hopa mevkiindeki tahaffuzhanenin kullanılması gündeme gelmişti.<sup>130</sup>

Karantina, ticareti yine olumsuzluğa sürüklemişti. Trabzon limanına on beş günde bir uğrayan Avusturya Lloyd Kumpanyası'nın vapurundan başka hiçbir gemi gelmiyordu. Bu durum Erzurum üzerinden İstanbul'a aktarılacak olan zahirenin gecikmesine sebep olacağından İstanbul'dan Doğu Karadeniz'e hareket edecek vapurların Trabzon'a uğramasına müsaade verilmesi talep edilmişti.<sup>131</sup> Bu esnada kentteki vukuatlar da devam

<sup>123</sup> BOA., *BEO.*, 140/10432, 4 Kanûn-i Sanî 1308.

<sup>124</sup> FO 195/1854, From Longworth to Kimberley, 12 March 1894 ; FO 526/12, pp.337-356 ; No: 1346 Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey Report of the Year 1893 on the Trade of Trebizond, London, 1894, pp.1-14'den aktaran Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 1220.

<sup>125</sup> BOA., *BEO.*, 255/19103, 27 Muharrem 1311.

<sup>126</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 561/1, 8 Ağustos 1309, Lef 3.

<sup>127</sup> *MUSM.*, 27 Teşrîn-i Evvel 1893.

<sup>128</sup> *MUSM.*, 31 Teşrîn-i Evvel 1893.

<sup>129</sup> *MUSM.*, 18 Teşrîn-i Sanî 1893 ; BOA., *BEO.NGG.d.*, 571, 8 Teşrîn-i Sanî 1309.

<sup>130</sup> *MUSM.*, 25 Teşrîn-i Sanî 1893.

<sup>131</sup> BOA., *BEO.*, 318/23776, 15 Teşrîn-i Sanî 1309.

ediyordu. 28 Kasım-1 Ocak arası 112 vukuat meydana gelmiş, bunlardan 35'i ölmüştü. Koleranın hızla bulaşması ve ölü sayısının artması sebebiyle hastalık zuhur eden mahallerde araştırma yapılmış ve genelde vukuatların kent merkezine iskan edilmiş fakir göçmenler arasında görüldüğü tespit edilmişti. Bu sebeple göçmenlerin derhal merkezden uzaklaştırılarak, şehrin etrafında oluşturulacak yeni mahallelere dağıtılması kararı alınmıştı.<sup>132</sup> Ocak sonuna doğru kolera Trabzon'da sönmeye başlamıştı, fakat Ünye cihetiyle Samsun'a sirayet etmişti.<sup>133</sup> Koleranın sönmesi ile Trabzon'daki karantina uygulaması yeniden kaldırılmıştı.<sup>134</sup> Böylece XIX. yüzyıl sürecinde Trabzon'daki son kolera epidemisi de nihayete ermişti.

XX. yüzyılın başında kolera Trabzon'u yeniden ziyaret etmişti. 1900 yılının Haziran ayı sonunda şehirde kolera yeniden zuhur etmiş, fakat hastalık hafif seyrettiğinden Trabzon'a gelecek gemilere sadece yirmi dört saat süreyle karantina uygulaması getirilmişti.<sup>135</sup> Ancak hastalığın gidişatı ve sönüşü ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Aynı yıl Romanya iskelelerinde Trabzon'dan gelen gemilere karşı karantina uygulaması getirilmişti. Bu durum kumpanyaları ve tüccarları zor duruma soktuğundan Romanya'ya karantinanın kaldırılması için başvuruda bulunulmuştu.<sup>136</sup> Fakat Trabzon'da ortaya çıkacak kolera tehdidi sebebiyle Romanya karantina uygulamasına son vermemişti.

Aralık 1904'te Rusya ve Kafkasları büyük bir kolera salgını etkisi altına almıştı. Kısa sürede Batum'a kadar ulaşan salgın, Trabzon'u da tehdit ediyordu.<sup>137</sup> Batum'un bulaşık ilan edilmesi sonrası Batum'dan çıkan gemilerin doğrudan Sinop Tahaffuzhanesi'ne giderek karantinalarını orada tamamlamalarına karar verilmişti. Bu esnada Trabzon'un Batum'a yakınlığı sebebiyle Trabzon ve Pulathane'de bulunan karantinalara ek olarak Araklı'da bir karantina daha tesis edilmesi gündeme gelmişti.<sup>138</sup> Rusya'daki salgının giderek daha geniş bir alana yayılması, Sıhhiye Meclisini bu konuda önlem almaya itiyordu. Bu bağlamda Araklı'ya geçici bir karantina yapılmasına karar

<sup>132</sup> *MUSM.*, 2 Kanûn-i Evvel 1893.

<sup>133</sup> FO 526/12, pp.374-404 ; No: 1526 Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey Report of the Year 1894 on the Trade of Trebizond, London, 1895, pp.1-16'den aktaran Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 1241.

<sup>134</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 594/6, 12 Kanûn-i Sanî 1309.

<sup>135</sup> BOA., *BEO.NGG.d.* 571, 13 Haziran 1316.

<sup>136</sup> *MUSM.*, 26 Mart 1901.

<sup>137</sup> *PSCSS.*, 2 Ağustos 1904, s. 10.

<sup>138</sup> *PSCSS.*, 13 Aralık 1904, s. 7, 11-12.

verilmişti. Ayrıca Trabzon'da daha salgın görülmeden hazırlık yapılması, bir salgın durumunda kentteki belediye, askeri ve özel hekimlerin hepsinin seferber olup hastalıkla mücadele etmesi için talimat verilmişti.<sup>139</sup> Şubat 1905'e kadar şiddetini sürdüren salgın, Trabzon'u etkisi altına almadan sönmeye başlamıştı.<sup>140</sup> Yaz aylarında yeniden harekete geçen kolera Ekim sonunda Trabzon'da da görülmüştü. Sistemli bir hazırlık yapıldığından, kordon ve karantina uygulamalarına itina gösterildiğinden hafif seyreden hastalık Kasım ortasında sönmüştü.<sup>141</sup>

1905 salgınından sonra kolera Trabzon'u beş yıl boyunca ziyaret etmemişti. Haziran 1910'da Rusya'ya sirayet eden müthiş bir kolera salgını hızla Kafkasya'ya yayılmış, İran ve Anadolu sahasını tehdit etmeye başlamıştı. Bunun üzerine Kavak'tan Hopa'ya kadar Karadeniz limanlarında karantina uygulaması derhal yürürlüğe konulmuştu. Rus limanlarından gelen tüm gemilerin dezenfeksiyon ve temizlik işlemleri için Sinop ya da Kavak tahaffuzhanelerine yönlendirilmesi kararlaştırılmıştı.<sup>142</sup> 27 Haziran-3 Temmuz arasında Rusya'da 6345 kişi koleradan dolayı hayatını kaybetmişti. Temmuz başında hastalık İran'a sıçramıştı. İran'dan Erzurum'a sirayet eden kolera, 11 Temmuz'da Sürmene'de görülmüştü.<sup>143</sup> Ağustos'a kadar Rusya'da 5970 kişi daha hayatını kaybetmişti.<sup>144</sup> Nihayet bu büyük salgın 20 Temmuz'da Trabzon'da bir kişinin ölmesine sebep olacaktı. Ölen kişinin Poti'den Sürmene'ye geldiği ve oradan da Trabzon'a geçtiği tespit edilmişti.<sup>145</sup> Bu durum karantina ve kordon uygulamalarındaki zaafiyetin bir göstergesi olmalıydı. Ağustos sonuna kadar kolera Van Vilayeti'ne de yayılmıştı. Salgın ağırlaşmamasına rağmen Trabzon, Erzurum ve Van vilayetlerine İstanbul'dan on beş hekim takviye edilmişti.<sup>146</sup>

Ağustos sonunda hastalık Azak cihetine de ulaşmıştı. 30 Ağustos'ta Sivastopol'da ve 1 Eylül'de Novorossisk'de kolera görülmüştü. Aynı şekilde 31 Ağustos-1 Eylül'de Batum'da ve 2 Eylül'de Tiflis'te yeni bir kolera dalgası başlamıştı. Ağustos-Eylül arası Rusya'daki vukuat sayısı 16.206'ya ölü sayısı ise 7743'e ulaşmıştı.<sup>147</sup> Eylül'de Kefe'de de

<sup>139</sup> PSCSS., 20 Aralık 1904, s.12.

<sup>140</sup> PSCSS., 27 Aralık 1904, s.6 ; PSCSS., 7 Şubat 1905, s.20-21.

<sup>141</sup> PSCSS., 14 Kasım 1905, s.9.

<sup>142</sup> DMA., MB., 676/154, 19 Haziran 1326.

<sup>143</sup> MUSM., 26 Temmuz 1910, s.7-12.

<sup>144</sup> MUSM., 9 Ağustos 1910, s.2-4.

<sup>145</sup> Aynı mazbata, s.6.

<sup>146</sup> MUSM., 30 Ağustos 1910, s. 23 ; MUSM., 1 Eylül 1910, s. 9.

<sup>147</sup> MUSM., 6 Eylül 1910, s. 3-6.

salgın baş göstermişti. Anadolu'nun doğu sınırını da etkisi altına alan kolera aynı ay Erzurum'da tekrar görülmüş ve kırk beş kişi hayatını kaybetmişti.<sup>148</sup> 17 Eylül'de Kolera Trabzon'da siviller arasında görülmüştü. Beş hanede altı kişi hastalanmış ve bunlardan ikisi vefat etmişti. Sıhhiye Meclisi Sürmene ile Pulathane arasındaki kıyıya (Sürmene hariç, Pulathane dahil) beş gün karantina uygulaması getirmiş, bu sahile gelecek gemilerin karantinalarını Sinop ya da Manastırağzı tahaffuzhanelerinde tamamlamaları kararlaştırılmıştı. Kayıkların karantina muameleleri ise Araklı ve Kopmuş (Hopa) mevkillerinde kurulmuş olan geçici tahaffuzhanelerde gerçekleştirilecekti.<sup>149</sup> 17-19 Eylül arası Çömlekçi'de dört, Kabak (Kavak) Meydanı ve Vize Köyü'nde birer ve diğer mahallerde yedi kişi hastalanmış ve bunların sekizi ölmüştü.<sup>150</sup> Sıhhiye Meclisi hastalığın ciddileşmesi sebebiyle Erzurum üzerinden Trabzon'a getirilip buradan gemilerle nakledilen koyunların ticaretini dahi yasaklamıştı.<sup>151</sup> Trabzon-Erzurum ticaret hattı kolera sebebiyle yine zarar görmüş ve karantina ile yasaklara karşı arzuhaller gönderilmeye başlamıştı. Sıhhiye Meclisi'nde de durumun hassasiyeti üzerinde durulmuş, karantina önlemlerinin ve sıhhi tedbirlerin arttırılarak ticari faaliyetlere izin verilebileceği fikirleri öne sürülmüştü.<sup>152</sup>

Trabzon'daki koleranın sebebi olarak görülen Azak cihetinden gelen gemilere karşı Pulathane'den Sinop'a kadar karaya çıkma yasağı getirilmiş ve bu sahillerde sıkı tedbirler alınmıştı.<sup>153</sup> Rusya'da kolera olanca hızıyla sürerken Eylül ayı boyunca 3557 kişi hayatını kaybetmişti. Bu esnada Trabzon'da da kolera tüm yıkıcılığıyla devam ediyordu. 17-26 Eylül arası 114 kişi daha hastalanmış ve bunlardan 56'sı hayatını kaybetmişti.<sup>154</sup> Hastalık her geçen gün daha büyük kayıplara sebep olmaya başlamıştı. 26 Eylül-3 Ekim arası 163 vaka daha meydana gelmiş ve 98 kişi ölmüştü. Trabzon Vilayeti Umûr-ı Sıhhiye Müdürü Dr. Depino'nun salgınla ilgili kaleme aldığı rapora göre şehir kamu sağlığı yönünden oldukça kötü durumdaydı. Hastalığın önünü almak için mevcut vasıtalar yetersizdi. Üstelik mahalli idare gerekli önlemleri layıkıyla yerine getirmiyordu. Bu şartlarda hastalığın

<sup>148</sup> *MUSM.*, 12 Eylül 1910, s. 8, 15.

<sup>149</sup> *MUSM.*, 17 Eylül 1910, s. 2, 9-10.

<sup>150</sup> *MUSM.*, 20 Eylül 1910, s. 19.

<sup>151</sup> *Aynı mazbata*, s.20.

<sup>152</sup> *MUSM.*, 29 Eylül 1910, s.5-6.

<sup>153</sup> *DMA.*, *MB.*, 676/206, 11 Eylül 1326 ; *DMA.*, *MB.*, 676/213, 13 Eylül 1326 ; *DMA.*, *MB.*, 676/214, 13 Eylül 1326.

<sup>154</sup> *MUSM.*, 27 Eylül 1910, s. 6-8, 14.

günden güne yaygınlık kazanması kaçınılmazdı.<sup>155</sup> Bu rapor üzerine biri Sıhhiye Meclisi'nden diğeri ise Tıbbiye-i Mülkiye Meclisi'nden olmak üzere iki hekim Trabzon'a gitmek üzere görevlendirilmişti.<sup>156</sup>

4-10 Ekim arası 90 yeni vukuat meydana gelmiş, 40 kişi de ölmüştü. Trabzon'dan Erzurum'a gidenler için Zigana'da geçici bir tahaffuzhane mevkiî oluşturulmuştu. Zira Dr. Depino'ya göre kolera Erzurum üzerinden Trabzon'a bulaşmıştı. Erzurum, Trabzon'dan önce bulaşık ilan edilmiş, aradaki ticaret sınırlanmışsa da bu hiçbir zaman uygulanmamıştı. Ayrıca kara kaçakçılığı yoğun bir şekilde devam ediyordu. Deniz kaçakçılığı da özellikle Yomra Nahiyesi'nde yoğunluk kazanmıştı. Hastalık çoğunlukla Yomra'da kaçakçılık yapanlar arasında zuhur ediyordu. Kaçakçılarla mücadele eden askerler kolerayı Trabzon'a taşıyordu. Zira Yomra'daki askeri birlik on günden beri Trabzon'a Kavak Meydanı'nda çadırlarda yaşıyordu. Kolera büyük ihtimalle bu askerler arasından şehre sirayet etmişti. Yerel idarenin hastalığa karşı uyguladıkları tedbir "hiç" seviyesindeydi. Ayrıca ahalide hekimlere karşı bir nefret uyanmıştı. Hekimlerin hastalığı yaymak için kendilerine zehir verdiklerini düşünüyorlardı. Tehdide maruz kalan bir hekim ancak vilayetin şiddetli önlemler alması ile kurtarılabilmişti, ahaliyi sakinleştirmek için hekimin karısına herkesin önünde kolera ilacı içirmek zorunda kalınmıştı. Vilayete ait bir pülverizatör dahi bulunmadığından, karantinanın pülverizatörü kullanılmak üzere vilayete verilmişti. Kolera hapisaneye de sirayet etmiş, bu sebeple hapisane tamamen tahliye edilerek mahkumların bir kısmı Ayasofya Camii'ne bir kısmı da eski kaleye nakledilmişti. Dr. Depino'nun dikkati çektiği bir diğeri husus ise şehirde içilebilir olan suların aktığı çeşmelere su isalesini sağlayan yolların bakımsızlığıydı. Kolera su ile yayılan bir hastalık olduğundan bu durum oldukça mühimdi. Değirmendere'de bazı düzenlemelere gidilmiş olsa da yine de bunlar yetersizdi.<sup>157</sup>

Ekim ayı boyunca da Rusya'da kolera devam etmişti. Ekimin ilk on iki gününde Rusya'daki kolera telefâtı 2561 idi.<sup>158</sup> Trabzon'da da kolera etkisini azaltmadan devam ediyordu. 10-16 Ekim arası 109 vakadan 60'ı ölmüştü.<sup>159</sup> Kolerayla mücadele için alınan önlemler Dr. Depino'nun ifade ettiği gibi yetersizdi. Vilayet, bu hususta hem Sıhhiye

<sup>155</sup> *MUSM.*, 8 Teşrin-i Evvel 1910, s. 7-8.

<sup>156</sup> *Aynı mazbata*, s. 9.

<sup>157</sup> *MUSM.*, 11 Teşrin-i Evvel 1910, s. 23-25.

<sup>158</sup> *Aynı mazbata*, s. 12-13 ; *MUSM.*, 19 Teşrin-i Evvel 1910, s. 9-12.

<sup>159</sup> *Aynı mazbata*, s. 20-21.

Meclisi hem Sadaret tarafından uyarılıyor olsa da durum pek değişiklik göstermiyordu.<sup>160</sup> Özellikle Erzurum ile Trabzon arasındaki kaçakçılık büyük problemdi. Zigana'da faaliyete geçirilmesi gereken geçici tahaffuz mevkiinin oluşturulmasın da geciktirilmesi, koleranın vilayetler arası geçişini kolaylaştırıyordu.<sup>161</sup> Nitekim Ekim sonunda koleranın seyri hafiflemeye başlamış olsa da Erzurum'da zuhur eden yeni salgın, Trabzon'u olumsuz yönde etkilemişti.<sup>162</sup> 24-30 Ekim arası sadece 12 vukuat gerçekleşmiş ve 7 kişi ölmüştü. Fakat Erzurum'daki salgından sonra vukuatlarda artış yaşanmaya başlayacaktı.<sup>163</sup> 31 Ekim-12 Kasım arası kent merkezinde 53 vukuat meydana gelmiş, bunlardan 29'u ölmüştü. Ayrıca hastalık Maçka'da da görülmüştü. Burada iki vukuat meydana gelmiş ve birisi hayatını kaybetmişti.<sup>164</sup> Kolera Maçka'dan sonra Sürmene, Kelkit, Ordu ve Giresun'a da sirayet etmişti. 13 Kasım-16 Aralık arası Trabzon'da 113 kişi daha hastalanmış, 54'ü ölmüştü.<sup>165</sup> Aralık ortasından itibaren hastalık sönmeye başlamış, fakat tamamen ortadan kalkmamıştı. Son vukuat 5 Ocak 1911'de görülmüş ve yaz mevsimi gelinceye kadar kolera sönmüştü.<sup>166</sup>

Haziran 1911'de Samsun'da kolera zuhur etmesi vilayet idaresini alarma geçirmişti. Hastalığın Trabzon'a sirayet etmesinden endişe duyuluyordu.<sup>167</sup> 17 Temmuz'da şehir merkezinde bir kolera hastası tespit edilmişti. Hasta derhal tecrit edilerek müşahede altına alınmış ve kısa sürede sağlığına kavuşmuştu.<sup>168</sup> 12 Eylül'e kadar Trabzon'da başka vukuat görülmemişti. Aynı gün bir kişinin daha hasta olduğu öğrenilmişti. Sıhhiye Meclisi bir vaka daha meydana gelirse Trabzon'a geleceklere tıbbi muayene uygulaması getirilmesine karar vermişti.<sup>169</sup> 15 ve 28 Ekim tarihlerinde birer kişi daha hastalanmıştı.<sup>170</sup> Fakat bu vakaların hiçbiri salgına dönüşmemişti. 1910-1911 epidemisinin son vukuatı ise 6 Kasım'da meydana gelmişti. Kent merkezinde üç kişide kolera tespit edilmiş ve gerekli muamele yapılmıştı.<sup>171</sup> Böylece Trabzon'daki kolera epidemisi son bulmuştu.

<sup>160</sup> BOA., *DH.MKT.*, 2638/28, 11 Teşrin-i Evvel 1326.

<sup>161</sup> *MUSM.*, 20 Teşrin-i Evvel 1910, s. 12-13.

<sup>162</sup> *Hekim*, Nu: 17, 1 Teşrin-i Evvel 1326'dan aktaran *Anadolunun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, s. 249.

<sup>163</sup> *MUSM.*, 1 Teşrin-i Sanî 1910, s. 26 ; *MUSM.*, 8 Teşrin-i Sanî 1910, s. 20.

<sup>164</sup> *Aynı mazbata*, s. 21 ; *MUSM.*, 15 Teşrin-i Sanî 1910, s. 26.

<sup>165</sup> *MUSM.*, 22 Teşrin-i Sanî 1910, s. 17 ; *MUSM.*, 29 Teşrin-i Sanî 1910, s. 15. ; *MUSM.*, 15 Kanûn-i Evvel 1910, s. 11 ; *MUSM.*, 20 Kanûn-i Evvel 1910, s. 9-10.

<sup>166</sup> *MUSM.*, 10 Kanûn-i Sanî 1911, s. 6.

<sup>167</sup> *MUSM.*, 13 Haziran 1911, s. 23.

<sup>168</sup> *MUSM.*, 18 Temmuz 1911, s. 13 ; *MUSM.*, 1 Ağustos 1911, s. 27.

<sup>169</sup> *MUSM.*, 12 Eylül 1911, s. 34.

<sup>170</sup> *MUSM.*, 17 Teşrin-i Evvel 1911, s. 10 ; *MUSM.*, 31 Teşrin-i Evvel 1911, s. 15.

<sup>171</sup> *MUSM.*, 21 Teşrin-i Sanî 1911, s. 40.

1912 Aralığında Balkan Harbi'nden dönen askerler arasında kolera vukuatı ortaya çıkmış ve 1913 Ocağına kadar sürmüştü. Karantina ofisinin raporuna göre toplam 24 vaka meydana gelmişti ve bunlardan sadece biri kentteki sivillerdendi. Hastalardan 17'si uygun tedavi görmemeleri ve açlık-bakımsızlık gibi kötü fiziksel koşullar sebebiyle ölmüştü.<sup>172</sup> İncelediğimiz dönemde Trabzon'da görülen son kolera vakası ise 27 Kasım 1913'te meydana gelmişti. Hastalık hafif seyrettiğinden Trabzon limanına gelecek yolcular için sadece tıbbi muayene koşulu getirilmişti. Hastalık 21 Aralık'tan itibaren tamamen ortadan kalktığından 30 Aralık'ta tıbbi muayene uygulamasına da son verilecekti.<sup>173</sup>

### 2.3. Askeri Birliklerde Görülen Vukuatlar

Bu alt başlık çerçevesinde Sinop, Samsun ve Trabzon'da bulunan askeri birlikler dahilinde zuhur eden kolera salgınları ele alınacaktır. Askeri birlikler, insan hareketliliğinin yoğun bir şekilde yaşanması ve askerlerin koğuşlarda ya da çadırlarda sıkışık bir halde kalması gibi sebeplerle koleranın ortaya çıkması için oldukça uygun bir ortam oluşturuyordu. Özellikle su sıkıntısı çekilen bölgelerde temizlik ve hijyen uygulamalarının gereği gibi yerine getirilmemesi hastalıkların yayılmasına yardımcı oluyordu. Ayrıca birliklere çeşitli yerlerden asker sevkiyatı esnasında karantinanın layıkıyla uygulanmadığı durumlarda hastalık birliğe kolayca girebiliyor ve yayılma gösterebiliyordu. Zira koğuş ya da çadırlarda toplu halde kalan ve sürekli yakın temas halinde bulunan bu ortamda kolera mikrobu kendine yeni bir konak bulması oldukça kolaydı.

Sinop ve Samsun'da askeri birlikler arasında meydana gelen salgınlar Trabzon'a göre daha az olmakla birlikte, seyrek aralıklarla da olsa meydana gelmişti. Sinop, Samsun ve Trabzon'da askeri birlikler arasındaki salgınlar ağırlıklı olarak 1893, 1910 ve 1911 yıllarında görülmüştü. Sinop ve Samsun'da askeri birlikler şehirdeki kaleler dahilinde bulunuyordu. Trabzon'da ise bir askeri kışla mevcuttu. Her üç şehirde de askeri birlikler şehrin merkezinde konumlanmıştı. Bu sebeple birlikte ortaya çıkan bir salgın şehir halkını, şehirde çıkan bir salgın askerleri etkileyebiliyordu.

<sup>172</sup> No: 5313 Annual Series, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey Report of the Year 1913 on the Trade and Commerce of Trebizond Vilayet, London, 1914, pp.1-17 'den aktaran, Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 1616.

<sup>173</sup> *MUSM.*, 30 Kanûn-i Evvel 1913, s. 6.



Sinop'ta kalede bulunan topçu birliğinde görülen ilk salgın 1893 Kasımında gerçekleşti. 18 Kasım gecesi askerlerden birisi aniden hastalanmış ve derhal Tophane dahilindeki askeri hastaneye sevk edilmişti. Hasta aynı anda hastane, belediye ve tahaffuzhaneden gelen hekimler tarafından muayene edilmiş ve kolera belirtileri gösterdiği tespit edilmişti. Neticede hasta on iki saat içinde vefat etmişti. Vefatın akabinde hastanın koleraya yakalanarak ölmesi sebebiyle Tophane Hastanesi dezenfeksiyona tabi tutulmuştu.<sup>174</sup> Ertesi gün şehirde de iki kolera vukuatı görülmesi endişelere yol açmış, bunun üzerine Tophane'nin tamamı, içinde bulunan askerler ve onların eşyalarıyla birlikte tebhirat uygulanmıştı.<sup>175</sup>

29 Kasım'da yine kaledeki topçu neferlerinden biri aniden hastalanarak hastaneye kaldırılmış, ifrazatından alınan nünuneler tahaffuzhane laboratuvarında incelenmiş, neticede kolera olduğu anlaşılmıştı. Aynı gün birlikte iki askerin daha hastalanması üzerine kalede yeniden dezenfeksiyon işlemleri yapılmıştı.<sup>176</sup> Hastanedeki üç asker ise tedavileri boyunca tecrit edilmişti. Hastalanan üç askere bir askerin daha eklenmesiyle birlikte Tophane Hastanesi'nde kolera ile mücadele konusunda yetkin personelin bulunmadığına kanaat getirilerek, bundan sonra şehirde ve askeri birlik dahilinde zuhur eden kolera vakalarının tahaffuzhaneye nakledilmesi kararı alınmıştı.<sup>177</sup>

Sinop'taki askeri birlikte incelediğimiz tarih aralığında başka kolera vakası görülmemiş olmakla birlikte, Dünya Savaşı arifesinde kentteki askeri hareketliliğin yoğunlaşmasından tedirgin olan mutasarrıf, Sıhhiye Meclisi'nden kalenin ve askeri birliklerin detaylı bir dezenfeksiyon işlemine tabi tutulmasını talep etmişti. Meclis bu kararın şehirdeki karantina idaresine ait olduğunu, bu sebeple onlara başvurulması gerektiğini ifade etmişti.<sup>178</sup>

Samsun'da kalede bulunan askeri birlik arasında görülen ilk salgın tıpkı Sinop'ta olduğu gibi 1893 yılında yaşanmıştı. Fakat bu salgın Samsun'da zuhur etmemiş, askeri hareketlilik sebebiyle Samsun'a taşınmıştı. İstanbul'dan Samsun'a sevk edilecek bir askeri birlik vapurda iken iki asker koleraya tutulmuş ve biri hemen ölmüştü. Diğer askerin

<sup>174</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 562/32, 8 Teşrin-i Sanî 1309, Lef 10 ; *Aynı belge*, 9 Teşrin-i Sanî 1309, Lef 12.

<sup>175</sup> BOA., *BEO.AYN.d.*1690, 9 Teşrin-i Sanî 1309, vr.437a ; BOA., *A.MKT.MHM.*, 562/32, 10 Teşrin-i Sanî 1309, Lef 11.

<sup>176</sup> *MUSM.*, 29 Teşrin-i Sanî 1910, s. 13.

<sup>177</sup> *Aynı mazbata*, s.14.

<sup>178</sup> *Administration Sanitaire de l'Empire Ottoman, Procès-Verbaux des Séances Tenues par le Conseil Supérieur de Santé du 7 Avril au 30 Juin 1914*, Constantinople: Ahmet İhsan & Cie., 1914, s. 44.

hastalığı da hızlı seyrediyordu. Bu durumda vapur derhal Sinop Tahaffuzhanesi'ne yanaşmış ve karantina altına alınmıştı. Fakat vapurun Sinop'ta kaldığı müddet hastalığın yeniden zuhur edip etmeyeceğini gözlemleyecek kadar yeterli değildi. Vapur sadece üç gün karantina bekletilmiş ve Samsun'a gönderilmişti. Nitekim askerler Samsun'a çıktıklarında aralarında kolera vakaları zuhur edecekti. Bunun üzerine birlik derhal karantina altına alınmış ve dezenfeksiyon işlemlerine başlanmıştı. Tedbir olarak Samsun limanındaki ticaret de durdurulmuştu. Bu uygulama şehrin sıhhi durumu düzelene kadar devam ettirilmişti.<sup>179</sup>

1893'de zafiyet üzerine ortaya çıkan vakalardan sonra Samsun'da askeri birlikler dahilinde uzun süre kolera görülmemişti. 1911 yılında Samsun'da görülen büyük salgın sırasında askeri birlikte ikinci salgın vakası zuhur edecekti. 19 Mayıs'ta yine İstanbul'dan gelen askerler arasında şüpheli hastalar görülmüştü. 27 Mayıs'ta bunlara yenileri eklenmişti fakat birlik dahilinde hastalık kontrol altına alınmış gibi görünüyordu.<sup>180</sup> Ancak hastalığın kuluçka süresinde olduğu, birliğin vapurla Samsun'dan ayrılması ile anlaşılacaktı. 14 Haziran'da hareket eden 44 kişilik askeri birlik, içindeki şüpheli hastalar sebebiyle Sinop Tahaffuzhanesi'ne yönlendirilmişti. Tahaffuzhaneye çıkan askerler arasında dört kişi ağır şekilde hastalanmıştı ve kolera belirtileri gösteriyorlardı. Bu askerlerden ikisi kısa sürede hayatını kaybetmişti. Diğer askerler muayene edilmiş ve uzun süre bekletilmeleri istenmediği için vapur dezenfekte edildikten sonra sağlıklı görülen askerler tahaffuzhaneden ayrılmış, hasta olan iki askerin ise tedavilerine devam edilmişti.<sup>181</sup>

Trabzon'da da askeri birlik dahilinde ilk kolera vukuatı 1893'te görülmüştü. 18 Ekim'de biri daha önce Sürmene'den, diğeri de Rize'den gelen iki asker koleraya tutulmuştu. İkisinin hastalığı arasında on iki saat bulunuyordu. Askerler acilen askeri hastaneye yatırılmış ve tecrit edilmişlerdi. Hastaların sağlık durumları iyileşme gösteriyordu. Bu vakalardan iki gün sonra iki asker daha hastalanmıştı. Fakat bunların da hastalıkları hafif seyrediyordu. Ne askerler arasında ne de şehirde hiçbir ölüm vakası meydana gelmemişti.<sup>182</sup> Aynı günlerde vilayetin kazalarından asker toplanması gündemdeydi ve birliğe yeni getirilen bu askerler arasında da kolera zuhur etmişti. Fakat

<sup>179</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 562/14, 13 Teşrin-i Evvel 1309, Lef 7.

<sup>180</sup> *MUSM.*, 1 Haziran 1911, s. 3 ; *MSUM.*, 5 Haziran 1911, s. 13.

<sup>181</sup> *MUSM.*, 20 Haziran 1911, s. 13.

<sup>182</sup> *MUSM.*, 21 Teşrin-i Evvel 1893

hastalık kısa sürede kontrol altına alınmıştı.<sup>183</sup> Kasım ayının sonunda Trabzon'da zuhur eden şiddetli salgın, askeri birliği de etkilemişti. 1 Aralık'ta birlikte dört askerin hasta olduğu gözlemlenmişti. Alınan önlemler sayesinde hastalık birlik dahilinde yayılım göstermemişti.<sup>184</sup>

Trabzon'da askerler arasındaki ikinci salgın Ekim 1910'da meydana gelmişti. Yomra'da kaçakçılıkla mücadele eden askerler, vazifeleri sırasında kolera mikrobu almışlardı. Şehre gelen ve Kabak Meydanı'nda çadırlarda kalan bu askerler kısa sürede hastalanmışlardı. Derhal tecrit edilen bu grubun aynı dönemde Trabzon'da zuhur eden kolera salgınının tetikleyicisi olduğu yönünde düşünceler dahi ortaya atılmıştı.<sup>185</sup> Fakat bu durumun hakikati yansıtmayı yansıtmadığı konusunda bir tespit bulunulamamıştı.

12 Eylül 1911'de Trabzon karantinahanesinin hemen yanında bulunan Güzelsaray isimli mahaldeki askeri kışlada bir asker koleraya tutulmuş ve kısa sürede hayatını kaybetmişti. Hastalık birlik dahilinde yayılmadan kontrol altına alınmıştı.<sup>186</sup>

Balkan Savaşı esnasında şehirdeki askeri hareketliliğin artması neticesinde kolera vakaları da sıklaşmaya başlamıştı. 8 Aralık 1912'de İstanbul'dan Trabzon'a Selamet Vapuru ile gelen askerlerden birisinin hastalanması üzerine hasta tecrit edilmiş ve birlik karantina altına alınmıştı. Hastanın durumu ağırdı ve ertesi gün vefat etmişti. Özellikle hastalığın kente sirayet etmemesi için sıkı tedbirler alınıyordu.<sup>187</sup> Birkaç hafta sonra benzer bir vaka daha yaşanmıştı. Bu defa İstanbul'dan Gülcemal Vapuru ile gelen askerlerden birisi koleraya tutulmuş ve Güzelsaray kalesindeki hastanede tecrit edilmişti. Hastalığın seyri hızlı ilerliyordu ve hasta ertesi gün hayatını kaybetmişti. Bir hafta sonra On Temmuz Vapuru ile İstanbul'dan gelen başka bir kafilenden bir asker daha ağır bir şekilde hastalanmış ve hususi bir barakada tecrit edilmişti.<sup>188</sup> Askeri hareketlilik sebebiyle birlikte meydana gelen bu tek tük vakalar Ocak ayında da devam edecekti.<sup>189</sup>

<sup>183</sup> BOA., *BEO.*, 298/22290, 10 Teşrin-i Evvel 1309.

<sup>184</sup> *MUSM.*, 2 Kanûn-i Evvel 1893

<sup>185</sup> *MUSM.*, 11 Teşrin-i Evvel 1910, s. 25

<sup>186</sup> *MUSM.*, 12 Eylül 1911, s. 33 ; *MUSM.*, 3 Teşrin-i Evvel 1911, s. 53-54.

<sup>187</sup> *MUSM.*, 10 Kanûn-i Evvel 1912, s. 10 ; *MUSM.*, 17 Kanûn-i Evvel 1912, s. 10.

<sup>188</sup> *MUSM.*, 28 Kanûn-i Evvel 1912, s. 7.

<sup>189</sup> No: 5313 Annual Series, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey Report of the Year 1913 on the Trade and Commerce of Trebizond Vilayet, London, 1914, pp.1-17' den aktaran Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 1616.

Kasım-Aralık 1913 arasında Trabzon'daki askerler dahilinde yoğun şekilde hastalık görülmüştü. Bunlardan ilki Kabak Meydanı'nda şehri muhafaza için bulunan askerler arasında görülen salgındı. Hastalıktan şüphe edilince askerler derhal tecrit edilmiş ve hastalığın şehre yayılması engellenmişti.<sup>190</sup> Askeri hastanede tedavi edilen koleralı askerlere bakan bir hasta bakıcı da koleraya tutulmuştu.<sup>191</sup> Bu durum hastanede koleralı hastalara bakan hastabakıcı, hemşire veya doktor gibi personelin koleralı hasta bakımı protokolüne uymadığının bir göstergesiydi. Elbette bu durum hasta bakıcının bireysel ihmali sonucunda da ortaya çıkmış olabileceği gibi neticede sağlık personelinden bir kişinin vefatına neden olmuştu.

Aralık 1913'te İstanbul'dan Trabzon'a sevk edilen jandarmalar arasında, henüz Gülcemal Vapuru ile İstanbul'dan yola çıkmışken üç asker koleraya tutulmuş ve biri ölmüştü. Birlik Trabzon'a indiğinde hasta olan iki asker hastaneye sevk edilmiş, diğer askerler ise Değirmendere'ye yerleştirilerek burada kordon altına alınmıştı. Hastanedeki askerler birer gün arayla hayatlarını kaybetmişti.<sup>192</sup> Ertesi gün kordondaki jandarmalar arasında iki asker daha hastalanmış, ayrıca kordona yakın bir mahalde inşa edilen nizamiye kışlasının askerlerinden birisi de hastalanmıştı. Bir gün sonra iki jandarmanın daha hastalanmasıyla birlikte şehirde kolera vukuatı görülmemesine rağmen Trabzon'dan çıkacak gemilere ilk uğrayacakları Osmanlı limanında tıbbi muayene uygulanmasına karar verilmişti.<sup>193</sup> Birkaç gün sonra dört hastadan biri vefat etmiş ve başka bir asker daha hastalanmıştı.<sup>194</sup> Bundan sonra jandarmalar arasında başka vukuat görülmediği gibi hasta olanlar da iyileşmişti.

#### **2.4. Karantina Mahalleri ve Sinop Tahaffuzhanesi'nde Görülen Vukuatlar**

Karantina mahallerinde görülen salgınlar kirlilik, altyapı eksikliği ve benzeri durumlar sebebiyle ortaya çıkmadığından çoğu zaman kent merkezindeki salgınlardan ayrı zuhur ediyordu. Karantina mahallerinde salgınların ortaya çıkmasının temel sebebi, büyük kolera salgınları sırasında karantinahanelere ve tahaffuzhanelere yolcu yığılması ve hastalığın taşıyıcısı olan fakat semptom göstermeyen bireylerle sağlıklı bireylerin bir arada

<sup>190</sup> *MUSM.*, 4 Teşrin-i Sanî 1913, s. 5.

<sup>191</sup> *MUSM.*, 18 Teşrin-i Sanî 1913, s. 7-8.

<sup>192</sup> *MUSM.*, 16 Kanûn-i Evvel 1913, s.14-15.

<sup>193</sup> *MUSM.*, 19 Kanûn-i Evvel 1913, s.4-5.

<sup>194</sup> *MUSM.*, 23 Kanûn-i Evvel 1913, s.4.

tutulmasıydı. Ayrıca gemilerde meydana gelen küçük veya büyük vukuatlar neticesinde gemiler karantinahanelerde veya tahaffuzhanelerde muayene yahut dezenfeksiyon ve gözetim süresini tamamladıklarından buralara hastalığı bulaştırabiliyorlardı. Elbette bu tür mahallerde hastalığın bireyden bireye geçmesi, tesisin veya personelin yetersizliğiyle veya mevcut personelin görevlerini layığıyla yerine getirmemesi durumlarıyla ile ilişkilendirmek de yanlış olmayacaktır.

Çalışmanın üçüncü bölümünde Sinop, Samsun ve Trabzon karantinahanelerinin kurumsal yapısı ve işleyişleri ile ilgili detaylı bilgi verileceğinden bu alt başlık dahilinde sadece karantinahanelerde görülen kolera vukuatları ele alınacak, karantina yapılarının işleyişi üzerinde durulmayacaktır. Ayrıca Sinop'ta 1892 senesine kadar sadece karantinahane bulunmakla birlikte, 1892 Ağustosundan itibaren tahaffuzhane de teşkil edilmişti. Bu sebeple Ağustos 1892'den sonra Sinop Karantinahanesi'ne yanaşan gemilerde herhangi bir şüpheli durum veya hastalık görüldüğünde doğrudan tahaffuzhaneye yönlendirilmeye başlamıştı. Bundan dolayı Sinop Karantinahanesi'nde kolera görülüyor, vukuatlar tahaffuzhanede meydana geliyordu. Bu sebeple bu alt başlıkta Sinop Tahaffuzhanesi'nde meydana gelen kolera vukuatlarına da değinilecektir.

Sinop Tahaffuzhanesi'nde görülen ilk kolera vakası henüz tahaffuzhanenin yeni kurulduğu günlere tekabül ediyordu.<sup>195</sup> Temmuz 1892'de gerçekleşen bu olay esnasında Karadeniz'in neredeyse tüm sahilleri kolera ile boğuştuğundan, bulaşık gemi trafiği oldukça yoğundu. 24 Temmuz'da Sinop Tahaffuzhanesi'ne yanaşan Paris isimli vapurun yolcuları arasında tahaffuzhanede kolera zuhur etmişti. Bu sebeple Sıhhiye Meclisi'nce Paris Vapuru yolcularının on beş gün karantina bekletilmelerine karar verilmişti.<sup>196</sup>

Tahaffuzhanedeki ikinci vukuat 1893 yaz aylarında İran, Rusya, Anadolu, Balkanlar ve Avrupa'yı derinden etkileyen kolera salgını esnasında yaşanmıştı. Romanya'da salgının yıkıcılığından kaçmaya çalışan halk iskelelerden bindikleri gemilerle Anadolu kıyılarına firar etmeye çalışıyorlardı. Bu tarihlerde Romanya'dan yolcu taşınması yasaklanmamış olduğundan yolcular özellikle Gürcü kumpanyasının vapurları ile Anadolu'ya geliyordu. Ağustos 1893'te Gürcü kumpanyasına ait Masaliya ve Trabzon vapurları ile Osmanlı bandıralı bir geminin taşıdığı yolcular arasında koleradan vefatlar

<sup>195</sup> Tahaffuzhanenin inşaatı Ağustos ayında tamamlanmış olmasına rağmen ilk barakaların ve dezenfeksiyon salonunun inşaa edilmesi ile yolcu kabulüne başlanmıştı.

<sup>196</sup> BOA., *Y.A.HUS.*, 265/22, 12 Eylül 1308, Lef 1.

meydana geldiğinden, bu üç gemi derhal Sinop Tahaffuzhanesi'ne çektirilmişti. Tahaffuzhaneye sevk edilen yolcular arasında toplam otuz bir kişi hastaydı ve derhal hastalar tecrit edilerek tedavi edilmeye başlanmıştı. Sağlıklı görünen fakat taşıyıcı olma riski bulunan diğer yolcular ise dezenfeksiyon işlemlerine tabi tutulmak üzere etüv dairesine sevk edilmişlerdi.<sup>197</sup> Toplam on beş gün karantinada bekletilen yolcular, gemileri temizlendikten sonra aralarında kolera görülmemesi sebebiyle tahaffuzhaneden ayrılmaya hazırlardı. Fakat Sıhhiye Meclisi bu yolcular için yirmi dört saat daha ihtiyat karantinası uygulanmasını istemişti. Böylece karantina müddetleri on altı gün olmuştu. Ayrıca pratikalarını alıp Sinop'tan ayrıldıktan sonra Kavak Tahaffuzhanesi'nde tıbbi muayeneden geçmelerine de karar verilmişti.<sup>198</sup>

Kasım 1893'te karantina müddetini tamamlayan Şeref Vapuru tahaffuzhaneden ayrılır ayrılmaz dahilinde iki kolera vakası zuhur etmişti. Hastalardan birisi ölmüş ve cesedi denize atılmıştı. Vapur derhal Klazomen Tahaffuzhanesi'ne yönlendirilmişti. Aynı tarihlerde tahaffuzhaneye delen Diana isimli başka bir vapurun yolcuları arasında da karantina esnasında kolera görülmüştü.<sup>199</sup> Şeref Vapuru'nda yaşanan durum akıllara şu soruları getiriyordu: Sinop Tahaffuzhanesi karantina uygulamalarında başarısız mıydı? Yoksa kolera hastalığının kuluçka süresi bireyden bireye değişkenlik gösterebiliyor muydu? Elbette her iki sorunun cevabını da bu durumla ilişkilendirmek mümkündür. Zira gerçekten tahaffuzhanede dezenfeksiyon uygulamaları gereği gibi yapılmamış olabilirdi. Fakat ikinci soruya aranacak cevaplar daha gerçekçi sonuçlar doğuracaktı. Kolera hastalığı bünyeden bünyeye farklı kuluçka süreleri gösterebiliyor, özellikle düzenli beslenme imkanı olmayan düşük gelirli bireyleri daha çabuk hasta edebiliyordu. İyi beslenen ve sağlığına dikkat eden orta ve üst gelir gruplarının hastalığa yakalanma riski diğerlerine göre düşük olmakla birlikte, bünye uygun bir tedavi ile iyileşmeye daha müsaitti. Ayrıca bu gruplarda hastalığın kuluçka süresi de düzensiz beslenen ve zayıf bünyelere nazaran daha uzun sürüyordu. Kolera vibriyonunun kuluçka süresindeki bu değişkenlik, karantinanın koleraya karşı gerçekten işe yarayıp yaramadığı sorularını da gündeme getirebilirdi.<sup>200</sup>

<sup>197</sup> BOA., *Y.A.HUS.*, 279/21, 6 Ağustos 1309, Lef 1.

<sup>198</sup> BOA., *BEO.*, 264/19735, 11 Ağustos 1309.

<sup>199</sup> *MUSM.*, 18 Teşrin-i Sanî 1893 ; BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 17 Teşrin-i Sanî 1309, vr.443a.

<sup>200</sup> Benzer bir örnek Kasım 1910'da gerçekleşecektir. Sinop Tahaffuzhanesi'nde karantina müddetini tamamladıktan sonra İstanbul'a doğru yola çıkan hayvan yüklü Seyyar isimli vapurun mürettebatı arasında kolera zuhur etmişti. Bunun üzerine vapurun tekrar Sinop'a dönmesi emredilmiş olsa da kaptanın arzualı ile

Sinop Tahaffuzhanesinde gündemi en çok meşgul eden durumlardan birisi de hacı taşıyan vapurların karantina sürelerini doldururken yolcular dahilinde meydana gelen kolera salgınları idi. Gregory Mörck, Odessa, Nibernais, Çar ve Çariçe vapurlarında zuhur eden kolera vukuatları çalışmanın birinci bölümünde ele alındığından burada aynı konu tekrar işlenmemiştir.<sup>201</sup>

1910-1913 arası Rusya'da zuhur eden ve Karadeniz kıyılarını etkileyen büyük salgınlar döneminde tahaffuzhanede de pek çok kolera vakası meydana gelmişti. Yaz ayları başlarken ortaya çıkıp, kış aylarında sönen salgınlar 1910-1913 arası devam etmişti. Bunlardan ilki Temmuz 1910'da Alman bandıralı Akabe Vapuru yolcuları arasında görülmüştü. Hastalar tahaffuzhaneye sevk edildiklerinde şüpheli olarak addedilmişlerdi. Zira koleranın bütün emarelerini göstermiyorlardı. Yapılan bakteriyoloji muayenesi neticesinde hastalığın kolera olduğu tespit edilmişti.<sup>202</sup> Yine aynı ayın son günlerinde Sohum'dan gelen Rus bandıralı Sohum isimli vapurda aynı şekilde yolculardan birinde şüpheli hastalık teşhis edilmiş, tetkikler neticesinde hastalığın kolera olduğu anlaşılmıştı.<sup>203</sup> Tahaffuzhanenin kolera hastanesinde tecrit edilen hasta dört gün sonra vefat etmişti. Her iki vapur da beşer gün karantina bekletilmiş, yolculardan başka kimsenin hasta olmaması üzerine pratikaları verilerek tahaffuzhaneden gönderilmişti.

Ekim ayı sonlarında asker taşıyan Bokonya ve On Temmuz isimli vapurlarda askerler arasında kolera görülmesi üzerine her ikisi de karantinalarını tamamlamak üzere Sinop'a yönlendirilmişti. On Temmuz'daki askerlerden ikisi hastalanmış ve ertesi sabah ikisi de ölmüştü. Bokonya'dan çıkarılan hasta askerlerin de tamamı vefat etmişti (sayısı belirtilmemiş). Asker taşıyan gemiler Harbiye Nezareti'nin isteği üzerine karantinada uzun süre bekletilmediğinden her iki vapur da sadece beş gün karantinada tutulmuştu. Pratikasını alıp yoluna devam eden On Temmuz vapurunda henüz Sinop'tan ayrılmışken yirmi altı yeni vaka zuhur etmiş ve bunların bir kısmı hayatını kaybetmişti.<sup>204</sup> Bu örneği de

---

karantinanın Manastırağzı Tahaffuzhanesi'nde tamamlanması teklif edilmiş, Sıhhiye Meclisi bu tekifi kabul etmiştir. *MUSM.*, 22 Teşrin-i Sanî 1910, s.15.

<sup>201</sup> *PSCSS.*, 29 Kasım 1907 tarihli olağanüstü toplantı ; *PSCSS.*, 3 Aralık 1907, s. 22-23 ; *PSCSS.*, 10 Aralık 1907, s. 15-16, 18 ; *PSCSS.*, 14 Aralık 1907, s. 9-10 ; *PSCSS.*, 17 Aralık 1907, s. 9 ; *MUSM.*, 3 Teşrin-i Sanî 1910, s. 16-17 ; *MUSM.*, 8 Teşrin-i Sanî 1910, s. 12.

<sup>202</sup> *MUSM.*, 19 Temmuz 1910, s. 7.

<sup>203</sup> *BOA.*, *Dâhiliye Nezâreti Muhaberat-ı Umûmiye İdâresi Evrâkı (DH.MUİ.)*, 117/12, 15 Temmuz 1326, Lef 2 ; *MUSM.*, 6 Ağustos 1910, s. 8.

<sup>204</sup> *MUSM.*, 29 Teşrin-i Sanî 1910, s.14.

tıpkı daha önce Şeref Vapuru'nda görüldüğü gibi hastalığın kuluçka süresi ile ilişkilendirmek mümkündür.

Haziran 1911'de Çapar isimli bir yelkenli gemi karantina uygulaması için tahaffuzhanede beklerken yolcuları arasında kolera zuhur etmişti.<sup>205</sup> Ağustos ayının sonlarından itibaren koleralı vapur vukuatlarında bir artış yaşanmıştı. 24 Ağustos'ta dört yüze yakın yolcusu ile İnebolu iskelesinden şüpheli patente ile Sinop Tahaffuzhanesi'ne sevk edilen Hilal Vapuru'ndaki bir cenaze ve üç şüpheli hasta tahaffuzhaneye alınmıştı. Diğer yolcular derhal dezenfeksiyon dairesine gönderilmiş, bu esnada vapur da tebhir edilmişti.<sup>206</sup> Takip eden günlerde yine İnebolu iskelesinden gelen Gülcemal Vapuru'nda da şüpheli yolcular görülmüş ve bu yolcular tahaffuzhaneye çıkarıldıktan birkaç saat sonra hastalanmışlardı. Bu esnada hasta yolcuları tahaffuzhanede bırakılan ve tebhir edilen Hilal Vapuru'na pratika verilmişti.<sup>207</sup> Bu süreçte tahaffuzhanede karantina bekletilen askerler arasında yeni vakalar görülmüş, eski vakalardan da ölümler meydana gelmişti. Tahaffuzhaneye yanaşan Giresun Vapuru'ndaki askerlerden birisi koleraya yakalanmış ve ertesi gün ölmüştü. Aynı gün vapurdaki askerlerden birisi daha hastalanmıştı.<sup>208</sup>

Tahaffuzhanenin yoğunluğu ve asker taşıyan gemilerin bekletilmesinin istenmemesi sebebiyle, hasta askerler tahaffuzhanede bırakılıyor, sağlıklı görünen askerler muayene ediliyor, gemi dezenfekte edildikten sonra en kısa sürede pratikası verilerek tahaffuzhaneden gönderiliyordu. Bu durum askerler arasında ulaştıkları yerde kolera zuhur etmesine sebebiyet verebilmekteydi. 11 Eylül'de tahaffuzhanede bulunan Halep Vapuru'na 412 asker ile birlikte pratika verilmiş, bu vapurla gelen 42 asker ise tahaffuzhanede bırakılmıştı. Aynı gün tahaffuzhaneye gelen Akdeniz Vapuru'nda bir vefat ve iki kolera vakası meydana gelmişti.<sup>209</sup> Ertesi gün 683 askerle gelen Necat ile 1040 askerle gelen Mekke vapurlarına, Necat'tan 83, Mekke'den 172 asker tahaffuzhanede bırakılmak üzere pratika verilmişti. Bu esnada tahaffuzhane dolu olduğundan On Temmuz ve Osmaniye vapurları tebhir işlemleri için sıraya girmişti. Özellikle On Temmuz Vapuru'nda şüpheli vakalar olduğu bilinmesine rağmen sırada bekletilmesi, hastalığın ilerlemesine sebep olacaktı. Birkaç gün önce gelen Akdeniz Vapuru yolcularından biri daha hastalanmıştı.

<sup>205</sup> *MUSM*, 27 Haziran 1911, s. 21.

<sup>206</sup> *MUSM*, 29 Ağustos 1911, s. 10.

<sup>207</sup> *MUSM*, 5 Eylül 1911, s. 14.

<sup>208</sup> *MUSM*, 12 Eylül 1911, s. 24.

<sup>209</sup> *MUSM*, 19 Eylül 1911, s. 10.



Halep Vapuru'ndan kalan askerlerden 22'si Siper Vapuru ile gönderilmiş, aynı gün gelen Polona Vapuru'na temiz pratika verilmişti. Tebhîr sırası gelen On Temmuz'dan çıkarılan hastalardan birisi koleraya yakalanmıştı.<sup>210</sup>

Tahaffuzhanede bekleyen Akdeniz Vapuru'nun 53 kişilik bir kafilesi tekrar karantina beklemek üzere Sinop'ta bırakılarak vapura pratika verilmişti. Yeni bir seferle gelen Hilal Vapuru 150 yolcusu ile tahaffuzhaneye yanaşmış, vapurdan bir cenaze çıkarılmıştı. Beş gün karantina bekletilen vapura daha önce tahaffuzhanede kalan bazı yolcular ve askerlerle birlikte pratika verilmişti. Ertesi gün tahaffuzhaneye gelen ve 550 asker taşıyan Konya Vapuru'nda bir şüpheli tespit edilmiş, yapılan tetkikler neticesinde şüphelinin koleralı olduğu anlaşılmıştı.<sup>211</sup>

1912 Ekiminden itibaren bir süre Sinop Tahaffuzhanesi'nde Bosna'dan gelen Boşnak göçmenler arasındaki kolera vakaları gündeme gelecekti. I. Balkan Savaşı'nın hazırlıklarının yapıldığı süreçte Boşnakların Sırlardan gördükleri baskılar sebebiyle kitlesel olarak Makedonya ve Anadolu sahasına göç ettikleri bu dönemde, bir kısım göçmen/firari deniz yolu ile Anadolu'ya gelmişti.<sup>212</sup> 22 Ekim'de On Temmuz Vapuru ile tahaffuzhaneye gelen göçmenler arasında koleralılar bulunuyordu. Tahaffuzhaneye geldikleri gün göçmenlerden ikisi ölmüştü. İki gün sonra iki hasta daha hayatını kaybetmiş, fakat bu süre içinde yeni vukuat meydana gelmemişti. Beş gün karantina bekletilen vapur, pratika verilerek tahaffuzhaneden gönderilmişti.<sup>213</sup> Fakat son muayenede şüpheli görülen ve gaitalarında kolera vibriyonu tespit edilen yirmi göçmen tahaffuzhanede alıkonulmuştu.<sup>214</sup> Bir sene sonra bu defa Balkan Savaşı sonrası sürgüne uğrayan Boşnaklar Anadolu'ya göç etmeye başlamıştı. 10 Ekim 1913'te İngiliz kumpanyasına ait Şefil (Sheffield) Vapuru Sinop'a gelmiş, dahilindeki göçmenler arasında yolda bir kişinin öldüğü ve dört kişinin de hastalandığı görülmüştü. Ancak vapur hekiminin raporuna göre hastalardan ikisi çiçek, biri soğuk algınlığı ya da deniz tutması gibi basit bir rahatsızlıktan (emrâz-ı â' diye) muzdaripti. Diğer hasta ise kolera emareleri gösteriyordu. Tahaffuzhanede yapılan tahliller neticesinde hastanın koleralı olduğu kesinleşmişti. Hasta birkaç gün içinde

<sup>210</sup> Aynı mazbata, s. 11-12.

<sup>211</sup> MUSM., 3 Teşrin-i Evvel 1911, s. 13-14.

<sup>212</sup> Boşnak göçleri ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Tufan Gündüz, *Alahimanet Bosna, Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012 ; Fahriye Emgili, *Yeniden Kurulan Hayatlar, Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayını, 2012 ; Amra Dedeić Kırbaç, "Boşnakların Türkiye'ye Göçleri", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 35, 2013, ss. 1-19.

<sup>213</sup> MUSM., 28 Teşrin-i Sanî 1912, s. 7.

<sup>214</sup> MUSM., 3 Kanûn-i Evvel 1912, s.12.

iyileşmiş, diğer yolcular arasında da kolera görülmemişti. Fakat hastanın iyileşmesinden bir gün sonra Şefild Vapuru yolcusu göçmenlerden biri daha koleraya tutulmuştu. Ertesi gün üç kişi daha hastalanmıştı. 133 göçmen tahaffuzhanede bırakılarak, geri kalan 711'i ile birlikte iki gün sonra vapura pratika verilmişti.<sup>215</sup>

Boşnak göçmenler arasında kolera vukuatları görülürken asker taşıyan Millet Vapuru tahaffuzhaneye gelmişti. Vapurdaki askerlerden üçü kolera bütünü semptomlarını gösteriyordu. Vapura yedi gün karantina uygulanmasına karar verilmişti. Bu sürede tüm tathirat ve tebhizat uygulamaları yapılmıştı. Askerler kırkar kişilik gruplar halinde karantinada bekletilmiş ve sağlık durumlarına göre peyderpey farklı vapurlarla tahaffuzhaneden gönderilmişti. Ekim sonunda son kalan grup vapurlarıyla birlikte pratikalarını alarak yollarına devam etmişti.<sup>216</sup>

Samsun karantinahanesindeki salgınlar 1910 yılının Eylül ve Aralık ayları arasında görülmüştü. Bu dönemde Samsun'da da kolera salgını hüküm sürmüyordu. 6 Eylül'de Gürcü kumpanyasına ait bir vapur Sinop'a giderken Samsun karantinahanesine şüpheli bir hasta çıkarıp, oradan temiz patente alarak Sinop'a gitmişti. Hastanın kısa süre içinde koleralı olduğu anlaşılınca Sinop karantina idaresine telgraf çekilmiş ise de telgraf vapurdan sonra Sinop'a varmıştı.<sup>217</sup> Samsun karantinasındaki bu vukuat, karantina görevlilerinin zafiyetini gösterir nitelikteydi. Zira içinde şüpheli hasta bulunan bir gemiye temiz patente verilmesi karantina kurallarına aykırıydı.<sup>218</sup>

Eylül ayı sonunda Samsun karantinahanesinde ikinci vukuat meydana gelmişti. Trabzon'da muayene edilmiş olmasına rağmen Samsun'a geldiğinde içinde bir askerin kolera olduğu Braila isimli vapur Samsun karantina müfettişi tarafından bulaşık addedilmiş, hasta vapurdan çıkarılarak askeri hastaneye sevk edilmiş ve vapur Sinop Tahaffuzhanesi'ne sevk edilmişti.<sup>219</sup> Hasta iki gün sonra hastanede hayatını kaybetmişti. Karantinahanelerdeki nizamsızlık sebebiyle yaşanan bu vukuatlar Sıhhiye Meclisi'nde bir soruşturma başlatılmasına neden olmuştu. Meclis, Trabzon ve Samsun karantina müfettişlerinden vapurun Trabzon'dan ayrılış gününü, vapurdaki yolcuların Samsun'da hekim muayenesinden geçip geçmediğini ve hastanın hastaneye nakli esnasında vapurdan

<sup>215</sup> *MUSM.*, 14 Teşrin-i Evvel 1913, s. 7-8 ; *MUSM.*, 21 Teşrin-i Evvel 1913, s. 7.

<sup>216</sup> *MUSM.*, 4 Teşrin-i Sanî 1913, s. 15.

<sup>217</sup> *DMA.*, *MB.*, 676/195, 8 Eylül 1326 ; *DMA.*, *MB.*, 676/196, 7 Eylül 1326.

<sup>218</sup> Patente ve pratika muameleleri için dördüncü bölüme bakınız.

<sup>219</sup> *MUSM.*, 22 Eylül 1910, s.9.

başka bir yolcunun karaya çıkıp çıkmadığını sormuştu. Vapur kaptanının verdiği beyanata göre Braila Samsun'a yanaştıktan sonra hekim muayenesinden geçmiş ve sıhhi durumun yerinde olduğu belirtilmişti. Hastayı güneş doğduktan sonra vapurdaki sevk memuru ve başka bir asker ile birlikte Samsun sevk memuruna teslim ederek vapura geri dönmüşlerdi.<sup>220</sup> Trabzon'dan başlayan bir ihmal zinciri Sinop'ta son bulmuştu. Tahaffuzhane hekiminden Sıhhiye Meclisi'ne gönderilen telgrafa göre Braila Vapuru'nda başka şüpheli vaka bulunmuyordu.<sup>221</sup>

8 Kasım'da Samsun limanına giriş yapan Halep Vapuru yeni bir usulsüzlüğün ortaya çıkmasına sebep olacaktı. Vaporda koleralı hastalar olmasına rağmen mahalli idare tarafından ayrıcalık gören Halep Vapuru, vukuatın üzeri kapatılarak temiz pratika ile yoluna devam etmişti.<sup>222</sup> Birkaç gün sonra şehirde kolera vakalarının görülmeye başlaması, karantinanın sorgulanmasına sebep olmuştu. Sıhhiye Meclisi, Samsun karantinahanesindeki usulsüzlüklerin artması ve aynı zamanda şehirde de kolera zuhur etmesi sebebiyle Samsun karantinahanesinde karantina uygulaması yapılmasını yasaklamıştı. Samsun'a gelecek gemiler öncelikle Sinop ya da Manastırağzı tahaffuzhanelerine giderek orada tıbbi muayeneye tabi tutulacaklar, şüpheli görülen gemiler karantinada bekletilecekti. Oradan pratikasını alan gemi hiçbir limana uğramadan Samsun'a gidecek, nakliye ya da ticari faaliyetlerini gerçekleştirecekti.<sup>223</sup> Fakat bu uygulama uzun sürmemişti. Aralıkta Samsun karantinahanesi yeniden faaliyetlerine başlamış ve ilk kolera vakası yine Halep Vapuru yolcuları arasında zuhur etmişti.<sup>224</sup> Aynı gün gelen Bezm-i Alem Vapuru yolcuları arasında da şüpheliler vardı.<sup>225</sup> Birkaç gün sonra Trabzon cihetinden gelen Aleksandriye Vapuru'ndan inen yolcularda da kolera görülmüştü.<sup>226</sup>

Samsun karantinahanesindeki son vaka ise Kasım 1912'de yaşanmıştı. Gelibolu'dan Batum'a doğru yol alan Selamet Vapuru dahilindeki askerlerden birinin koleraya yakalandığı anlaşılınca vapur acilen Samsun'a yanaştırılmıştı. Karantinahaneye

<sup>220</sup> *MUSM.*, 15 Teşrin-i Evvel 1910, s.20.

<sup>221</sup> *Aynı mazbata*, s.22.

<sup>222</sup> *MUSM.*, 8 Teşrin-i Sanî 1910, s.25.

<sup>223</sup> *MUSM.*, 22 Teşrin-i Sanî 1910, s.16.

<sup>224</sup> *MUSM.*, 15 Kanûn-i Evvel 1910, s.28.

<sup>225</sup> *DMA.*, *MB.*, 663/93, 25 Teşrin-i Sanî 1326 ; *DMA.*, *MB.*, 663/94, 25 Teşrin-i Sanî 1326.

<sup>226</sup> *MUSM.*, 20 Kanûn-i Evvel 1910, s.26.

alınan hasta derhal askeri hastaneye sevk edilmişti. Hastalığın hafif seyretmesi sebebiyle hasta birkaç gün içinde iyileşmişti.<sup>227</sup>

Trabzon dahilinde hem merkezde hem de Pulathane'de bir karantinahane bulunuyordu. Bu çalışmada Trabzon karantinahanesi haricinde Pulathane karantinahanesi de incelendiğinden, her iki karantinahane meydana gelen kolera vukuatlarına da değinilecektir. Pulathane karantinahanesindeki ilk vaka 26 Temmuz 1892'de zuhur etmişti.<sup>228</sup> Hasta kısa sürede ölmüş ve karantinahane bekleyen diğer yolcular arasında da kolera vakaları ortaya çıkmaya başlamıştı.<sup>229</sup> Hastalığın hızla yayılım göstermesi üzerine Trabzon'dan iki hekimin Pulathane karantinahanesine gönderilmesine karar verilmişti. Zira Pulathane'de sadece bir hekim bulunuyordu.<sup>230</sup> Hastalığın hızla karantinahane dahilinde yayılmasının temel sebebi Rusya'daki kolera sebebiyle bölgede yığılma olmasıydı. Trabzon karantinahanesi yoğun olduğundan, buraya gelen gemiler Pulathane'ye yönlendiriliyordu. Kapasitesi küçük olan bu karantinahane, taşıyabileceği yükün üzerinde yolcu yığılması yaşadığından hastalığın yayılması için uygun bir alan haline gelmişti. Üstelik karantinahanenin tek bir doktoru bulunuyordu ve bu doktor tüm karantina muamelelerine yetişemiyordu.

31 Temmuz'a kadar karantinahane iki kişi hayatını kaybetmiş, dokuz kişi de hastalanmıştı. Bu sebeple karantinahane bulaşık ilan edilmiş, giriş çıkışlar tamamen yasaklanmıştı.<sup>231</sup> Hastalığın kontrol altına alınabilmesi, ardından da Trabzon'daki kolera vakalarını incelemek üzere başkanı Sıhhiye Müfettişi Vitalis Efendi olmak üzere dört askeri hekim ile birlikte bir komisyon oluşturularak Pulathane'ye gönderilmişti.<sup>232</sup> Pulathane karantinasında toplam 219 yolcu bulunuyordu, giriş çıkışlar yasaklandığından bu sayının artması ya da azalması mümkün değildi. Yolcuların beslenme ve sair ihtiyaçlarının giderilmesi de karantinahanenin bütçesini aşyordu. Üstelik hastalık olan mahallerde beslenmeye özellikle dikkat edilmesi, yolcuların bünyelerinin zayıf düşmemesi oldukça önemliydi. Bunun için Trabzon Vilayeti'nden tahsisat istenmiş, ayrıca daha önce

<sup>227</sup> *MUSM.*, 28 Teşrin-i Sanî 1912, s.8.

<sup>228</sup> FO 526/12, pp.301-320 ; No:1173 Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey Report of the Year 1892 on the Trade of Trebizond, London, 1893, pp.1-11'den aktaran Şaşmaz, *a.g.e.*, s. 1206.

<sup>229</sup> BOA., *BEO.NGG.d.*, 573, 15 Temmuz 1308.

<sup>230</sup> *Aynı defter*, 16 Temmuz 1308.

<sup>231</sup> BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 19 Temmuz 1308, vr.59a.

<sup>232</sup> *Aynı defter*, 16 Temmuz 1308, vr. 42a ; *aynı defter*, 19 Temmuz 1308, vr. 56a ; BOA., *BEO.*, 41/3008, 16 Temmuz 1308 ; BOA., *BEO.*, 42/3087, 18 Temmuz 1308, Lef 2.

gönderilmesi kararlaştırılan iki hekimin Pulathane'ye gelmemesi sebebiyle doktor ihtiyacına yönelik ikinci bir talepte daha bulunulmuştu.<sup>233</sup>

Tüm çabalara rağmen hastalık yayılmaya devam ediyordu. 10 Ağustos'a kadar yirmi iki kişi daha hastalanmış, ölü sayısı da dokuza çıkmıştı. Mevcut hastalardan bazıları iyileşme gösteriyor olsa da büyük çoğunluğu ölmek üzereydi.<sup>234</sup> Bu süreçte Pulathane Kasabası'nda da bir kolera vakası görülmesi üzerine önlemler sıkılaştırılmıştı. Karantina ile kasaba arasında askeri kordon kurulmuştu. Ayrıca Pulathane karantinasındaki salgın sebebiyle hastalığın yayılma ihtimaline karşı Sivas Vilayeti de tedbir alması için uyarılmıştı.<sup>235</sup> Ertesi gün hem kasabada hem de karantinahanedeki birer kişi daha hastalanmış, ayrıca karantinahanedeki iki kişi ölmüştü.<sup>236</sup> Birkaç gün içinde karantinahanedeki üç kişi, karantina bekleyen kayıklardan iki kişi ve kasabada bir kişi hayatını kaybetmişti. Yine bu günlerde kordon muhafazasında görevli askerlerden biri de hastalanmıştı.<sup>237</sup> Hastalanan asker ertesi gün ölmüş, üç kordon askerinde daha kolera semptomları görülmeye başlamıştı. Karantinahanedeki kalan on dokuz hastadan ikisi daha aynı gün vefat etmişti.<sup>238</sup> Geriye kalan on yedi hastadan 16 Ağustos'a kadar bir kısmı vefat etmiş ve bir kısmı da iyileşmiş ve böylece karantinahane dahilindeki kolera vukuatları sona ermişti. Karantinahanedeki hasta kalmayınca giriş çıkışlar yeniden serbest bırakılmış, Karadeniz'deki fırtına sebebiyle Trabzon iskelelerine yanaşamayan iki tonilatoya kadar olan sandalların karantinalarını Pulathane'de tamamlamalarına Sıhhiye Meclisi'nce karar verilmişti.<sup>239</sup>

Karantinahanedeki salgın sonra ermiş olsa da kordon askerleri arasındaki vukuatlar devam ediyordu. Hasta olan iki askerden birisi 30 Ağustos'ta hayatını kaybetmiş diğer asker ise iyileşmişti.<sup>240</sup> Kontrolü zor olan bu salgından sonra Pulathane Karantinahanesi yakın takibe alınmıştı. 2 Eylül'de kordonun kaldırılmasına karar verilmiş, 5 Eylül'den itibaren ise yolcu gemilerinin Pulathane karantinasına yanaşmalarına müsaade edilmişti.<sup>241</sup>

<sup>233</sup> BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 18 Temmuz 1308, vr. 46a.

<sup>234</sup> BOA., *DH.MKT.*, 1984/47, 27 Temmuz 1308 ; BOA., *DH.MKT.*, 1986/2, 17 Muharrem 1310.

<sup>235</sup> BOA., *BEO.NGG.d.*, 573, 21 Temmuz 1308.

BOA., *BEO.*, 48/3546, 29 Temmuz 1308 ; BOA., *BEO.*, 48/3592, 30 Temmuz 1308, Lef 2.

<sup>236</sup> BOA., *DH.MKT.*, 1986/42, 30 Temmuz 1308.

<sup>237</sup> BOA., *DH.MKT.*, 1987/49, 2 Ağustos 1308.

<sup>238</sup> BOA., *DH.MKT.*, 1987/78, 3 Ağustos 1308.

<sup>239</sup> *MUSM.*, 16 Ağustos 1892.

<sup>240</sup> BOA., *BEO.*, 61/4510, 18 Ağustos 1308, Lef 2.

<sup>241</sup> BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 21 Eylül 1308, vr.126a ; *Aynı defter*, 24 ağustos 1308, vr.89a ; BOA., *BEO.NGG.d.*, 573, 24 Ağustos 1308.

Kordonun kaldırılması sonrası Pulathane’de çadırlarda bekletilen askerler arasında hastalığın tekrar zuhur etmesinden endişe ediliyordu. Bu sebeple askerlerin geldikleri birliklere geri gönderilmelerine karar verilmişti.<sup>242</sup>

1892’de Pulathane karantinahanesinde meydana gelen bu salgından sonra uzun süre ne Pulathane’de ne de Trabzon karantinahanelerinde vukuat görülmemişti. Bir sonraki vukuat 1910’da gerçekleşecekti. Ekim 1910’da Trabzon karantinahanesine yanaşan Esteriya Vapuru’nun yolcuları muayene edilirken, aralarından birinin kolera hastası olduğu teşhis edilmiş, hasta karantinahaneye nakledilmiş, vapur ise karantinasını ikmal etmek üzere Sinop Tahaffuzhanesi’ne gönderilmişti.<sup>243</sup> Bir diğer vukuat Ekim 1912’de meydana gelmişti. Aşçısı iki gündür hasta olup kolera semptomları gösteren Selamet Vapuru Ünye’ye uğrayıp Trabzon’a gitmişti. Vapur Trabzon açıklarındayken hasta hayatını kaybetmişti, fakat vapur süvarisi hastanın koleradan ölmediğini iddia ediyordu. Karantina hekimi konuyla ilgili sorgulama yaparken süvarinin cevaplarından şüphe duyarak hastayı belediye hekimiyle birlikte muayene edip rapor tutulmuştu. Bu rapora göre hastanın koleralı olduğu kesinleşmiş, vapur Sinop Tahaffuzhanesi’ne sevk edilmiş ve tahaffuzhane müdürüne konuyla ilgili bilgileri içeren bir telgraf gönderilmişti.<sup>244</sup>

Aralık 1912’de yine Trabzon karantinahanesinde bir dizi vukuat görülmüştü. On Temmuz Vapuru ile Trabzon’a gelen yolculardan biri hasta olduğundan karantinahaneye alınmış, hasta birkaç gün sonra ölmüştü. Yine İnebolu’dan gelen Blanose Vapuru yolcularından biri şüpheli görüldüğünden karantinahaneye alınmış ve burada hastalanmıştı.<sup>245</sup> Bir İngiliz vapuruyla gelen yolculardan biri de koleralı olduğundan karantinaya çıkarılmıştı. Her üç vapur da İstanbul cihetinden gelmiş ve Kavak’ta yirmi dört saat karantina beklemişti. Buna rağmen kolera vukuatının görülmesi sebebiyle Trabzon Valisi İstanbul’dan gelecek gemilerin en az bir hafta karantinada bekletildikten sonra Trabzon’a gönderilmesini Sıhhiye Meclisi’nden talep etmişti. Zira vali Trabzon’a kolera bulaşmasının temel sebebi olarak İstanbul üzerinden gelen vapurları görüyordu. Sıhhiye Meclisi’nde tartışılan bu öneri şüpheli görülmeyen gemilerin beş gün karantinada bekletilmesinin gereksiz olması sebebiyle reddedilmişti.<sup>246</sup>

<sup>242</sup> BOA., *BEÖ.*, 88/6598, 1 Teşrin-i Evvel 1308, Lef 2.

<sup>243</sup> *MUSM.*, 3 Teşrin-i Sanî 1910, s.15-16

<sup>244</sup> *MUSM.*, 28 Teşrin-i Sanî 1912 s.8.

<sup>245</sup> *MUSM.*, 11 Kanûn-i Sanî 1913, s.8

<sup>246</sup> *Aynı mazbata*, s.17-18.

## 2.5. Sonuç

Oldukça geniş bir coğrafyaya yayılmış olan Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda endemik olarak bulunduğu Hindistan sahasından hızla kıtalararası yayılıma geçen kolera istilalarına çok defa maruz kalmıştı. Özellikle sosyal ve ekonomik hareketliliğin yoğun olduğu liman şehirlerinde kolera vakaları sık sık görülüyordu. Bunun haricinde Müslümanların hac merkezi olan Hicaz'da da çok defa binlerce insanın hayatını kaybettiği büyük kolera epidemileri meydana gelmişti. Kolera mikrobu genellikle Hicaz-Basra cihetinden kuzeye ve batıya doğru yayılıyordu. Basra üzerinden İran sahasına sirayet eden hastalık kısa sürede Rusya'yı da hakimiyeti altına alıyordu. Kolera Batı'ya bazen Kuzey Afrika üzerinden bazen de Kuzey Karadeniz sahası üzerinden sirayet edebiliyordu. Bu noktada bir kavşak konumunda olan Anadolu salgınlardan en çok etkilenen bölgelerden birisi idi. Anadolu hem İran ve Rusya hem Kuzey Afrika ve Orta Doğu hem de Balkanlar ve Mora Yarımadası üzerinden gelecek her türlü tehdide açık idi.

Bu çalışma çerçevesinde incelenen dönem dahilinde Sinop, Samsun ve Trabzon'da birkaç epidemi ve küçük vukuatlar halinde kolera salgınları görülmüştü. Ancak Samsun ve özellikle de Trabzon koleradan daha fazla etkilenmişti. Zira bu iki kent hem ticari hem de insan hareketliliği açısından Sinop'a nazaran daha aktifti. Bu sebeple hastalığın kente bulaşması ve yayılması oldukça hızlı bir şekilde gerçekleşebiliyordu. Sinop'ta kolera 1892-1895 arasında birkaç küçük vukuat halinde kendini göstermiş, epidemi halini almamıştı. Samsun'da 1894'te Kadı Köy'de ortaya çıkan kolera, kısa sürede şehri de etkisi altına almış ve yüzlerce kişinin ölümüne sebep olan bir epidemi olmuştu. Samsun'daki ikinci epidemi 1910-1911 arasında uzun süreli gerçekleşmişti. Bu epidemi ilkinde göre kat be kat yıkıcı olup sönme süreci uzun sürmüştü. Trabzon'da da 1892-1893, 1904-1905 ve 1910-1911 arasında üç büyük epidemi meydana gelmiş ve pek çok kişi hayatını kaybetmişti.

Hastalık Samsun'a hem deniz hem de kara yoluyla Sivas cihetinden bulaşıyordu. Fakat Samsun'da kolera salgınlarının epidemi halini almasındaki en büyük etki karantina idaresindeki zafiyetti. Şehrin ileri gelenleri ve idarecileri, ticaretin kolera sebebiyle olumsuz etkileneceğini bildiklerinden, karantina ve dezenfeksiyon uygulamalarına karşı çıkıyordu. Sıhhiye Meclisi'nce tayin edilen memurların da bu ortama adapte olarak, idarecilerin ve ileri gelenlerin talepleriyle karantina uygulamalarını ihmal ettikleri, hatta protokole aykırı uygulamalar yaptıkları da görülmüştü. Trabzon'a salgın hem deniz

yoluyla Rusya sahillerinden hem de kara yoluyla Erzurum cihetinden yayılıyordu. Erzurum'da çıkan bir kolera epidemisi, kısa sürede Trabzon'u etkileyebiliyor, Trabzon'da çıkan hastalık da Erzurum'a sirayet edebiliyordu. Aynı şekilde Batum cihetinden koleranın yayılması söz konusu olsa da Batum Rus sınırına dahil olduğundan, hudut uygulaması salgının kara yoluyla yayılmasını az da olsa engelliyordu. Fakat Batum, Sohum ve diğer Rus sahillerinden Trabzon sahillerine gelen tuz, tütün, insan ve silah kaçakçılarının gayri resmi faaliyetleri, vilayet kentlerini olumsuz yönde etkiliyordu.

1877-78 Osmanlı-Rus Harbi ve sonrasında Balkan Savaşları sürecinde her üç şehirde de askeri hareketliliğin de yoğun olması, salgınların karantina mahallerine, askeri birliklere ve bazen de doğrudan kent merkezine bulaşmasında oldukça etkiliydi. Asker taşıyan gemiler de karantina uygulamasına tabi olsa da Harbiye Nezareti'nin talimatı ile beş günden fazla karantina bekletilmiyor, çoğunlukla hasta askerler tahaffuzhane ya da karantina mahallerinde bırakılıyor ve gemilere temiz pratika verilerek yollarına devam etmelerine müsaade ediliyordu. Bu durumda bünyesinde mikrop bulunan taşıyıcılar tespit edilemiyor, birliklerine giden taşıyıcı askerler kısa sürede hastalanıyor ve hastalığı çevrelerine bulaştırıyorlardı. Sinop ve Samsun'daki askeri birlikler arasında birkaç defa kolera vukuatı görülmüştü. Trabzon'da ise askeri hareketliliğin daha yoğun olması ve kaçakçılıkla mücadele eden birliklerin mevcudiyeti, askerler arasında salgınların daha sık görülmesine sebep oluyordu.

Karantina mahalleri ve Sinop Tahaffuzhanesi'nde de yolcu yoğunluğu sebebiyle sık sık kolera vukuatları görülmüştü. Osmanlı Devleti'nin Karadeniz sahilindeki en önemli tahaffuzhanelerinden birisi olan Sinop Tahaffuzhanesi, Hopa'dan Boğaz'a kadar Osmanlı limanlarına gelen tüm gemilerin dezenfeksiyon ve karantina bekleme noktası olduğundan, yolcu trafiği oldukça yoğundu. Bu sebeple tahaffuzhanede sıklıkla kolera vukuatları görülüyor olsa da kısa sürede kontrol altına alınıyordu. Samsun karantinahanesinde kolera vukuatlarının çıkmasının en önemli sebebi ihmallerdi. Pulathane karantinahanesinde 1892'de meydana gelen kolera vukuatları ise oldukça fazla yolcuyu etkilemiş, koleranın şehre sirayetini engellemek için kordonlar kurulmuş, buna rağmen kolera hem Pulathane hem de Trabzon'a bulaşmıştı.



## ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

### KOLERAYLA MÜCADELEDE KARANTİNA TEŞKİLATI VE KORDON UYGULAMALARI

Bu bölümde karantina uygulamalarının dünya tarihinde gelişim süreci ele alındıktan sonra Osmanlı Devleti'nde karantina teşkilatının kuruluşu konusu işlenecektir. Karantina teşkilatının taşrada kurumsallaştığı süreçte Sinop, Samsun, Pulathane ve Trabzon karantinahaneleri birer kuruluş olarak ele alınacak, Sinop Tahaffuzhanesi ise ayrı bir başlık altında değerlendirilecektir. Ayrıca çalışmanın çeşitli bölümlerinde geçen karantina ile ilgili kavramlar da ayrı bir alt başlıkta ele alınacaktır. Yine bu bölümde dünyada ve Osmanlı coğrafyasında karantina ve kolera hastalığının tedavisine gösterilen tepkiler ile kordon uygulamalarının tarihsel gelişimi ve Sinop, Samsun ve Trabzon'da uygulanışı konuları incelenecektir.

#### **3.1. Sosyal, Ekonomik ve Siyasi Boyutlarıyla Karantina Usulü ve Osmanlı Devleti'nde Karantina Teşkilatının Kurumsallaşması**

Çiçek, kolera, veba, sarıhumma, tifo ve sıtma gibi bulaşıcı ve salgın halini alabilen hastalıklardan birinin görüldüğü bir taşıma aracında yolculuk yapan veya bu hastalıklardan birinin salgın olduğu bir ülkeden gelen yolcu ve eşyaların girmek istedikleri ülkenin halkıyla temas etmeden önce belirli bir yerde veya gemilerinde geçirmek zorunda oldukları tecrit süresi ve bu sürede uygulanan yöntemlerin tümüne karantina adı verilmektedir.<sup>1</sup> Tecrit fikri üç semavi dinde de ortak kabul gören bir kavram olmakla birlikte<sup>2</sup>, en erken

---

<sup>1</sup> Nuran Yıldırım, "Karantina", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 4, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s.459.

<sup>2</sup> Gülden Sarıyıldız, "Karantina", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 2001, s. 463.

tecrit uygulamaları M.Ö. VII. yüzyılda Metz (Fransa), Verdun (Fransa) ve Maestricht (Hollanda) şehirlerinde cüzzamlılara karşı uygulanmıştı.<sup>3</sup>

Temelde basit bir tecritten sistemli bir kuruma dönüşen karantina yapılarının gelişimi salgın hastalıkların yaygınlaşması ile başlamıştı. Özellikle veba salgınları, karantinanın kurumlaşması için oldukça önemli bir rol oynamıştı.<sup>4</sup> Vebanın Avrupa'da görülmeye başlamasıyla hükümetler hastalığın nasıl bulaştığı hakkında çalışmalar yapılması için sağlık alanında yatırımlar yapmaya başlamıştı. Elbette dönemin hekimleri bulaşma mekanizmalarını tam olarak açıklayamamaları da hasta olduğundan kuşkulandıkları kişinin tecrit edilmesi ile hastalığın bulaşma döngüsünün kırıldığını fark etmişlerdi.<sup>5</sup> Tecritin dini kitaplarda da önerilen bir uygulama olması karantinanın önünü açıyordu.<sup>6</sup> Hıristiyanlık öğretisi hastalık şüphesi olan kişilerin kırk gün tecrit edilebileceğini öneriyor ve esasen bugün kullandığımız *karantina* teriminin de etimolojik kökenini oluşturuyordu. İtalyanca kırk anlamına gelen *quaranta* (Latince'de *quadraginta*, Fransızca'da *quarante*), karantina (İtalyanca *quarantena*, Latince *quarentenam*, Fransızca *quarantaine*) kelimesinin kökenini oluşturuyordu. İlk karantina noktaları 1377'de Dubrovnik ve Venedik'te oluşturulmuştu.<sup>7</sup>

Basit anlamda karantina uygulamalarının yapıldığı yer anlamına gelen tahaffuzhane ise İtalyanca *nazareth* kökünden bozulmuş *lazaret* kelimesinden türemiş olan *lazaretto* kelimesine karşılık gelmektedir. Nazareth kelimesi, ilk tahaffuzhanenin kurulduğu Venedik lagünündeki *Santa Maria di Nazareth* adasından gelmişti ve lazaretto tahaffuzhane anlamına bu sayede kavuşmuştu.<sup>8</sup> 1423'te kurulan bu yapı tahaffuzhanelerin ilk örneği idi.<sup>9</sup> Vebaya karşı deniz yoluyla gelen gemilerin bekletildiği bu adada kırk günlük tecrit uygulanıyordu. İkinci tahaffuzhane ise 1467'de Cenova'da kurulmuştu. Bu iki örnek deniz yolu ulaşımında kullanılan tahaffuzhanelerdendi. Elbette tahaffuzhane

<sup>3</sup> J.M. Eager, *The Early History of Quarantine: Origin of Sanitary Measures Directed Against Yellow Fever*, Washington: Government Printing Office, 1903, s.5 ; John Baldry, "The Ottoman Quarantine Station on Kamaran Island 1882-1914", *Studies in History of Medicine*, Vol. II, No. 3, 1978, s. 3.

<sup>4</sup> Nancy Elizabeth Gallagher, *Medicine and Power in Tunisia 1780-1900*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983, s. 5.

<sup>5</sup> Charles King, *Karadeniz*, Çev. Zülal Kılıç, 2. Baskı, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015, s.225.

<sup>6</sup> Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslâm Dini*, İstanbul: İlim Yayma Cemiyeti Yayını, 1975, s. 25-29, 33-36.

<sup>7</sup> Daniel Panzac, *Quarantines et Lazarets, L'Europe et la Peste D'Orient (XVII<sup>e</sup>-XX<sup>e</sup> Siècles)*, Aix-en Provence: Édisud, 1986, s. 31.

<sup>8</sup> Pierre-Louis Laget, "Les Lazarets et L'émergence de Nouvelles Maladies Pestilentielles au XIX<sup>e</sup>-XX<sup>e</sup> Siècle", *In-Situ*, No. 2, 2002, s. 1.

<sup>9</sup> Panzac, *a.g.e.*, s. 31.

yapıları sadece deniz kenarında değil kara yolları üzerinde de kuruluyordu. İlk kara tahaffuzhanesi 1488'de Kuzey İtalya'nın Lombardiya bölgesindeki Milano şehrinde kurulmuştu.<sup>10</sup>

Henüz bakteri teorisinin olmadığı yüzyıllardaki karantina uygulamalarının etkileri tartışmalıydı. Zira başlangıçta hastalıkların sadece insandan insana bulaşacağı düşünülüyordu. Oysa sıtma, veba ve humma gibi hastalıklar, bit-pire, sivrisinek vb. haşere ve fare gibi hayvanlardan da insanlara bulaşabiliyordu. Ayrıca bakterinin dayanıklılığı ile doğru orantılı olarak eşya üzerinden de hastalığın taşınma riski vardı.<sup>11</sup> Pamuk toplayan ve balyalayan bir işçi veba mikrobu taşıyıcısıysa, pamukları da enfekte edebilirdi. Gemilerle taşınan pamuklar karantina mahalinde dezenfekte edilmezse, tayfa ve yolcuların karantinada beklemesinin hiçbir değeri yoktu. Ayrıca gemi ve eşyalar fare ve pire gibi taşıyıcılardan arındırılmazsa, karantinanın hastalıkların yayılmasında engelleyici bir unsur olması mümkün değildi. Karantinalardaki bir diğer sıkıntı, sağlıklı bireylerin karantina bekledikleri süreçte hastalanmasıydı. Zira sistemli işletilmeyen karantinahane ve tahaffuzhanelerde hastalık şüphesi olan kişilerle sağlıklı kişiler birbirinden ayrıştırılmıyor, hepsi bir arada barındırılıyordu. Hele ki karantina süresi gemide tamamlatılıyorsa hastalıkların sağlıklı kişilere bulaşması durumu daha da kaçınılmazdı.

Avrupa, Doğu'yu özellikle de Osmanlı coğrafyasını vebanın kaynağı olarak görüyor ve bu ülke ile yapılan ticarete karantina uyguluyordu. İzmir'den Liverpool'a giden bir gemi, İngiliz karantinasında beklemek zorundaydı, oysa Liverpool'dan İzmir'e gelen gemilerin böyle bir mecburiyeti yoktu. Kısacası karantina uygulamalarında bir keyfiyet vardı. Karantinanın sistemleşmeye başlaması XVI. ve XVII. yüzyıllarda Avrupa denizciliğinin gelişimi ile bağlantılıydı. Özellikle Levant ticareti ile temin edilen ipek, pamuk ve yün gibi hammaddeler bu ticaretin gelişmesinde ve aynı zamanda vebanın yayılmasında oldukça etkiliydi. Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Hindistan ticaretinin Avrupa ticaretine eklenmesi ile denizcilik faaliyetleri daha da gelişmiş ve karantinanın sistemleşmesine duyulan ihtiyaç artmıştı.<sup>12</sup>

---

<sup>10</sup> Laget, *a.g.m.*, s. 1-2.

<sup>11</sup> Birsen Bulmuş, *Plague, Quarantines and Geopolitics in The Ottoman Empire*, Edinburg: Edinburg University Press, 2012, s. 2 ; Andrew Robarts, *A Plague on Both Houses?: Population Movements and The Spread of Disease Across The Ottoman-Russian Black Sea Frontier, 1768-1830s*, Washington: Georgetown University, 2010, s. 36.

<sup>12</sup> Bulmuş, *a.g.e.*, s. 48-53, 57.

Keyfiyetin yanı sıra karantinanın tek başına hastalıkların yayılmasını engelleyici bir unsur olduğunun düşünülmesi de doğru değildi. Kent hijyeni, halk sağlığı, kişisel hijyen ve iyi beslenme gibi unsurlar hastalıkların salgın halini almasında en önemli etkenlerdi. Kanalizasyon sisteminin olmadığı, sokaklarda çöp yığınlarının bulunduğu, farelerin istila ettiği ve temiz içme suyunun temin edilemediği bir şehirde karantina uygulamasının hiçbir kıymeti yoktu. Ne kadar sert tedbirler alınırsa alınsın, kentsel hijyen ve kamu sağlığından söz edilemeyen şehirlerde XIX. yüzyılın ortalarına kadar karantina, sadece geciken ticari faaliyetler sebebiyle kaybedilen milyonlarca lira demektir.<sup>13</sup>

Henüz Pasteur'ün bakteri teorisini geliştirmedeği günlerde karantinanın etkisizliği üzerine fark edilmeyen bir diğer sorun ise hastalıkların kuluçka süreleriydi. Karantinada bekletilen ve sağlıklı görünen insanlar, karantinadan salıverildikten bir gün sonra bile hastalanabilmekteydi. Elbette bu durum hastalıkların kuluçka sürelerinin uzunluk veya kısalıklarıyla ilgiliydi. Hastalıklar her bünyede aynı sürede ortaya çıkmayabiliyordu, bu durum karantinanın çok da etkili bir yöntem olmadığına esaslı bir göstergesiydi. Karantina salt bekletme ve gözlemlene uygulamasından çok, dezenfeksiyon ve tıbbi muayeneyi kapsamalıydı. Elbette ki tüm bu uygulamalar ancak XIX. yüzyılda tıp biliminin gelişimi ile doğru orantılı olarak hayata geçirilecekti. Özellikle bakteriyolojinin ve kimyevi dezenfeksiyon maddelerinin üretiminin gelişimi karantinanın gelişimi açısından en önemli adımlardı.

Osmanlı Devleti, karantina uygulamalarını ancak XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinde hayata geçirebilecekti. Bu tarihe kadar Levant sahasında Mısır ve Tunus'ta, Karadeniz ve Tuna kıyılarında ise Avusturya ve Rusya'da karantina uygulanıyordu. Pasarofça Antlaşması'ndan (1718) sonra Avusturya ile ticari ilişkiler sıklaşmış ve bu durum Doğu'dan taşınan vebayı engellemek için Avusturya'nın Osmanlı sınırında bir karantina ağı teşkil etmesine sebep olmuştu. Avusturya'nın sınırdaki oluşturduğu karantina teşkilatı, sadece salgın zamanlarında değil, her zaman kontrollerine devam etmişti.<sup>14</sup> Osmanlı idaresindeki uzak eyaletlerde ve Balkanlarda karantina uygulamalarına XIX. yüzyılın başında ağırlık verilmeye başlanmıştı.<sup>15</sup> Özellikle merkezden kopma eğiliminde olan ve bölgelerinde sivrilen paşalar karantina hususuna ilgi gösteriyordu. Yanya valisi

<sup>13</sup> Baldry, *a.g.m.*, s. 8-9.

<sup>14</sup> Saryıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", *Bellekten*, C. LVIII, S. 222, 1994, s. 330 ; Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2010, s. 22.

<sup>15</sup> Panzac, *Quarantines et Lazarets*, s. 96-101.

Tepedelenli Ali Paşa, Mısır valisi Mehmed Ali Paşa, Lübnan emiri Beşir ve Eflak-Boğdan voyvodalarının 1830'a kadar vebayla mücadele için kurumsallaşmış olmasa da karantina uyguladıkları biliniyordu.<sup>16</sup> Tepedelenli İstanbul'dan Yanya'ya gelen tüm evrakı ve postaları tütsülettiriyordu, Ohri mutasarrıfı göl etrafındaki manastırları tahaffuzhaneye çeviriyor, Tuna boyunca karantina teşkilatlanması oluşturuluyordu.<sup>17</sup> Avusturya'nın karantina önlemlerine karşı gecikmiş de olsa Balkanlarda bir teşkilatlanmaya gidilmiş olması elbette olumlu bir gelişmeydi. Fakat bu teşkilatlanma merkezi idarenin ürünü olmadığından, bölgesel farklılıklara yol açıyordu. İstanbul'da tesis edilecek Karantina Meclisi'nin ilk faaliyetleri esnasında Rumeli cihetinden gelecek salgınlardan İstanbul'un korunması hususunda uygulanan kordon ve karantinanın bu bölgede yaratacağı tepkiden endişe edilmiyordu. Zira bölge halkı için karantina ve kordon yeni bir uygulama değildi.<sup>18</sup> 1829'da Yunanistan'ın bağımsız olması, 1830'da Eflak ve Boğdan ile Sırbistan'ın özerk hale gelmesi, Rusya'nın bölgedeki etkisini de arttırır nitelikteydi. Rusya'nın bölge üzerindeki etkileri sadece siyasi boyutta kalmamış, idari-sosyal ve ekonomik alanları da etkilemişti. Rusya'nın salgınlarla mücadele ve karantina tecrübeleri XVII. yüzyılın ortalarında başlamıştı. Salgınlar karşısında oluşturulan komisyonlar, kurulan tahaffuzhaneler yıllar içinde Rusya'da karantina alanında bir uzmanlaşmaya yol açmıştı. Coğrafyanın genişliğinden dolayı özellikle sınır ötesinden gelecek salgınlara karşı Kozakları kullanarak oluşturdukları kordon uygulamalarında profesyonelleşmişlerdi. Balkanlarda, özellikle Tuna sahasında bu uygulamalara ağırlık vereceklerdi.<sup>19</sup>

1830'da Fransa'nın Cezayir'i işgali sonrası Kuzey Afrika sahasında da Osmanlı idaresi zayıflamıştı. Mısır'da yükselen Mehmed Ali Paşa, Mısır'ı uzak bir vilayetten ziyade adeta bir devlet gibi yönetiyordu. Cezayir ile Mısır arasındaki Tunus, uzak eyalet olarak konumunu sürdürse de özellikle karantina hususunda merkezden daha cesur kararların uygulandığı görülüyordu. Hüseyin Bey idaresindeki Tunus'ta 1830'da karantina uygulamaları başlamıştı. Bunda koleranın etkisi büyüktü. İlk yıl on gün olarak tayin edilen karantina süresi ertesi sene koleranın yayılması sebebiyle yirmi güne çıkarılmıştı. Hüseyin Bey aynı zamanda Hıristiyan ülkelerin limanlarından gelen tüm gemilere patente alma

<sup>16</sup> Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 2. Baskı, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011, s. 191-200.

<sup>17</sup> Robarts, *a.g.t.*, s. 209-212.

<sup>18</sup> Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 343.

<sup>19</sup> Rusya'nın karantina sistemi ve Balkanlarda uyguladıkları karantina ve kordon uygulamaları için bkz. Robarts, *a.g.t.*, s. 241-293 ; Ayrıca bkz. Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 203-206.

zorunluluğu getirmişti. Bu durum özellikle Fransız ticaretini olumsuz yönde etkiliyordu. 1835’de salgın Marsilya limanına ulaştığında, Fransızların Tunus ile olan ticareti neredeyse durma noktasına gelmişti. Çünkü Hüseyin Bey salgın sebebiyle limanlara girecek ticaret gemilerinin karantina uygulamasına tabi tutulmasını zorunlu kılmıştı. Hüseyin Bey’in karantina üzerindeki kişisel idaresi Avrupalılar nazarında uzun süre tepki görmüştü. Bey’in ölümü sonrası yerine geçen Mustafa Bey zamanında Tunus’un karantina uygulamaları Avrupa etkisine girecekti. Mustafa Bey Avrupalıların dahil olduğu bir karantina meclisi oluşturarak, ülkedeki tüm karantina ve sağlık işlerini bu meclise bırakmıştı.<sup>20</sup>

Doğu Akdeniz’de zuhur eden veba salgını sebebiyle 1831’de Mehmed Ali Paşa Mısır’a gelen gemilere karantina uygulamaya karar vermişti. Aynı dönemde Hac zamanı Hicaz’da zuhur eden kolera Mısır’ı etkilemeye başlamıştı. Ülke vebaya karşı tecrübeli olsa da kolera yeni bir hastalıktı. Hicaz’dan Mısır’a dönen hacıların, Süveyş ve Kuseyr’de karantinaya alınmasına karar verilmişti. Fakat kolera karşısında uygulanan bu ilk karantina ne yazık ki başarısızlıkla sonuçlanmıştı ve kolera Mısır’a da bulaşmıştı. Bu başarısızlık karşısında Mehmed Ali Paşa İskenderiye’deki konsolosluklardan bölgede bir karantina hizmeti sunmak ve Kahire-İskenderiye arasında insan ve mal ilişkisini tamamen kesmek üzere bir sağlık kordonu oluşturma görevini üstlenmelerini rica edecekti. Paşa’nın bu isteğini kabul eden İngiltere, Avusturya, Fransa, Rusya ve Toskana konsolosları, imkan dahilinde olabilecek bir girişimin koşullarını incelemek üzere toplanmışlardı. Lakin aşağı Mısır ve Port Said’de şiddetli bir salgının ortaya çıkması bu uygulamayı imkansız kılmıştı. Ekim 1831’de İskenderiye’deki başkonsoloslar ile yapılan toplantılar sonrası Avusturya, Fransa, İngiltere, Rusya ve İsveç’in temsilcilerinden oluşan bir komisyon Mısır’da bir *Halk Sağlığı İdaresi* kurmuştu.<sup>21</sup>

Muhtelit bir özelliği dahi olmayan bu komisyona bir süre sonra Mısırlı bir temsilci de katılacaktı. Fakat buna rağmen komisyonun Avrupalı üyelerinin çoğunluğu, karantina uygulamasında bir ikiliğin yaşanmasına sebep olmuştu. İzmir’den İskenderiye’ye temiz patentyle gelen iki gemiden Osmanlı bandıralı olana on beş gün karantina uygulanmış, Avusturya bandıralı olanına ise hiç karantina uygulanmadan serbest giriş izni verilmişti. Bu ikilik Paşa’nın da dikkatini çekmiş ve sağlık işlerini millileştirme yönünde adımlar

<sup>20</sup> Gallagher, *a.g.e.*, s. 40-42.

<sup>21</sup> Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba*, s. 206-209.

atmaya başlamıştı. İronik bir şekilde 1840 senesinde Osmanlı karantina idaresi örnek alınarak bir *Halk Sağlığı Yüksek İdaresi* kurulmuştu.<sup>22</sup> Oysa Osmanlı'da kurulan sistem de milli bir nitelik taşımıyordu.

Özellikle Tunus örneğinde Avrupalıların bağımsız bir karantina idaresi istemedikleri açıkça görülüyordu. Mısır'da ise Napolyon'dan sonra başlayan Fransız etkisinin bir sonucu olarak Paşa kendi isteğiyle Avrupalılardan oluşan bir karantina teşkilatı oluşturulmuştu. Osmanlı'da da karantina teşkilatının kurumsallaşması benzer dinamikler ve ikilikler çerçevesinde gerçekleşecekti. II. Mahmud Batı'nın isteği ile bir karantina idaresi oluşturmak için kolları sıvadığında, girilen yolda Batı müdahaleli bir kurum oluşturacaktı. Zira bağımsız karantina idaresi, ticaretin büyük oranda olumsuz etkileneceği bir yapı olabilirdi. Özellikle İngiltere'nin Balta Limanı Antlaşması (1838) ile kazandığı ticari zafer, karantina ile kaybedilmemeliydi.<sup>23</sup>

Osmanlı Devleti'nde ilk geçici karantina 1831 yılında İstanbul'da uygulamıştı. Bu uygulamanın başlıca sebebi 1831 kolera pandemisinin İstanbul'a ulaşmasıydı.<sup>24</sup> İlk uygulamada II. Mahmud Karadeniz yönünden gelecek gemilerin karantinaya alınmalarını emretmişti.<sup>25</sup> Karantina usulü ikinci olarak 1835'te Çanakkale'de tatbik edilmişti. Bu tarihte Kıbrıs, Suriye ve İskenderiye başta olmak üzere Akdeniz çevresinde hüküm süren kolera sebebiyle Çanakkale'de başlatılan geçici karantina uygulaması ile Marmara ve İstanbul'a gidecek gemiler gözetim altında tutulmuştu.<sup>26</sup> Bu uygulamalar halk arasında bir *Frenk* adeti olan karantinaya uymanın caiz olmadığı yolunda söylentiler çıkmasına yol açmıştı. Üstelik karantina sadece veba ve kolera gibi ölümcül bulaşıcı hastalıkların bulunduğu bölgelerden gelenlerin belli bir yerde tecrit edilmeleri, bulaşıcı hastalığı olmadığı anlaşılanlara ülkeye giriş izni verilmesi değildi. Karantina uygulamaları arasında eşya ve mekanların dezenfekte edilmesi, ölümlerin muayenesi ve gömülmelerine ilişkin kurallar da bulunuyordu. Karantina hekimlerinin ölümleri, özellikle de Müslüman kadınların

<sup>22</sup> *A.g.e.*, s. 213-214.

<sup>23</sup> Bulmuş, *a.g.e.*, s. 98-99 ; Panzac, *Osmanlı İmparatorluğunda Veba*, s. 222-223.

<sup>24</sup> Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Haz. Ahmet Kuyaş, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002, s. 188.

<sup>25</sup> Bu ilk uygulamada Karadeniz'den gelen İslam gemileri Büyük Liman'da, diğer gemiler ise İstinye Körfezi'nde beşer gün karantinaya alınmıştı. Bkz. Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 332-333 ; Ahmed Mithad Efendi, "Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye'de Karantina yani Usûl-i Tahaffuzun Tarihçesi", *Sâlnâme-i Nezâret-i Hariciye (HNS.)*, Üçüncü Def'a, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1318, s. 437.

<sup>26</sup> Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 333-334.

ölülerini muayene etmeleri, cenazelerin kireçle gömülme mecburiyeti asla hoş karşılanmamıştı.<sup>27</sup>

Karantinanın ehemmiyetinin farkında olan II. Mahmud, ilk olarak karantinanın şer'i temelde uygulanabilir bir nitelikte olduğunu halka göstermek açısından hazırlıklara başlamıştı. Zira hazırlıksız girişilen bir karantina teşebbüsü, İmparatorluk dahilinde gerginliğe yol açabilirdi. Mahmud, olası bir olumsuzluk halinde devletin Avrupa karşısında mahcup duruma düşmesinden endişe duyuyordu. İmparatorlukta karantina uygulaması üzerine tecrübesi olan bir memur olmadığından aynı zamanda Avrupa'da telif edilmiş eserlerin çevrilmesini de emredilmişti.<sup>28</sup> Kızkulesi'nde bir süre vebalı askerleri tedavi etmeye çalışan Anton Lago isimli Fransız hekim bu dönemde karantinanın Osmanlı'da uygulanabilirliği üzerine bir layiha kaleme almıştı. Bu layiha karantinanın fenni yönünün idraki açısından oldukça mühimdi. Lago, bölgesel karantina uygulamalarından ziyade, tüm devlete yaygınlaştırılabilecek bir karantina teşkilatı kurulması önerisinde bulunuyor ve karantina konusunda en önemli hususun teşkilatlanmanın imparatorluğun her köşesinde aynı anda tesis edilmesi olduğunu ifade ediyordu.<sup>29</sup> Benzer öneriler aynı tarihlerde İstanbul'da olan Prusyalı komutan Helmut von Moltke'ni anılarında da bulunmaktaydı. Moltke tıpkı Lago gibi bir şehri karantina altına almanın faydasızlığından söz ediyor, ancak çok iyi düzenlenmiş ve sıkı disiplin altında tutulan bir sağlık zaptiyesiyle hedefe varılabileceğini öngörüyordu.<sup>30</sup>

II. Mahmud şer'i açıdan tepkileri engellemek adına ilk olarak Cezayirli Hamdan bin Osman'a bir risale yazdırmıştı.<sup>31</sup> Aynı zamanda *Takvim-i Vekayi*'de de karantinanın yararları üzerine yazılar yayınlamıştı.<sup>32</sup> Osmanlı karantina tarihinde Hamdan'ın risalesi ve

<sup>27</sup> Nuran Yıldırım, " 'Karantina İstemezük' Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyanlar", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar – Sağlık Tarihi Yazıları 1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 70.

<sup>28</sup> Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 334-335.

<sup>29</sup> Osman Şevki Uludağ, "Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina", *Bellekten*, C. II, S. 7/8, 1938, s. 446-449.

<sup>30</sup> Helmut von Motke, *Moltke'nin Türkiye Mektupları*, Çev. Hayrullah Örs, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1969, s. 93.

<sup>31</sup> Hamdan bin Osman'ın Arapça olarak kaleme aldığı ve sonrasında kısmen Türkçeleştirdiği bu risalenin ismi *Tercüme-i İthafü'l-Üdebâ*'dır. Bir kaç defa Avrupa'da bulunan ve hatta karantinaya giren yazar, veba salgınları esnasında Avrupalıların uyguladıkları tedbirleri görmüş ve bu tecrübeleri doğrultusunda dokuz bölüm üzerinde bina ettiği bu risalede veba salgınları esnasında neler yapmak gerektiğini, karantina usulünü ve karantina usulünün İslam'a uygunluğunu anlatmaktadır. Bkz. Nuran Yıldırım, "Türkçe Basılı İlk Tıp Kitapları Hakkında", *Journal of Turkish Studies Ali Nihad Tarlan Hatıra Sayısı*, Ed. Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Vol. 3, 1979, s. 459.

<sup>32</sup> Ali Akyıldız, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilâtında Reform*, İstanbul: Eren Yayınları, 1993, s. 266.



faaliyetleri ön planda gibi gözükme de esasen onun önerdiği karantina sistemi bağımsız bir yapı sergiliyordu. Yani Osmanlı karantina idaresi, diğer devletlerin müdahalesi olmaksızın, kararlarını kendisi verebilen bir yapıya sahip olmalıydı. Elbette Hamdan'ın bu önerisi Tunus ve Mısır tecrübelerinden geliyordu. Zira her iki ülkede de karantina batılıların kontrolüne geçmiş vaziyette idi. Hamdan'ın sivri çıkışı başta İngilizler olmak üzere diğer Avrupa devletlerinde hoş karşılanmayacak ve böylece Hamdan'ın ismi karantina tarihinde silik kalacaktı.<sup>33</sup> II. Mahmud Hamdan hamlesine ek olarak karantinaya karşı ulemeden ve devlet ricalinden teşkil edilmiş bir meclis oluşturarak, meselenin burada müzakeresini istemişti. Bu meclise Hamdan'da dahil edilmişti. Bazı fıkıh kitaplarında, hadislerde, fetvalarda ve risalelerde hastalıkların yayılma fikrinin gösterildiği ve vebadan korunmaya cevaz verildiğine ilişkin bilgilere dayanarak karantinanın şeriata aykırı olmadığı bildirilmişti.<sup>34</sup> Ardından aynı mecliste karantinanın mülki yapısının incelenmesine geçildi. İlk olarak ülkede daha önce gerçekleştirilen bölgesel karantina uygulamalarının eksik ve yanlış olduğu belirtilerek, bu defa için daha ciddi bir şekilde ele alınarak şeyhülislamın hemen karantinanın caiz olduğunu bildiren bir fetva çıkarması, Akdeniz ve Karadeniz boğazlarıyla, Anadolu ve Rumeli'nin gerekli yerlerine karantinahaneler kurulması kararlaştırılmıştı. Ayrıca konunun ayrıntılarını ele alıp gerekli nizamların hazırlanması ve müzakeresi işlemleriyle görevli, karantina hakkında bilgili kişilerden oluşan ve haftada birkaç gün toplanacak bir meclisin kurulması konusu gündeme gelmişti. Meclis, hazırladığı nizamların iradesi çıktıktan sonra uygulanmasına nezret etmek göreviyle de yükümlüydü.<sup>35</sup> Mahmud bu öneriyi kabul ettikten hemen sonra Şeyhülislam Mekkizade Asım Efendi karantina uygulamasının şeriata uygun olduğuna dair bir fetva vermişti.<sup>36</sup> Böylece karantina usulüne geçilmesi için tüm engeller ortadan kaldırılmıştı. Ali Akyıldız'a göre karantinanın uygunluğuna yönelik fetva alınması çok önemli değildi. Zira fetvanın olumlu ya da olumsuz çıkacağı belli olmadan konu meşveret meclisinde kararlaştırılmış, iradesi çıkmış, için teorisini hazırlayıp uygulamasına nezaret edecek meclis kurularak üyeleri seçilmişti. Yani fetva burada sadece bir formaliteden ibaret olarak görülüyordu.<sup>37</sup>

<sup>33</sup> Hamdan bin Osman'ın karantina risalesi, bu risalenin ve Hamdan'ın önerilerinin Anton Lago ve Mustafa Behçet Efendi'nin görüşleri ile karşılaştırması için bkz. Bulmuş, *a.g.e.*, s. 105-124.

<sup>34</sup> Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 335-336.

<sup>35</sup> Akyıldız, *a.g.e.*, s. 267.

<sup>36</sup> Uludağ, *a.g.m.*, s. 448 ; Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 336.

<sup>37</sup> Akyıldız, *a.g.e.*, s.267.

Kurulan yeni meclis dönem dönem *Meclis-i Tahaffuz*, *Karantina Meclisi*, *Sıhhiye Meclisi*, *Meclis-i Umur-ı Sıhhiye*, *Sıhhiye Nezareti*, *Karantina Nezareti*, *Meclis-i Kebir-i Umur-ı Sıhhiye* ve *Meclis-i Tahaffuz Nezareti* gibi isimlerle anılmıştı.<sup>38</sup> Karantina meclisi *Meclis-i Tahaffuz-ı Ūlâ* ve *Meclis-i Tahaffuz-ı Sanî* isminde iki şube halinde teşkil edilmişti.<sup>39</sup> Meclis-i Tahaffuz-ı Ūlâ Hariciye Nezareti'nin denetim ve gözetiminde Nisan 1838'de kurulmuştu. Haftada üç gün, gerektiğinde ise her gün toplanacaktı. Meclis-i Tahaffuz-ı Sanî ise meclis-i ūlâ'nın maiyeti altında olup, her gün toplanacaktı. Aslında ikinci meclis bir nevi birinci meclisin yazışmalarını yürüten ve ikinci derece işlerini gören kalem bürosu niteliğindediydi. Nitekim bu iki mecliste de teoride uygulanan ayırım pratikte uygulanmamış, ilk kuruluşa dair vesika haricinde hiçbir vesikada iki meclis ayrı ayrı ele alınmamıştı.<sup>40</sup> Meclisin idari yapısında da istikrar sağlanamadığı görülmüştü. Hariciye Nezareti'ne bağlı olarak kurulan meclis, Ticaret Nezareti'nin kurulması ile buraya nakledilmişti (1839).<sup>41</sup> Çünkü karantina, ticareti doğrudan etkileyen bir unsurdur. Aradan birkaç ay geçmeden Ticaret Nezareti ile ilişkisi anlamsız bulunan Karantina Meclisi müstakil hale getirilmişti. Bu kararın alınmasının diğer bir sebebi de karantina işlerinin çoğalmasıydı. Meclis bir süre müstakil olarak idare edildikten sonra tekrar Ticaret Nezareti'ne bağlanmıştı.<sup>42</sup> Fakat Ticaret Nezareti'nde gidilen düzenleme neticesinde meclisin yeniden Hariciye Nezareti'ne bağlanmasına karar verilmişti (1841).<sup>43</sup> Meclisin Hariciye Nezareti'ne olan bağlılığı da uzun sürmemiş, alınan yeni kararlar bu defa Tophane-i Amire Müşirliği'ne nakledilmişti (1845). Buraya nakledilmesindeki temel amaç Tophane Müşiri'nin aynı zamanda Karadeniz ve Çanakkale boğazlarının da komutanı olması dolayısıyla, hem denizden hem de karadan gelecek yolcuların bu şekilde daha rahat kontrol edilebileceği düşüncesiydi.<sup>44</sup> 1878'e kadar Tophane-i Amire Müşirliği ve Hariciye

<sup>38</sup> Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 338 ; Meclisin zaman zaman nezaret ismiyle anılması, idari bir birimi ifade etmekten ziyade, *meclis başkanlığı* anlamında kullanılmıştı. Tanzimat'ın hemen öncesinde kurulan meclislerde de nezaret kelimesi meclis başkanlığı anlamında kullanılıyordu. Bkz. Akyıldız, *a.g.e.*, s. 268.

<sup>39</sup> Ahmet Mithat Efendi, *a.g.m.*, s. 440 ; Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s.338.

<sup>40</sup> Akyıldız, *a.g.e.*, s. 269-270.

<sup>41</sup> Aziz Tekdemir, *Ticaret Nezareti (1839-1878)*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2010, s. 21.

<sup>42</sup> Akyıldız, *a.g.e.*, s. 274.

<sup>43</sup> *A.g.e.*, s. 274 ; Tekdemir, *a.g.t.*, s. 23.

<sup>44</sup> Akyıldız, *a.g.e.*, s. 274-275.

Nezaretî arasında gidip gelen meclis, 1879 yılından itibaren kesin olarak Hariciye Nezaretî'ne bağlanmıştı.<sup>45</sup>

Meclis oluşturulduktan sonra ülkede usûl-i tahaffuz yani profilaksi yöntemini bilen hekim bulunmadığından Avusturya'dan üç hekimin İstanbul'a davet edilmesine kadar verilmişti. Böylece hem bilgili kişilerin karantina nizamını kurması sağlanacak hem de Avrupalıların itimat ve itibarı kazanılacaktı. Avusturya'dan gelen üç hekimden biri olan Dr. Minas karantina baş direktörü olarak tayin edilmişti.<sup>46</sup> Kısa bir süre sonra İstanbul'daki sefirlerin temsilcileri meclise dahil edilecekti.<sup>47</sup> Karantina uygulamaları hem iç hem de dış meseleleri ilgilendirdiğinden uluslararası bir boyutu vardı ve özellikle dış işler hususunda ilgili devletlerin İstanbul'daki sefaretleri ile sürekli olarak iletişim halinde bulunuluyordu. Bu durum karantina işlerinin yavaşlamasına sebep oluyordu. Zira bürokratik işlemler uzadığından, halli zaruri olan karantina meseleleri ertelenmek zorunda kalıyordu. Bu durumun önüne geçebilmek için ilk olarak İstanbul'daki sefaretlerle görüşmeye başlanmıştı. Görüşmeler neticesinde sefaretlerden gönderilen temsilcilerin delege sıfatı ile meclis toplantılarına katılmalarına karar verilmişti.<sup>48</sup> Bu kararın alınmasının altında

---

<sup>45</sup> Bu süreç Devlet Sâlnâmelerinden takip edilebilmektedir. Bkz. *Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî* (SDAO.), Def'a 33, İstanbul: Darü'ttıbbatî'l Amire, 1295, s.201 ; SDAO., 34. Def'a, İstanbul: Maarif Matbuatı, 1296, s.53 ; SDAO., 35. Def'a, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1297, s. 117 ; SDAO., 36. Def'a, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1298, s. 217 ; SDAO., Otuz Yedinci Def'a, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299, s. 148 ; SDAO., Otuz Sekizinci Sene, Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuzziya, 1300, s. 67 ; SDAO., Otuz Dokuzuncu Def'a, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1301, s. 154 ; SDAO., Kırkıncı Def'a, İstanbul: Matbaa-i Osmaniye, 1302, s. 176 ; SDAO., Kırk Birinci Def'a, Dersaadet: Mahmud Bey Matbaası, 1303, s. 153 ; SDAO., Kırk Dördüncü Def'a, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1306, s. 162-163 ; SDAO., Kırk Sekizinci Def'a, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1310, s. 406-407 ; SDAO., Kırk Dokuzuncu Sene, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1311, s. 432-433 ; SDAO., Ellinci Sene, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1312, s. 448-449 ; SDAO., Elli Birinci Sene, Dersaadet: Matbaa-i Amire, 1313, s. 480-481 ; SDAO., Elli İkinci Sene, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1314, s. 490-491 ; SDAO., Elli Üçüncü Sene, İstanbul: Alem Matbaası, 1315, s. 308-309 ; SDAO., Elli Dördüncü Def'a, İstanbul: Alem Matbaası, 1316, s. 350-351 ; SDAO., Elli Beşinci Sene, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1317, s. 336-337 ; SDAO., Elli Altıncı Sene, ; İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1318, s. 386-387 ; SDAO., Elli Yedinci Sene, İstanbul: Tahir Bey Matbaası, 1319, s. 420-421 ; SDAO., Elli Sekizinci Sene, Dersaadet: Darü'ttıbbatî'l-Amire, 1320, s. 438-439 ; SDAO., Elli Dokuzuncu Sene, Dersaadet: Alem Matbaası, 1321, s. 476-477 ; SDAO., Altmışıncı Sene, Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1322, s. 494-495 ; SDAO., Altmış Birinci Sene, Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1323, s. 542-543 ; SDAO., Altmış İkinci Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1324, s. 596-597 ; SDAO., Altmış Üçüncü Sene, Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325, s. 592-593 ; SDAO., Altmış Dördüncü Sene, Dersaadet: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1326, s. 598-599 ; SDAO., Altmış Beşinci Sene, Dersaadet: Selanik Matbaası, R. 1326, s. 180 ; SDAO., Altmış Altıncı Sene, Dersaadet: Selanik Matbaası, R. 1327, s. 200 ; SDAO., Altmış Yedinci Sene, Dersaadet: Selanik Matbaası, R. 1328, s. 192.

<sup>46</sup> Yıldırım, "Karantina İstemezük", s. 72.

<sup>47</sup> Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 356.

<sup>48</sup> Akyıldız, *a.g.e.*, s. 272.

asında Avrupalıların karantina uygulamalarına ardı arkası kesilmeyen itirazlarını önleme arzusu yatıyordu.<sup>49</sup>

Sefir vekillerinin geçici sıfatta kadroya dahil edilmesiyle meclis uluslararası bir nitelik kazanmıştı.<sup>50</sup> Bu durum tutanakların da Fransızca kaleme alınmasına sebep olacaktı. Taşrada da karantina meclisleri kurulmaya başladığından, bu meclisin diğerleri ile karıştırılmaması için Fransızca kullanımına *supérieur* yani *âli* sıfatı eklenmişti. Fakat Türkçe kullanımda bu sıfat yer almamıştı.<sup>51</sup> Geçici olarak meclise dahil edilen sefaret vekilleri doktorlardan oluşuyordu. İlk yıllarda mecliste Avusturya-Macaristan, Belçika, Fransa, İngiltere, Rusya, Sardinya ve Toskana vekilleri bulunuyorken, 1897’de bunlara Almanya, İtalya (milli birlik sonrası), İspanya, Amerika, İran, İsveç-Norveç, Hollanda (Flemenk) ve Yunan vekilleri de dahil olmuştu.<sup>52</sup> Sefaret vekilleri zamanla daimi üye olmuş ve meclisteki çoğunluğu elde etmişlerdi. Meclisteki yabancı çoğunluğunu egale etmek üzere on fahri vekil tayin edilmişse de, yabancı vekillerin etkileri hiçbir zaman engellenememişti.<sup>53</sup> Neticede meclise, yine devletin kendi daveti ile katılan yabancı temsilciler sayesinde yeni bir kapitülasyonun doğmasına sebep olmuştu.<sup>54</sup> Bunun en önemli göstergesi karantina işlerinin tek gelir kaynağı olan *Karantina Rüşumat Tarifesi*’nin meclisçe ancak 1872 yılında yürürlüğe konulabilmesi ve karantina kurallarına uymayanlara verilecek cezaları belirleyen *Cerâim-i Sıhhiye Kanunu*’nun ise 1883 yılında tanzim edilebilmesiydi.<sup>55</sup>

XIX. yüzyılda kolera pandemilerinin dünyayı sarsması uluslararası alanda bir sağlık organizasyonunun oluşmasına da sebep olacaktı.<sup>56</sup> Bu çerçevede bir dizi karantina ve hijyen kongreleri tertip edilmişti. Bunlardan ilki 1851’de Paris’te toplanmış, Osmanlı temsilcileri de bu konferansa katılmıştı. Konferansın toplanma amacı salgın hastalıkların yayılmasına karşı çare aranması ile beraber aynı anda ticareti de korumaktı.<sup>57</sup> İkinci konferans 1866’da İstanbul’da gerçekleşmişti ve ana tema Hicaz’daki kolera salgınlarının

<sup>49</sup> Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, s. 356.

<sup>50</sup> Doktor Besim Ömer, *Nevsâl-i Afiyet*, İstanbul: Alem Matbaası, 1315, s. 125.

<sup>51</sup> Ahmet Midhat Efendi, *a.g.m.*, s. 446 ; Akyıldız, *a.g.e.*, s.272 ; Yıldırım, “Karantina İstemezük”, s. 72.

<sup>52</sup> Yıldırım, *a.g.m.*, s.73 ; *Nevsâl-i Afiyet*, 1315, s 126.

<sup>53</sup> Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, s. 357.

<sup>54</sup> Uludağ, *a.g.m.*, s. 450.

<sup>55</sup> Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, s. 357 ; Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007, s. 388.

<sup>56</sup> Gülden Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1996, s. 4.

<sup>57</sup> Uludağ, *a.g.m.*, s. 451 ; Yüksel Güngör ve Nermin Ersoy, “19. Yüzyıl Uluslararası Karantina Konferansları”, *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2006, s. 343.

yarattığı yıkımdı.<sup>58</sup> Böylece Hicaz ve hac meselesi ilk defa uluslararası alanda siyaset sahnesine gelmişti.<sup>59</sup> Üçüncü konferans 1874'te Viyana'da toplanmıştı. Konferansın esas konusunu kentlerin temizliği ve kişisel hijyen kuralları oluşturuyordu. Dördüncü konferans 1885'te Roma'da yapılmış ve ana teması kolera'nın çıktığı yerlerde özellikle de Hindistan'da büyük nehir yataklarının kurutulması olmuştu. Fakat bunun mümkün olmayacağı anlaşıldığından, sadece mevcut karantina uygulamalarının devamına karar verilmişti.<sup>60</sup> Bunlardan sonra 1890'da Paris'te, 1892'de Venedik'te, 1893'te Dresten'de, 1894'te yeniden Paris'te ve 1897'de Venedik'te konferanslar toplandı. Bu konferanslarda da tema ağırlıklı olarak Hicaz'daki kolera vukuatlarıydı.<sup>61</sup> Son olarak 1903 ve 1911'de incelediğimiz dönemdeki son sıhhiye konferansları düzenlendi. 1903 konferansında karantinaların kapatılması önerilmiş, fakat kabul edilmemişti. 1911 konferansında ise Rusya'da yayılan kolera salgınının Osmanlı toprakları ve Avrupa'ya sirayetini engellemek için uygulanan dezenfeksiyon yöntemleri üzerinde durulmuştu.<sup>62</sup>

Uluslararası karma bir komisyon haline getirilen Sıhhiye Meclisi'nde alınması en güç kararlardan birisi sıhhiye rüsumunun düzenlenmesine ilişkin çıkarılacak tarifeydi. Karantina teşkilatı kurulduğu zaman masraf ve maaşlara karşılık Osmanlı limanlarına gelen giden gemilerden cüzi bir sıhhiye rüsumu alınmasına başlanmıştı. Zira teşkilatının tüm gelirleri karantina rüsumundan elde ediliyordu. Fakat teşkilatın kuruluşu ve memur maaşlarının ödenmesi için toplanan rüsumlar oldukça yetersizdi. Bu sebeple hazineden karantina idaresine yüklü miktarlar aktarılıyordu. Hazineye ağır gelen karantina masraflarını karşılamak üzere gemilerden alınan sıhhiye rüsumunun artırılması için Hariciye Nezareti, uluslararası arenada defalarca girişimlerde bulunduysa da bir sonuç alınamamıştı. Veba ve kolera görülmediği zamanlarda masrafları azaltmak adına sadece sahildeki karantina mevkileri bırakılarak diğerleri lağvedilmiş, memurların sayı ve maaşlarında indirime gidilmişti. Fakat karantinaların kapatılması ve memur maaşlarında

<sup>58</sup> Uludağ, *a.g.m.*, s. 452 ; Güngör ve Ersoy, *a.g.m.*, s. 344 ; Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s. 15.

<sup>59</sup> Sarıyıldız, *Hicaz Karantina Teşkilatı*, s. 146.

<sup>60</sup> Uludağ, *a.g.m.*, s. 454 ; Güngör ve Ersoy, *a.g.m.*, s. 345.

<sup>61</sup> Uludağ, *a.g.m.*, s. 455-458 ; Güngör ve Ersoy, *a.g.m.*, s. 346-347 ; Güner Doğan, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2011, s. 102-107.

<sup>62</sup> Güngör ve Ersoy, *a.g.m.*, s. 347-348.

indirime gidilmesi işleri aksatmaktan başka hiçbir işe yaramıyordu.<sup>63</sup> 1840'ta Osmanlı limanlarına gelen yabancı gemilerden alınan resim boyut ve içindeki yolcu sayısı ne olursa olsun 40 kuruşa sabitlenmişti.<sup>64</sup> Bunun haricinde salgın dönemlerinde *fevkalade resim* adı altında yine cüzi miktarlarda vergiler alınabiliyordu.<sup>65</sup> 1851'de Paris'te gerçekleştirilen sıhhiye konferansında her devletin karantina masraflarına göre resim tahsil etmesi esasına dayanarak Fransa, Sardunya ve diğer bazı devletler sıhhiye tarifelerini yenilemişti. Konferansa katılan, ancak konferans kararlarını kabul ve tasdik etmeyen Osmanlı Devleti, sıhhiye rüsum tarifesini değiştirme hakkından uzun süre mahrum bırakılmış ve mesele 1856 yılında yeniden gündeme gelmişti. Sıhhiye Meclisi'nin 16 Temmuz 1856 oturumunda karantina rüsumuna yönelik hazırlanan layiha meclise sunulmuştu. Fakat meclisteki bazı yabancı temsilciler öngörülen tarifenin ağır olduğunu ileri sürerek layihayı kabul etmemişti. Bunun üzerine karma bir sıhhiye rüsum tarifesi komisyonu kurulmuştu.<sup>66</sup> Birinci komisyonun uzun uğraşları sonucu 1871'de sıhhiye rüsum tarifesi kabul edilmişti. Buna göre sıhhiye resmi alınacak gemiler üç sınıfa ayrılarak 1 tonilatodan 500 tonilatoya kadar olanlardan 20'şer, 500 tonilatodan 1000 tonilatoya kadar olanlardan 12'şer ve 1001 tonilato üzerindeki gemilerden 8 para sıhhiye resmi alınması kararlaştırılmıştı.<sup>67</sup> Toplanan sıhhiye rüsumları 1872'ye kadar meclis adına toplanarak hazineye aktarılıyordu. Sıhhiye masraflarının tamamı hazinece karşılanıyordu. Karma sıhhiye rüsumu komisyonunun kurulmasından bir yıl sonra sıhhiye gelirlerinin meclisçe toplanması ve tasarruf hakkının da meclise verilmesi kararlaştırılmıştı. Bu karara göre karantina masrafları ve memur maaşları sıhhiye gelirlerinden karşılanacaktı. Karantinahane ile tahaffuzhane tesis ve tamiri ile Hicaz'ın sıhhiye masrafları ise hazineye yüklenmişti.<sup>68</sup>

Sıhhiye Meclisi'nin uluslararası bir statü kazanması ile ortaya çıkan sorunlardan biri de karantina kurallarına uymayanlara verilecek cezalarla ilgili düzenleme yapılamaması idi. 1851 Paris sıhhiye konferansında hijyen kurallarına aykırı hareket edenler için bir ceza kanunu hazırlanması ve özel bir sağlık mahkemesi kurulması

<sup>63</sup> Gülden Sarıyıldız, "Osmanlı Sıhhiye Rüsum Tarifesi ve Muhtelit Sıhhiye Rüsum Tarifesi Komisyonları: Kapitülasyona Giden Bir Süreç", *Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Anısına Osmanlıdan Cumhuriyete Sosyo-Kültürel Yansımalar*", Yay. Haz. Gülden Sarıyıldız ve diğerleri, İstanbul: Derin Yayınları, 2015, s. 280, 282.

<sup>64</sup> Bulmuş, *a.g.e.*, s. 141.

<sup>65</sup> Sarıyıldız, "Osmanlı Sıhhiye Rüsum Tarifesi", s. 281.

<sup>66</sup> Sarıyıldız, "Osmanlı Sıhhiye Rüsum Tarifesi", s. 282-283.

<sup>67</sup> 1871'de Kabul edilen sıhhiye rüsum tarifesinin detayları için bkz. Sarıyıldız, "Osmanlı Sıhhiye Rüsum Tarifesi", s. 288 ; Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 374-375 ; Bu tarifenin 1882 senesinde revize edilmiş ve eklentiler yapılmış hali için ise bkz. EK 40.

<sup>68</sup> Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s.236.

kararlaştırılmıştı. Konferansın ardından Sıhhiye Meclisi bir komisyon kurarak sağlık kurallarına uymayan yerli ve yabancı memurlar, gemi kaptanları ve yolculara verilecek cezaları hükme bağlayan *Cerâim-i Sıhhiye Kanunu* hazırlamıştı. Fakat meclisteki yabancı üyeler sebebiyle kanun bir türlü yürürlüğe konulamıyordu. Kanun zaman zaman yeniden gündeme getirilmiş olsa da ancak 1884'te yürürlüğe konulabilecekti.<sup>69</sup> İki fasıl, on yedi maddeden oluşan bu kanuna göre karantina kurallarına uymayanlara kürek cezasından, para cezasına ve özellikle tahaffuzhanelerden kaçmaya teşebbüs edenleri silahla vurmaya kadar ağır cezalar veriliyordu.<sup>70</sup>

### 3.2. Karantina İle İlgili Temel Kavramlar ve Karantinanın Uygulanması

Karantina uygulamalarında karşımıza en çok çıkan kavramlardan birisi *patente*dir. Fransızca bir kelime olan patente, Türkçe'deki tezkireye karşılık gelmektedir. Orijinali *patente de santé* yani *sıhhiye tezkiresi* olan bu kelime nizamname ve belgelerde sadece patente olarak kullanılıyordu.<sup>71</sup> Sıhhiye tezkiresinin belgelerde patente ismiyle kullanılması esasen diğer tezkirelerle yaşanabilecek karışıklıkları gidermesi açısından da faydalıydı. Patente bir bakıma gemilere ait pasaporttu. Herhangi bir limana uğrayan geminin kaptanı, ilk önce karantinahaneye yanaşır, yahut kıyıya yanaşabileceği bir liman değilse (Trabzon ve Samsun gibi) açıkta bekleyerek karantina memurunun kayıkla gemiye gelmesini beklerdi. Kaptan karantina memuruna ilk olarak patenteyi göstermek ve geminin sıhhi durumu ile ilgili gerçek bilgiler vermekle yükümlüydü. Patente, ilk hareket edilen yahut daha önce uğranan limanda geminin tabi olduğu karantina işlemine göre *temiz*, *şüpheli* yahut *bulaşık* olmak üzere üç kategoride değerlendiriliyordu. Hastalık görülen bir limanda, hastalığın sönmesinden otuz gün sonra patente verildiyse o temiz olarak nitelendirilirdi. Hastalık söndükten on beş gün sonra verilen patentenin niteliği ise şüpheliydi. Hastalık görüldükten sonra on beş gün içinde verilen tüm patenteler ise bulaşık addediliyordu. Temiz veya şüpheli patenteyi hamil bir gemide yolculuk esnasında kolera vakası veyahut şüpheli başka hastalıklar görülürse ilk uğradığı karantinahanede patentesi

<sup>69</sup> Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 28 ; *Nevsâl-i Afîyet*, 1315, s. 127.

<sup>70</sup> "Cerâim-i Sıhhiye Kanunu/28 Haziran 1300", *Düstür*, Birinci Tertip, Zeyl 1, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299, s. 54-58.

<sup>71</sup> M. Aubert Roche, *De La Réforme des Quarantaines et des Lois Sanitaires de la Peste*, Paris: Just-Rouvier, 1844, s. 126-133.

şüpheli yahut bulaşık olarak değiştirilir ve gemi derhal en yakın tahaffuzhaneye yönlendirilirdi.<sup>72</sup>

Gemi herhangi bir limana girdiğinde hamil olduğu patenteye göre prova direği şapkasına yahut en iyi görülebilen bir yerine umumi olarak belirlenmiş denizcilik işaretlerinden olan düz sarı bayrağı asmak zorundaydı. Sarı bayrak patente vizesi ve tıbbi muayene esnasında asılıyordu. Bu bayrak asılı iken hiç kimse gemiden çıkamaz ve karantina memurlarından başka hiç kimse gemiye giremezdi. Patenteyi karantinahaneye götüren kaptan gündüzse filikasının önüne sarı, gece ise arkasına kırmızı flandra asmak zorundaydı. Gemide ise geceleri karantina bayrağı yerine bir fener yakılması gerekiyordu. Geminin bulunduğu limanda hastalık varsa, yahut gemi limandayken bulunduğu kentte hastalık zuhur ettiyse dört eşit parçaya taksim edilmiş, iki karesi çapraz olarak siyah, iki karesi sarı olarak boyanmış bayrağı asmak zorundaydı. Bu bayrak geminin şüpheli patenteye sahip olduğunu gösterir nitelikteydi. Şüpheli gemi karantinahaneden istimbota ya da filika talep ediyorsa enine sarı kırmızı çizgilerden oluşan bayrağı takardı.<sup>73</sup>

Sarı bayrağı asan gemi, patente yoklaması için karantina memurlarını beklemek zorundaydı. Eğer memur gelmezse üçüncü kaptan filikasının önüne yukarıda bahsedilen bayrakları, kıçına ise geminin mensup olduğu ülkeye ait bandırayı asarak doğrudan karantinahaneye giderdi. Burada karantina memuruna geminin patentesini verir ve geldiği yerin sıhhi durumundan bahsederdi. Eğer memur temiz patente verirse önce filikada daha sonra ise gemideki karantina bayrağı indirilirdi. Gemide herhangi bir hastalık söz konusu ise, hastalığı yakalananlar geminin bir köşesinde tecrit edilirdi. Böyle bir gemi limana yanaştığında gemiden hiç kimsenin çıkmaması kuraldı. Karantina hekimi gemiye giderek hastaları muayene eder, karantina hekiminin olmaması durumunda belediye hekimi çağırılırdı. Limanın bulunduğu şehirde hastane varsa, hastalar doğrudan oraya sevk edilir ve gemide dezenfeksiyon işlemleri başlatılırdı. Yolculuk esnasında gemide ölüm vakası meydana geldiyse ve yanaşılacak liman yakın ise ceset gemide bekletilirdi. Fakat limana iki ya da üç gün sonra varılacaksa ceset derhal denize atılırdı. Gemide hekim varsa ölüm

<sup>72</sup> “Karantina Nizamnamesi / 31 Mayıs 1276”, *Düstür*, Cüz-i Sanî, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, s. 825-826 ; *Nevsâl-i Afîyet*, 1315, s. 126 ; Beşiktaşlı Selahaddin Ali, *Sefain Patenteleri, Karantinahaneler İle Olan Muamelât-ı Sıhhiye*, İstanbul: Bahriye Matbaası, 1332, s. 8-9 ; A. Proust, *Le Choléra Étologie et Prophylaxie*, Paris: G. Masson, 1883, s.191-194.

<sup>73</sup> Beşiktaşlı Selahaddin Ali, *a.g.e.*, s.10 ; *Nevsâl-i Afîyet*, 1315, s. 127.



raporu düzenler ve karantinahaneye yanaşıldığında raporu karantina hekimine teslim ederdi.<sup>74</sup>

Karantina esnasında kullanılacak bandıraların haricinde karantina memurlarının kıyafetlerine de bir standart getirilmişti. 1852 senesinden itibaren sıhhiye gardiyanlarının üzerinde sarı şeritler bulunan üniformalar giymesi kararlaştırılmıştı.<sup>75</sup>

Karantina müddetleri hem patentelerin hem de limanın bulunduğu şehrin sağlık durumu ile doğrudan ilişkili olarak tayin edilirdi. Erken dönem karantina uygulamalarında bu süre 40 gün olarak uygulanıyorken, XIX. yüzyıla gelindiğinde karantinalar genellikle 10 ila 20 gün arasında uygulanmaya başlamıştı. Yine de bu süreler kesin değildi ve değişken nitelik taşıyordu. Fransa'da XIX. yüzyılın ilk yarısında şüpheli patenteye sahip gemilere 8 ila 20, bulaşık patenteye sahip gemilere ise 20 ila 40 gün karantina uygulanıyordu.<sup>76</sup> Osmanlı karantina teşkilatının kurulduğu ilk dönemlerde ise bulaşık patenteli gemideki mallar için 20, yolcular için 15, şüpheli patenteli gemilerdeki mallar için 15, yolcular için 10 gün karantina uygulanıyordu.<sup>77</sup> 1847'de Sıhhiye Meclisi'nin aldığı kararla koleralı mahallerden gelen yahut kolera şüphesi görülen gemilerin 10 gün karantina bekletilmesi kararlaştırılmıştı.<sup>78</sup> 1851 Paris sıhhiye konferansında uluslararası alanda karantina müddeti 15 gün olarak belirlenmişti.<sup>79</sup> Bu uygulama sonraki dönemlerde de devam edecekti. Fakat yine de Sıhhiye Meclisi'nce belirli standartlar uygulanıyordu. Bulaşık mahalden gelen ve içinde hastalık zuhur eden gemiler 10 gün karantina altına alınıyor, tahaffuzhanede yolcular, eşyalar ve gemi dezenfekte ediliyor, ayrıca hastalar tedavi ediliyordu. Bu süre içerisinde gemi yolcuları arasında başka kolera vakası zuhur etmezse 10 günün sonunda patente temize çevrilip geminin gitmesine müsaade ediliyordu. Aksi durumda ise hastalık tamamen sönüncüye kadar beşer gün müddetle karantina süresine ilaveler yapılıyordu. İkinci kategoride bulaşık mahalden gelen fakat içerisinde hastalık görülmeyen gemiler vardı. Bu tür gemiler için karantina süresi 5 gündü. Beş günde tahaffuzhanedeki yolcular arasında hastalık görülmezse karantina uzatılmıyor, aksi taktirde ilk kategorideki gibi beşer gün uzatma verilebiliyordu.

<sup>74</sup> Beşiktaşlı Selahaddin Ali, *a.g.e.*, s. 11-15.

<sup>75</sup> Ahmed Midhat Efendi, *a.g.m.*, s. 107.

<sup>76</sup> J. Ferrier, *Des Lazarets Des Quarantaines et de La Conferance Internationale Pour L'organisation D'un Service Sanitaire En Orient*, Paris: Germer Baillièrre, 1867, s. 33.

<sup>77</sup> Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 225 ; Robarts, *a.g.t.*, s. 216-217.

<sup>78</sup> Ahmed Midhat Efendi, *a.g.m.*, s. 105.

<sup>79</sup> Uludağ, *a.g.m.*, s. 452.

Üçüncü kategori hastalık görülmeyen mahallerden gelen ve temiz patenteye sahip gemileri içeriyordu. Temiz patenteli bir gemiye karantinahane yahut tahaffuzhanede işlemlerini yaptırdıktan sonra *pratika* adı verilen bir belge verilerek yolculuğuna devam etmesine müsaade edilirdi. *Pratika*, hastalık şüphesi olmayan, yahut şüpheli veya bulaşık patenteye sahip olup karantina müddetini ikmal eden ve temiz patente almaya hak kazanan bir gemiye verilen serbest geçiş izniydi. Belgelerde sıklıkla karşılaşılan bu ifade, patente ile karıştırılmamalıdır. Zira patente geminin durumunu gösterir bir pasaport, *pratika* ise geminin limandan serbestçe çıkması için verilen belgedir.

Patente, karantinahane olan limanlarda karantina memuru tarafından verilen bir belgeydi. Karantinahanenin olmadığı limanlarda ise bu vazife liman reisine aitti. Liman reisinin patenteleri vizeleme hakkı vardı. Ancak her iki durumda da patente vizeletme hususunda en mühim nokta güneş battıktan sonra Osmanlı limanlarında *pratika* verilmemesiydi.<sup>80</sup> Karantinahane olan mahallerde bu türden bir uygulama yapılırsa liman reisi bunu derhal hükümet merkezine jurnallemle yükümlüydü.<sup>81</sup> Bu durum karantina idaresinin liman reisliği tarafından kontrol altında tutulduğu yorumunu yapmayı mümkün kılıyordu.

Gece *pratika* verilmemesi limanlara giriş çıkış yapan gemiler için büyük problem teşkil eden bir durumdu. Sinop, Samsun ve Trabzon örneklerinde de bu hususlarda şikayetlerde bulunduğu, Sıhhiye Meclisi'nin çeşitli oturumlarında bu konunun görüşülerek, gece de *pratika* verilmesine yönelik girişimlerde bulunduğu görülmüştü. Sıhhiye Meclisi'nin gece *pratika* verilmesine karşı çıkmamış, fakat bu uygulamanın yapıp yapılmamasına yönelik insiyatifi mahalli idareye bırakmıştı.<sup>82</sup> Bu bağlamda Sinop, Samsun ve Trabzon'da geceleri *pratika* verilmeye başlanmıştı.<sup>83</sup> Ancak kısa bir süre sonra Trabzon ve Samsun'da bu uygulama sebebiyle koleranın şehirde yayılmasından endişe edildiğinden, gece *pratika* verilmesine son verilmişti.<sup>84</sup> Yaklaşık on sene sonra Sıhhiye Meclisi'ndeki Rus delegesi, Trabzon Vilayeti'nin gece *pratika* verilmesine müsaade

<sup>80</sup> FO 195/1854, From Longworth to Kimberley, 12 March 1894 ; FO 526/12, pp.337-356 ; No: 1346 Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance, Turkey Report of the Year 1893 on the Trade of Trebizond, London, 1894, pp.1-14'den aktaran *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914*, Cilt II, Haz. Musa Şaşmaz, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, s. 1219.

s.1219

<sup>81</sup> Beşiktaşlı Selahaddin Ali, *a.g.e.*, s. 16-17.

<sup>82</sup> BOA., *BEO.*, 234/17521, 27 Haziran 1309.

<sup>83</sup> BOA., *DH.MKT.*, 1145/68, 25 Rabiülevvel 1325, Lef 7.

<sup>84</sup> BOA., *Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemi Evrâkı (DH.ŞFR.)*, 182/52, 6 Teşrin-i Evvel 1311.

etmemesini gündeme getirerek, bu uygulamanın mahalli idarelerin keyfiyetine bırakılmaması, genel geçer bir kural haline getirilmesini önermişti. Rus delegesi Dr. Karacanowsky'ye göre güneş battıktan hemen sonra limana yanaşan bir gemi sırf pratika almak için on iki saat gibi bir süre kaybediyordu. Bu durumdan hem gemideki yolcular hem de ticaret olumsuz etkileniyor, üstelik zaman kaybı yaşıyordu. Mecliste tekrar gündeme gelen bu uygulamanın yapılan oylama neticesinde eskisi gibi devam etmesine karar verilmişti.<sup>85</sup>

Gece pratika verilmesi hususunda özellikle Sinop'ta problemler yaşıyordu. Trabzon'da yasaklanan uygulama, Kastamonu Vilayeti'nce uygulanmaya devam ediliyor ve Sinop'ta gece pratika veriliyordu. Ancak bu uygulamada mutasarrıflık nezdinde bir keyfiyet söz konusuydu. Sinop limanına gelen gemilere dönem dönem pratika verilmediği gözlemlenmişti.<sup>86</sup> Hatta merkezden, posta vapurlarına gece pratika verilmesi hususunda emir gelmiş olmasına rağmen, Sinop'ta zaman zaman bu vapurlara dahi pratika verilmediği görülmüştü.<sup>87</sup>

### 3.3. Karantinalar ve İşleyişleri

Karantinahaneler, bir limana yanaşan geminin patentesinin ve sıhhi durumunun muayene edilerek, geminin limana mal veya yolcu çıkarmasına izin veren kuruluşlardı. Karantina hekimi tarafından uygun görüldüğü takdirde gemiler tahaffuzhanelere sevk edilerek buralarda dezenfeksiyon işlemlerine tabi tutulabilirdi. Aynı zamanda karantinahaneler kara yolları üzerinde de kurulabilen yapılar olmakla birlikte, buldukları yollardan geçen kervanların ve yolcuların sıhhi durumlarını tetkik etme, hastalık şüphesi olanları karantina altına alma, gerektiğinde yolcuyu veya eşyaları dezenfeksiyon merkezleri olan tebhirhanelere sevk etme hakkına da sahiplerdi. Bu alt başlıkta Sinop, Samsun ve Trabzon karantinahaneleri birer kurum olarak incelenecektir. Bu çerçevede karantinahanelerin kuruluşları, idari yapıları ile karantinalar dahilinde gerçekleştirilen inşa ve tamir faaliyetleri ele alınacaktır.

<sup>85</sup> PSCSS., 10 Mayıs 1904, s. 7-8.

<sup>86</sup> BOA., *Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve İslahât Komisyonu Evrâkı (DH.TMIK.M.)*, 51/18, 2 Şubat 1313, Lef 9.

<sup>87</sup> BOA., *BEO.*, 557/41758, 11 Kanûn-i Sanî 1310, Lef 1 ; BOA., *BEO.*, 557/41759, 10 Kanûn-i Sanî 1310, Lef 1.

### 3.3.1. Sinop Karantinahanesi

Karantina teşkilatının kurulmasından hemen sonra ülke genelinde özellikle liman kentlerinde karantinahaneler tesis edilmeye başlamıştı. Sinop, Karadeniz'in güneyindeki en önemli limanlardan biri olmasına rağmen 1840 Temmuzuna gelindiğinde hala bir karantinahanesi yoktu. Boğazlardan geçip Karadeniz'e giden gemilerin karantina işlemlerini Sinop'ta yapabilmeleri için burada bir karantinahane kurulmasına karar verilmişti.<sup>88</sup> Zira Güney Karadeniz'in tek korunaklı ve tabii limanı Sinop'tu ve bu yönüyle karantina merkezi olmak için oldukça uygundu. Ancak Kasım 1843 tarihli bir evraktan Sinop'a müstakil bir karantinahane inşa edilmediği ve karantinahane yapısının gümrüğün yanında geçici bir birim olarak teşkil edildiği anlaşılmaktaydı. Bu sebeple kale ile gümrük arasında uygun bir mevkide karantina binası inşa edilmesi gündeme gelmişti. İnşası planlanan karantinahanenin binası, parlatoryası<sup>89</sup> ve alet edevatı ile beraber masrafının 78.231 kuruş olacağı hesaplanmıştı.<sup>90</sup> Ancak merkezden inşaat için gönderilen para 52.810 kuruştur. Zira inşa edilecek binanın iskeleye yakın olması isteniyor ve böylece parlatorya inşasından tasarruf edilmek isteniyordu. Neticede 1843'te karantinahanenin inşası için irade çıkarılmıştı. Ancak masraflar için gerekli olan paranın gönderilmesi ancak Mayıs 1844'ü bulacaktı.<sup>91</sup> İnşa edilen karantinahane 1895 senesine kadar kullanılmış ve tamir geçirmemişti. Ancak bina 1895'te yanmış ve kullanılamaz hale gelmişti.<sup>92</sup> Yanan karantinahanenin yerine derhal yenisi inşa edilmiş ve inşa masrafı 16.197 kuruş 40 para tutmuştu.<sup>93</sup>

<sup>88</sup> BOA., *Cevdet Sıhhiye (C.SH.)*, 13/639, 4 Cumadelula 1256.

<sup>89</sup> Karantinahane önüne inşa edilen parlatorya bir iskeledir. Bu iskelede sadece karantina memurları ve gardiyanlar bulunur. Gemilerin patentelerinin vizelenmesi ve karantina istintak işlemleri için parlatorya kullanılır.

<sup>90</sup> BOA., *C.SH.*, 13/648, 13 Şevval 1259, Lef 2.

<sup>91</sup> Aynı belge, 17 Şevval 1259, Lef 1 ; Aynı belge, 10 Cumadelula 1260, Lef 3.

<sup>92</sup> Mesut Ayar, 1895'teki bu yangının Sinop Tahaffuzhanesi'nde gerçekleştiğini ve yenisinin yapılmasına karar verildiğini ifade etmektedir. Ancak yangın tahaffuzhanede değil, karantinahanede çıkmıştı. Belgelerde zaman zaman karantinahane ve tahaffuzhane ifadelerinin karıştırılması sebebiyle böyle bir yorum yapıldığı düşünülebilir. Ancak tahaffuzhane yapısı bir binadan oluşmuyordu. Ayrıca farklı belgelerden tahaffuzhanenin değil, karantinahanenin yandığı anlaşılmaktadır. Bkz. Ayar, *a.g.e.*, s. 70, dipnot 148.

<sup>93</sup> BOA., *ŞD.*, 2661/28, 2 Teşrin-i Evvel 1311 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 573, 2 Teşrin-i Sanî 1311 ; BOA., *BEO.*, 704/52741, 6 Teşrin-i Sanî 1311 ; Sinop karantinahanesinin yeri Deniz Müzesi Arşivi'nden tespit edilen bir evraka eklenmiş planda görülmektedir. DMA., *BN.*, 94/1942, 19 Mart 1330, Lef 6. Bu plan için bkz. Ek 7.

1841 senesinde Sinop karantina idaresinde bir müdür ile hekim görevliydi.<sup>94</sup> İncelediğimiz dönemde ise müdür yerine bir karantina katibi görevlendirilmişti. Zira karantina idaresinin müdürü aynı zamanda hekimdi. Bu sebeple ayrıca bir müdüre ihtiyaç duyulmuyordu. Karantina hekimleri zaman zaman karantina memuru veya müfettişi (inspektör) olarak da kaydedilebiliyordu. 1876'ya kadar sadece Türkçe yazışmaları yapan bir katip karantina idaresinde görevliyken, 1876'dan itibaren Fransızca yazışmaları gerçekleştirecek bir de katip görevlendirilmişti. Ancak 1890'dan sonra idarede Fransızca katip vazifelenendirilmediği görülmüştür.

1876	Vartoban Efendi
1877	münhal
1878-1881	Missiva Dobermayer
1882	münhal
1883	İpsalidi Efendi (vekil)
1893	Vuros

**Tablo 1: 1876-1893 Arası Sinop Karantina İdaresinde Görev Yapan Hekimler<sup>95</sup>**

1897 senesinde Sinop karantinahanesinin Samsun karantina idaresine bağlanması gündeme gelmişti. Bunun sebebi Sinop'ta bir de tahaffuzhane kurulmuş olması sebebiyle, karantinanın atılması idi. Gerçekten de tahaffuzhane kurulduktan sonra Sinop karantinahanesine hekim tayin edilmemiş, idaresinde sadece bir katip bırakılmıştı. Mecliste yapılan görüşmeler neticesinde Sinop karantinahanesinin Samsun karantina idaresine bağlanmasının uygun görülmediği yönünde karar verilmişti. Hatta aynı toplantıda İnebolu karantinahanesi Sinop karantina idaresine bağlanmıştı.<sup>96</sup>

<sup>94</sup> Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 362.

<sup>95</sup> *Sâlnâme-i Vilâyet-i Kastamonu (KVS.)*, Def'a 7, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1292, s. 129 ; *KVS.*, Def'a 8, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1293, s. 113 ; *KVS.*, Def'a 9, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1294, s. 121 ; *KVS.*, Def'a 10, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1295, s. 68 ; *KVS.*, Def'a 11, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1296, s. 72 ; *KVS.*, Def'a 13, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1298, s. 176 ; *KVS.*, Def'a 14, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1299, s. 195 ; *KVS.*, Def'a 15, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1306, s. 472 ; *KVS.*, Def'a 16, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1310, s. 439 ; *KVS.*, Def'a 17, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1311, s. 248 ; *KVS.*, Def'a 18, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1312, s. 312 ; *KVS.*, Def'a 19, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1314, s. 239 ; *KVS.*, Def'a 20, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1317, s. 260 ; *KVS.*, Def'a 21, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1321, s. 282.

<sup>96</sup> *Meclis-i Umur-ı Sıhhiye Mazbatası (MUSM.)*, 21 Eylül 1897

### 3.3.2. Samsun Karantinahanesi

Samsun karantinahanesinin hangi yılda inşa edildiği kesin olarak bilinmemekle beraber, 1841'de taşra karantinahanelerinin memurları üzerinde yapılan maaş düzenlemelerini içeren listede Samsun karantina memuru ve hekimi de görüldüğünden, karantinahane 1841'den önce kurulmuş olmalıydı.<sup>97</sup> Emin Yolalıcı'nın Şubat 1848 tarihli bir evraktaki bilgileri temel alarak ortaya attığı teorideki tarih sınırlamasını ise bu noktada doğru olarak değerlendirmek mümkün değildir. Bu teorinin temellendirildiği belgede Trabzon valileri Osman ve Abdullah Paşalar zamanında Samsun'da inşa edilen karantinahanenin arsasının sahibi olan Hacı Mehmed Ağa'ya arsa bedelinin ödenmek istendiği, ancak Mehmed Ağa'nın herhangi bir ücret talep etmediği kayıtlıydı. Fakat 1848'e gelindiğinde Mehmed Ağa fikrini değiştirmiş ve arsa bedeli olarak 10.000 kuruş talep etmişti.<sup>98</sup> Bu bağlamda Yolalıcı valilerin görevde olduğu yılları göz önünde alarak karantinahanenin 1837-1845 seneleri arasında herhangi bir tarihte kurulduğunu öne sürmüştür.<sup>99</sup> Ancak Karantina Meclisi'nin teşkili 1838 yılıdır, taşra karantinalarının inşası ise bu tarihten sonra başlamıştır. Bu bağlamda 1841 tarihli taşra karantina memurlarının maaşları üzerinde yapılan düzenlemeyi içeren kayıtlar da göz önüne alındığında, Samsun karantinahanesinin 1838-1841 yılları arasında herhangi bir zamanda kurulmuş olması ihtimali daha tutarlı olacaktır.

Samsun karantinahanesi çarşı içinde bugün dahi halk arasında karantina caddesi olarak bilinen Kazım Paşa Caddesi üzerinde mevcut eski belediye binasından bir önceki belediye binasının (bina bugün mevcut değildir) yakınında bulunuyordu. Bu durum esasen büyük bir problem teşkil ediyordu. Zira bahsedilen mevkideki bina limana uzak bir mesafedeydi. Bu mesafe karantina muamelelerinin aksamasına sebep oluyordu. Bu nedenle 1847'de Samsun karantinahanesinin denize yakın bir mevkide yeniden inşa edilmesi teklif edilmişse de bu girişim sonuçsuz kalmıştı.<sup>100</sup> Karantina binasının kullanılmayacak kadar harap durumda olması sebebiyle 1850'de tamir keşfi için irade çıkarılmış, keşif neticesinde

<sup>97</sup> Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s.365.

<sup>98</sup> BOA., *Sadaret Mektubî Kalemî Evrâkı (A. MKT.)*, 114/78, 6 Rabiülevvel 1264 ; Hacı Mehmed Ağa'ya arsa bedeli ödemek yerine 40.000 kuruş değerinde bir arsa verilmesine karar verilmişti. BOA., *sadaret Amedi Kalemî Evrâkı (A.AMD.)*, 8/48, 12 Receb 1265.

<sup>99</sup> M. Emin Yolalıcı, *XIX. Yüzyılda Canik (Samsun) Sancağı'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1998, s. 141.

<sup>100</sup> BOA., *İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.)*, 108/2453, 29 Cumadelula 1263, Lef 12.

tamirin 31.110 kuruş masrafla gerçekleştirilebileceği tespit edilmişti.<sup>101</sup> Fakat tamiratın yapılıp yapılmadığına ilişkin bir evrak bulunmamıştır. 1863'te karantinahanenin başka bir mahalde yeniden inşa edilmesi, binadan kalacak eşyaların ise müzayede ile satılarak yeni binanın inşasına katkı sağlaması gündeme gelmişti.<sup>102</sup> Fakat bu girişim de sonuçsuz kalmıştı. Karantinahane ancak 1869'da Duhan Çarşısı'nın inşaatı için arazi tespit edilmesi sırasında taşınacaktı. Duhan Çarşısı'nın inşaatı için ilk olarak sahile uzak bir mevkide bulunan ahşap ve eski karantina binasının arazisi düşünülmüştü. Bu arazi çarşı inşaatı için kullanılırsa arsa ve bina bedeli olarak 80.000 kuruş gelir elde edileceği, bu gelirin ise inşa edilmesi planlanan Samsun limanı projesine aktarılması düşünülmüştü.<sup>103</sup> Yeni karantinahane binasının ise deniz kenarında, karantina hekiminin tespit ettiği bir noktada, bir bab olarak ve parlatorya iskelesiyle beraber inşa edilmesine karar verilmişti.<sup>104</sup> Fakat inşa sürecinin hemen gerçekleştirilememiştir. Zira liman, çarşı ve karantinahane gibi kamu yapılarının inşası aynı anda gündemde olduğundan, öncelikle ticari faaliyetler düşünülerek Samsun'u çevre şehirlere ve vilayetlere bağlayan yolların yapımına önem verilmişti.<sup>105</sup> Buna rağmen karantinanın 1870'ten sonra inşa edildiği tahmin edilmektedir. Zira 1875'te yeni binanın tamiri gündeme gelmişti.<sup>106</sup> Tamiri söz konusu olan karantina binasının yeni olduğu keşif raporundan anlaşılıyordu. Bu rapora göre deniz kenarında bulunan karantinahanenin dalgalar sebebiyle zarar gören duvarlarının tamiri için 5.976 kuruşluk masraf tespit edilmişti.<sup>107</sup>

Yeni karantinahanenin en büyük sorunu deniz cihetindeki duvarların dalgalar sebebiyle sürekli harap olmasıydı. 1875'teki tamirden üç yıl dahi geçmeden duvarlar yeniden tamire muhtaç hale gelmişti.<sup>108</sup> 1000 kuruşluk bu tamirin ardından ertesi sene duvarlar yeniden yıpranmıştı.<sup>109</sup> Karantinahane duvarlarının sürekli yıkılıyor olması sebebiyle mevcut bina ve arazi belediyeye terk edilerek, bunun karşılığında 8.800 kuruş masrafla yine belediye tarafından daha geniş ve dalgalardan korunaklı bir mahalde yeni bir

<sup>101</sup> BOA., *İrade Dâhiliye (İ.DH.)*, 214/12508, 27 Cumadelula, 1266.

<sup>102</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 281/83, 14 Cumadelula 1280.

<sup>103</sup> BOA., *İ.DH.*, 602/41936, 10 Safer 1286, Lef 4 ; Filiz Dıġıroġlu, *XIX. Yüzyıl Karadeniz 'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun*, İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2011, s. 125.

<sup>104</sup> Aynı belge, aynı lef.

<sup>105</sup> Dıġıroġlu, *a.g.t.*, s.54-55

<sup>106</sup> BOA., *BEO. NGG.d.*, 573, 4 Şaban 1292.

<sup>107</sup> BOA., *İrade Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD.)*, 29/1372, 22 Şaban 1292, Lef 2.

<sup>108</sup> BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 1 Mayıs 1294.

<sup>109</sup> BOA., *İ.ŞD.*, 47/2554, 10 Şaban 1296, Lef 2.

karantinahane inşa edilmesine karar verilmişti.<sup>110</sup> Yeni karantina binası gümrük iskelesinin sağ cihetinde denizden biraz geride inşa edilmesi ve böylece sürekli tamire muhtaç olması durumunun önüne geçilmesi hedeflenmiş, fakat inşaat yine gerçekleştirilememiştir.<sup>111</sup>

Mevcut karantinahanenin parlatoryası bulunmadığından patente vizesi ve pratika muameleleri de zorlukla gerçekleştiriliyordu. Bunun için 2.551 kuruş masrafla bir parlatorya inşa edilmişti.<sup>112</sup> 1894'te karantina binası yeniden tamir edilmiş<sup>113</sup>, aynı sene daha önce önerildiği gibi karantinahanenin gümrük dairesinin civarında inşa edilmesi yeniden gündeme getirilmişti. Binanın belediye tarafından inşa edileceği, fakat mevki belirlenirken karantina muamelesi yapacak gemilerin demir atabileceği bir nokta seçilmesi gerektiği ifade edilmişti.<sup>114</sup> Bu proje de hayata geçirilememiştir. Mevcut karantinahanenin sürekli tamire ihtiyaç duymasından başka diğer bir problemi de bulunduğu mevkiin fırtınalı günlerde gemilerin demirlemesine uygun olmamasıydı. Ocak 1897'de patentesini vizeletmek üzere limana demirleyen Azof isimli Rus vapurunun kaptanı, fırtına sebebiyle parlatoryaya ulaşamamış ve patentesini vizeletmemiştir. Fırtınanın geçmesini bekleyen vapur gümrük iskelesinin bir mil açığına kadar sürüklenmiş ve kumluk alana oturmuştur.<sup>115</sup>

Beş yıl sonra karantinahanenin yeniden inşa edilmesine dair eski önerilere benzer bir teklifte daha bulunulmuştur. Bu teklif karantinahanenin tamiri için görevlendirilen hususi komisyon tarafından verilmişti. Komisyonun Canik Mutasarrıflığı'na verdiği mazbatada, mevcut binanın bir tarafının hükümet dairesinin bulunduğu cadde üzerinde olduğu ve diğer tarafına da yeni bir yol açılıyor olması sebebiyle sıhhiye işlemleri için uygun bir mevkide olmadığı, tamiri için sürekli olarak boşuna para sarf edildiği, mevcut binanın yıkılarak eski karantina idaresi ile belediye arsası arasındaki arsa üzerine dört odalı yeni bir karantinahane inşa edilmesi öneriliyordu. Böylece tamir masrafları hazineye kalacaktı.<sup>116</sup> Komisyonun bu önerisi vilayete sunulmuş, vilayet ise raporu Sadaret'e göndermişti. Neticede yeni bir binanın inşası için irade çıkarılmıştır.<sup>117</sup> Böylece Samsun

<sup>110</sup> BOA., *BEO. NGG.d.*, 573, 17 Şaban 1296.

<sup>111</sup> DMA., *MB.*, 732/100B, 3 Eylül 1302.

<sup>112</sup> BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 24 Temmuz 1308 ; inşa edilen bu parlatorya dalgalar sebebiyle sürekli yıkıldığından 1899'da demir ayaklar üzerine yeniden inşası gündeme gelecekti. BOA., *BEO.*, 896/67177, 5 Kanûn-i Sanî 1314.

<sup>113</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 24 Teşrin-i Evvel 1310.

<sup>114</sup> BOA., *DH.MKT.*, 313/46, 30 Teşrin-i Sanî 1310, Lef 4.

<sup>115</sup> BOA., *DH.TMIK.M.*, 27/26, 10 Kanûn-i Sanî 1312.

<sup>116</sup> BOA., *ŞD.*, 2697/44, 24 Temmuz 1315.

<sup>117</sup> BOA., *İrade Sıhhiye (İ.SH.)*, 3/23, 14 Eylül 1315, Lef 1.



karantina idaresi üçüncü ve son karantinahane binasına taşınacaktı. Fakat yeni bina, birinci ile aşağı yukarı aynı mevkiye inşa edildiğinden yine iskeleye uzaktı ve bu sebeple kullanışsızdı. Samsun Fransız konsolosu Cortanze'nin 1903 senesinde kaleme aldığı rapora göre, karantina binası kolera zamanında iskele yakınlarında bulunan binasından, şehir merkezine taşınmıştı. İskele ile karantinanın birbirine uzak olması karantina hekimi, gardiyanlar ve gelen gemilerdeki görevlilerin iskele ile karantina idaresi arasında gereksiz bir koşuşturmaca yaşamalarına sebep oluyordu.<sup>118</sup>

1879-1897	Mösyö Mazaki
1897-1900	Hamburg Efendi
1900-1901	Krelis Efendi
1902	Kostantinidis Efendi
1903	Teodos Loki Efendi
1904-1907	Kostantinidis Efendi
1907-1912	Blassis Efendi
1912	Cebrangelos Efendi
1912-1914	Ekonomus Efendi

**Tablo 2: 1879-1914 Arası Samsun Karantina İdaresinde Görev Yapan Hekimler<sup>119</sup>**

Samsun karantina idaresinde 1879-1914 arası dokuz hekim görev yapmıştı.<sup>120</sup> Hekim haricinde idarede bir de katip bulunuyordu. 1879-1893 arası dönemde Osman Nuri Efendi, 1893-1904 arası dönemde Hakkı Efendi katip olarak çalışmıştı. Ayrıca zaman zaman gardiyan da istihdam ediliyordu. Bu gardiyanlar genellikle salgın zamanlarında işe alınıyor, hastalık söndüğünde işten çıkarılıyordu.

<sup>118</sup> Özgür Yılmaz, "20. Yüzyıl Başlarında Samsun Limanı: Fransız Konsolosu H. De Cortanze'nin Raporlarına Göre", *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik*, Ed. Osman Köse, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2013, s. 185-186.

<sup>119</sup> *Sâlnâme-i Vilâyet-i Trabzon (TVS.)*, Def'a 11, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1296, s. 110 ; *TVS.*, Def'a 12, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1297, s. 124 ; *TVS.*, Def'a 15, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1311, s. 309 ; *TVS.*, Def'a 16, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1313, s. 244 ; *TVS.*, Def'a 17, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1316, s. 311 ; *TVS.*, Def'a 18, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1318, s. 153 ; *TVS.*, Def'a 19, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1319, s. 132 ; *TVS.*, Def'a 20, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1320, s. 227 ; *TVS.*, Def'a 21, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1321, s. 393 ; *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie de l'Administration et de la Magistrature*, Constatinople: Cervanti Frères, 1891, s. 873 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1892, s. 873 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1893-1894, s. 942 ; Lamec Saad, *Sechzehn Jahre als Quarantänearzt in der Türkei*, Berlin: Ernst Vohsen, 1913, s. 214.

<sup>120</sup> Bu hekimlerin listesi için bkz. Tablo 3.

### 3.3.3. Trabzon ve Pulathane Karantinahaneleri

1838'de karantina teşkilatı kurulduktan hemen sonra Trabzon'da veba salgını görüldüğünden burada bir karantinahane kurulmasına karar verilmiş ve binanın yerini tespit etmek için İstanbul'dan memurlar gönderilmişti.<sup>121</sup> Daha İstanbul'da karantina sistemi tam olarak teşkil edilmeden Trabzon'da bir idare kurulmaya çalışılmasının temel sebebi, buradan İstanbul'a gelecek gemilerin hastalıkları taşımasına mani olmaktı. Zira karantina teşkilatının kuruluş fikrinin temelinde öncelikle İstanbul'un hastalıklardan muhafazası bulunuyordu. Bu bağlamda Eylül 1838'de Trabzon'a karantina müdürü olarak Süleyman Efendi ve hekim olarak Prusyalı Weinkauff tayin edilmişti.<sup>122</sup> Süleyman Efendi'nin Trabzon'a giderek bir an önce karantinahane yeri tespit edip, limandan hareket edecek gemilere on beş gün karantina uygulaması istenmişti.<sup>123</sup> Hızlıca bir tahkikten sonra *Güzelhisar*'ın karantina mevki olarak seçilmesine karar verilecekti. Güzelhisar, yükselen bir değer olan Çömlekçi limanı ve Erzurum yolunun başlangıcı olan Meydan-ı Şarki'ye yakın olması sebebiyle esasen karantinahane uygun bir noktaydı. Fakat hem altyapı sorunları hem de karantinahanenin şehir merkezine çok yakın olması sıkıntı yaratıyordu.<sup>124</sup> Karantinahanenin yapıldığı yerde XVIII. yüzyıldan kalma Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın sarayının kalıntıları bulunuyordu. Bu sebeple arazi Üçüncüoğlu Ömer Paşa'nın vakfına aitti. Sarayın pek çok yeri 1807'de Rus bombardımanı sebebiyle yıkılmıştı. Yine de ayakta kalan kısımları tamir edilerek karantinahane olarak kullanılmaya uygundu. Bina ve arsa kirası olarak Üçüncüoğlu vakfına yıllık 2.000 lira ödenmesine karar verilmişti.<sup>125</sup>

Bijişkyan, karantina binasının surla çevrili üç katlı bir bina olduğu kaydetmişti. Bir burunun üzerindeki yüksek kayada bulunan bu yapının surlarının kuzey tarafında bulunan küçük kapıdan tehlikeli bir taş merdivenle denize iniliyordu. Surların güneyinde de limana inen büyük bir kapı vardı.<sup>126</sup> 1840 yılında karantinahanenin daha kullanışlı olması için iki katlı ek bir bina inşa edilmişti.<sup>127</sup> İnşa edilen bu bina Haziran 1844'te yanmış ve

<sup>121</sup> Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 346.

<sup>122</sup> Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, İstanbul: Libra Yayınları, 2014, s. 472.

<sup>123</sup> Sarıyıldız, "Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri", s. 346.

<sup>124</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 473.

<sup>125</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 473 ; P. Minas Bijişkyan, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası (1817-1819)*, Çev. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969, s. 56 ; BOA., *Cevdet Evkaf (C.EV.)*, 580/29283, 12 Cumadulula 1264.

<sup>126</sup> Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 74-75.

<sup>127</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 474.

karantinahane kısa sürede tamir edilmişti.<sup>128</sup> Doğu seyahati esnasında Trabzon'a da uğrayan Fransız ressam Jules Laurens, 17 Nisan 1849 tarihinde Trabzon karantinahanesini resmetmişti.<sup>129</sup> Bu resimden Üçüncüoğlu sarayının kargir kalıntılarının bir kısmının hala kullanıldığı ve kalıntıların arkasına ahşap olarak inşa edilmiş ek binalar bulunduğu görülmektedir. 1853 senesinde karantinahaneye dört oda ve bir mutfak daha inşa edilmişti.<sup>130</sup>

Hemen limanın yanında mürtefi bir tepede, esasen bir fener mevkii olabilecek bir noktada tesis edilmiş karantina, gümrük dairesine de oldukça yakındı. Surların güneyindeki kapıdan çıkıldığında doğruca gümrük idaresinin önüne inilebiliyordu. 1858 senesine kadar karantinahanenin bir parlatoryası bulunmadığından patente vizeletecekler gümrük iskelesini kullanmak zorunda kalıyordu. 1859 senesinde karantinahane için bir parlatorya inşa edilmeye karar verilmişti ve 10.000 kuruşa mal olacak parlatorya için irade çıkarılmıştı.<sup>131</sup>

Karantinahanenin bulunduğu tepe aynı zamanda tabya olarak da kullanılıyor ve burada büyük toplar bulunuyordu. Yine bu tepede bir silah deposu da inşa edilmişti.<sup>132</sup> Kısacası burası askeri bir bölge idi. 1863 senesinde tepeye bir de fener yapılacaktı. Karantina ve fener yapılarının askeri bölgede bulunması rahatsızlık yaratıyordu. Buna rağmen askeri yetkililerin dirençleri kırılarak her iki yapı da burada tesis edilebilmişti.<sup>133</sup>

1872 senesinde karantinahanenin ıslah edilmesi gündeme gelmişti. Bu çerçevede binanın baştan aşağı dezenfekte edilmesi de planlanıyordu.<sup>134</sup> Özellikle Kafkas göçlerinden sonra Trabzon'un nüfusu oldukça arttığından, şehrin yerleşim alanı da genişlemiş ve karantinahane yerleşim yerlerinin çok yakınında kalmıştı. Bu da zaman zaman salgınların şehre sirayetini kolaylaştırıyordu. Bu sebeple 1873'te karantinahanenin şehrin haricine çıkarılması, yanına bir kale ve hastane inşa edilmesi önerilmişti.<sup>135</sup> Bu inşaat için masraf

<sup>128</sup> Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba*, s. 226.

<sup>129</sup> Jules Laurens'in karakalem çalışması için bkz. Ek 21.

<sup>130</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 475.

<sup>131</sup> BOA., *İ.MVL.*, 412/17933, 12 Cumadelaire 1275, Lef 2.

<sup>132</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 474 ; Bijişkyan, *a.g.e.*, s. 75.

<sup>133</sup> Yılmaz, *a.g.e.*, s. 405.

<sup>134</sup> BOA., *BEO. NGG.d*, 560, 7 Muharrem 1289.

<sup>135</sup> Aynı defter, 20 Muharrem 1290.

hesabı dahi yapılmış, fakat proje hayata geçirilememiştir.<sup>136</sup> Zaman zaman karantinahane tamir edilmişse de yerinin değiştirilmesi meselesi tekrar gündeme getirilmemiştir.<sup>137</sup>

1876	Mösyö Van
1877-1880	Mösyö Kombo
1887	Said Efendi
1888-1900	Spatharos Efendi
1900	Abdülkerim Efendi
1901	Sepuz Efendi
1902-1904	Sivesboz Efendi
1904-1914	Pumpuras Efendi

**Tablo 3: 1876-1914 Arası Trabzon Karantina İdaresinde Görev Yapan Hekimler<sup>138</sup>**

1876-1914 arası Trabzon karantinahanesinde sekiz hekim görev yapmıştır. Bu hekimlerden Abdülkerim Efendi, karantina konusunda becerisi olmaması sebebiyle görevinden uzaklaştırılmıştır.<sup>139</sup> Trabzon karantinahanesinde müdür de görevliydi. Müdür zamanla karantina memuru olarak isimlendirilmeye başlamıştır. Bunun haricinde karantinahane uzun yıllar hem Türkçe hem de Fransızca yazışmaları yapan iki katip çalışıyordu. Trabzon merkezi bir liman olduğundan, karantinahane dahilinde daimi olarak görevli bir de baş gardiyan vardı. Salgın zamanlarında ilave gardiyanlar istihdam edilebiliyordu. Gümrük binası klasik dönemde bedesten ve hanların bulunduğu ticari merkeze yakın olan Moloz mevkiinde bulunuyordu. Bu yapı daha sonra Çömlekçi limanına, karantinahanenin altına taşınmıştır.<sup>140</sup> Fakat Moloz iskelesi buna rağmen XIX. yüzyılda da önemini yitirmemiştir. Bu sebeple 1891'den itibaren Moloz mevkiine de bir karantina memuru yerleştirilmiştir.<sup>141</sup> Burada görevli olan karantina memuru, iskeleye yanaşanları karantinaya yönlendirmekle görevliydi.

<sup>136</sup> Aynı defter, 4 Mart 1290.

<sup>137</sup> *MUSM.*, 2 Temmuz 1912, s. 45

<sup>138</sup> *TVS.*, Def'a 7, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1292, s. 80 ; *TVS.*, Def'a 8, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1293, s. 81 ; *TVS.*, Def'a 9, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1294, s. 74 ; *TVS.*, Def'a 10, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1295, s. 83 ; *TVS.*, Def'a 11, s. 109 ; *TVS.*, Def'a 12, s. 124 ; *TVS.*, Def'a 13, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1305, s. 110 ; *TVS.*, Def'a 14, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1309, s. 171 ; *TVS.*, Def'a 15, s. 136 ; *TVS.*, Def'a 16, s. 134 ; *TVS.*, Def'a 17, s. 262 ; *TVS.*, Def'a 19, s. 84 ; *TVS.*, Def'a 20, s. 141 ; *TVS.*, Def'a 21, s. 329 ; *TVS.*, Def'a 22, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1322, s. 285 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1893-1894, s. 937 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1895, s. 931 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1896-1897, s. 1079 ; Saad, a.g.e., s. 216.

<sup>139</sup> *MUSM.*, 6 Teşrin-i Sanî 1900.

<sup>140</sup> Yılmaz, a.g.e., s. 469-470.

<sup>141</sup> *TVS.*, Def'a 14, s. 171.

Kışın fırtınalı zamanlarda Trabzon limanına yanaşamayan gemilerin Pulathane limanına giderek yük veya yolcu alışverişini orada yaptıkları biliniyordu. Bu sebeple Pulathane'de kuruluş tarihi tam olarak tespit edilemese de 1870'lerden itibaren bir karantinahane kurulduğu bilinmektedir. Pulathane karantinahanesinde vazifeli bir hekim olmamakla beraber, tek görevli karantina memuru idi.<sup>142</sup> Fakat büyük salgınlar zamanında buraya vilayet merkezinden hekim takviyesi yapılıyor<sup>143</sup>, hatta askeri kordonlar dahi kuruluyordu.<sup>144</sup> Özellikle 1893'te Pulathane karantinahanesinde görülen büyük salgın esnasında buraya bir etüv de gönderilmiş, ayrıca gardiyanlar da istihdam edilmişti. Etüv kurulması sonrası evraklarda bazen Pulathane karantinahanesi, tahaffuzhane olarak anılmış olsa da bu geçici bir nitelik değişikliği idi.<sup>145</sup> Zira tahaffuzhane yapısı karantinahanedен oldukça farklıydı. Üstelik Pulathane'ye verilen etüv orada kalıcı olarak bırakılmamış, salgın bittikten sonra vilayet merkezine geri taşınmıştı. 1905 salgını esnasında Pulathane'ye yeniden etüv getirilmesi gündeme gelmiş, Batum'daki Burhaneddin karantina noktasındaki etüvün buraya taşınmasına karar verilmişti.<sup>146</sup> 1908'de Sinop'a gitmesi mümkün olmayan Rus gemilerinin karantina sürelerini Pulathanede tamamlamalarına karar verilmişti. Fakat karantinahane dezenfeksiyon işlemleri için gerekli teçhizat bulunmuyordu.<sup>147</sup> Bu durum üzerine Trabzon Vilayeti'ne gönderilen emirle Pulathane'ye dezenfeksiyon için kimyasal maddeler ve buharlı dezenfeksiyon için gerekli malzemelerin gönderilmesi istenmişti. Birkaç gün içinde Pulathane karantinahanesi uygun bir dezenfeksiyon merkezine çevrilecekti.<sup>148</sup> Buna rağmen halen burada kalıcı bir hekim görevli değildi. Bu sebeple buraya bir de hekim tayini yapılmıştı.<sup>149</sup>

### 3.4. Kolera Tedavisine ve Karantina Uygulamalarına Karşı Tepkiler

İnsanlar başa çıkamadıkları ve mücadele edemedikleri büyük hadiseler karşısında kendilerini çaresiz hissettiklerinden, başlarına gelen olumsuzlukların sebeplerini

<sup>142</sup> *TVS.*, Def'a 7, s. 80 ; *TVS.*, Def'a 8, 1293, s. 81 ; *TVS.*, Def'a 9, s. 75 ; *TVS.*, Def'a 10, s. 83 ; *TVS.*, Def'a 11, s. 110 ; *TVS.*, Def'a 13, s. 110 ; *TVS.*, Def'a 14, s. 202 ; *TVS.*, Def'a 15, s. 250 ; *TVS.*, Def'a 16, s. 195.

<sup>143</sup> *BOA.*, *BEO.*, 58/4315, 15 Ağustos 1308 ; *BOA. BEO.AYN.d.*, 1690, 18 Temmuz 1308, vr. 46a.

<sup>144</sup> Muzaffer Lermioğlu, *Akçaabat-Akçaabat Tarihi ve Birinci Genel Savaş – Hicret Hatıraları*, İstanbul: Kardeşler Basımevi, 1949, s. 141.

<sup>145</sup> *MUSM.*, 30 Haziran 1892 ; *MUSM.*, 9 Ağustos 1892 ; *MUSM.*, 16 Ağustos 1892.

<sup>146</sup> *PSCSS.*, 10 Ocak 1905, s. 7-8 ; *PSCSS.*, 31 Ocak 1905, s. 9-10.

<sup>147</sup> *PSCSS.*, 18 Ağustos 1908, s. 17-18

<sup>148</sup> *PSCSS.*, 20 Ağustos 1908, s. 4-5

<sup>149</sup> *PSCSS.*, 27 Ağustos 1908, s. 12-13

sorgulamaya başlarlar. Bu sorgulama sürecinde kendi kendilerini ikna etmek için verdikleri cevaplar Tanrı'nın gazabından, komplo teorilerine kadar geniş bir skala oluşturur. Ölümcül salgınlar bu duruma verilebilecek en önemli örneklerdir. Bakteri teorisinin geliştirilmesine kadarki dönemde hastalıklar Tanrı'nın insanlara gönderdiği bir ceza olarak görüldüğünden, hastalığın yarattığı yıkım tevekkül ile karşılanıyordu. Hastalığın tedavi edilmesi hususunda geliştirilen teknikler, hastalığın yayılmasını engellemek için oluşturulan tecrit ve karantina uygulamaları ise Tanrı'nın kendilerine biçtiği kadere itiraz olarak kabul edildiğinden toplum tarafından hoş karşılanmıyordu. Tarih boyunca pek çok toplumda özellikle hastalıkları tedavi eden hekimlere ve karantina uygulamalarına yönelik tepkilerin birbirleriyle benzeşiyor olması, kendi kendini ikna mekanizmasının insan doğasında ortak işlediğini göstermesi açısından oldukça önemliydi.

Hastalıkların tedavisine verilen ortak tepkilerden birisi, hastalıkların yönetici sınıf ve zenginler tarafından alt sınıfı yok etmek için hekimlere icat ettirilen suni silahlar olarak görülmesiydi. Veba yüzyıllarca Asya, Afrika ve Avrupa'da hakim olduğundan insanlar bu hastalığa karşı tecrübe kazanmıştı. Bu sebeple veba fakirleri öldürecek bir silah olarak görülüyordu. Ancak XIX. yüzyılda birden bire ortaya çıkan ve kıtaları saran kolera salgınları, kentlerde yaşayan orta ve üst sınıfların rahatsız duydukları alt sınıfın teşkil ettiği varoşları yok etmek için icat edilmiş bir silah olarak görülmüştü. Bir başka deyişle alt sınıfın ortak düşüncesi varoşlarda şişen nüfusun kolera vasıtası ile yok edilmek isteniyor olduğuydu. Bu örnekler sadece Müslüman ülkelerde değil, Hıristiyan ülkelerde de gözlemlenmişti. Amerika'da ve Avrupa'da hekimlerin kolera tedavisi bahanesiyle insanları katlettiği düşüncesi hakimdi.<sup>150</sup> Almanya'da halk, hekimlerin koleradan ölen her hasta için devletten para aldığını düşünüyordu.<sup>151</sup> Rusya, Tunus ve Mısır'da da benzer tepkiler görülmüştü.<sup>152</sup>

Osmanlı şehirlerinde tepkiler ağırlıklı olarak karantina uygulamalarına gelmekteydi. II. Mahmud karantina teşkilatını oluştururken en büyük endişelerinden biri halkın karantina uygulamalarını gavur icadı olarak görüp tepkiyle karşılamasıydı. Karantinayı toplumsal alanda benimsetmek ve İslam'a uygun olduğunu göstermek için

<sup>150</sup> Asa Briggs, "Cholera and Society in the Nineteenth Century", *The Past and Present Society*, No. 19, 1961, s. 91.

<sup>151</sup> Richard J. Evans, *Death in Hamburg: Society and Politics in the Cholera Years 1830-1910*, Oxford: Oxford University Press, 1987, s. 242.

<sup>152</sup> Briggs, *a.g.m.*, s. 88, 91 ; Gallagher, *a.g.e.*, s. 5.

risaleler yazdırmış, gazetelerde makaleler yayınlamış ve en önemlisi de şeyhülislamın karantinanın lehinde fetva vermesini sağlamıştı. Buna rağmen toplumdaki bilinçsiz kişiler karantina şeriata aykırıdır söylemleriyle halkı zaman zaman galeyana getirmeyi başarıyordu. Bir kentte yağmur yağmaması, hasatın kötü olması, ekonominin bozulması bile bir “gavur icadı” olarak nitelendirilen karantina uygulamalarına bağlanabiliyordu.<sup>153</sup>

Karantina memurlarının ve hekimlerinin neredeyse tamamının gayrimüslim veya yabancı olması da toplumdaki tepkileri tetikliyordu. Tepkiye yol açan bir diğer uygulama da şüpheli bir şekilde hayatını kaybedenlerin ölümlerinin muayene edilmesiydi. Özellikle Müslüman kadın ölümlerinin erkek hekimler tarafından muayene edilmesi toplumsal gerginliği arttırmıştı. Salgın hastalıklardan ölenlerin kireçli mezarlara gömülmesi de karantinanın şeriata uymadığı söylentisini tetikliyordu. 1840 senesinde Amasya’da meydana gelen bir olay, karantina hekiminin ölümü ile sonuçlanmıştı. Bu olayda hem halkın karantinaya tepkisi hem de karantina hekiminin yanlış tutumu etkili olmuştu. Hekimin halka kötü muamelesi, karantinaya olan tepkilerle birleşmiş, neticede galeyana gelmiş bir halk kitlesi hekimi öldürmüştü.<sup>154</sup>

1845 senesinde Hicaz’dan dönen hacıların Adana’da karantina altına alınması kararlaştırılmıştı. Bu girişim hacıların bu olaya tepki göstermesi, şehrin karantinahanesinin yağmalanması ve pek çok hacının karantina beklemeden kaçması ile sonuçlanmıştı.<sup>155</sup> İbrail, Antep, Mitroviçe, Amasya, Manisa, İzmit ve İzmir’de de benzer olayların yaşandığı görülmüştü.<sup>156</sup> Hatta 1889’da Bağdat’ta kolera patlak verdiğinde, hastalığın Yahudiler arasında fazlaca yayılmış olması Müslüman ahalinin tepkisini çekmiş, bu grup lanetlendiği

<sup>153</sup> Yıldırım, “Karantina İstemezük”, s. 75.

<sup>154</sup> Amasya karantina hekiminin ölümü ile sonuçlanan bu hadise pek çok çalışmada ele alınmış olmakla beraber (bunlardan bazıları için bkz. İlber Ortaylı, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s. 213 ; Musa Çadircı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2013, s. 309.), Nuran Yıldırım’ın “Karantina İstemezük” üst başlıklı makalesinde konu oldukça detaylı bir şekilde işlenmiştir. Bkz. Yıldırım, “Karantina İstemezük”, s. 76-78.

<sup>155</sup> Yıldırım, “Karantina İstemezük”, s. 78 ; Sarıyıldız, “Karantina Meclisi’nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, s. 361 ; Çadircı, *a.g.e.*, s. 309.

<sup>156</sup> Yıldırım, “Karantina İstemezük”, s. 78-79 ; Çadircı, *a.g.e.*, s.309 ; Ortaylı, *a.g.e.*, s.213-214; Ayar, *a.g.e.*, s. 223 ; Halil İnalçık, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalçık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2001, s.183.

için Bağdat'ın kolera ile cezalandırıldığı düşüncesine kapılarak Yahudilere saldırmaya başlamışlardı.<sup>157</sup>

Bu tepkilerin yanında Amerika, Avrupa, Rusya ve Kuzey Afrika'da görülen, hekimlerin kolera'yı tedavi bahanesiyle halkı zehirlendiği düşüncesi sebebiyle çıkan olaylar Osmanlı topraklarında da görülmüştü.<sup>158</sup> Bu çalışmanın kapsamına giren Trabzon şehrinde de bu türden bir olayın yaşanmıştı. Trabzon Vilayeti Umur-ı Sıhhiye Müdürü Dr. Depino'nun 14 Eylül 1910 tarihinde Sıhhiye Meclisi'ne gönderdiği raporda Trabzon halkının kolera tedavisinde görevli olan hekimlere karşı tepkili oldukları ve hastalığı yaymak için hekimlerin kendilerine zehir verildiğini iddia ettikleri ifade ediliyordu. Raporun devamında hekimlerden birinin bu sebeple tehditlere maruz kaldığı, bir grup tarafından sıkıştırıldığı ve ancak mahalli idarenin müdahalesiyle hekimin kurtarılabildiği, hatta kızgın grubun hekimin halka verdiği kolera ilacını zorla karısına içirttikleri yazılıyordu.<sup>159</sup>

Trabzon'da meydana gelen bu olaydan birkaç ay sonra şehrin karantina hekimi Dr. Ekonomis'in bir tehdit mektubu aldığı haberi Sıhhiye Meclisi'ne gelmişti. Mektupta hekimin on gün içinde şehri terk etmesi gerektiği yazılıyordu. Bu tehdidin sebebi kentte yaşanan kolera salgını sebebiyle alınan tedbir ve tecrit önlemleri idi. Meclis, tehdit konusunu Dahiliye Nezareti'ne bildirme kararı almıştı.<sup>160</sup> Konu ile ilgili Dahiliye Nezareti'ne bilgi verilmesi sonrası nezaret derhal Trabzon Vilayeti'ne olayın araştırılması için emir vermişti.<sup>161</sup> Vilayetçe başlatılan tetkikatta Dr. Ekonomis'e bu mektubu kimin yazdığına dair şüphesi olup olmadığı sorulmuş, fakat doktor kimseden şüphesi olmadığını ifade etmişti. Buna rağmen tahkikat sürecinde şüpheli olarak görülen kişilerin tamamı sorgulanmış, ayrıca mektuptaki yazıyı tespit edebilmek adına şüphelilere yazılar yazdırılmıştı. Tetkikat esnasında şüphelenilen kişilerden hiçbirinin yazısı tehdit

<sup>157</sup> Paul Dumont, "Yahudiler, Araplar ve Kolera: 19. Yüzyıl Sonunda Bağdat'ta Cemaatler Arası İlişkiler", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Ed. Paul Dumont ve François Georgeon, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 141-151.

<sup>158</sup> Mesut Ayar "Osmanlı toplumunda kolera salgınlarının algılanış ve yaşanışı üzerine Avrupa'dakilere benzer değerlendirmeler yapmanın mümkün olmadığını" ifade etmiştir. Ayar, a.g.e., s. 223. Ancak bu yorumun İstanbul örneği üzerine yapılması daha doğru olacaktır. Zira Trabzon'da yaşanan hadiseler, durumun böyle olmadığını gösterir niteliktedir.

<sup>159</sup> *MUSM.*, 11 Teşrin-i Evvel 1910, s. 25 ; İsmail Subhi, *Kolera Tabibi*, İstanbul: Ahmed İhsan ve Şürekası, 1326, s. 10.

<sup>160</sup> *MUSM.*, 10 Kanûn-i Sanî 1911, s. 6.

<sup>161</sup> *BOA.*, *Dâhiliye Nezâreti Hukuki Evrâkı (DH.H.)*, 41/22, 28 Kanûn-i Evvel 1327, Lef 2.



mektubundaki yazıya uymadığından, ayrıca mektupta belirtilen on gün geçmiş olmasına rağmen hiçbir olay vukua gelmediğinden dosya kapatılmıştı.<sup>162</sup>

Bu olayın ardından aynı senenin Eylül ayında bu defa belediye hekimi Dr. Leon'a bir saldırı düzenlenmişti. Dr. Leon şehir merkezinde bir grup tarafından sıkıştırılmış ve neredeyse parçalanmak üzereyken zabıtalara kurtarılmıştı. Hekime saldıran grubun isteği, Dr. Leon'un istifa etmesiydi.<sup>163</sup> Kentte kolera salgını olduğu ve hekime en çok ihtiyaç duyulduğu günlerde zaten az sayıda olan hekimlere yönelik bu saldırı merkezin tepkisini çekmişti. Trabzon Vilayeti'nin yaptığı tetkikat neticesinde olayın ortaya çıkış sebebi de anlaşılmıştı. Buna göre Dr. Leon kolera hastası olan birini muayene etmiş ve ardından hastaya ilaç vermişti. Hasta ilacı içtikten bir gün sonra hayatını kaybetmişti. Hastanın yakınları Dr. Leon'un hastayı kasten öldürdüğüne dair bir dedikodu çıkararak halkı galeyana getirmiş ve bunun neticesinde kızgın bir kalabalık hekime saldırmıştı.<sup>164</sup>

Trabzon'da peş peşe meydana gelen bu olayların benzerlerinin diğer Osmanlı şehirlerinde yaşanıp yaşanmadığına ilişkin henüz hiçbir çalışma yapılmamıştır. Fakat bu üç örnek kolera salgınları döneminde insanların hastalıklara ve tedavilere karşı milleti ne olursa olsun, farklı ülkeler hatta farklı kıtalarda yaşasalar bile benzer tepkiler verdiklerini gösterir niteliktedir.

### 3.5. Sinop Tahaffuzhanesi

Bu alt başlıkta Sinop Tahaffuzhanesi'nin inşası, kuruluşu ve işleyişi hakkında bilgi vermeye başlamadan önce tahaffuzhane yapısının ne olduğu, hangi kısımlardan oluştuğu ve tahaffuzhanelerde yolcuların, eşyaların ve gemilerin nasıl bir işleme tabi tutulduğu üzerinde durulacaktır. Zira mevcut literatürde tahaffuzhane yapısının nasıl işlediği çoğunlukla ele alınmamış, doğrudan incelenen tahaffuzhanelerin kuruluş süreçleri ve idari yapıları hakkında bilgi verilmiştir.

Tahaffuzhaneler, karantinahanelerden farklı olarak dezenfeksiyon işlemlerinin yapıldığı, hastaların ya da karantina bekleyenlerin gemilerden ihraç edilerek tesis dahilindeki barakalara yerleştirildiği yapılardır. 1870'e kadar tahaffuzhanelerde

<sup>162</sup> MUSM., 21 Mart 1911, s.16.

<sup>163</sup> BOA., *Dâhiliye Nezâreti İdâre Evrâkı (DH.İD.)*, 51/9, 14 Eylül 1327, Lef 5.

<sup>164</sup> Aynı belge, 6 Teşrin-i Evvel 1327, Lef 1 ; *Hekim*, Nu: 20, 15 Teşrin-i Evvel 1326'den aktaran, *Anadolunun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, s. 263.

dezenfeksiyon işlemi olarak eşyalar kükürt ve güherçile kepek karışımı ile tütsüleniyor, suya dayanıklı olanlar kırk sekiz saat suda bekletiliyordu. Altın, gümüş ve bunun gibi madeni paralar sirke ile yıkandıktan sonra kullanılıyordu. Göztaşı (zâc-ı Kıbrıs/bakırsülfat) ve kireç de kullanımı yaygın basit kimyasallardandı.<sup>165</sup> Dezenfeksiyon işlerinde uzmanlaşmaya başlandıktan sonra sülfirik asit (hâmız-ı kibritî), klor, süblime (aksülümen/cıva ile klor karışımı), brom, fenol (asidfinik), krezol ve hidroklorik asit (tuz ruhu) gibi kimyasallar da belirli oranlarda sulandırılarak kullanılmaya başlanmıştı.<sup>166</sup> Bunlara ek olarak bazı teknolojik gelişmeler de yeni dezenfeksiyon yöntemlerinin ortaya çıkmasını ya da adı geçen kimyasallardan elde edilen karışım ve eriyiklerin daha verimli bir şekilde kullanılmasını sağlamıştı. Taşınmaz eşyaların, evlerin, hatta hayvanların dezenfekte edilmesi için ise pülverizatör icat edilmişti. Bu alet sulandırılmış kimyasalları ya da eriyikleri püskürterek, sıvının geniş yüzeylere temas etmesini sağlıyor ve böylece dezenfeksiyon sağlıyordu. İki çeşit pülverizatör yaygın olarak kullanılıyordu. Bunlardan biri tekerlekli, diğeri ise sırt pülverizatörüydü. Bir diğeri önemli ürün ise etüv idi. Küçük veya büyük ayrıca sabit veya hareketli modelleri bulunan etüvler bir nevi ateşsiz fırın yahut buhar kazanı olarak değerlendirilebilecek aletlerdi. Başlangıçta ısının öldürücü etkisi göz önünde tutularak yüksek ısılu hava içeren etüvler üretilmişti. Ancak kuru hava etüvlerine konan eşyalardaki mikroorganizmaların 180°C’de bile yok olmadıkları, daha yüksek derecelerde ise eşyaların yıprandığı/bozulduğu görülmüştü. Bunun üzerine su buharı ile sıcak hava karışımı esasına dayanan etüv makineleri devreye girmişti. Bu etüvlerde de su buharı ile karışık 120-160°C’deki sıcak hava iki üç saat içinde eşyanın içine nüfuz edemediğinden, hem mikropları tamamen yok edememiş hem de eşyalara zarar vermişti. Ardından 100°C’nin üzerinde ısıtılmış su buharıyla çalışan etüvler denenmiş, bu etüvlerde 140-150°C’ye kadar ısıtılmış basınçsız su buharı kullanılmıştı. Fakat bunların etkisi de kuru hava etüvlerinden farklı olmamıştı. Sonunda 100-150°C’deki basınçlı su buharının kullanımının dezenfeksiyon için en etkili yöntem olduğu anlaşılmıştı. Ardından basınçlı su buharının kullanıldığı birkaç etüv modeli üretilmişti. Ürettiği etüvler üzerinde yapılan deneylerde başarı sağlayan Geneste-Herscher Şirketi bu alanda ünlenmiş ve ürünlerini dezenfeksiyon uygulaması yapan bütün ülkelere ihraç etmeye başlamıştı.<sup>167</sup>

<sup>165</sup> Yıldırım, “Karantina İstemezük”, s. 81-83 ; Robarts, *a.g.t.*, s. 207, 210, 260, 286-287.

<sup>166</sup> Besim Ömer, *Nevsâl-i Afiyet, Sâlnâme-i Tıbbî*, Üçüncü Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, 1320, s. 571-573.

<sup>167</sup> Nuran Yıldırım, “Tersane-i Âmire Fabrikalarında Tebhir Makinesi / Etüv Üretimi ve Kullanımı”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar – Sağlık Tarihi Yazıları 1*, İstanbul: Tarih Vakfı

Avrupa’da etüv, pülverizatör ve kimyasallarla dezenfeksiyon işlemi yapılan mekanlara dezenfeksiyon istasyonu adı veriliyorken, Osmanlı’da bu teçhizatla yapılan işleme tebhir, bu işlemin yapıldığı yerlere tebhirhane adı veriliyordu.<sup>168</sup> Osmanlı İmparatorluğu’nda modern dezenfeksiyon yöntemi ilk kez Karantina İdaresi tarafından kurulan *Tathirat Komisyonu* üyesi Bonkowski Bey tarafından gündeme getirilmişti. Bonkowski, o yıllarda mevcut tahaffuzhanelere birer etüv yerleştirilmesini önermiş, fakat bu gerçekleştirilememişti.<sup>169</sup> Bonkowski’nin önerisi ancak 1891’de hayata geçirilmiş, Geneste-Herscher firmasının ürünlerinden iki küçük boy etüv satın alınmış, biri Klazomen Tahaffuzhanesi’ne diğeri ise Kavak Tahaffuzhanesi’ne yerleştirilmişti.<sup>170</sup> Böylece tahaffuzhane yapılarında tebhirhaneler oluşturulmaya başlamıştı. Bir açıdan karantinahane ile tahaffuzhaneyi birbirinden ayıran en büyük nitelik bu tarihten sonra tahaffuzhane dahilinde bulunan dezenfeksiyon istasyonları olacaktır.

Dr. Akil Muhtar<sup>171</sup> ve Dr. Besim Ömer<sup>172</sup>, mükemmel bir tebhirhanede bulunması gerekenleri şu şekilde sıralamıştı:

- Yüksek dereceli buharla tebhir eden etüvler,
- Yüksek dereceli buhardan zarar görecekt eşyaların tebhirine mahsus “formül etüvü<sup>173</sup>”,
- Kirli eşya için çamaşır makinaları,

---

Yurt Yayınları, 2014, s. 437-438 ; Bu şirketin İstanbul Beyoğlu’nda Tünel Han 21 numarada bir acentası vardı. Bu acentadan 1893’te Sadrazam Cevat Paşa adına büyük bir zarfta Geneste-Herscher’in etüv ve pülverizatör broşürleri, tanıtım kitapçıkları, fenni bir tebhirhanenin nasıl olması gerektiğine dair Avrupa’da hazırlanmış planlar gönderilmişti. Bkz. BOA., *A.AMD.*, 610, 100. Gömlek.

<sup>168</sup> Nuran Yıldırım, “Gedikpaşa, Tophane ve Üsküdar Tebhirhaneleri”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar – Sağlık Tarihi Yazıları 1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 419.

<sup>169</sup> Yıldırım, “Tebhirhaneler”, s. 420.

<sup>170</sup> Yıldırım, “Etüv Üretimi ve Kullanımı”, s. 440.

<sup>171</sup> Cenevre Tıp Fakültesi mezunu Dr. Akil Muhtar, 1907 yılında İsviçre’de doçent olduktan bir sene sonra İstanbul’a dönmüş, önce Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’de, ardından Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’de hıfzıssıhha muallimi olarak görev yapmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Emre Dölen, “Müderis Dr. Âkil Muhtar Bey’in “Darülfünunumuz Hakkındaki Bazı Mülâhazât Adlı Risalesi”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S. 5, C. 1, 2003, ss. 69-88.

<sup>172</sup> Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane’den mezun Dr. Besim Ömer, kadın doğum ve çocuk hastalıkları mütehassısıydı. Paris’te uzmanlık eğitimi aldığı sıralarda halk sağlığı üzerine de eğilmişti. Yurda döndüğünde pek çok vazifelerde bulunmuştu, fakat bunlardan en mühimi Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye üyeliği idi. Besim Ömer’in halk sağlığı, kolera, kadın doğum üzerine yayınlanmış pek çok çalışması bulunmakla birlikte dört defa olarak yayımlanan *Nevsâl-i Afiyet (Sâlnâme-i Tıbbî)* de onun eserlerindedir. Dr. Besim Ömer hakkında detaylı bilgi için bkz. Yeşim Işıl Ülman, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Geçiş Sürecinde Bir Aydının Portresi: Dr. Besim Ömer Akalın (1861-1940)”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 10-11, 2004-2005, ss. 435-464.

<sup>173</sup> Formül etüvü yahut formüllü etüv, 80°C’lik su buharına kimyasal karıştırılarak dezenfeksiyon yapan makinelerdir.

- Bazı eşyayı kimyasal madde ile dezenfekte için yalıklar,
- Etüvden çıkan rutubetli eşyaları kurutma alanı,
- Kirli çamaşırları yıkamakta kullanılan suları lağıma akıtmak için gerekli makina,
- Bir-pire gibi canlıları öldürmek için pülverizatör,
- Memurlar için tuvalet ve duşlar,
- Memurlara mahsus çamaşır ve elbiseler,
- Kirli ve temiz eşyayı nakletmek için kullanılacak arabalar,
- Gerekğinde hastaları hastaneye nakletmek için kullanılacak arabalar.<sup>174</sup>

Basit bir tebhirhane temiz ve kirli olmak üzere iki kısımdan oluşuyordu. Salonun tam ortasında bir etüv makinesi vardı. Bir kapaktan giren kirli eşyalar diğer kapaktan dezenfekte edilmiş olarak çıkıyordu. Etüv haricinde kimyasal dezenfeksiyon için bir yalak da bulunuyordu. Yolcular elbiseleriyle geldikleri tebhirhanede soyunma odasına girerek tüm eşyalarını çıkarırlar ve odanın kapısından eşyalarını etüv memurlarına teslim ederlerdi. Daha sonra soyunma odasından açılan bir kapı ile duşlar bölümüne geçerek orada sabunlandıktan sonra temiz bölüme geçerler, elbiseleri etüvden çıktıktan sonra giyerlerdi. Kadın ve erkek için iki ayrı salon bulunmuyorsa (ki iki ayrı salon için iki etüv gerekli) kadınlar ve erkekler ayrı ayrı gruplar halinde tebhirhaneye alınıyordu.<sup>175</sup>

Elbette bir tahaffuzhane sadece tebhirhaneden ibaret değildi. Ancak tebhirhane tahaffuzhanenin en önemli yapısını teşkil ediyordu. Tahaffuzhaneye gelen yolcuların ilk durağı parlatorya iskelesinden istintak dairesine girmekti. Burada kayıtları alınır, ardından tebhirhaneye yönlendirilirlerdi. Yolcuların tebhirhanede dezenfeksiyon işlemleri tamamlandıktan sonra tahaffuzhane dahilindeki barakalara yerleştirilir ve burada karantina süreçlerini tamamlarlardı. Hasta olan yahut hastalık şüphesi olanlar için tahaffuzhane dahilinde bir veya birden fazla hastane kurulur, hastalar buralarda tecrit edilirdi. Bu esnada yolcu getiren geminin dezenfeksiyonu ile ilgilenirdi.

Gemilerin dezenfeksiyon meselesi tıpkı insan ve eşyaların dezenfekte edildiği süreçte olduğu gibi zamanla gelişme kaydetmişti. Başlangıçta kükürtle yapılan tütsünün gemi dezenfeksiyonu için yeterli olduğu düşünülüyor yahut başka bir yöntem olmadığı için

<sup>174</sup> Akil Muhtar, Besim Ömer, *Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedâbir ve Ettibâyâ Rehber*, Dersaadet: Arşak Garveyan Matbaası, 1327, s. 85-86.

<sup>175</sup> Akil Muhtar, Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 98-99.

mecburen mevcut uygulamalar devam ettiriliyordu. Uluslararası sıhhiye konferanslarında özellikle Hicaz'a giden vapurlar üzerinde yapılan mütalaalar esnasında vapurun en küçük noktasına kadar dezenfekte edilmesini sağlayacak, aynı zamanda gemideki fare, bit ve pire gibi haşereleri öldürecek bir gazdan söz edilmeye başlanmıştı. Bu gaz karbon monoksit (hamız-ı karbon/CO) idi. Fakat bir geminin karbon monoksit ile dezenfekte edilebilmesi için hem bu gazdan bol miktarda bulunması gerekiyor hem de geminin içine gazı nüfuz ettirecek bir sisteme ihtiyaç duyuluyordu. Karbon monoksitin gemi dezenfeksiyon işlemlerinde kullanılabilir hale gelmesine kadar yine tütsüleme ve kimyasal karışımları pülverizatör ile püskürtme yöntemleri uygulanmaya devam etmişti. 1904 senesinde İngiltere'de kurulan özel bir komisyon, karbon monoksitin sıvı hale getirerek büyük tüplerde muhafaza etmeyi başarmıştı. Ancak bu yöntem başlangıçta oldukça pahalıydı. Çünkü sıvı karbon monoksit üreten kuruluşlar bulunmuyordu. Bir süre sonra fiyat meselesine de çare bulunmuştu. Zira kükürt üreten fabrikalarda karbon monoksit gazı büyük miktarlarda bacalardan havaya uçup ziyan oluyorken, bu gazı sıvı haline getirip ucuza satmanın bir yolunu bulunmuştu. Ancak bu gazı geminin her yerine nüfuz ettirecek bir alet halen üretilmemişti. Ronemaru isimli bir mühendis bir süre sonra, bu gazı gemilerin dezenfeksiyon işlemlerinde kullanabilmek için duba tebhir makinesini geliştirecekti. Sıvılaştırılmış karbon monoksit tüpleri bağlı olan bu makine, sıvıyı gaza çevirerek uzun borular vasıtasıyla geminin içine pompalıyor ve böylece geminin her köşesi dezenfekte edilmiş oluyordu. Fare, bit ve pire gibi haşeratların tamamen ölmesi ve geminin dezenfekte olabilmesi için 1-2 saat gibi kısa bir zamana ihtiyaç duyuluyordu. Gemide bulunan içme suları hariç herşeyi dezenfekte edebilen bu sistem, geminin kendisine ve eşyalara da hiçbir zarar vermiyordu. Gemideki içme sularının tahaffuzhanelerde tamamen değiştirilip, depo veya fiçilerin dezenfekte edilip yeniden içilebilir su ile doldurulması da son aşama idi.<sup>176</sup>

Geminin dezenfekte edilmesinden sonra Sıhhiye Meclisi'nin belirlediği süre içerisinde tahaffuzhanede bekleyen yolcular arasında yeniden hastalık görülmezse, kaptana pratika verilerek yolcular hastalarla temas ettirilmeden ayrı bir yoldan temiz yolcu parlatoryasına giderek gemilerine biner ve yollarına devam edebilirlerdi.

---

<sup>176</sup> *Nevsâl-i Afîyet*, Üçüncü Sene, s. 612-615.

Sinop Tahaffuzhanesi kurulana kadar devletin Güney Karadeniz kıyılarındaki tek tahaffuzhanesi Kavak idi. Akdeniz cihetinden gelip Karadeniz'e çıkacak, Rumeli ve Balkan sahilleri, Rusya, Kırım ve Kafkasya sahillerinden gelip boğazlardan geçerek Akdeniz'e inecek, yahut doğrudan İstanbul'a gidecek gemiler Kavak Tahaffuzhanesi'nde tıbbi muayeneden geçiyor ve karantina müddetlerini burada tamamlıyordu. Ancak Kavak, bu yoğunluğu tek başına kaldıracak kadar büyük ve iyi teşkilatlanmış değildi. 1892'de İstanbul cihetinden Kafkasya'ya sirayet eden ve hızla Karadeniz sahillerine yayılan kolera, henüz Anadolu'ya ulaşmamıştı. Fakat görünen büyük tehlike Karadeniz sahillerinde bir tahaffuzhanenin daha kurulmasını gündeme getirmişti.<sup>177</sup> 30 Haziran 1892 tarihli Sıhhiye Meclisi olağan oturumunda Avusturya delegesi Dr. Hegel Karadeniz'de daimi bir tahaffuzhane daha kurulması gerektiğini ve bunun için Pulathane veya Sinop'u önerdiğini ifade etmişti. İspanya delegesi Dr. Gabuci de İstanbul'a uğramadan boğazlardan geçecek gemilerin karantinalarını Kavak yerine kurulması önerilen tahaffuzhanede tamamlamasının, Kavak Tahaffuzhanesi'nin yoğunluğunu azaltacağını, burada sadece İstanbul'a gelecek gemilerin karantinaya konulabileceğini ifade ederek Dr. Hegel'in önerisini desteklemişti. Öneri çerçevesinde mecliste yapılan görüşmeler esnasında Pulathane'de tahaffuzhane kurabilecek mahfuz, şehirden uzak, geniş ve deniz kenarında bir alan olmaması sebebiyle bu fikirden vazgeçilmiş, Sinop'ta şehre uzak, izole bir mekanda, yarımada üzerinde tahaffuzhanenin kurulmasının daha uygun olacağı fikri benimsenmişti. Bu bağlamda kurulacak tahaffuzhanenin tam yerinin tespit edilebilmesi için Sinop'a bir sıhhiye heyeti gönderilmesine karar verilmişti.<sup>178</sup> Bir heyetin tespit edilmesi ve Sinop'a gitmeleri için irade çıkarılması ise ancak 7 Temmuz'da gerçekleştirilmişti.<sup>179</sup>

İrade sonrası Sıhhiye Meclisi'nde heyette kimlerin yer alması gerektiğine dair görüşmeler başlamıştı. İlk öneriye göre heyet Flemenk delegesi Dr. Stekoli, Avusturya delegesi Dr. Hegel ve Karantinalar Genel Müfettişi Koçoni Efendi'den oluşmalıydı. Fakat Fransız delegesi Dr. Maher bu heyetin tek başına yetersiz olacağını, liman hakkında tespitlerde bulunmak üzere Bahriye Nezareti'nden de bir memur ile Sıhhiye Meclisi'nden

<sup>177</sup> Ayar, *a.g.e.*, s. 68.

<sup>178</sup> *MUSM.*, 30 Haziran 1892 ; *BOA., Y.A.HUS.*, 263/38, 24 Haziran 1308, Lef 1 ; *BOA. BEO.AYN.d.* 1690, 25 Haziran 1308, Vr.12a ; *BOA., BEO. NGG.d.*, 573, 25 Haziran 1308 ; *BOA., BEO.*, 29/2170, 25 Haziran 1308.

<sup>179</sup> *BOA., İ.DH.*, 1283/100965, 25 Haziran 1308 ; *BOA., İ.DH.*, 1295-6/102475, 27 Haziran 1308, Lef 1 ; *Sabah*, Nu: 1037, 28 Haziran 1308, s. 2.

bir Osmanlı bir de yabancı temsilciden oluşturulacak üç kişilik heyetin daha faydalı olacağını öne sürmüştü.<sup>180</sup> Bu esnada Sinop'ta henüz yerini tespit etmek için gönderilecek heyetin bile seçilmediği tahaffuzhane için inşaat hazırlıkları başlatılmıştı. Merkezden görevlendirilen ve Sıhhiye Meclisi üyesi olan Miralay Dr. Nuri Bey'e kurulacak tahaffuzhane için 115 adet çadır temin etmesi emredilmişti.<sup>181</sup> Aynı gün tahaffuzhane dahilinde inşa edilecek barakalar için Sinop'a kereste gönderilmesi istenmiş, inşaat için kırk kadar dülger kalfası ile bunları idare edecek bir kalfa tespit edilmesi, ayrıca çivi ve diğer malzemelerin de temini emredilmişti.<sup>182</sup> Bu esnada Sinop'a gönderilecek heyet ile ilgili görüşmeler de sürüyordu.

9 Temmuz'da meclis heyete katılacak isimlerle ilgili nihai kararını almıştı. Buna göre meclisten Miralay Dr. Nuri ile Flemenk sefaretı delegeı Dr. Stekoli heyette yer alıyor, bu ikisine Bahriye Nezareti'nden Ferik İbrahim Paşa eşlik ediyordu. Heyet vakit kaybetmeden aynı gün Gürcü kumpanyasının vapuru ile yola çıkmıştı.<sup>183</sup> Ertesi gün Sadaret tezkiresi ile Bahriye Nezareti'ne Dr. İbrahim Paşa'nın tahaffuzhaneyi kuracak heyete dahil olarak Sinop'a gönderildiği bildirilmişti.<sup>184</sup> Heyetin yanında tahaffuzhane için gerekli olan memurlar da vardı.<sup>185</sup> Heyet Sinop'a vardıkten sonra Sinop yarımadası üzerinde Karakum ismi verilen mevkiyi tahaffuzhane kurulması için uygun bir alan olarak seçmiş ve hemen inşaatı başlanmıştı.<sup>186</sup> Karakum, Sinop merkezine 7 kilometre uzaklıkta, deniz yoluyla gidiş gelişin kolay olduğu bir noktada idi. Heyet Sinop'a gittiğinde inşaatı çalışacak işçilerin tamamı hazırđı. Yer tespitinden sonra Dr. Stekoli'nin İstanbul'a dönmesi, Dr. İbrahim Paşa'nın ve Dr. Nuri Bey'in ise tahaffuzhane inşaatına nezaret etmek üzere inşaat tamamlanana kadar Sinop'ta kalmasına karar verilmişti.<sup>187</sup> Bu esnada barakaların inşaatına da başlanmıştı.<sup>188</sup> İnşaatın on beş gün içerisinde tamamlanacağı

<sup>180</sup> *MUSM.*, 8 Temmuz 1892.

<sup>181</sup> *BOA.*, *BEO. NGG.d*, 571, 27 Haziran 1308.

<sup>182</sup> *BOA.*, *İ.DH.*, 1295-6/102475, 27 Haziran 1308, Lef 4 ; *BOA.*, *BEO.*, 30/2240, 27 Haziran 1308, Lef 1.

<sup>183</sup> *MUSM.*, 12 Temmuz 1892.

<sup>184</sup> *BOA.*, *BEO.*, 30/2237, 28 Haziran 1308 ; *BOA.*, *BEO.*, 30/2238, 28 Haziran 1308, Lef 2 ; *BOA.*, *BEO. NGG.d*, 573, 28 Haziran 1308 ; *BOA.*, *BEO.*, 33/2404, 1 Temmuz 1308, Lef 3.

<sup>185</sup> Bu memurlar arasında karantina konusunda uzman olan Dr. Broncaki (?), tahaffuzhane müdürü olmak üzere Arif Bey, yazıcı olmak üzere Sıhhiye Meclisi Fransızca tahrirat odası yazıcılarından Cidanov (?) ve katip sıfatıyla Galata Parlatoryası katiplerinden Şahabeddin Efendi ve baş gardiyan olmak üzere yine Galata Parlatoryası gardiyanlarından Camcı İsmail vardı. *MUSM.*, 12 Temmuz 1892.

<sup>186</sup> *BOA.*, *BEO. NGG.d*, 571, 2 Temmuz 1308 ; *MUSM.*, 15 Temmuz 1892.

<sup>187</sup> Aynı mazbata ; *BOA.*, *BEO. NGG.d*, 571, 4 Temmuz 1308.

<sup>188</sup> *BOA.*, *Y.A.HUS.*, 262/66, 4 Temmuz 1308.

tahmin ediliyordu.<sup>189</sup> Merkezden gelen emirle, tahaffuzhanenin geçici olarak kullanılacak şekilde değil, karantina uygulaması kaldırıldıktan sonra gelecekte de kullanılacak kadar sağlam yapılması istenmişti.<sup>190</sup>

Plana göre inşaat tamamlandığında tahaffuzhane üç yüz kişilik bir kapasiteye sahip olacaktı. Birbiri arasında yüzer metre mesafe olan sekiz baraka inşa ediliyordu. Her baraka elli kişinin kalabileceği genişlikteydi. Barakalardan bir veya ikisi tahaffuzhane memurlarınca kullanılacaktı. Sekiz barakanın yeterli olmaması durumunda tahaffuzhane planlarına göre kordon sınırında kalan Nisi Köyü'nde bulunan yirmi hane de tahaffuzhaneye ilhak edilecekti. Böylece tahaffuzhanenin kapasitesi sekiz yüz kişiye ulaşacaktı.<sup>191</sup> Meclis inşa edilen barakaların sık sık uygulanacak dezenfeksiyon ve temizlik uygulamalarına karşı hemen yıpranmayacak şekilde, kaliteli malzemedен ve sağlam olarak inşa edilmesini istiyordu. Bir yandan da tahaffuzhaneye bir hekimin yetmeyeceği, buraya bir hekim daha tayin edilmesi gerektiği gündeme gelmişti. Ayrıca tahaffuzhane faaliyete geçtiği zaman Sinop ile irtibatı kesecek kordonlar için asker sevki de isteniyordu.<sup>192</sup>

Sinop Tahaffuzhane'nin tamamlanmak üzere olduğu karantina idarelerine duyurulmuş, Ordu'dan Kerç'e kadar on gün karantinaya tabi olan iskelelerden gelen yolcusuz gemilerin 29 Temmuz'dan itibaren doğrudan Sinop'a gönderilmesine karar verilmişti. Beş günden az karantina uygulamaları ile tıbbi muayeneye tabi tutulacak gemiler ise Kavak Tahaffuzhanesi'ne gönderilecekti. Böylece Pulathane ve Hopa karantinahanelerinin de trafiği azalacaktı.<sup>193</sup> Fakat karantina müddetlerinin uzun olması ve tahaffuzhanenin trafiğinin yoğun olacağı düşünülmesi sebebiyle, üç yüz kişilik kapasitenin yeterli olmayacağı anlaşılmış<sup>194</sup>, derhal Nisi Köyü boşaltılarak hanelerin tamir edilip tahaffuzhaneye dahil edilmesine karar verilmişti. Bu esnada kuruluş aşamasında düşünülmeyen telgrafhanenin de yapımı isteniyordu. Zira tahaffuzhane Sinop'a yakın değildi ve yazışmaların Sinop telgrafhanesi vasıtası ile yürütülmesi mümkün değildi. Bu

<sup>189</sup> BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 7 Temmuz 1308 ; *Sabah*, Nu: 1057, 18 Temmuz 1308, s. 3.

<sup>190</sup> BOA., *BEO.*, 35/2569, 6 Temmuz 1308, Lef 1 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 573, 6 Temmuz 1308 ; BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 6 Temmuz 1308, vr. 29a ; BOA., *DH.MKT.*, 1977/87, 13 Temmuz 1308

<sup>191</sup> *MUSM.*, 19 Temmuz 1892.

<sup>192</sup> Aynı mazbata ; BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 17 Temmuz 1308, vr.49a.

<sup>193</sup> BOA., *BEO.*, 41/3032, 17 Temmuz 1308 ; BOA., *DH.MKT.*, 1987/52, 2 Ağustos 1308 ; BOA., *BEO.*, 41/3059, 18 Temmuz 1308 ; BOA., *BEO.*, 42/3079, 18 Temmuz 1308 ; BOA., *BEO.*, 42/3094, 18 Temmuz 1308, Lef 1.

<sup>194</sup> BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 18 Temmuz 1308, vr.51a.



yüzden Fransızca ve Türkçe yazışmaların yapılabileceği bir telgrafhanenin inşasına karar verilmişti.<sup>195</sup>

18 Temmuz'da on beş hanelik Nisi Köyü boşaltılmış, ahali hayvanları, harmanları ve eşyaları ile birlikte geçici olarak Sinop'a gönderilmişti.<sup>196</sup> Aynı gün tahaffuzhaneye üç adet tekerlekli ve yirmi bir adet sırt pülverizatörü gönderilmişti.<sup>197</sup> Bir yandan barakaların iç kaplamaları tamamlanmaya çalışılıyor, bir yandan da tahliye edilmiş olan köydeki evlerin tamiri için çalışmalar yapılıyordu.<sup>198</sup> Zira köydeki evlerden sadece üçü kullanılabilir durumda idi, diğerleri ise harap durumdaydı.<sup>199</sup> İşçiler gece-gündüz çalıştırılarak 22 Ağustos'ta tahaffuzhanenin inşaatı tamamlanmıştı.<sup>200</sup> İnşa süresince barakalar, tebhirhane, iki iskele, karantina istintak binası ile parlatorya ve tuvaletler yapılmış, ayrıca pis suların tahliye edileceği çukurlar açılmıştı.<sup>201</sup> İnşaatın tamamlanması ile Dr. İbrahim Paşa İstanbul'a dönmek üzere müsaade istemiş, fakat paşa hasta olduğundan Sinop'tan ayrılmasına müsaade edilmemişti.<sup>202</sup> Ayrıca tamamlanan binaları teftiş etmek üzere Sıhhiye Meclisi'nden bir heyet Sinop'a gönderilmişti.<sup>203</sup>

<sup>195</sup> BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 18 Temmuz 1308 ; BOA., *İ.HUS.*, 1/55, 18 Temmuz 1308 ; BOA., *İrâde Posta-Telgraf (İ.PT.)*, 1/3, 18 Temmuz 1308, Lef 2 ; BOA., *BEO.*, 42/3093, 19 Temmuz 1308 ; BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 19 Temmuz 1308 Vr. 57a ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 573, 19 Temmuz 1308 ; BOA., *BEO.*, 43/3196, 20 Temmuz 1308, Lef 1 ; Telgrafhanenin tesisinden sonra buraya memur olarak Cemil Efendi tayin edilecektir. BOA., *İ.PT.*, 1/47, 16 Kanûn-i Evvel 1308, Lef 2 ; BOA., *BEO.*, 133/9912, 21 Kanûn-i Evvel 1308 ; BOA., *DH.MKT.*, 2041/66, 30 Kanûn-i Evvel 1308 ; BOA., *BEO.*, 391/29268, 18 Temmuz 1310 ; BOA., *İ.PT.*, 3/18, 5 Nisan 1310 ; BOA., *DH.MKT.*, 61/45, 28 Haziran 1309, Lef 3 ; BOA., *BEO.*, 348/26069, 12 Kanûn-i Sanî 1308, Lef 1

<sup>196</sup> Nisi Köyü boşaltılırken ahalisine geçici olarak şehirde iskan edilecekleri, kiralalarının Dahiliye Nezareti tarafından, ev ve arazilerinin bedellerinin ise Sıhhiye Nezareti'nce ödeneceği vaat edilmişti. Şehre yerleştirilen ailelerin kiralaları ödenmiş olsa da arazi bedellerinin ödenmesi oldukça gecikmişti. Bu durum Nisi ahalisinin yeni bir hayat kurmaları ve tarım yapabilmeleri için gerekli olan arazileri satın almalarını geciktiriyordu. BOA., *DH.MKT.*, 2026/20, 17 Teşrin-i Sanî 1308 ; BOA., *BEO.*, 114/8547, 19 Teşrin-i Sanî 1308, Lef 1. BOA., *BEO.*, 348/26069, 12 Kanûn-i Sanî 1308, Lef 1 ; BOA., *DH.MKT.*, 64/11, 30 Mayıs 1309 ; BOA., *İ.DH.*, 1307/48, 22 Şubat 1307, Lef 7 ; Aynı belge, 29 Ağustos 1309, Lef 28 ; BOA., *BEO.*, 262/19624, 9 Ağustos 1309, Lef 2 ; BOA., *BEO.*, 262/19625, 10 Ağustos 1309, Lef 2 ; BOA., *BEO.*, 262/19639, 9 Ağustos 1309 ; BOA., *BEO.*, 281/21044, 13 Ağustos 1309 ; BOA., *A.MKT.MHM.*, 561/8, 19 Eylül 1309 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 8 Teşrin-i Evvel 1309 ; BOA., *BEO.*, 326/24407, 30 Teşrin-i Sanî 1309 ; BOA., *BEO.*, 410/30731, 17 Mayıs 1310 ; BOA., *DH.MKT.*, 240/12, 30 Mayıs 1310, Lef 1 ; BOA., *BEO.*, 506/37943, 18 Teşrin-i Evvel 1310 ; Ödemelerin gecikmesi neticesinde Nisi ahalisine miri araziden 40 dönüm tahsis edilmiş, ayrıca bu arazilerin üzerine ev yapabilmeleri için inşaat ruhsatı da verilmişti. BOA., *İ.DH.*, 1323/14, 10 Mayıs 1311, Lef 3 ; BOA., *DH.MKT.*, 420/2, 17 Ağustos 1311.

<sup>197</sup> *MUSM.*, 2 Ağustos 1892.

<sup>198</sup> BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 25 Temmuz 1308 ; BOA., *BEO.*, 65/4862, 23 Ağustos 1308 ; BOA., *BEO.*, 65/4863, 25 Ağustos 1308 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 573, 26 Ağustos 1308.

<sup>199</sup> BOA., *BEO.*, 46/3441, 25 Temmuz 1308, Lef 5 ; BOA., *İ.DH.*, 1296/48, 25 Temmuz 1308, Lef 2 ; BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 27 Temmuz 1308, Vr.65a ; *MUSM.*, 9 Ağustos 1892.

<sup>200</sup> BOA., *BEO.*, 40/2995, 15 Temmuz 1308.

<sup>201</sup> BOA., *Y.A.HUS.*, 263/123, 10 Ağustos 1308, Lef 2 ; *MUSM.*, 26 Temmuz 1892

<sup>202</sup> BOA., *Y.A.HUS.*, 264/6, 11 Ağustos 1308 ; BOA., *BEO.*, 58/4318, 15 Ağustos 1308 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 16 Ağustos 1308 ; BOA., *BEO.*, 81/6034, 20 Eylül 1308 ; Paşa iyileştikten sonra İstanbul'a

Tahaffuzhanenin en büyük eksikliği tebhîr salonundaki etüv idi. Tahaffuzhane için Geneste-Herscher marka bir etüv siparişi edilmişti, fakat makinenin İstanbul'a ulaşmasına henüz 25 gün vardı. Tahaffuzhanenin yolculara açık olması, etüvü elzem kılıyordu. Bu sebeple daha önce Şehremaneti için getirilmiş olan ve gümrükte bekleyen etüvlerden birisinin Sinop'a gönderilmesine karar verilmişti.<sup>204</sup> Etüvün Sinop'a sevki sonrası cihazı monte etmek üzere İstanbul'dan Bahriye Merkez Hastanesi operatörü Dr. Angelo Accioté ile bir teknisyen gönderilmişti.<sup>205</sup>

Nisi Köyü'ndeki evlerin de tamir edilerek baraka olarak kullanılıyor olmasına rağmen tahaffuzhane faaliyete geçtikten sonra yaşanan yoğunluk sebebiyle mevcut barakaların yetmediği ortaya çıkmıştı. Bu sebeple sekiz-on kadar daha baraka inşasına karar verilmişti.<sup>206</sup> Yeni barakalar Şubat 1893'te tamamlanmıştı.<sup>207</sup> Aynı süreçte tahaffuzhane arazisinde bir de büyük çeşme yapılmasına karar verilmişti.<sup>208</sup>

Tahaffuzhanenin kuruluş aşamasında Miralay Dr. Nuri Bey'in haricinde bir hekim daha gönderilmişti. Dr. Nuri'nin İstanbul'a dönmesinden sonra yerine başka bir doktor tayin edilmişti. Tahaffuzhanede normal işleyiş esnasında iki hekim görev yapıyordu. Olağanüstü hallede ise hekim takviyesi yapılıyordu. 1893 salgını esnasında tahaffuzhanenin yoğunluğu fazlaştığından iki askeri hekimin geçici olarak tahaffuzhanede görevlendirilmesine karar verilmişti.<sup>209</sup> Ağustos 1893'te 2000'er kuruş maaşla Dr. Nikolaki, Dr. İmnyos ve Dr. Mahmud tayin edilmişti.<sup>210</sup> Bunların ikisi askeri biri ise mülkiye tabibi idi. Ertesi sene hekim kadrosu değişmiş, Dr. Voris ve Dr. Yanni

---

dönmesine müsaade edilecek, daha sonra tahaffuzhanenin kuruluşu esnasında gösterdiği üstün hizmetlerden dolayı kendisine altın madalya verilecektir. BOA., *İrade Taltifat (İ.TAL.)*, 16/40, 11 Şubat 1308.

<sup>203</sup> BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 15 Temmuz 1308, Vr.29a.

<sup>204</sup> BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 12 Eylül 1308, vr. 121a ; BOA., *Y.A.HUS.*, 265/35, 14 Eylül 1308 ; BOA., *İ.HUS.*, 4/43, 15 Eylül 1308, Lef 1 ; BOA., *BEO.*, 79/5855, 16 Eylül 1308 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 573, 16 Eylül 1308.

<sup>205</sup> Yıldırım, "Etüv Üretimi ve Kullanımı", s. 441-442.

<sup>206</sup> *MUSM.*, 22 Teşrin-i Evvel 1892 ; BOA., *Y.A.HUS.*, 266/122, 29 Teşrin-i Evvel 1308 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 28 Teşrin-i Evvel 1308 ; BOA., *BEO.*, 103/7716, 29 Teşrin-i Evvel 1308 ; BOA., *BEO.*, 104/7747, 29 Teşrin-i Evvel 1308 ; BOA., *BEO.*, 104/7756, 28 Teşrin-i Sanî 1308 ; BOA., *DH.MKT.*, 2027/123, 23 Teşrin-i Sanî 1308 ; BOA., *BEO.*, 110/8247, Lef 1, 9 Teşrin-i Sanî 1308 ; BOA., *BEO.*, 110/8248, Lef 1, 11 Teşrin-i Sanî 1308.

<sup>207</sup> BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 30 Kanûn-i Sanî 1308.

<sup>208</sup> BOA., *DH.MKT.*, 2041/68, 30 Kanûn-i Evvel 1308 ; BOA., *DH.MKT.*, 2052/14, 3 Şubat 1308 ; Çeşmenin tarih taşı yazılırken isminin padişaha affen Hamidiye olarak belirlenmesine karar verilmişti. BOA., *İ.DH.*, 1306/27, 22 Temmuz 1309, Lef 4 ; BOA., *BEO.*, 252/18854, 23 Muharrem 1311 ; BOA., *DH.MKT.*, 12/17, 23 Temmuz 1309, Lef 1

<sup>209</sup> BOA., *BEO.*, 257/19239, 3 Ağustos 1309 ; BOA., *Y.A.HUS.*, 279/9, 2 Ağustos 1309.

<sup>210</sup> *MUSM.*, 29 Ağustos 1893

göreve başlamıştı.<sup>211</sup> 1896'da doktor sayısı bire düşürülmüş, Gavet Efendi hekim olarak tahaffuzhaneye tayin edilmişti.<sup>212</sup> Dr. Gavet 1903'e kadar vazifesini sürdürmüştü, sonrasında Dr. Maraşoğlu göreve başlamıştı. Maraşoğlu bu vazifeyi uzun yıllar sürdürmüştü, 1911'de ayrıca Papa Dimirti adında bir hekim daha alınmıştı.<sup>213</sup> Hekimler haricinde laboratuvarında çalışan bakteriyolog, muhafızlar, Fransızca ve Türkçe yazışmaları yapan katipler, telgraf memuru, gardiyanlar, hasta bakıcılar, hademeler, imam, gassal, etüv makinisti, etüve buhar aktarımı için su kazanıyla ilgilenen ve tebhir edilemeyen eşyaları yakan ateşçi, aşçı gibi pek çok görevli tahaffuzhane dahilinde çalışıyordu.<sup>214</sup> Ayrıca kordonları muhafaza eden askerlerin yanı sıra tahaffuzhane dahilinde güvenliği temin etmek için görevli jandarmalar da bulunuyordu.<sup>215</sup>

Sinop Tahaffuzhanesi çeşitli tarihlerde tamirler görmüş, bazen de tahaffuzhane arazisi üzerine yeni binalar yapılmıştı. Tüm yapıları ahşap olan tahaffuzhanenin yıpranmaması için boyasının sıklıkla yenilenmesi gerekiyordu. Eylül 1894'te tahaffuzhane binalarının boyanması için Sıhhiye hazinesinden tahsisat ayrılmıştı.<sup>216</sup> 1900 yılında şiddetli fırtınadan hem tahaffuzhane binaları hem de iskeleler ağır zarar görmüş, tamirat için 2410 kuruş harcanmıştı.<sup>217</sup> 1902'de yine benzer sebeplerle bir tamirat yapılmıştı.<sup>218</sup> 1904 yılında tahaffuzhane genelinde büyük çaplı tamirat ve yenilikler yapılmıştı. Tahaffuzhanede bulunan 23 barakanın 5'i çalışanlar tarafından kullanılıyor ve geri kalan barakalar yolcular için yeterli olmuyordu. Bu sebeple ilk olarak yeni barakaların inşası gündeme gelmişti. Ayrıca mevcut barakaların kanalizasyon sistemleri de problemliydi. Baraka bölgesi Altın Tepe'de bulunan su kaynağına elli metre uzaklıktaydı ve kanalizasyonların problemlili olması içme sularını tehlikeye atıyordu.<sup>219</sup> Yeni barakaların inşa edilmesi için 1000 lira talep ediliyordu. Sıhhiye Meclisi'nde gerçekleşen bir oturumda 1000 liranın fazla olduğu sonucuna varılarak, 300 lira gönderilmesinde karar kılınmıştı.<sup>220</sup> Kanalizasyon sorunu ile

<sup>211</sup> *KVS.*, Def'a 18, s. 311.

<sup>212</sup> *KVS.*, Def'a 19, s. 237.

<sup>213</sup> *MUSM.*, 10 Haziran 1911, s. 16-17.

<sup>214</sup> *BOA.*, *BEO. NGG.d.*, 571, 16 Temmuz 1308 ; *KVS.*, Def'a 18, s. 311 ; *KVS.*, Def'a 19, s. 237 ; *KVS.*, Def'a 20, s. 259 ; *KVS.*, Def'a 21, s. 281-282 ; *MUSM.*, 29 Ağustos 1893 ;

<sup>215</sup> *BOA.*, *DH.MKT.*, 226/19, 9 Şubat 1310, Lef 3.

<sup>216</sup> *BOA.*, *DH.MKT.*, 285/69, 10 Eylül 1310, Lef 1.

<sup>217</sup> *BOA.*, *A.MKT.MHM.*, 567/2, 1 Haziran 1316, Lef 11 ; *BOA.*, *DH.MKT.*, 2454/82, 12 Şubat 1316 ; *BOA.*, *A.MKT.MHM.*, 567/2, 4 Teşrin-i Sanî 1316, Lef 1.

<sup>218</sup> *BOA.*, *DH.MKT.*, 2483/47, 26 Şubat 1317.

<sup>219</sup> *PSCSS*, 9 Temmuz 1904, s. 4.

<sup>220</sup> Aynı mazbata, s. 5 ; *PSCSS*, 12 Temmuz 1904, s. 38-39 ; *PSCSS*, 16 Ağustos 1904, s. 13 ; *PSCSS*, 23 Ağustos 1904, s. 8-9.

bağlantılı olarak atık suların mikroplardan arındırılması fikri de ortaya çıkmıştı. Barakalarda yolcuların yıkandığı duşların sularının dezenfekte edici özelliğe sahip olabilmesi için gerekli çalışmanın yapılması isteniyordu.<sup>221</sup> Dezenfeksiyon duşları ve banyoları kısa sürede yapılmıştı. Daha sonra yolcuların kışın bekleyebileceği yeni bir salonun daha inşa edilmesi gündeme gelmişti.<sup>222</sup> Ayrıca tebhir edilemeyecek eşyaların yakılması için bir fırın yapılması da talep ediliyordu.<sup>223</sup> Bir ay içinde yeni tebhir salonu inşa edilmiş ve içine gerekli mobilyalar alınmıştı.<sup>224</sup> Üst üste gerçekleştirilen bu faaliyetlerin sebebi İran'da görülen büyük kolera salgınının Karadeniz kıyıları ve Anadolu'ya yayılma endişesi idi. Böyle bir durumun gerçekleşmesi durumunda tahaffuzhanenin yoğunluğa hazır olması gerekiyordu.<sup>225</sup> Ayrıca tahaffuzhanedeki hacı trafiği de her sene artıyordu. Bu sebeple özellikle tahaffuzhanede karantina bekleyen hacıların temel ihtiyaçlarının karşılanması için bir bakkal açılmasına karar verilmişti.<sup>226</sup> Bakkal binası yapıldıktan sonra icare ile işletmeye başlamıştı. Ancak işletmeyi Sinop Belediyesi'nin başkanı olan İzzet Efendi ile bağlantılı kişiler almıştı. Bu durum rahatsızlık yaratıyordu. Zira bu işletme fahiş fiyatlarla satış yapıyor, başka bir alternatif olmadığından insanlar mecbur kalarak buradan alışveriş yapıyordu. 1905'te İzzet Efendi'nin işletmecilerine rakip çıkmıştı. Petro isminde bir girişimci, bakkalın idaresinin tarafına verilmesi durumunda Hicaz Demiryolu Hattı için bir miktar yardım yapacağını ifade ediyordu.<sup>227</sup> Petro'nun bakkalın idaresini alıp almadığı bilinmemekle birlikte, bakkaldaki fahiş fiyatla satış devam ediyordu.<sup>228</sup> 1910 senesinde bir de hacılara Hicaz'da ihtiyaç duyacakları ihram ve benzeri malzemeleri temin edebilecekleri bir dükkan açılmasına da müsaade verilmişti.<sup>229</sup> İlk yıl Urfalı Hacı Hasan bin Mahmud'a verilen işletme, ertesi sene Abdurrahman Adil Bey'e verilecekti.<sup>230</sup>

1905'te tahaffuzhaneye bir tebhir salonunun yetmemesi sebebiyle ikinci bir tebhirhanenin yapılmasına karar verilmişti. Bunun için ikinci bir etüv makinesine de

<sup>221</sup> PSCSS., 13 Eylül 1904, s. 18-19.

<sup>222</sup> PSCSS., 18 Ekim 1904, s. 21-22.

<sup>223</sup> PSCSS., 4 Ekim 1904, s. 11-12.

<sup>224</sup> PSCSS., 15 Kasım 1904, s.20

<sup>225</sup> BOA., *DH.MKT.*, 894/38, 6 Eylül 1320, Lef 2 ; BOA., *A.MKT.MHM.*, 568/15, 9 Teşrin-i Evvel 1320, Lef 1.

<sup>226</sup> PSCSS., 9 Temmuz 1904, s.3

<sup>227</sup> BOA., *DH.MKT.*, 923/72, 30 Kanûn-i Evvel 1320

<sup>228</sup> *Aks-i Sadâ*, S. 281, 4 Teşrin-i Sanî 1326'dan aktaran Bakı Sarısakal, *Samsun'da Unutulmayan Olaylar*, Birinci Kitap, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2008, s. 69.

<sup>229</sup> *MUSM.*, 3 Teşrin-i Evvel 1910, s. 11

<sup>230</sup> *MUSM.*, 4 Nisan 1911, s.18 ; *MUSM.*, 16 Mayıs 1911, s.16-18.

ihtiyaç duyuluyordu.<sup>231</sup> Yeni tebhirhane inşa edilirken aynı zamanda yıpranmış olan barakalar da tamir edilecekti. Ayrıca tahaffuzhane için bir hamam inşası da gerçekleştirilecekti.<sup>232</sup> Tebhir salonu inşa edilmiş olmasına rağmen, etüv alınamamıştı.<sup>233</sup> 1907'ye gelindiğinde hala ikinci bir etüvün tahaffuzhaneye gönderilememesi sebebiyle Sıhhiye Meclisi'nce Klazomen Tahaffuzhanesi'ndeki fazla etüvün Sinop'a göndermesine karar verilmişti.<sup>234</sup>

1907'de tahaffuzhane barakaları fırtına sebebiyle zarar görmüş, hatta camları dahi kırılmıştı. Bu sebeple bir tamirat daha uygulanacaktı.<sup>235</sup> Henüz ikinci etüv yeni gelmişken, mecliste yapılan görüşmeler esnasında yolcu trafiği her sene daha çok artan Sinop Tahaffuzhanesi'nin geliştirilmesi gerektiği ve kesinlikle bir etüvün daha tahaffuzhaneye gönderilmesi gereği üzerine üyeler hemfikir olmuştu. Aynı görüşmede tahaffuzhanenin bir doktora daha ihtiyacı olduğu konusu da gündeme getirilmişti.<sup>236</sup> Yine bu yenileme çerçevesinde iskeleden tebhirhanelere bir yol ve karantina süresini tamamlamış olanlar için ikinci bir yol ve iskele yapılması da önerilmişti.<sup>237</sup> Ayrıca duşlara giden boruların değiştirilmesi ve tebhir salonlarının sağ ve sol kısımlarına galveniz plakalardan birer veranda yapılması, böylece buralarda da yolcuların bekletilebileceği fikri ortaya atılmıştı.<sup>238</sup> Önerilen bu tamir ve eklemelerin yapılabilmesi için 8.230 kuruşluk bir hesap çıkmıştı.<sup>239</sup>

Tüm bu öneriler ve tahaffuzhanenin sürekli tamire ihtiyaç duyma durumu Sıhhiye Meclisi'nde Sinop Tahaffuzhanesi ile ilgili daha köklü bir değişiklik yapılması gerektiği fikrini ortaya çıkaracaktı. Peyderpey tamir yahut eklemeler yapılmasındansa tahaffuzhanenin bir defada planlı bir şekilde yenilenmesinin daha doğru olacağı sonucuna varılmıştı. Özellikle hac mevsiminde tahaffuzhanedeki yoğunluk oldukça arttığından, bir

<sup>231</sup> PSCSS., 23 Mayıs 1905, s. 14-15.

<sup>232</sup> BOA., *İ.S.H.*, 5/2, 14 Kanûn-i Evvel 1321 , Lef 2 ; BOA., *Ş.D.*, 2751/54, 3 Teşrin-i Evvel 1321 ; BOA., *A.MKT.MHM.*, 569/5, 16 Mart 1322.

<sup>233</sup> 1905-1906 arası tahaffuzhane dahilinde gerçekleştirilen inşaat ve tamir masrafları 8400 kuruş tutmuştu. PSCSS., 19 Mart 1907.

<sup>234</sup> PSCSS., 3 Eylül 1907, s. 16.

<sup>235</sup> PSCSS., 5 Şubat 1907, s. 13.

<sup>236</sup> PSCSS., 9 Eylül 1907, s. 15-16.

<sup>237</sup> PSCSS., 8 Ekim 1907, s. 19-20

<sup>238</sup> PSCSS., 29 Ekim 1907, s. 13-14 ; Bu verandalar daha sonra inşa edilecekti. Tahaffuzhaneyi görme fırsatı bulmuş olan Dr. Akil Muhtar ve Dr. Besim Ömer bu verandalardan bahsederler. Bkz. Akil Muhtar, Besim Ömer, *Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedâbir ve Ettibâyâ Rehber*, s. 97.

<sup>239</sup> PSCSS., 4 Kasım 1907, s. 14-16

sonraki hac mevsimine kadar yenilenme işlemi tamamlanmalıydı.<sup>240</sup> Neticede bu konu ile ilgili detaylı bir çalışma yapısına karar verilmişti.<sup>241</sup> Meclis yenileme planı için Mimar Mösyö Crémézy'ye teklif götürmüş, Crémézy kısa sürede tahaffuzhaneyi incelemek üzere Sinop'a doğru yola çıkmıştı.<sup>242</sup> Crémézy Sinop'ta yaptığı inceleme sonucunda bir rapor kaleme almıştı. Bu rapora göre tahaffuzhane barakalarının, banyo küvetlerinin ve fiçilerinin tamamen yenilenmesi gerekiyordu. Ayrıca tahaffuzhane müfettişi Dr. Maraşoğlu iki yeni iskelenin inşa edilmesini istiyordu.<sup>243</sup> Mimar Crémézy yapılması gerekenler için bir proje hazırlamış, fakat meclis projeyi kabul etmemişti. Crémézy meclisin birinciyi reddetmesi üzerine ikinci bir proje daha hazırlamıştı. Bu projenin *Tahaffuzhaneler Komisyonu*'na sunulması önerilmiş, fakat mecliste projelerin alt komisyona sunulmasının uygun olmayacağı fikri ağır bastığından, Crémézy sunumu meclise yapmıştı.<sup>244</sup> İkinci proje meclis tarafından beğenilmiş, Crémézy'nin derhal yeni inşaat planları çizmesi ve inşaaata başlaması istenmişti.<sup>245</sup>

Crémézy 1000 kişinin karantina bekleyebileceği bir tahaffuzhane planı çizmişti. Plana göre altı ahşap baraka inşa edilecek, her bir baraka 6,2 metre uzunluğunda, 5,5 genişliğinde ve 3,5 metre yüksekliğinde olacak (300m<sup>2</sup>), böylece bir çatı altında 150 hacı kalabilecekti. Barakanın iç alanı uygun bir şekilde bölünecek, pencereler açılacak ve yer kaplaması ahşap olacaktı. Yedinci baraka 100 kişi için tasarlanmıştı ve bunlar diğerlerinden ayrı tutulan bir grup olabilecekti. Bu barakada altı oda bulunacak, gerekirse ahşap oturma alanları da yapılabilecekti. Baraka inşaatının toplam maliyeti 1,674,112 kuruş olarak ön görülmüştü. Ayrıca mevcut iki iskelenin onarımı için 8.886, iskelenin yavaşma alanındaki kayaların çıkarılması için 3.000, dalgakıran yapımı için 19.150 ve diğer bazı hayati tamiratlar için de 3.000 kuruşa daha ihtiyaç vardı.<sup>246</sup> Neticede Crémézy ile 11 Ağustos 1908'de dört maddelik bir anlaşma imzalanmıştı. Anlaşmaya göre peşinen 1500 kuruş ödenecek, geri kalan meblağ ise iş bitince verilecekti. İş tamamlama süresi ise 31 gün ile sınırlandırılmıştı.<sup>247</sup> Fakat anlaşma imzalanmış olmasına rağmen bu proje hayata geçirilmeyecekti.

<sup>240</sup> Akil Muhtar, Besim Ömer, a.g.e., s. 97.

<sup>241</sup> PSCSS., 6 Şubat 1908, s. 13-14.

<sup>242</sup> PSCSS., 5 Mayıs 1908, s. 16.

<sup>243</sup> PSCSS., 16 Haziran 1908, s. 5-6.

<sup>244</sup> PSCSS., 21 Temmuz 1908, s. 18-19.

<sup>245</sup> PSCSS., 28 Temmuz 1908, s. 7-10.

<sup>246</sup> PSCSS., *Rapport De La Comission Des Lazarets*, 4 Ağustos 1908, s. II.

<sup>247</sup> PSCSS., 11 Ağustos 1908, s.17 ; Bu anlaşmanın kopyası için bkz. Ek 13.

Ertesi sene tahaffuzhaneye bir su deposu yaptırılmıştı.<sup>248</sup> Ayrıca üçüncü bir iskele için inşaata başlanmış, henüz altı metresi inşa edilmiş olan iskele büyük bir fırtına esnasında yıkılmıştı. İskele inşaatına devam edebilmek için denizden tahta ve demirler toplanmıştı.<sup>249</sup> Bu sıralarda Rusya'da kolera zuhur ettiğinden tahaffuzhanedeki barakaların tamiri meselesi gündeme gelmişti.<sup>250</sup> Tamiratın hac mevsimine yetişmesi isteniyordu ve iki ay süre vardı.<sup>251</sup> Rusya delegesi Dr. Valter meclis içinden oluşturulacak bir heyetle Sinop'a gidip yerinde tetkikat yapılmasını önermiş ve meclis bu öneriyi kabul etmişti. Tetkikat neticesinde iki doğramacı ustası alınarak tamiratın bir an önce başlatılmasına karar verilmişti. Ayrıca tahaffuzhanenin diğer bir sıkıntısı olan Fransızca telgraf alıp-gönderebilen bir memurun eksikliği tespit edilmiş ve memur alımına da karar verilmişti.<sup>252</sup>

Mart 1911'de yine bir fırtına esnasında barakalar, su yolları ve iskeleler zarar görmüştü.<sup>253</sup> Zarar gören yapılar tamir ettirilecekti. Ayrıca kötü havalarda tahaffuzhaneden şehre deniz yoluyla gitmek mümkün olmadığından, bir merkep satın alınması ve telgrafhaneye ek olarak karantinahane ile tahaffuzhane arasında bir telefon hattı kurulması da istenmişti.<sup>254</sup> Temmuz ayında iskelelerden biri fırtınada yıkılmış, enkazı denizden toplanarak yeniden inşa edilmişti.<sup>255</sup> Fakat telefon hattı kurulması işi ertelenecekti.<sup>256</sup> Aralık 1913'te barakalar yeniden tamire muhtaç hale gelmişti.<sup>257</sup> Özellikle barakaların çatılarının acilen tamire ihtiyacı vardı. Bunun için 66.617 kuruş masraf olacağı tahmin ediliyordu.<sup>258</sup> Tamir gerçekleştirilmiş olsa da bir sene sonra barakalar yeniden tamire muhtaç hale gelecekti.<sup>259</sup>

<sup>248</sup> BOA., *DH.MUİ.*, 14-2/21, 19 Teşrin-i Evvel 1325, Lef 2 ; Bu su deposuna tahaffuzhanede dezenfekte edilen gemilere verilecek içme suyu konulacak, su buradan rahatça gemiye aktarılabilir. Sonraki yıllarda gemilere verilen bu sudan ton başına 7 kuruş alınmasına da karar verilecekti. *MUSM.*, 6 Eylül 1910, s.17

<sup>249</sup> *MUSM.*, 18 Kanûn-i Sanî 1910, s. 8

<sup>250</sup> *MUSM.*, 31 Mayıs 1910, s. 4.

<sup>251</sup> BOA., *DH.MUİ.*, 106/51, 7 Haziran 1326, Lef 3.

<sup>252</sup> *MUSM.*, 21 Haziran 1910, s. 29.

<sup>253</sup> *MUSM.*, 21 Mart 1911, s. 12.

<sup>254</sup> *MUSM.*, 18 Temmuz 1911, s. 23-24.

<sup>255</sup> *MUSM.*, 2 Temmuz 1912, s.44.

<sup>256</sup> *MUSM.*, 1 Teşrin-i Evvel 1913, s. 41.

<sup>257</sup> *MUSM.*, 16 Kanûn-i Evvel 1913, s. 39.

<sup>258</sup> *Administration Sanitaire de l'Empire Ottoman, Procès-Verbaux des Séances Tenues par le Conseil Supérieur de Santé du 7 Avril au 30 juin 1914*, Constantinople: Ahmet İhsan & Cie., 1914, s. 372.

<sup>259</sup> *Administration Sanitaire de l'Empire Ottoman, Traduction des Procès-Verbaux des Séances Tenues par le Conseil Supérieur de Santé du 28 Septembre au 24 Février 1330*, Constantinople: Ahmet İhsan & Cie., 1915, s. 56, 176.

### 3.6. Kordon Uygulamaları

Kordon, salgın hastalıkların bir ülkeden, şehirden, mahalleden, köyden veya binadan diğerine bulaşmasını engellemek için kısa veya uzun süreli olarak askeri birlikler, polis, jandarma veya donanma vasıtasıyla alınan geçiş sınırlama uygulamasıdır. En erken sistemli kordon uygulamaları veba salgınlarını engellemek amacıyla Venedik ile Hırvatistan arasında 1743'te uygulanmaya başlamış, kısa sürede vebanın kaynağı olarak görülen Doğu ile insan, hayvan ve mal mübadelesini engelleme aracı olarak Avrupa ülkeleri tarafından kullanılmaya başlamıştı.<sup>260</sup> Özellikle Avusturya-Osmanlı ve Rusya-Osmanlı sınırında teşkil edilen askeri kordonlar, salgının Doğu Avrupa ve Rusya sahasına yayılmasını engellemeyi hedefliyordu.<sup>261</sup> Ülke sınırlarında uygulanan bu kordonlar geçici değil kalıcı idi ve karantina idareleri ile ortak çalışıyordu. Kalıcı kordon haricinde salgın odaklı geçici kordon uygulamaları da vardı ki, bunlar da hemen hemen aynı tarihlerde yine Avrupa'da uygulanmaya başlamıştı.<sup>262</sup> Rusya'da da geçici kordonlar uygulanıyor, bu kordonlarda özellikle Kozaklar kullanılıyordu.<sup>263</sup> XIX. yüzyıl başlarında kordon uygulamaları artık karantina sisteminin bir parçası haline gelmiş ve özellikle de koleraya karşı sıklıkla başvurulan bir yöntem olmuştu.<sup>264</sup>

Osmanlı Devleti'nde kordon uygulamaları özellikle 1890'lardan itibaren yoğun bir şekilde uygulanmaya başlamıştı. Kordon uygulamaları Dahiliye, Hariciye, Sıhhiye nezaretleri ve ordunun iş birliği ile gerçekleştiriliyordu. Temelde deniz ve kara olmak üzere ikiye ayrılan kordonlar, özellikle kara uygulamalarında çeşitleniyordu. Deniz kordonları Bahriye Nezareti'nin tahsis ettiği vapur ve istimbotlarla gerçekleştiriliyor, ayrıca vilayet idareleri veya Sıhhiye Nezareti'nin kiralayacağı kayık ve filikalar da bu iş için kullanılıyordu. Deniz kordonlarının sahilleri muhafaza etmenin yanı sıra yabancı gemileri karantinahanelere ve tahaffuzhanelere yönlendirme gibi vazifeleri de vardı. Bunların yanında deniz kordonlarının en önemli görevlerinden birisi de kaçakçılık yapan gemi, filika ya da kayıkları takip etmek ve yakalamaktı. Kara kordonları ise genellikle salgının görüldüğü bölgelerde kent bazında uygulanıyordu. Bir kentte kolera zuhur etmiş ve hastalık hızla yayılmaya başlamışsa, karantina uygulamalarına ek olarak şehrin etrafı

<sup>260</sup> Panzac, *Quarantines et Lazarets*, s. 62.

<sup>261</sup> Doğu Avrupa ve Rusya'da uygulanan kordon uygulamaları için bkz. Panzac, *a.g.e.*, s. 62-65 ; Robarts, *a.g.t.*, s. 243-246.

<sup>262</sup> Pancaz, *a.g.e.*, s. 67-68.

<sup>263</sup> Robarts, *a.g.t.*, s. 256.

<sup>264</sup> Baldry, *a.g.m.*, s. 10.



askeri birlikle kordon altına alınıyordu. Karantina mahallerinde koleranın salgın halini alması ile bu noktaların da kordon altına alındığı durumlar yaşanmıştı. Ayrıca bir hanede veya binada kolera görüldüğünde giriş ve çıkışları engellemek adına yine askerlerle veya polislerle kordon uygulanıyordu.

Osmanlı'nın Karadeniz sahillerinin kordon altında tutulması oldukça mühimdi. Zira bu sahillerin kayalık, yerleşimden uzak ve korunmasız kısımlarında kaçakçılık faaliyetleri yaygın olarak gerçekleştiriliyordu. Çalışmanın birinci bölümünde de ele alındığı üzere bu bölgede tuz, tütün, silah ve insan kaçakçılığı oldukça fazlaydı. Kaçakçılık yapan gruplar, koleranın bölgeye yayılması için büyük tehdit arz ediyorlardı.<sup>265</sup> Zira Osmanlı sahillerini etkileyen büyük salgınların pek çoğu Rusya vasıtası ile liman kentlerine yayılıyordu.<sup>266</sup> Özellikle tuz ve tütün inhisarının Düyûn-i Umumiye İdaresi'nin eline geçmesi sonrası kaçakçılıkla mücadele konusu daha çok gündeme gelmişti.<sup>267</sup> Bu bağlamda Karadeniz sahilleri ikiye bölünmüş, Sinop ortak nokta olmak üzere batısı ve doğusu için ayrı ayrı vapurlar kullanılmaya başlamıştı.<sup>268</sup>

Kordonlarda görevli kayık ve vapurlara çoğu zaman kaptanın ve diğer tayfaların yanında bir de sıhhiye gardiyanı yerleştiriliyor, böylece kaçakçılara müdahale hususunda kaptan yalnız bırakılmıyordu. Bazen de Bahriye Nezareti'nden görevli askerler kayık ve vapurlarda görevlendiriliyordu.<sup>269</sup> Bahriye'den asker gönderilmemesi durumunda ise jandarmalar görevlendiriliyordu.<sup>270</sup> Tarassut veya muhafaza kayıkları/vapurları ismi verilen bu kayık ve vapurlarda görevli kaptan ve tayfaların, farklı bir görev icra ettiklerinin anlaşılması ve sıradan insanlardan ayrılmaları için özel bir kıyafetleri de bulunuyordu.<sup>271</sup>

Trabzon Vilayeti sahilleri kaçakçılığın yoğun olarak gerçekleştirildiği bir bölge idi. Bu sebeple özellikle Trabzon sahillerinde kaçakçılığı engellemek için sürekli olarak işleyen vapurlar ve kayıklarla kordon uygulanıyordu.<sup>272</sup> Temmuz 1892'de Trabzon

<sup>265</sup> BOA., *BEO.*, 30/2215, 18 Haziran 1308 ; BOA., *BEO.AYN.d.* 1690, 23 Haziran 1308, Vr.16a ; BOA., *BEO.AYN.d.* 1690, 29 Haziran 1308, vr.19a.

<sup>266</sup> BOA., *BEO. NGG.d.* 573, 25 Haziran 1308 ; BOA., *BEO. NGG.d.* 571, 30 Haziran 1308.

<sup>267</sup> Filiz Dıġıroġlu, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müsterekü'l-Menfaa Reji Şirketi, Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, 2007, s. 121-123 ; BOA., *BEO.AYN.d.* 1690, 29 Haziran 1308, Vr.20a.

<sup>268</sup> DMA., *MB.*, 676/146, 16 Haziran 1326 ; DMA., *MB.*, 676/145, 17 Haziran 1326.

<sup>269</sup> BOA., *BEO.*, 41/3062, 18 Temmuz 1308.

<sup>270</sup> BOA., *BEO.*, 42/3091, 18 Temmuz 1308 ; BOA., *BEO.*, 44/3291, 22 Temmuz 1308 (3 Ağustos 1892) ; BOA., *BEO.*, 44/3298, 23 Temmuz 1308.

<sup>271</sup> BOA., *BEO.*, 41/3063, 18 Temmuz 1308 ; BOA., *BEO.*, 41/3063, 18 Temmuz 1308.

<sup>272</sup> BOA., *BEO. NGG.d.* 573, 29 Haziran 1308.

sahillerinde kaçakçılık yapan dört yüzden fazla kayık olduğu tahmin ediliyordu.<sup>273</sup> Bu kayıkların kaçakçılık yapmalarını engellemek için altı vapur görevlendirilmişti.<sup>274</sup> Aynı tarihlerde Pulathane'de kolera zuhur etmesi sebebiyle ayrıca bir deniz kordonu oluşturulmuştu.<sup>275</sup> Hastalığın Trabzon'a sirayeti ile Trabzon açıklarında da bir kordon teşkil edilmişti.<sup>276</sup> 1906-1907 arası dönemde Rusya'da kolera salgınının şiddetlenmesi sebebiyle özellikle kaçakçılara karşı oluşturulan kordonlar güçlendirilmişti.<sup>277</sup> 1910'da da yine benzer uygulamalar yapılmıştı.<sup>278</sup>

Deniz kordonları haricinde Trabzon'da kara kordonları da uygulanıyordu. 1892 salgın esnasında Trabzon'da iki kara kordonu teşkil edilmişti.<sup>279</sup> Pulathane Karantinahanesi'nde görülen salgın esnasında karantinahane ayrıca kordon altına alınmıştı.<sup>280</sup> Bir süre sonra Pulathane'deki kordonda görevli askerlere de kolera sirayet etmiş, bu durumdan duyulan endişe üzerine Trabzon ile Pulathane arasına bir kordon daha tesis edilmişti.<sup>281</sup> Pulathanedeki hastalığın sönmesi sonrası hem Trabzon ile Pulathane arasındaki hem de karantinahane çevresindeki kordonlar kaldırılmıştı.<sup>282</sup> Fakat Trabzon'daki salgın tamamen sona ermediğinden, şehir etrafındaki diğer kordonlar muhafaza edilmişti.<sup>283</sup> Trabzon'da bu süreçte hane kordonları da uygulanıyordu. Üst üste hastalık görülen evler kordon altına alınmış, evlere giriş-çıkışlar yasaklanmıştı.<sup>284</sup> Ekim

<sup>273</sup> BOA., *BEO.*, 31/2325, 30 Haziran 1308, Lef 4.

<sup>274</sup> BOA., *BEO.*, 40/2970, 15 Temmuz 1308.

<sup>275</sup> BOA., *DH.MKT.*, 1987/49, 2 Ağustos 1308.

<sup>276</sup> BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 31 Temmuz 1308 ; BOA., *BEO.*, 69/5129, 31 Ağustos 1308, Lef 2.

<sup>277</sup> BOA., *DH.MKT.*, 2670/30, 13 Teşrin-i Sanî 1322 ; DMA., *MKT.*, 1619/9, 8 Eylül 1323 ; BOA., *ZB.*, 460/84, 8 Eylül 1323 ; BOA., *ZB.*, 461/10, 25 Teşrin-i Sanî 1323

<sup>278</sup> DMA., *MB.*, 676/146, 16 Haziran 1326 ; DMA., *MB.*, 676/155, 17 Haziran 1326 ; DMA., *MB.*, 676/145, 17 Haziran 1326 ; DMA., *MB.*, 676/158, 22 Haziran 1326 ; DMA., *MB.*, 676/160, 22 Haziran 1326 ; DMA., *MB.*, 676/151, 22 Haziran 1326 ; DMA., *MB.*, 676/152, 19 Haziran 1326 ; DMA., *MB.*, 676/156, 22 Haziran 1326 ; DMA., *MB.*, 676/157, 22 Haziran 1326 ; DMA., *MB.*, 676/179, 21 Temmuz 1326 ; DMA., *Tersaneler (T.)*, 1947/81, 21 Temmuz 1326 ; DMA., *MB.*, 676/181, 22 Temmuz 1326 ; DMA., *MB.*, 676/177, 29 Temmuz 1326 ; DMA., *MB.*, 676/190, 21 Ağustos 1326 ; DMA., *MB.*, 676/206, 11 Eylül 1326 ; DMA., *MB.*, 676/213, 13 Eylül 1326 (26 Eylül 1910) ; DMA., *MB.*, 676/214, 13 Eylül 1326 ; DMA., *MB.*, 676/218, 18 Eylül 1326 ; *MUSM.*, 11 Teşrin-i Evvel 1910, s. 25.

<sup>279</sup> BOA., *BEO.*, 40/2999, 17 Temmuz 1308.

<sup>280</sup> BOA., *BEO. NGG.d.*, 573, 21 Temmuz 1308 ; *MUSM.*, 9 Ağustos 1892 ; BOA., *BEO.*, 48/3547, 29 Temmuz 1308.

<sup>281</sup> BOA., *DH.MKT.*, 1987/49, 2 Ağustos 1308 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 3 Ağustos 1308 ; BOA., *DH.MKT.*, 1987/78, 3 Ağustos 1308 ; *MUSM.*, 16 Ağustos 1892.

<sup>282</sup> BOA., *BEO.*, 61/4510, 18 Ağustos 1308, Lef 2 ; BOA., *BEO.*, 64/4745, 23 Ağustos 1308 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 573, 24 Ağustos 1308 ; BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 21 Eylül 1308, Vr. 126a ; BOA., *DH.MKT.*, 2007/114, 22 Eylül 1308 ; BOA., *DH.MKT.*, 2010/39, 1 Teşrin-i Evvel 1308.

<sup>283</sup> BOA., *BEO. NGG.d.*, 573, 2 Eylül 1308 ; BOA., *BEO.*, 71/5253, 23 Safer 1310 ; *MUSM.*, 25 Teşrin-i Sanî 1893.

<sup>284</sup> BOA., *BEO.*, 99/7378, 18 Teşrin-i Evvel 1308, Lef 3 ; BOA., *BEO.*, 104/7757, 28 Teşrin-i Evvel 1308.

1895'te bu uygulamaya benzer bir şekilde Samsun'dan Pulathane'ye gelip, orada on gün kaldıktan sonra Trabzon'da bir otele yerleşen ve hiçbir şekilde karantina muamelesi görmemiş olan yolcuların kaldıkları otel kordon altına alınmıştı.<sup>285</sup> 1905'teki salgın esnasında şehrin etrafında yeniden kordon uygulaması başlatılmış, salgının sönmesi ile kordon da kaldırılmıştı.<sup>286</sup> 1911'de Trabzon çevresinde kordon oluşturmak üzere asker talep edilmiş, fakat nizamiye askerlerinin çoğunun Kastamonu ve Sivas vilayetlerinde kurulan kordonlarda görevlendirilmiş olması sebebiyle Trabzon'a asker gönderilememiş, kordon gardiyanlar vasıtası ile oluşturulmuştu.<sup>287</sup> Sadece şehirde görülen salgınlar için değil vilayetler arası salgınlar için de kordonlar oluşturulmuştu. Trabzon'da kolera görüldüğü zamanlar hastalığın Erzurum'a sirayet etmemesi için, Erzurum'da kolera görüldüğü zaman ise hastalığın Trabzon'a yayılmasını engellemek için iki vilayet arasında kara kordonları tesis edilmişti.<sup>288</sup>

Samsun'da sıklıkla olmasa da deniz ve kara kordonları uygulanmıştı. Orta Karadeniz'den Doğu Karadeniz'e Sinop, Samsun ve Trabzon doğrusal bir düzlemde bulunduğundan, Samsun için özel olarak deniz kordonu teşkiline genellikle ihtiyaç durulmuyordu. Zaten Sinop'tan Hopa'ya kadar kıyıları korumakla görevli olan vapur ve kayıklar, Samsun'un açıklarını da kordon altına almış oluyordu. 1892 salgını esnasında Samsun'da da bir kordon teşkil edilmişti.<sup>289</sup> Salgının 1893'e kadar hüküm sürmesi ve şiddetlenmesi sebebiyle daha sonra bir kordon daha kurulmuştu.<sup>290</sup> 1894'te Kadı Köy'de zuhur eden salgının şehre sirayetini engellemek için köyün etrafı 80 askerle kordon altına alınmıştı.<sup>291</sup> Hastalığın şehre yayılması sonucu bir deniz kordonu teşkil edilmesine karar verilmiş, ayrıca şehirde kolera görülen bütün haneler de kordon altına alınmıştı.<sup>292</sup> Haziran 1894'te salgının sönmesi üzerine kordonlar da kaldırılacaktı.<sup>293</sup> Trabzon ile Erzurum

<sup>285</sup> BOA., *DH.MKT.*, 2539/68, 20 Eylül 1311.

<sup>286</sup> *PSCSS.*, 14 Kasım 1905, s. 9.

<sup>287</sup> BOA., *DH.ID.*, 50-1/57, 15 Haziran 1327, Lef 2.

<sup>288</sup> BOA., *BEO.*, 69/5129, 30 Ağustos 1308 ; BOA., *BEO.*, 81/6061, 20 Eylül 1308 ; BOA., *BEO.*, 93/6922, 10 Teşrin-i Evvel 1308 ; BOA., *BEO.*, 94/7020, 11 Teşrin-i Evvel 1308 ; BOA., *BEO.*, 95/7073, 13 Teşrin-i Evvel 1308 ; BOA., *BEO.*, 96/7171, 14 Teşrin-i Evvel 1308 ; BOA., *BEO.AYN.d.*, 1690, 26 Teşrin-i Evvel 1308, Vr.154a ; *MUSM.*, 11 Teşrin-i Evvel 1910, s. 25.

<sup>289</sup> *MUSM.*, 16 Ağustos 1892.

<sup>290</sup> BOA., *Y.A.HUS.*, 279/21, 6 Ağustos 1309, Lef 1 ; BOA., *A.MKT.MHM.*, 562/14, 13 Teşrin-i Evvel 1309, Lef 7.

<sup>291</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 552/5, 24 Mayıs 1310, Lef 20.

<sup>292</sup> Aynı belge, 9 Mayıs 1310, Lef 10 ; Aynı belge, 17 Mayıs 1310, Lef 27 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 573, 12 Mayıs 1310 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 17 Mayıs 1310.

<sup>293</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 552/23, 27 Mayıs 1310.

arasında olduğu gibi Samsun ile de Sivas vilayetleri arasında salgın zamanlarında kordonlar tesis edilmiş, geliş geçişler kontrol altına alınmıştır.<sup>294</sup>

Sinop'ta hem kara hem de deniz kordonlarının teşkilindeki temel amaç tahaffuzhanenin muhafazası ve gemilerin tahaffuzhaneye yönlendirilmesi idi. Bu bağlamda kordonlar Sinop'ta kalıcı olarak uygulanıyordu. Sinop tahaffuzhanesi henüz kurulma aşamasındayken kordonlar için asker sevk edilmesi ve tahaffuzhane açıklarında bekleyecek bir vapur yahut istimbot gönderilmesi istenmişti.<sup>295</sup> Başlangıçta kordon için Sinop Tophanesi'nde bulunan askerlerin ve şehirdeki zaptiyelerin görevlendirilmesi düşünülmüş, fakat bunların sayısı oldukça az olduğundan bu düşünceden vazgeçilmişti.<sup>296</sup> Bunun üzerine yüz kişilik bir birlik Sinop Tahaffuzhanesi'nin kordonunu teşkil etmek üzere Sinop'a gönderilmişti.<sup>297</sup> Elbette bu kadar asker tahaffuzhane arazisi üzerinde görevli olmaları, konaklamaları için bir alan ihtiyacını da yaratmıştı. İlk zamanlarda çadırlarda kalacak olan bu askerler için sonrasında barakalar yapılacaktı.<sup>298</sup> Başlangıçta sadece bir kordon oluşturulmuşken, tahaffuzhanenin yoğunlaşan trafiği neticesinde ikinci bir kordon daha teşkil edilecekti. Her kordon ortalama 1000 yolcuyu barındırabilecek nitelikte idi.<sup>299</sup> Kordon sahalarında özellikle askeri gemilerden tahliye edilen askerler barınıyordu. Karantina müddetlerini kordonda tamamlayan askerler, ya Sinop üzerinden Kastamonu'ya yahut yine gemilere bindirilerek ulaşacakları yerlere gönderiliyordu.

### 3.7 Sonuç

Basit bir tecritten sistemli bir uygulama haline evrilen karantina XIV. yüzyıldan XX. yüzyıla değin pek çok aşama kaydetmişti. Deniz ve kara karantinalarının kurulmasındaki temel amaç, hastalık taşıma riski olan yabancıları ülkeye sokmama ve bu yolla kendi vatandaşını korumaktı. Zamanla bu uygulamanın yetersiz olduğu anlaşılınca

<sup>294</sup> *MUSM.*, 1 Ağustos 1911, s. 8.

<sup>295</sup> *MUSM.*, 19 Temmuz 1892 ; *BOA.*, *İ.HUS.*, 1/5, 16 Temmuz 1308 ; *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, 1690, 17 Temmuz 1308, vr.49a ; *BOA.*, *BEO.*, 42/3092, 18 Temmuz 1308 ; *BOA.*, *BEO.*, 41/3038, 5 Muharrem 1310 ; *BOA.*, *Y.MTV.*, 65/23, 19 Temmuz 1308, Lef 3.

<sup>296</sup> *MUSM.*, 2 Ağustos 1892.

<sup>297</sup> *BOA.*, *BEO.*, 43/3185, 21 Temmuz 1308 ; *BOA.*, *BEO.*, 43/3192, 21 Temmuz 1308, Lef 1 ; *BOA.*, *BEO.*, 43/3185, 21 Temmuz 1308 ; *BOA.*, *BEO.*, 48/3545, 29 Temmuz 1308.

<sup>298</sup> *BOA.*, *BEO. NGG.d.*, 571, 9 Teşrin-i Sanî 1308 ; *BOA.*, *BEO.AYN.d.*, 1690, 12 Kanûn-i Evvel 1308, Vr.186a ; Bu askerler sürekli olarak burada ikamet ediyorlar, ayrıca maaş da alıyorlardı. *BOA.*, *İrâde Mâliye (İ.ML.)*, 10/63, 21 Mayıs 1310, Lef 1 ; *BOA.*, *BEO.*, 416/31200, 28 Mayıs 1310.

<sup>299</sup> *MUSM.*, 15 Teşrin-i Sanî 1910, s. 19 ; *MUSM.*, 5 Eylül 1911, s. 14 ; *MUSM.*, 19 Eylül 1911, s. 11 ; *MUSM.*, 3 Teşrin-i Evvel 1911, s. 13 ; *MUSM.*, 27 Kanûn-i Evvel 1911, s. 27.

karantinanın kurumsallaşması yönünde faaliyete geçilecekti. Ancak yine de karantinanın etkili bir şekilde uygulanabilmesi ancak XIX. yüzyılda tıp, bakteriyoloji ve kimya bilimlerinin gelişmesi ile mümkün olmuştu. Karantinanın kurumsallaştığı süreçte bir yandan da salgın hastalıklar çeşitleniyor ve yayılma alanlarını genişletiyorlardı. Ancak karantina özellikle veba salgınları çerçevesinde ortaya çıkmış bir kurumdu. Bu sebeple yeni çıkan yahut yeni yayılım gösteren bir hastalığa karşı klasik yöntemlerle önlem alınmaya çalışılması çoğu zaman hiçbir fayda sağlamıyordu.

XIX. yüzyılda pandemilerle dünyaya yayılıp, bölgesel epidemilerle toplumları etkileyen koleranın gerçekten sadece klasik karantina önlemleriyle engellenebilir olup olmadığı uzun süre zihinleri meşgul etmiş olsa da bunun mümkün olmadığı kısa süre sonra anlaşılmıştı. Koleranın yayılmasını engellemek salt tecritle ve hatta karantina bekletmekle mümkün değildi. Zira hastalığa sebep olan mikrop, insan bağırsağında aylarca aktif hale geçmeden kalabiliyordu. Karantina beklediği süre boyunca hiçbir hastalık belirtisi göstermeyen bir kişi, karantinadan çıktıktan bir gün hatta birkaç saat sonra bile hastalanabiliyordu. Bu durum salgının karantina noktalarının ötesine geçmesine yol açıyordu.

Adeta surlarını aşar gibi karantinayı aşarak kente giren kolera mikrobu, uygun ortam bulduğunda hızla çoğalıp yüzlerce hatta binlerce insanın hastalanmasına ve bunların pek çoğunun da ölmesine sebep olabiliyordu. Bu noktada elbette karantinadan öte *tanzifat ve tathirat* denilen temizlik ve dezenfeksiyon uygulamalarının önemi oldukça büyüktü. Esasen karantina yayılmayı engelleyebilirdi, fakat bunun için her karantinahane bakteriyolojik muayene yapmak için gerekli teçhizat ve eleman bulunması elzemdi. Elbette her karantinahaneye bir laboratuvar kurmak ve bakteriyoloji uzmanı göndermek mümkün olmadığından, koleranın kenti işgali kaçınılmazdı.

Tahaffuzhaneler karantinahanelere göre koleranın yayılmasını engellemek açısından daha donanımlı yapılarıdır. Fakat her kente ve her ana yola bir tahaffuzhane kurmak da mümkün değildi. Bu bağlamda Osmanlı Devleti'nde karantina sisteminin teşkil edilmesi ve kurumsallaşmasının tek bir hedefi vardı, o da devletin idari merkezi olan İstanbul'un salgından korunması idi. Sinop, Samsun ve Trabzon'daki karantinahanelerin kuruluş amacı bu üç şehrin salgından korunması değil, buradan çıkan ve İstanbul'a gidecek olan gemilerin güvenli hale getirilme çabasıydı. Sinop Tahaffuzhanesi'nin kuruluşunda da

aynı zihniyetin izlerini görmek mümkün olsa da XIX. yüzyılın sonuna doğru karantinanın artık sadece İstanbul'u korumak amacıyla uygulandığını söylemek doğru olmayacaktır. Zira özellikle Tanzimat döneminde alt yapısı oluşturulan sosyal politikaların, Meşrutiyet döneminde hayata geçirilmeye başlaması ile kamu sağlığının da bir noktaya kadar Osmanlı coğrafyasında uygulanabilir olduğu görülmeye başlamıştı. Devletin topluma karşı sorumlulukları arasında, halkı sağlıklı tutmak da geliyordu. Elbette bu politikalar salt sosyal devlet anlayışı ile gelişmemiş, Tanzimat'ın getirdiği kameralist politikanın bir yansıması olarak varlığını sürdürmüştü.

Karantina ve modern tıp, Osmanlı toplumu için yeni ve yabancı uygulamalar olmakla birlikte Frenk adeti olarak görülüyordu. Gerçekten de hem karantina hem de kamu sağlığı uygulamalarının doğduğu kıta Avrupa idi, fakat bu durum karantina, modern tıp ve halk sağlığı uygulamalarının Avrupa'da tamamen hoş karşılandığı sonucuna ulaşabileceğimiz anlamına gelmiyordu. Karantina ve tecrit, her şeyden önce toplumsal bir aşağılama olarak görülüyordu ve insanların bu uygulamayı kabullenmesi oldukça zordu. Hele ki karantina ya da tecrite maruz kalanların toplum nezdinde edindikleri *öteki* algısı, silinmesi oldukça zor bir leke gibi aileleri takip ediyordu. Yine hekimlerin insanları hatta ölüleri –özellikle de kadınları- muayene ediyor olması mahremiyetin ihlali olarak algılandığından toplumsal bir tepki yaratıyordu. Karantinaya karşı ortaya çıkan tepkilerin özünde bu temel unsurlar yer alıyordu.

XIX. yüzyılda birden bire ortaya çıkan ve insanları birkaç saat içinde öldüren kolera hastalığı pek çok toplumda özellikle alt sınıfı yok etmek için üretilmiş suni bir silah olarak görülecekti. Koleranın yarattığı kaos ortamında kitlelerin hızlı ölümü anlamlandıramayıp, komplo teorileri üretmeleri oldukça normaldi. Aslına bakılırsa özellikle sanayileşmiş ve sanayileşmekte olan toplumlarda alt sınıf iş gücü demekti. İş gücünün sağlıklı ve güçlü olması, işverenlerin en çok isteyeceği şeydi. Zira az parayla güçlü bireyler çalıştırmak, iş verimini ve karlılığı arttırıyordu. Sanayileşmemiş toplumlarda da alt kesim tarımsal üretimi gerçekleştirdiğinden, yine benzer bir yaklaşım söz konusuydu. Hiç kimse toprağı işleyen ve gıda üreten grupların hastalanarak ölmesini arzu etmezdi. Ancak buna rağmen hem Müslüman hem de Hıristiyan toplumlarda kolera salgınları, bir alt sınıf temizlik hareketi olarak görülmüştü. Osmanlı coğrafyasının pek çok yerinde olduğu gibi Trabzon'da da kolera'yı tedavi etmeye çalışan doktorlar toplumsal

tepkkiye maruz kalmış, linç edilmekten zorlukla kurtarılmış, hatta halka içirdikleri kolera ilaçlarını içmeye zorlanmışlardı.

Osmanlı toplumunda kolera tedavisine ve karantinaya karşı tepkilerde hekimlerin gayrimüslim olması da oldukça etkiliydi. Aslına bakılırsa bu oldukça normaldi, zira hekimlik ve eczacılık gibi dallarda eğitim veren kurumların öğrencileri çoğunlukla gayrimüslimlerden oluşuyordu. Bu kurumun bir seçimi değil, okulu tercih edenlerin seçimi olarak değerlendirilmeliydi. Aynı şekilde II. Mahmud'un kurduğu karantina teşkilatının idare merkezi olan Sıhhiye Meclisi de Tanzimat döneminde karma bir komisyon halini almış ve yabancı elçilik temsilcilerinin hakim olduğu bir kuruma dönüşmüştü. Fakat bu tıp eğitiminde olduğu gibi öğrencinin seçimi değil devletin seçimi olarak ortaya çıkmış ve karantina idaresinin bir sıhhiye kapitülasyonu halini almasına sebep olmuştu. Bu idare karantina hizmetleri karşılığında toplanan vergilere sahip oluyor, fakat bunun karşılığında sadece teşkilata atadığı memurların maaşlarını ödüyordu. Bunun haricinde karantinahane ve tahaffuzhane yapılarının inşası ve gerekli teçhizatın alınmasından hazine sorumluydu. Meclisin karma niteliği karantina işlemlerinin niteliksizleştirildiği anlamına gelmiyordu, fakat meclis devletin lehinde verebileceği kararları almaktan imtina ediyor, adeta bu tür konuları sürüncemede bırakıyordu. Olması gerektiği gibi bir sıhhiye rüsum tarifesi ve karantinaya uymayanların cezalandırılmasına yönelik hazırlanan kanun ancak Meşrutiyet döneminde yürürlüğe konabilecekti.

## DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

### KAMU SAĞLIĞI PRATİKLERİ:

#### KOLERA SALGINLARINA KARŞI ALINAN ÖNLEMLER,

#### TESİS EDİLEN SAĞLIK KURULUŞLARI VE KORUYUCU SAĞLIK ÖNLEMLERİ

Bu bölümde temel olarak Osmanlı Devleti'nde kamu sağlığı uygulamalarının kurumsallaşması ve kolera'nın bu süreçteki etkileri, devletin kolera ile nasıl mücadele ettiği, bu mücadele sürecinde hukuksal alanda ne tür düzenlemelerin yapıldığı incelenecektir. Sinop, Samsun ve Trabzon örneklerinde kolera salgınları görülen dönemlerde merkezden gönderilen komisyonlar ve bu komisyonların kolera'yı önlemeye yönelik faaliyetleri ve kamu sağlığının kurumsallaşması sürecinde bu üç şehirde tesis edilen sağlık kuruluşları da bu bölümün konusudur. Son olarak teorideki uygulamaları pratiğe dökmek için merkezden görevlendirilen hekimler, Sinop, Samsun ve Trabzon'da ilaç temin edilen mekanlar ve Osmanlı Devleti'nde kolera aşısının uygulanma süreci ele alınacaktır.

#### 4.1. Osmanlı Devleti'nde Kamu Sağlığının Kurumsallaşması

Modern öncesi dönemde pek çok devlette olduğu gibi bir İslam monarşisi olan Osmanlı Devleti'nde de sağlık hizmetleri bir nevi sosyal ve dini yapılanmalar bütünü olan vakıflar sayesinde yürütülüyordu.<sup>1</sup> Darüşşifalar ve bimarhaneler diğer İslam toplumlarında olduğu gibi Osmanlı'da da kurumlaşmış sağlık müesseseleriydi.<sup>2</sup> Bu yapılar teoride tüm halkın kullanımına açık kurumlar olmakla birlikte, pratikte durum bundan farklıydı. Zira her şehirde bir darüşşifa yahut bimarhane bulunmadığı gibi, şehir merkezinde bu yapılar bulunsa bile insanların buralara ulaşması kolay değildi. Kısacası bu türden yapılar tüm ahaliyi kapsayacak hizmetler üretilmiyordu. Kurumsal yapıdan farklı olarak şehirlerde, hatta

<sup>1</sup> Fatih Tetik, *Osmanlı Devleti'nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839-1876)*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2007, s. 8.

<sup>2</sup> Bedi Şehsuvaroğlu, *Anadoluda Dokuz Asırlık Türk Tıp Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1957, s. 9.



kazalarda dahi bir esnaf dalı olarak görülen hekimler mevcuttu.<sup>3</sup> Hekim tanımı içinde tabip, cerrah ve kehhâl (göz hekimi) başlıca üç uzmanlık alanı olmakla birlikte, kırık-çıkıkçı, aktar, şerbetçi, macuncu, ebe, hacamatçı, sünnetçi, tımarcı, fitıkçı gibi çeşitli adlarla anılan sağlık çalışanları da vardı. El becerisi isteyen bu uygulamalar çoğunlukla usta-çırak ilişkisi ile ya da babadan oğula, anneden kıza geçen bir sistemle öğreniliyordu.<sup>4</sup> Özellikle tabip, cerrah ve kehhâl haricindeki grupların en küçük idari birim olan köylerde dahi görülmesi muhtemeldi. Zira bugün bile şehre uzak, sapa köylerde hala mevcut olan *halk hekimliği* uygulaması bu tedavici grupların bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kâbilelik yani ebelik, kamu sağlığı alanında en önemli vazifelerden birisi idi ve toplumsal statü teşkil ediyordu. Ebeler hanedana hizmet eden *saray ebesi*, idareci ve zenginlere hizmet eden *kibar ebesi* ve orta sınıf ile alt sınıfa hizmet eden *ahad-ı nas ebesi* gibi sınıfsal kökenli sıfatlarla anılıyorlardı.<sup>5</sup> Ebeler sadece çocuk doğurtmakla kalmıyor, aynı zamanda lohusa rahatsızlıklarına da bakıyordu. Bunun haricinde Tanzimat'a kadar gerçekleştirmelerine müdahil olunmayan diğer bir uygulama *ıskât-ı cenin* yani çocuk düşürtmek idi. Bu tür uygulamaları yapan uzman ebelere halk arasında *kanlı ebe* sıfatı veriliyordu. Tanzimat'la birlikte özellikle yeni vergilendirme sistemine geçiş ve dinamik orduya duyulan sürekli ihtiyaç neticesinde değişen nüfus politikası doğrultusunda yasaklanan çocuk düşürme, ebelerin bu alandaki faaliyetlerden el çektilmesi ile neticelenmişti.<sup>6</sup>

Pek çoğu icazeti olan berberler tarafından yürütülen kan alma, hacamat etme, diş çekme ve sünnet etme uygulamaları da halkın kendi kendine organize ettiği halk sağlığı uygulamalarındandı. Yüzyıllarca kuşaklardan kuşaklara devredilen tecrübenin ürünü olan bu uygulamaların, modern tıp perspektifinden sağlıklı olup olmadığı tartışmasına girmekten ziyade, tedavi amacıyla toplumda kullanılan ve başvurulan yöntemler olarak düşünülmesi daha önemlidir. Sülük yapıştırmak, kaplumbağa kanı içmek, nane yaprağıyla beslenmiş

<sup>3</sup> Hekimlerin bir esnaf dalı olması ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Ayten Altıntaş, Hanzade Doğan, "Osmanlı'da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabip", *Osmanlılarda Sağlık*, Cilt 1, Ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, İstanbul: Biofarma İlaç Sanayi ve Ticaret Yayını, 2006, ss. 265-271.

<sup>4</sup> Nil Sarı, "Osmanlı Hekimliğinde Tıp Ahlakı", *Osmanlılarda Sağlık*, Cilt 1, Ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, İstanbul: Biofarma İlaç Sanayi ve Ticaret Yayını, 2006, s. 208.

<sup>5</sup> Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Yay. Haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay, 3. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002, s. 346.

<sup>6</sup> Elbette çocuk düşürmenin yasaklanması, bu uygulamaya ebeler tarafından derhal son verildiği anlamına gelmiyordu. Bu mesele ile ilgili detaylı bilgi için bkz. Tuba Demirci, *Body, Disease and Late Ottoman Literature: Debates on Ottoman Muslim Family in The Tanzimat Period (1839-1908)*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2008, s. 34-109 ; Gülhan Balsoy, *Gender and Politics of the Female Body: Midwifery, Abortion and Pregnancy In Ottoman Society (1830-1890s)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi], New York: Binghamton University, 2009, s. 157-159.

salyangozlardan hazırlanan içecekleri ve çeşitli bitkilerden oluşan terkipleri tüketmek, hatta yeni doğmuş fare yavrularını zeytinyağında bekleterek o yağ ile yapılan kulak ilaçlarını sürmek gibi pek çok örnek bu uygulamalardan bazılarını teşkil ediyordu.<sup>7</sup> Bu türden uygulamaların doğruluğu ya da yanlışlığı bu çalışmanın konusu olmamakla birlikte, mevcut birikimi tümünden reddetmek de imkansızdır. Zira ilaç sanayiinin teşkili de bitkisel ve hayvansal drogların kullanımı ile mümkün olmuştur ve günümüzde hala pek çok ilacın hammaddesini benzer droglar teşkil etmektedir.

Kronik hastalıklara yönelik uygulanan basit tedavilerin yanı sıra, koruyucu hekimliğin erken örnekleri olarak hekim tavsiyeleri de kamu sağlığı uygulamalarının tarihi açısından önemlidir. Bakteri hatta bulaşma teorisinin olmadığı dönemlerde Osmanlı hekimleri kirli ve kuru havadan uzak durulması, kötü kokuları uzaklaştırmak için tütsü yakılması ve iyi su tüketilmesine yönelik önerilerde bulunuyorlardı. İçme suyu yani kâbil-i şurb sular kategorisinde en üst sırada akarsu suları, ikinci sırada pınar suları, üçüncü sırada ise kuyu suları bulunuyordu. Akarsu eğer temiz bir mecradan akıyorsa ve kirli değilse (elbette burada gözle görülebilecek kirlilikten söz ediliyor) kullanıma en uygun su idi. Pınar suları sızıntı suyu olduğundan, eğer zuhur ettiği yer dağlık ve tepelik bir yer ise rahatlıkla içilebilirdi. Ancak yerleşim yerlerinde bulunan pınarlar güvenilir olarak addedilmezdi. Yine sızıntı suyu olan kuyu suları en az itimat edilecek sular idi ve mümkünse içilmemeliydi. Eğer kötü bir su içilmek mecburiyetinde ise kesinlikle kaynatılmalı ya da damıtılmalıydı. Özellikle salgın zamanlarında beslenmeye çok dikkat edilmeli, yemekler iyi pişirilmeli, hatta her yemeğe sirke veya koruk suyu konulmalıydı.<sup>8</sup>

Meclis-i Tahaffuz'un kurulduğu ve sağlık işlerinde daha organize bir yapıya gidildiği yıllara kadar Osmanlı'da sağlık işlerinden mesul *hekimbaşı* ünvanlı bir görevli bulunuyordu. Hekimbaşının birinci vazifesi padişahın ve saray halkının sağlık işleriyle ilgilenmekti. Bunun yanında memleketin sağlık meselelerinden de sorumluydu.<sup>9</sup> Darüşşifa ve Bimarhaneler hekimbaşının idaresi altında idi. 1827'de *Tıphane-i Âmire*'nin açılmasıyla bu kurum da hekimbaşının sorumluluğuna verilmişti. Böylece hekimbaşı *tıbbiye nazırı* sıfatını kullanmaya başlamıştı. Karantina kurumunun tesisi, Sıhhiye Meclisi'nin karma bir komisyon halini alması ve modern hastanelerin kurulmaya başlaması ile beraber önemini yitiren hekimbaşılık

<sup>7</sup> Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s. 350-353.

<sup>8</sup> Ayten Altıntaş, *Osmanlı Hekimlerinin Sağlık Kuralları*, İstanbul: Biota Vakfı Yayını, 2012, s. 24-27, 70-72.

<sup>9</sup> Bedi Şehsuvaroğlu, *İstanbulda 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Yayını, 1953, s. 98.

kurumu, 1850’de lağvedilmişti.<sup>10</sup> Yine de Osmanlı’da modern tıp eğitimine geçiş döneminde hekimbaşılık kurumunun katkıları yadsınamayacak noktadaydı. Hekimbaşı Mustafa Behçet Efendi döneminde açılan Tıphane-i Âmire, Yeniçeri Ocağı’nın kaldırılmasından sonra modernleştirilmeye çalışılan ordunun hekim ve cerrah ihtiyacını karşılamak üzere kurulan ve dört yıl eğitim veren bir kurumdu.<sup>11</sup> 1839’da Galatasaray’daki binasına taşınırken *Mekteb-i Tıbbiye* olarak anılan bu okul askeri hekimler yetiştiriyordu. 1867’den itibaren *Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye*’nin kurulması ile sivil hekimler de yetiştirilmeye başlanacaktı.<sup>12</sup>

Vakıf organizasyonunun çözülmeye başlaması ile artık sağlık hizmetleri alanında da merkezi bir idareye geçilmesi kaçınılmazdı.<sup>13</sup> Ancak Osmanlı Devleti’nde Cumhuriyet’e kadar devletin ne resmi bir sağlık politikası olmuş, ne de sağlık hizmetlerinin devletin yükümlülüğü olarak algılandığı resmen ilan edilmişti. 1876 Kanun-i Esasi ve 1909 değişikliğinde sağlık hizmetlerine dair herhangi bir hüküm anayasada yer almamıştı. Ancak 1908 sonrası İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin programında halkın sağlık seviyesinin yükseltileceği ve toplumu etkileyen salgın ve bulaşıcı hastalıkları yok etmek için çaba sarf edileceği belirtiliyordu.<sup>14</sup> Elbette anayasada sağlık hizmetleriyle ilgili herhangi bir hükmün yer almaması, devletin bu hizmetleri tümünden göz ardı ettiği ya da reddettiği anlamına gelmiyordu. Zira Tanzimat sonrası “asker ve vergi” öznelerinde birleşen ve yönlenen nüfus politikası sağlık hizmetlerini ve kamu sağlığının teminini bir vazife olmaktan çok zorunluluk haline getirmişti. Özellikle kitleleri kısa sürede yok edebilecek salgın hastalıklara karşı karantina önlemlerinin tek başına yeterli olmayacağı anlaşıldığından sağlık, hijyen ve temizlik kavramları ön plana çıkmıştı. Avrupa’da bile XIX. yüzyılın ilk yarısında yeni yeni ortaya çıkan ve yaygınlık kazanmaya başlayan bu zihniyet ve uygulamalar bütünü, Osmanlı tarafından da ithal edilecek ve hayata geçirilmeye çalışılacaktı.<sup>15</sup>

Tıphane’nin kurulmasındaki temel amaç askeri hekim yetiştirmek olsa da aynı zamanda hekimlik, cerrahlık, eczacılık, kehhallik, kâbilelik ve benzeri işleri icra eden grubun

<sup>10</sup> Nuran Yıldırım, “Osmanlı Darüşşifâlarından Modern Hastanelere”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 272-273.

<sup>11</sup> Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, 2010, s. 324-325 ; Abdülkadir Özcan, “Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, *Osmanlılarda Sağlık*, Cilt I, Ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, İstanbul: Biofarma İlaç Sanayi ve Ticaret Yayını, 2006, s. 105.

<sup>12</sup> Nil Sarı, “Tıp”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, Cilt 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 2012, s. 102.

<sup>13</sup> Tetik, *a.g.t.*, s. 15.

<sup>14</sup> Erdem Aydın, “Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri”, *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2003, s. 446-447.

<sup>15</sup> Orhan Demirhindi, “Halk Sağlığı-1”, *Dünyada ve Türkiye’de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemenin Tarihi*, Ed. Ekrem Kadri Unat, İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Vakfı Yayını, 1988, s. 164-166.

denetlenebileceği bir kurum halini almış olması da önemli bir gelişme idi. Bu kurum hekimlerin icazetname almasını zorlaştırıyor ve *fenn-i tıp* ile meşgul olan diğer uzmanlık dallarında çalışanları ise katı kurallar altında çalışmaya zorluyordu. Zira bu grubun özellikle çocuk düşürme veya insanların ölümüne sebep olarak nüfus artışını etkileyecekleri uygulamaları yapmaları kesinlikle yasaklanmıştı.<sup>16</sup> Bu alanda hizmet verenlerin ruhsatsız çalışmalarını engellemek için taşrada inspektör/müfettişler görevlendirilmişti. Özellikle çocuk düşürme vakalarının önüne geçebilmek, zehirli drogların teminini kontrol altına alabilmek adına ilk olarak *Beledi İspençiyarlık Sanatının İcrasına Dair Nizamname* (1861) yürürlüğe konulmuştu. Böylece önce eczacılar, sonrasında da ebeler denetleme mekanizmasının ilk hedeflerini teşkil edecekti.<sup>17</sup> İkinci olarak aynı yıl yürürlüğe giren *Tababet-i Belediye İcrasına Dair Nizamname* ile hekimler hedef alınmıştı. Bu nizamname ile diplomasız kimselerin hekimlik yapması kesinlikle yasaklanmıştı. Hekimin çalışabilmesi için Mekteb-i Tıbbiye yahut Avrupa'daki tıp fakültelerinden diploması olması zorunlu idi. Mekteb-i Tıbbiye açılmadan önce icazetname alarak hekimlik ya da cerrahlık yapanlar icazetnameleri ile Mekteb-i Tıbbiye'ye giderek buraya kayıt olmak zorundaydı. Aynı şekilde yabancı hekimler de diplomalarını buraya kaydettirmeye mecburdu. Aynı nizamname ile hekimlerin hastalara ilaç vermesi ve ebelerin doğumu hızlandırmak için çeşitli müdahalelerde bulunması da yasaklanmıştı. Yasaklara uyulmaması durumunda nizamname çeşitli cezai hükümleri de içeriyordu. Yine bu nizamnamenin on beşinci maddesine göre, nizamnamenin yürürlüğe girmesinden üç ay sonra İstanbul'da ve bir yıl sonra da taşrada icazetname ve diplomalı hekim bulunmayan yerlere Mekteb-i Tıbbiye'ce hekim tayin edilecekti. Böylece büyük merkezler haricinde birçok taşra şehir ve kasabası devletin sağlık hizmetlerinden yararlanma şansı elde edebilecekti.<sup>18</sup>

1839'dan itibaren Mekteb-i Tıbbiye'de hıfzıssıhha yani kamu sağlığı dersleri verilmeye başlanmıştı. Beşinci yılda okutulan hıfzıssıhha derslerini Pisa Tıp Fakültesi'nden mezun İstefanaki Karateodori veriyordu.<sup>19</sup> Sivil eğitim veren Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye'de de aynı ders dördüncü sınıfta Kolağası Mehmed Emin Fehmi Efendi tarafından verilmeye

<sup>16</sup> Tetik, *a.g.t.*, s. 18-19.

<sup>17</sup> Tetik, *a.g.t.*, s. 20, 22-23 ; Demirci, *a.g.t.*, s. 119-121.

<sup>18</sup> Erdem Aydın, "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 15, 2004, s. 190-193 ; Mehmet Seyitdanlıoğlu, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu, Yerel Yönetim Metinleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010, s. 155-158.

<sup>19</sup> Nuran Yıldırım, "İstanbul Tıp Fakültesi'nde Hıfzıssıhha Dersleri ve Hocaları (1827-1988)", *Bilim Tarihi*, S. 22, 1993, s. 3.

başlanmıştı.<sup>20</sup> Elbette bir konuda tıp okulunda eğitim verilmesi, bu uygulamaların kamuya yaygınlaştırılacağı anlamına gelmiyordu. Fakat kamu sağlığı uygulayıcısı olan hekimlerin bu alanda eğitim görmeleri oldukça önemli bir gelişme idi. Bu süreçte kamu sağlığı ve hijyeni konularında halkı bilgilendirmek için öncelikle *Takvim-i Vekâyi*'de sonra ise *Vekâyi-i Tıbbiye* ismi ile yayınlanacak bir gazetede kamu sağlığı, tıp, hijyen ve benzeri konularda yazılar yayınlanmaya başlamıştı.<sup>21</sup> Fakat gazete ile halkı tenvir etme yönteminin ne kadar etkili olacağı tartışmalı bir meseleydi. İstanbul'un köylerine dahi gazetenin ulaşip ulaşmayacağı, ulaşsa bile kaç kişi tarafından okunacağı tartışmalı iken, taşrada bu yolla halkı eğitmenin daha zor olacağı aşikardı.

Nisan 1849'da ülkedeki hekimlere verilen *Talimat-ı Tıbbiye* bu tarihe kadar uygulamada edinilen deneyimler ışığında uyulması gerekli kuralları bir araya getiren bir metin idi. Bu talimatnameye göre kent merkezinde görevli hekimler, her kim hastalanırsa hastalansın, çağırıldığında onu muayeneye gitmek, hastanın gelmesi durumunda ise bekletmeden muayene etmek durumundaydı. Kent civarındaki köy, kasaba ve nahiyelerdeki hastalara da bakmakla yükümlü olan hekim, eğer buralara hasta bakmak üzere gitmişse yol ücreti alabilecekti. Yoksulların ödeyecekleri yol giderleri ise kaza idare meclisince karşılanacaktı. Bölgede salgın görülürse hekim derhal ilgililere haber verecek, hastalık yapıcı lağım, bataklık ve kirlilik gibi hususların önlenmesi için çaba sarf edecekti.<sup>22</sup>

1849'da yürürlüğe giren Talimat-ı Tıbbiye'nin daha sistemli hale getirildiği 1869 tarihli *İdare-i Tıbbiye-i Mülkiye Nizamnamesi* de kamu sağlığı çalışmaları hususunda en önemli adımlardan biri idi.<sup>23</sup> Bu nizamnameye göre *Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye* adıyla bir idare kuruldu. Bu idare sivil sağlık işlerinin icrasında Dahiliye Nezareti'ne müracaat edilmesi şartıyla *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nezareti*'ne bağlanmıştı. Bu idare askeri ve sivil sağlık alanlarında da hizmet ediyordu. Nezaret-i Umur-ı Tıbbiye nezdinde genel sağlıkla ilgilenmek, salgın hastalık çıktığında gerekli tedbirleri almak ve bütün sağlık meselelerinin icraatında yetkili olmak üzere *Cemiyet-i Tıbbiye-i Mülkiye* adında bir komisyon kuruldu.<sup>24</sup> Bu komisyonun ana kuruluş amacı kamu sağlığı meselelerinin belirlenip, müzakere edilmesi idi. Kısacası Osmanlı'da kamu sağlığı uygulamaları Cemiyet-i Tıbbiye-i

<sup>20</sup> Yıldırım, *a.g.m.*, s. 8.

<sup>21</sup> Tetik, *a.g.t.*, s. 24-25.

<sup>22</sup> Musa Çadırcı, *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2013, s. 312.

<sup>23</sup> Nizamnamenin tam metni için bkz. "İdare-i Tıbbiye-i Mülkiyenin Nizamnamesidir [27 Şaban 1286], *Düstür*, Birinci Tertip, Cüz-i Sani, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, ss. 803-807.

<sup>24</sup> Nuran Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını, 2010, s. 33.

Mülkiye ile kurumsallaşmıştı. Bu komisyon serbest çalışan hekim ve eczacıları teftiş eder, bu hekimlerin veya eczacıların sebep olduğu ölüm vakalarında mahkeme şeklini alarak davayı bilimsel hükme bağlardı. Gureba hastanelerine nezaret etmek, salgın ve bulaşıcı hastalıkları önlemek, alınacak tedbirleri belirlemek üzere talimatnameler hazırlamak, vilayetlere tayin edilen hekimlerin görev ve sorumluluklarını talimatnamelerle belirlemek, vilayetlere sıhhiye meclisleri ya da cemiyetleri kuruldukça bunların icraatlarını teftiş etmek, lüzum gördükçe vilayetlere teftiş memurları tayin edilmesini sağlamak da görevleri arasındaydı. Ayrıca İstanbul ve taşradaki belediye dairelerine hekim, eczacı, aşıcı, ebe gibi sağlık memurları seçip tayin eder, yabancı ülkelerde okuyup Osmanlı Devleti'nde çalışmak isteyen hekim, eczacı, aşıcı ve diğerlerinin sınavını yapar, tıp şubeleri ile eczacılar hakkındaki nizamnamelerle iradelerin uygulanmasına özen gösterir, cinayetlere ilişkin olarak gönderilen tıbbi meseleleri inceler, zehirlenerek ölenlere otopsi yaparak zehir incelemesi yapar, emekli olmak isteyenleri muayene eder, taşradaki hekimler tarafından verilen emekliye sevk raporlarını incelerdi.<sup>25</sup>

Nezaret-i Umur-ı Sıhhiye'ye bağlı olarak çalışan *Meclis-i Umur-ı Tıbbiye* ve *Ecza-yı Tıbbiye Müfettiş Heyeti* ile birlikte *Meclis-i Tıbbiye- Mülkiye Heyeti* birleştirilerek Dahiliye nazırı başkanlığında 1889'dan itibaren *Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye* adıyla hizmet vermeye başlamıştı. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye haftada iki gün toplanıp, adli ve idari işlerle meşgul oluyordu. Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye ise haftada bir gün toplanıyordu.<sup>26</sup> Bir nezaret halini alan bu kuruluş, Osmanlı'da kurumsallaşan kamu sağlığı uygulamalarının gelişimini yansıtıyordu. Bu noktada özellikle Meclis-i Sıhhiye-i Umumiye, kamu sağlığı ile doğrudan doğruya ilişkiliydi. Bu meclisin İstanbul ve diğer vilayetlerdeki sıhhi durum hakkında tahkikat yapmak, bulaşıcı hastalıkların zuhur etmesi halinde durumun müzakeresi ile alınacak fenni tedbirleri tebliğ etmek ve bu tedbirlerin alınıp alınmadığını denetlemek, beldelere getirilen ve satışı sunulan yiyecek-içecek ve ecza maddelerini tahlil etmek gibi görevleri vardı.<sup>27</sup> Elbette bu görevleri icra etmek üzere hem İstanbul'da hem de taşrada bu meclise bağlı olarak çalışan hıfzıssıhha müfettişleri bulunuyordu.<sup>28</sup>

<sup>25</sup> Yıldırım, *a.g.e.*, s. 33-34.

<sup>26</sup> Yıldırım, *a.g.e.*, s. 34 ; Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye 1906 yılında dört beş ay kadar kapatılmıştı. Fakat kanunen yetkili bir meclisin kapatılmasının kötü sonuçlar doğurabileceği göz önüne alınarak Ekim 1906'da *Meclis-i Maarif-i Tıbbiye* kurulmuştu. Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'nin işlerini üstlenen bu meclis haftada üç gün Mekteb-i Tıbbiye'de toplanıyordu. Meşrutiyetin ilanından sonra tekrar eski ismini alan meclis, iç meselelerindeki karışıklıklar sebebiyle 1913'te *Sıhhiye Müdüriyet-i Umumiyesi Teşkilatına Dair Kanun* ile lağv edilecek ve yerine *Sıhhiye Müdüriyet-i Umumisi* kurulacaktı. Yıldırım, *a.g.e.*, s. 34-35.

<sup>27</sup> Besim Ömer, *Nevsâl-i Afiyet*, İstanbul: Alem Matbaası, 1315, s. 119 ; Tetik, *a.g.t.*, s. 59-61.

<sup>28</sup> *Nevsâl-i Afiyet*, s. 120.

Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından görevlendirilmiş olan müfettişler taşrada teftişler gerçekleştiriyorlar ve kentlerin hıfzıssıhhası hakkında kaleme aldıkları raporları meclise iletiyorlardı. Bu raporlarda görülen ortak sıkıntılar özellikle lokanta, gazino, kahvehane ve hamam gibi doğrudan sağlığı etkileyebilecek mekanlardaki nizamsızlıklardı. Aşçı dükkanları ve lokantalarda yemek pişirilen tencereler çoğunlukla kalaysızdı. Bulaşıklar pis su bulunan bir kap içinde yıkanıyor, bu durumda temizlenmeleri söz konusu olmuyordu. Lokantalara gelen frengi ve benzeri hasatlıklara yakalanmış olanların yemek yedikleri çatal-kaşık ve kap-kacakların bu şekilde üstünkörü yıkanması, hastalıkların sağlıklı bireylere kolayca geçmesine sebep olabiliyordu. Benzer şekilde gazino ve kahvehanelerdeki fincan ve bardaklar da durgun pis suda yıkanılıyordu. Durgun suda bulaşık yıkama uygulamasının durdurulması ve musluklu bir su haznesi temin edilerek, bulaşıkların akan su altında yıkanmasının yaygınlaştırılması müfettişlerin vazifelerindendi. Yine sağlığı olumsuz etkileyebilecek diğer bir durum hamamlarda kullanılan havlu, peştemal, kese ve liflerin uygun bir şekilde yıkanmaması, ustuların dezenfekte edilmemesi idi. Yıkanebilir eşyaların kaynar suda yıkanması, ustuların ise ispirotoda bekletilerek ıslatılmış pamukla ve bezlerle dört beş defa silindikten sonra yeniden kullanılması isteniyordu.<sup>29</sup> Bu teftişler haricinde kişisel hijyen hususunda halkı bilinçlendirmeye yönelik faaliyetlerde de bulunuluyordu. Zira kişinin hastalığa yakalanmasından sonra tedaviye tabi tutulmasındansa hastalığın önünü almaya yönelik tedbirlere başvurulması daha mühimdi. Bu bağlamda vücudun temiz tutulması, gözeneklerin kapanmasının engellenmesi, taharetsiz gezmek ve pis çamaşırlar giymenin zararları, temiz hava solunmasına, evlerin sürekli havalandırılması, kötü kokulardan uzak durulması, evin pislik, toz ve molozlardan arındırılması, bulaşıklık ve keneflerin temiz tutulması ile eve güneş girmesi hususlarında tavsiyelerde bulunuluyordu.<sup>30</sup>

Kimyasal temizleyicilerin olmadığı yıllarda gündelik hayatta kişisel temizliği sağlamaya yönelik yegane malzeme sabundu. Sabunhane adı verilen imalathanelerde üretilen sabunlar, sabuncu esnafı tarafından satılıyordu. Bu imalathaneler özellikle zeytin yetişen bölgelerde yaygınlaşmıştı. Zira sabun üretimi çoğunlukla zeytin yağı ile yapılıyordu. Bunun haricinde soda, zeytin çekirdeği, kireç, iç yağı, hakşora, kül, fındık yağı, talk, tuz, Floransa toprağı, natron (karbonat) maddeleri sabun yapımında kullanılıyordu.<sup>31</sup> Osmanlı coğrafyasında üretilen ve kullanılan çiçek, hünkarî (miskî), paşa, alaca, kara, mine, Kandiye,

<sup>29</sup> Besim Ömer, *Nevsâl-i Afîyet/Sâlnâme-i Tıbbî*, İkinci Sene, İstanbul: Alem Matbaası, 1316, s. 345-346.

<sup>30</sup> *Nevsâl-i Afîyet*, İkinci Sene, s. 362-364.

<sup>31</sup> Said Öztürk, "Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii", *Türkler*, Cilt 10, Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 781.

Fes, Arap, Mağrip, Irakî, Trabluskarî, Girit, Ieke, Edirne, seng-i Musa, miheng, Enderun, Halep, hünkar, kasap, Frenk gibi çok çeşitli sabunlar bulunuyordu.<sup>32</sup> Anadolu'nun sabun ihtiyacı çoğunlukla İzmir, Ayvalık, Gaziantep, Hatay ve Edirne'den karşılanıyordu<sup>33</sup>, Orta Doğu ve Arabistan sahasının sabun ihtiyacı Yafa, Nablus, Remle ve Kudüs'ten karşılanıyordu.<sup>34</sup> Sabun, sabuncu esnafı tarafından satılıyordu ve bu dükkanlar haricinde satışı yasaktı. Ebeler ve kırık-çıkıkçılar bazı hastalıkların tedavisinde sabun kullanıyorlardı.<sup>35</sup> Belki de bu sebeple gündelik hayatta sabuncular tıpkı attarlar gibi bazı drogların temin edildiği mekanlar haline gelmişti.<sup>36</sup> Sabunla sadece vücut temizliği yapılmıyor, çamaşır ve bulaşık da yıkanıyordu. Bunun haricinde bulaşık için (özellikle bakır kapların temizliğinde) kil, çamaşır için de kül kullanılıyordu.<sup>37</sup>

Hastalığı önleyici tavsiyelerin yanı sıra hastalanmış bireylerin evindeki bakım ve temizliğin nasıl yapılması gerektiğine dair önerilerde de bulunuluyordu. Buna göre ilk olarak hasta kişi evde ayrı bir odaya alınmalı ve bu odadaki gereksiz eşyalar dışarı çıkarılmalıydı. Basur, kara humma ve kolera hastalarının yorgan ve çarşafı ile çamaşırını temizlemek için dezenfekte edici maddeler (müsadd-ı taaffün) kullanılmalıydı. Hastalara bakanlar mikrobu en az tutan elbiseleri giymeliydi. Özellikle yün tercih edilmemesi gereken bir kumaştı. Hastanın dışkı veya vücut sıvılarının bulaştığı yerler hastalığın yayılmasına sebep olacağından bu bölgeler belirli oranlarda sulandırılmış sülfirik asit, klor, süblime, brom, fenol, krezol ve hidroklorik asit (tuz ruhu) yahut javel suyu (çamaşır suyu) ile silinmeliydi. Mikroplardan korunmak için kullanılan en yaygın yöntemler yakmak, suda kaynatmak yahut kireçlemektir. Özellikle içi saman ya da ot dolu minderler, paçavralar, eski elbise ve sair su veya kimyasal maddelerle dezenfekte edilemeyecek eşyaların yakılması daha yaygındır.<sup>38</sup> Tuvalet çukurlarının sönmemiş kireç yahut kireç kaymağı ile dezenfekte edilmesi

<sup>32</sup> S. Öztürk, *a.g.m.*, s. 783 ; Temel Öztürk, "Kadı Sicillerindeki Bazı Muhallefatlara Göre Trabzon'da Temizlik ve Vücut Bakım Malzemeleri (1700-1750)", *Osmanlı Araştırmaları*, S. XXXII, İstanbul, 2008, s. 252.

<sup>33</sup> Eren Akçiçek, "Türk Halk Kültüründe Sabun", *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Maddi Kültür Seksiyon Bildirileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, s. 37.

<sup>34</sup> Charles Wilkins, "Aspects of the Social and Economic Structure of Early Nineteenth Century Jaffa", *Al-Manarah*, Vol. 1, No. 1, 1996, s.86 ; A. Ruppın, "Migration and to Syria 1860-1914", *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Ed. Charles Issawi, Chicago: The University of Chicago Press, 1966, s. 281 ; Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London: I.B. Tauris, 1981, s. 177.

<sup>35</sup> Akçiçek, *a.g.m.*, s. 38-39.

<sup>36</sup> Nuran Yıldırım, "Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.XI, S.1-2, 2010, s. 275.

<sup>37</sup> T. Öztürk, *a.g.m.*, s. 267.

<sup>38</sup> Besim Ömer, *Nevsâl-i Afîyet/Sâlnâme-i Tıbbî*, Üçüncü Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan Şürekası, 1320, s. 566-567, 571-573 ; Nuran Yıldırım, " 'Karantina İstemezük' Osmanlı Coğrafyasında Karantina Uygulamalarına İsyantar", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar – Sağlık Tarihi Yazıları 1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 83.



öneriliyordu.<sup>39</sup> Tuvaleti kullanan kişinin miktarına göre günlük adam başı dört veya altı santimetre kadar kireç kaymağının keneflere dökülmesi çukurlardaki mikropların yayılmasını önleyici bir unsurdu. Dolan kenefleri değnek ya da sıırıkla karıştırmak kesinlikle tavsiye edilmiyordu. Bir çukur dolduktan sonra üzerine belirli oranlarda sulandırılmış bakır sülfat (göztaşı) ile kireç kaymağı dökülerek kapatılmalı ve yenisi açılmalıydı. Yeni çukur açılınca dibini bolca kireç kaymağı ile örtmek, dışkı ve vücut sıvılarının topraktan süzülmesini az da olsa engelleyebilirdi.<sup>40</sup>

Elbette sadece hane ve kamu binalarında değil, sokaklarda da hijyen uygulamalarına dikkat edilmeliydi. Sokaklardaki hava akımını ve evlere güneşin girişini engelleyeceğinden yüksek binalar inşa edilmesi önerilmiyordu. Şehir içinde ve çevresinde mümkün olan her yerde ağaçlar bulunmalıydı. Şehirde kullanılan su birkaç defa mükemmel süzgeçlerden geçmiş ve muntazam döşenmiş, dışarıdan pis suyun nüfuz edemeyeceği borularla taşınmalıydı. Su membarları düzenli olarak bakteriyolojik analize tabi tutulmalıydı. Her yerde mükemmel lağımlar inşa edilmeli, evsel çöpler sandıklar içinde bekletilerek her sabah geçen süprüntü arabalarına yüklenmeliydi.<sup>41</sup>

Kamu sağlığının kurumsallaşması sürecinde yaşanan bir diğer gelişme de belediye hekimliğinin tesisi idi. İdare-i Umumiye-i Tıbbiye Nizamnamesinin 1. ve 2. maddelerine göre İstanbul'da Şehremaneti, vilayetlerde ise valiler tarafından Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti ile görüşülerek belirlenecek yerlere memleket hekimleri tayin edilmesini, gereken yerlerde yanlarına birer hekim muavini verilmesini, İstanbul ve taşra belediyelerinin eczane açmalarını ve memleket hekimleriyle muavinlerinin maaşlarının bağlı buldukları belediyeler tarafından ödenmesini hükme bağlamıştı.<sup>42</sup> Bu yolla taşraya sağlık hizmeti götürülmeye çalışması, devletin Tanzimat döneminde halk sağlığı sorunları karşısında kendisini sorumlu tuttuğunun en önemli kanıtıydı. Tüzüğe göre memleket tabibi olarak tayin edilen hekimler yalnızca tedavi edici hizmetlerle ilgilenmeyecekler, bunun yanında başta salgın ve bulaşıcı hastalıklarla mücadele olmak üzere kamu sağlığı hizmetlerinde de görev

<sup>39</sup> Daha eski dönemlerde cıvaya ulaşımın kolay olduğu bölgelerde keneflere cıva dökmek gibi uygulamalar da yapılıyordu. Zira cıva hareketli ve hafif bir maden olduğundan tuvalet çukurundaki dışkıların üzerini örtüyor ve kötü kokuyu engelliyordu. T. Öztürk, *a.g.m.*, s. 268. Ancak cıvanın kireç gibi dezenfekte etme özelliği bulunmadığı gibi, oldukça da zehirli bir madendir.

<sup>40</sup> *Nevsâl-i Afîyet*, Üçüncü Sene, s. 583.

<sup>41</sup> Besim Ömer, *Nevsâl-i Afîyet/Sâlnâme-i Tıbbî*, Dördüncü Kitap, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1322, s. 238-243.

<sup>42</sup> Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 42.

alacaklardı.<sup>43</sup> Bu hekimlerin belediye tarafından tayin ve ilan olunan yerde haftada iki gün parasız olarak hastaları muayene etmek, bu sürede zengin-fakir ayrımı yapmaksızın hiç kimseden para almamak, parasız muayene günlerinde hekim veya muavini tarafından ücretsiz aşı yapmak, muayene yerine gelemeyecek kadar hasta olan herkesin evine gitmek, hasta fakir ise hiçbir ücret talep etmemek, hali vakti yerinde ise mahalli belediye tarafından tespit edilen ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'nce tasdik edilen miktarda muayene ücreti almak, bölgesinde yayılmakta olan bir hastalık varsa derhal mahalli hükümete bildirmek, salgın hastalığın tabiatı ve tıbbi kaideler doğrultusunda gerekli tedbirleri hükümet yetkilisinin onayı ile yerine getirmek, salgının neden ortaya çıkmış olabileceği üzerinde tespitlerde bulunmak, hastalığı önlemek için alınacak önlemler hakkında mahalli idareye bilgi vermek, görev mahaline varduktan dokuz ay sonra bölge hakkında yaptığı incelemeler ve düşüncelerini içeren bir rapor kaleme alıp, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye Nezareti'ne göndermek, nezaretten gelen tüm emirleri uygulamak gibi görevleri bulunuyordu.<sup>44</sup>

1913'te yayınlanan *Vilâyât-ı İdare-i Sıhhiye Nizamnamesi* ile belediye/memleket hekimliği unvanı, hükümet tabibi/hekimi unvanı ile değiştirilmişti. Fakat hekimin yetki ve sorumluluklarında bir değişme yaşanmamıştı. Aynı nizamname ile her vilayette, sancakta ve kazada birer sıhhiye meclisi kurulmasına da karar verilmişti. Bu meclislerin başında idari birimlerdeki sağlık işlerinin sorumlusu olan bir sıhhiye müdürü de bulunacaktı.<sup>45</sup>

Kamu sağlığı, kent hijyeni ve kişisel hijyen alanlarındaki en büyük ilerleme bakteriyolojinin bilimsel bir disiplin haline gelmesi ile gerçekleşmişti. Koruyucu tıpta görülmeyen pek çok ilerleme bu sayede sağlanmıştı.<sup>46</sup> Dışkı, vücut sıvıları, eşyalar, yiyecek ve içecekler üzerinde bakteriyolojik analizler yapılarak, hastalıkların bulaşma mekanizmaları çözülmüştü. Ayrıca aşılama ve diğer tedavi yöntemleri de bakteriyolojinin gelişimi ile sağlanmıştı. Halk sağlığına yakın ilgi duyan II. Abdülhamit, *Uluslararası Hijyen ve Demografi Kongrelerine* özel bir önem veriyor ve delege gönderiyordu.<sup>47</sup> Bu sayede Avrupa'da hijyen ve kamu sağlığı alanında yaşanan gelişmeler yakından takip

<sup>43</sup> Aydın, "Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri", s. 448.

<sup>44</sup> Aydın, "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", s. 197-198.

<sup>45</sup> Aydın, "19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması", s. 201-202 ; Aydın, "Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri", s. 449.

<sup>46</sup> Ayşegül Demirhan, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa: Bursa Üniversitesi Basımevi, 1992, s. 128.

<sup>47</sup> Nuran Yıldırım, "Türk Hekimlerinin Seçkinleşme Sürecinde Tıp Bilgisinin Transferi", *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, Cilt I, Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri, İstanbul: Türk Tıp Kurumu, 2008, s. 108.

edilebiliyordu.<sup>48</sup> Pasteur'ün Ekim 1885'te bilim dünyasına tanıttığı kuduz aşısını öğrenmek üzere Paris'te altı ay kadar kalan Osmanlı hekimleri Zoeros Paşa, Hüseyin Remzi Bey ve veteriner Hüsnü Bey, Pasteur'ün laboratuvarında kuduz aşısı üretimi ile aşılama yöntemleri üzerine bir eğitim görerek 1886'da İstanbul'a dönmüştü. Kısa süre sonra aşı hazırlamak üzere *Dersaadet Daülkelp ve Bakteriyoloji Ameliyathanesi* adı ile bir kurum oluşturulacaktı. Bu kurum Pasteur Enstitüsü'nden sonra dünyanın üçüncü ve Doğu'nun ilk kuduz müessesesiydi.<sup>49</sup> Bu süreçte özellikle bakteriyoloji alanında ihtisas yapmak üzere pek çok hekim Paris'e gönderilmişti.<sup>50</sup>

1893'te İstanbul'da ortaya çıkan kolera epidemisi karşısında koruyucu tedbirler alınmaya çalışılırken, Dr. Zoeros Paşa'ya kolerayla ilgili muayeneler yapmaması emredildiğinden, gerekli muayeneler başka hekimler tarafından yapılmıştı. Fakat hekimlerin kolera karşısındaki gözlemleri aynı değildi. Her biri farklı bir görüşü savunuyor, hatta aralarından bazıları hastalığın kolera olmadığını dahi iddia ediyordu. Bunun üzerine Cemiyet-i Tıbbiye-i Şahane'nin müracaatı ile yeni bir bakteriyoloji laboratuvarı açılması gündeme gelmişti. Abdülhamit bu süreçte Pasteur Enstitüsü'nden kolera karşısında alınması gereken tedbirlerle ilgili bilgi istemiş, gelen bilgileri uygulamak üzere Paris'ten bir hekim gönderilmesini talep etmişti. Bu talep üzerine Paris Tıp Fakültesi hocalarından Dr. André Chantemesse İstanbul'a gönderilmişti.<sup>51</sup>

Dr. Chantemesse İstanbul'a geldiğinde bir süre Tıbbiye Mektebi'nde Zoeros Paşa'nın kurduğu laboratuvarında çalışmıştı. Aynı zamanda bakteriyoloji uygulamaları için ayrı bir laboratuvar kurulması hususunda padişaha öneri vermişti. Bunun üzerine Demirkapı'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin bahçesine bir bakteriyolojihane inşa edilmeye başlanacaktı. Bu süreçte Paris'ten Chantemesse'e yardımcı olması için Dr. Maurice Nicolle getirtilmişti. Dr. Nicolle Mekteb-i Tıbbiye'nin yeni bakteriyoloji hocası olarak vazifeye başladıktan sonra Dr. Chantemesse Paris'e geri dönmüştü. 1894'te inşası tamamlanan bina *Bakteriyolojihane-i*

---

<sup>48</sup> Anne Marie Moulin, "Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı 1887-1908", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Ed. Paul Dumont, François Georgeon, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, s. 170.

<sup>49</sup> Yıldırım, *a.g.m.*, s. 108.

<sup>50</sup> Bu hekimler için bkz. Yıldırım, *a.g.m.*, s. 119-124.

<sup>51</sup> Ekrem Kadri Unat, *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrah Paşa Tıp Fakültesi Yayını, 1970, s. 37.

*Şahane* ismi ile açılmış ve burada uygulamalı eğitimler başlamıştı.<sup>52</sup> Kısa sürede Bakteriyolojihane’de difteri ve sığır vebası serumları üretilmeye başlanacaktı.<sup>53</sup>

İstanbul’daki bakteriyoloji laboratuvarının yetersiz kalması ile sonraki dönemde İzmir, Şam ve Sivas’ta da birer bakteriyoloji laboratuvarı kurulacaktı. Ayrıca belli başlı hastanelerdeki bakteriyolojik muayeneleri gerçekleştirmek üzere, birer bakteriyolog tayin edilerek, hastanelerde de laboratuvarlar kurulmuştu. Yine İmparatorluğun Klazomen, Kamaran, Kavak ve Sinop gibi mühim tahaffuzhanelerde mükemmel birer bakteriyoloji laboratuvarı teşkil edilmişti.<sup>54</sup> Böylece kamu sağlığı, koruyucu ve iyileştirici hekimlik için oldukça mühim olan bu müessese, imparatorluk dahilinde kurumsallaşabilmişti.

#### **4.2. Osmanlı Devleti’nde Koleraya Karşı Alınan Önlemler ve Kamu Sağlığı Pratikleri**

Hastalıkları önleme konusunda belirli gıda maddelerinin tüketilmesinin tavsiye edilmesi, ilaç sanayiinin gelişimine kadar oldukça yaygın bir uygulama idi ve XVII. yüzyıldan beri gündemdeydi. Hatta bugün bile koruyucu sağlık uygulamaları çerçevesinde vitamin ve mineral yönünden zengin yiyeceklerin tüketimi önerilmeye devam edilmektedir. En ünlü hastalık önleyicisi olarak görülen turunçgil suyunun tüketimi her zaman teşvik ediliyordu. Zira hastalıklar, özellikle de kolera gibi kısa sürede vücudu harap eden salgınlar, besin yetersizliği çeken bünyeleri daha kolay pençesine alabiliyor ve hastanın ölümüne sebep olarak hızla zayıf bünyelerde kendine yeni konaklar bulabiliyordu. Portakal ve limon suyu Avrupa’da 1611’den beri tedavi edici madde olarak kullanılıyordu. Elbette turunçgiller her yerde yetişmiyor, ayrıca dayanıksızlığı sebebiyle ithalata da uygun bir nitelik sergilemiyordu. Bu sebeple özellikle *turşu* olarak tüketilebilecek gıdalar ön plana çıkmıştı. Lahana turşusu içerdiği C vitamini ile ünlü İngiliz kaptan ve kaşif James Cook’un dayanıklı olmaları için mürettebatına yedirdiği vazgeçilmez gıdalardandı.<sup>55</sup> Aynı uygulama Osmanlı toplumunda da görülüyordu. Hamamdan çıkanların çoğunluğu, hamamın çok yakınındaki turşucu dükkanına giderek burada biberli lahana turşusu suyundan bir bardak içiyor ve bunun kendilerini soğuk

<sup>52</sup> Unat, *a.g.e.*, s. 38-39 ; Besim Ömer, *Nevsâl-i Afiyet*, İstanbul: Alem Matbaası, 1315, s. 99.

<sup>53</sup> Bakteriyolojihane-i Şahane özellikle veterinerlik alanında önemli başarılarla imza atmıştı. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Nuran Yıldırım, “Bakteriyolojihane-i Şahane’de Veteriner Bakteriyoloji (1893-1901)”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, ss. 403-418.

<sup>54</sup> Unat, *a.g.e.*, s. 49-51, 106-111, 122-123.

<sup>55</sup> William H. McNeill, *Plagues and Peoples*, Oxford: Basil Blackwell, 1977, s. 267.

almaktan koruyacağına inanıyorlardı.<sup>56</sup> Gerçekten de bilinçsizce gerçekleştirilen bu uygulamanın, bilimsel bir mantığa dayanıyor olması oldukça ilginçti. Turşu suyundaki maddelerden biri de sirkeydi ve sirke hem dezenfeksiyon malzemesi olarak hem de hastalık önleyici-tedavi edici bir madde olarak kullanılıyordu. Sirkeli soğan ve mercimek hastalıktan korunmak için tavsiye edilen gıda maddelerindendi.<sup>57</sup>

1831'de büyük kolera epidemisi hakkında araştırma yapmak üzere İstanbul'a gelen Amerikalı hekim De Kay, bu erken tarihte Osmanlı coğrafyasında kolera tedavisi için yapılan uygulamalar hakkında bilgi verirken sirkenin dezenfekte edici yönüne de değinmişti. Koleralı birinin evinde büyük bir tencerede sirke kaynatılarak evin tamamen boşaltılıp on beş gün boyunca sirke buharıyla dezenfekte edilmesi ve koleralı hasta bulunan eve girmeden önce ağır kokulu bir sirke ile yüzün yıkanması gibi uygulamalar De Kay'ın kitabında yer alan bilgilerdendi.<sup>58</sup> Yine De Kay'a göre Türkler kolera yakalananlara yağlı, sütlü ve yumurtalı yiyecekler vermiyor, meyvelerden ise şeftali, kavun, salatalık, patlıcan ve lahana da yedirmiyorlardı. İçecek olarak limonata ya da bir bardak suyun içine damlatılmış birkaç damla sirke en iyi seçeneklerdi. En iyi yiyecekler ise pirinç, çorba, kümes hayvanları ve koyun etiydi. Yemeklerden önce ve sonra bir fincan su veya şerbetle beraber, bir miktar damıtılmış su ya da on-on beş damla kolonya içilebiliyordu.<sup>59</sup> De Kay bunların haricinde koleralı hastalara verilen basit terkiplerden de bahsetmişti. Hastaya sıcak rom veya rakıyla beraber belirtilerin şiddetine göre 50 ila 200 damla afyon tentürü (teinture d'opium) ve 5 ila 20 damla nane yağı verilir, hastanın vaziyetine göre bu uygulama tekrarlanırdı. Ayrıca hastanın bir ya da iki kolundan hasta bayılıncaya, terleyinceye ya da nabzı düzenli ve güçlü hale gelinceye kadar kan alınırdı. Ya genel ya da bölgesel olarak kanamanın sıkça tekrar ettirilmesi gerekirdi. Mide ve bağırsaklarda toplanan kanı çekmek için ise bol miktarda sülük uygulanırdı. De Kay yalnızca bir hastaya 50 ila 100 sülük uygulandığına şahit olmuştu. Şiddetli karın ağrısına yardımcı olması için karın bölgesinin acı elma yağı ruhundan yapılmış yakı ya da yağda kızartılmış kırmızı biberle ovulması da tavsiye ediliyordu. Kan alma, sülük ve diğer uygulamalardan sonra hastanın ağrısı geçerse birkaç damla nane yağı karıştırılmış

<sup>56</sup> Abdülaziz Bey, *a.g.e.*, s. 353.

<sup>57</sup> Orhan Kılıç, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, 2004, s. 79.

<sup>58</sup> James Ellsworth De Kay, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, Çev. Serpil Atamaz Hazar, Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayını, 2009, s. 395-396.

<sup>59</sup> De Kay, *a.g.e.*, s. 396 ; Gerçekten de De Kay'ın ifade ettiği gibi özellikle kolera zamanlarında süt ve süt ürünlerinin tüketilmesi yasaklanmaktaydı. Bkz. *Kolera Karşı Talimat-ı Sıhhiye*, Haz. Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, İstanbul: Tanin Matbaası, 1326, s. 7.

adaçayı, papatya veya hatmi çayı içirilmesi öneriliyordu.<sup>60</sup> De Kay'ın gözlemleri neticesinde aktardığı bu bilgiler, henüz bir karantina teşkilatının dahi olmadığı, koleranın bir salgın hastalık olup olmadığı konusunda tartışmaların yaşandığı bir ülkede hastalığın tedavisinde uygulanan yöntemleri göstermesi açısından oldukça önemliydi.

Gerçekten de yüzyılın sonuna doğru koleralıları tedavi etmek için kullanılan bu yöntemler, De Kay'ın tarif ettiği tedavi usullerine çok benziyordu. Kolera salgınlarında ishaller dikkat ve ihtimamla tedavi ediliyor, perhize çok önem veriliyordu. Karın bölgesi üzerine hemen sıcak pirinç veya papatya lapası konuluyor, hastaya iyice kaynatılmış ve soğutulmuş su içiriliyordu. Suyu hem lezzet katmak hem de ateşi düşürmek için sirke veya limon suyu damlatılıyordu. Kolera basilleri asidik ortamda çok çabuk etkisiz hale geldiğinden önceleri ekşi maddeler en önemli ilaçlar olarak kabul görmüştü. Bir miktar afyon ruhu ilavesiyle kullanılan limonat klorhidrik veya limonat laktik en çok kullanılan ilaçlardandı. 1893 salgınında Selimiye Kışlası'ndaki her asker günde bir litre limonat laktik içmek zorundaydı. Ayrıca cilt altına veya damarlara şırıngalarla günde litrelerce su verilerek, kusma ve ishalle kaybedilen su telafi edilmeye çalışılırdı. Sonra tanen içeren lavman (tenkiye) yapılarak bağırsaklar yıkanmaya da başlamıştı.<sup>61</sup>

Koruyucu veya tedavi edici bireysel uygulamalar haricinde kamusal alanda koleradan korunmak yahut koleranın bir yerde salgın halini almasını engellemek için de çeşitli öneri ve yasaklamalar getiriliyordu. Bunun erken bir örneği 1848'de Hekimbaşı İsmail Paşa tarafından uygulanmıştı. İsmail Paşa yaz aylarında insan vücuduna yaramayacak bazı meyve ve içecekleri yasaklatmıştı. Ayrıca kamusal alanların temiz tutulması, çöplerin ortada bırakılmaması, kasap dükkanlarında koyun kesilmemesi, deri, işkembe ve bağırsakların dükkanlara asılmaması için emirler de vermişti.<sup>62</sup> Elbette salgın dönemlerine mahsus olan bu uygulamaları, genel kamu sağlığı uygulaması olarak değerlendirmek mümkün değildi. Bu yasaklar ve emirler sadece koleranın yayılmasını engellemek amacıyla geçici bir süre için uygulanmıştı. Kamu sağlığı uygulamalarında kurumsallaşma ve koruyucu sağlık önlemlerine başvurma ancak Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'nin kurulması ile

<sup>60</sup> De Kay, *a.g.e.*, s. 249-250, 396.

<sup>61</sup> Yıldırım, *İstanbul'un Sağlık Tarihi*, s. 82-83 ; *Kolera İletinin Vesait-i Tahaffuziye ve Şifaiyesi* isimli eserin yazarı Dr. Liboviç kitabında kolera tedavisinde kullanılacak birkaç basit ilaç formülü de vermişti. Bu formüllerde afyon ruhu, konyak, portakal çiçeği suyu, afyon boyası, nane yağı, sülfirik asit eteri, salisilik asit, kına özütü, melisa suyu, papatya şerbeti, rom, borik asit, badem yağı, zamk-ı Arâbî gibi maddeler bulunuyor, belirli oranlarda terkip edilen müstahzarlar hastalara içiriliyordu. Bkz. Doktor Liboviç, *Kolera İletinin Vesait-i Tahaffuziye ve Şifaiyesi*, Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuuzziya, 1307, s. 14.

<sup>62</sup> Yıldırım, *a.g.e.*, s. 76.

gerçekleşecekti. Meclisin temel hedefi koleranın salgın hale gelmesinde etkili olan olumsuz faktörleri ortadan kaldırmaktı. Bu bağlamda halkı bilinçlendirmek adına çeşitli dönemlerde tebligatlar yayınlanıyordu. Bu tebligatlardaki temel söylem kolera ile mücadelenin yalnızca hükümet tarafından gerçekleştirilemeyeceği, halkın da bu hususta üzerine düşen vazifeyi yapması gerektiği yönünde idi. Halkın hastalıkların yayılmasını engellemek için yerine getirmesi gereken vazifeleri ise şunlardı<sup>63</sup>:

- Temizlik,
- Elleri bol su ve sabunla yıkamak ve imkan varsa ardından ispiroto, limon suyu, sirke veya dezenfekte edici (müsadd-ı taaffün) sularla temizlemek,
- El yıkamadan yemek yememek,
- İçilen ve ağız çalkalanan suların bir kaptan kaynatılmış olmasına özen göstermek,
- Çiğ sebze-meyve, yiyecek tüketmemek,
- Yemek kap-kacaklarını, çatal ve kaşıkları kaynar su ile temizlemek,
- İçki içmemek, abur cubur yememek,
- Sineklerden sakınmak,
- Kalabalığa girmemek,
- Tuvalet çukurlarına kireç kaymağı, göz taşı suyu veya katran dökmek,
- İshal görülürse hemen hekime başvurmak,
- Koleraya yakalanan olursa derhal hükümete bildirmek,
- Basit bir ishale yakalanılsa dahi çamaşırları kaynatarak yıkamak.

Kolera karşısında evlerde alınması gereken tedbirlerin başında içme suyunun, hatta el yıkanan, ağız çalkalanan ve bulaşık yıkanan suların bile kaynatılarak kullanılması geliyordu. Zira su içinde yaşayan kolera basili ağız yoluyla insan vücuduna giriyordu. Su iyice kaynatılırsa içindeki kolera basilleri öldüğünden, güvenli hale geliyordu. Yine besin hijyeni hususunda dikkat edilmesi gereken diğer bir husus da sebze ve meyvelerin iyice pişirilerek tüketilmesiydi. Özellikle pişirilmeden tüketilen sebzeler ve meyvelerin kolera salgını olan dönemlerde tüketilmesi önerilmiyor, hatta zaman zaman yasaklanıyordu.<sup>64</sup> 1911 salgınları sırasında Bahriye askerlerine ramazanda süresince iftarda verilen piyaz kolera sebebiyle

<sup>63</sup> Doktor Kemal, *Kolerada Can Kurtaran*, İstanbul: Nücum-i İstikbal Matbaası, 1328, s. 26-27 ; Akil Muhtar, Besim Ömer, *Koleraya Karşı İttihazı Lazım Gelen Tedâbir ve Ettibaya Rehber*, Dersaadet: Arşak Garveyan Matbaası, 1327, s. 126-128.

<sup>64</sup> 1893-1895 kolera salgınları dönemindeki gıda yasaklamaları konusunda İstanbul örneği için bkz. Mesut Ayar, *Osmanlı Devletinde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007, s. 331-336.

yasaklamış, onun yerine asker başına 50 gram kıymalık et ile 40 gram kuru soğan tahsis edilmişti.<sup>65</sup> Salgın dönemlerinde çiğ sebze ya da meyve tüketilecekse yarım saat %3 oranında tartarik asitle sulandırılmış çözeltide bekletilmesi ve sonrasında kaynamış su ile yıkanması tavsiye ediliyordu.<sup>66</sup> Et, balık ve tavuk gibi besin maddelerinin de yüksek hararete iyice pişirilmesi önemliydi.

Besin maddelerinin iyice pişirilmesi ve temizlenmesinin haricinde sineklerden de muhafaza edilmeleri gerekiyordu. Kolera kan yoluyla bulaşan bir hastalık olmadığından, sıtma gibi sivri sinek ısırığı ile insan vücuduna geçmesi mümkün değildi. Ancak kolera mikrobunun bulunduğu bir su birikintisi yahut koleralı bir insanın dışkısı veya vücut sıvıları üzerine konmuş olan herhangi bir sinek türü, evlerde ya da gıda maddesi satılan yerlerde açıkta bekletilen yiyeceklerin üzerine konduğunda bacaklarına yapışmış olan kolera basillerini yiyeceğe bulaştırması mümkündür. Sineklerin kolera'yı bulaştırma mekanizması Dr. Chantimesse ve Dr. Borel tarafından keşfedilmişti.<sup>67</sup> Bu sebeple halka evlerinde yiyecek maddelerini açıkta bırakmamaları öneriliyordu. Yiyecekleri sineklerden korumak için tel dolaplarda muhafaza etmeleri, tel dolapta muhafaza edilemeyecek olanların ise üzerlerine büyükçe tel kevgirler örtülmesi isteniyordu. Yiyecek içecek satan esnafın ise uymaları gereken hijyen kuralları haricinde, mamullerini sergilerken tel dolaplar ya da tülbent örtüler kullanmasına yönelik kurallar getirilmişti. Özellikle kasap dükkanlarında etlerin açıkta bekletilmesi kesinlikle yasaktı. Etler ya büyük tel dolaplara konulacak ya da tülbentlerle sarılarak bekletilecekti.

Bireylerin üzerine düşen bu vazifelerin yanı sıra hükümetin de kolera'nın ortaya çıkmasını ve salgın halini almasını engellemek için yerine getirmesi gereken sorumlulukları bulunuyordu. Elbette bu sorumlulukların başında halka temiz su temin edilmesi geliyordu. Osmanlı kentlerinde her haneye su yolları veya borular vasıtasıyla su ulaştırılması hususundan söz etmek mümkün değildi. Kentin belirli noktalarında bulunan çeşmelere kaynaklardan su yolları vasıtasıyla getirilen su, buralarda halkın hizmetine sunuluyordu. Fakat su yolları çoğunlukla üstü açık kargir yapılardan oluştuğundan, suyun kaynağından çeşmeye ulaşınca kadar geçirdiği evrelerde kirlenmesi yahut hastalık yapıcı maddelerin suya karışması mümkündür. Bu noktada esas olan açık su yollarının kapalı hale getirilmesi idi.

<sup>65</sup> DMA., MB., 812/9, 10 Ağustos 1327.

<sup>66</sup> *Nevsâl-i Afîyet*, Dördüncü Kitap, s. 535.

<sup>67</sup> *Nevsâl-i Afîyet*, Dördüncü Kitap, s. 519-520 ; Akil Muhtar, Besim Ömer, a.g.e., s. 14-15 ; *Hekim*, Nu: 13, 1 Temmuz 1326'dan aktaran *Anadolunun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, s. 165, 167.



Kargir malzemeden inşa edilen kapalı su yolları yahut toprak borularla taşınan su da tehlike yaratabilirdi. Çünkü bu malzemelerin dış ortamdaki atık suları sızdırma ihtimalleri de vardı. Bu sebeple suyu kaynağından kente taşınmanın en sağlıklı yolu madeni borularla aktarımı sağlamaktı.<sup>68</sup> Elbette sadece madeni boru kullanımını da yeterli değildi. Su kaynağı her daim korunmalı, teftiş edilmeli ve belirli aralıklarla kaynaktan alınan numuneler bakteriyolojik muayeneye tabi tutulmalıydı. Kentin suyu akarsu yahut gölden sağlanıyorsa, bu kaynakların lağım sularıyla kirlenmemesine dikkat edilmeli, kıyısına yerleşim birimleri kurulmamasına ve mezarlık teşkil edilmemesine de özen gösterilmeliydi. Zira bu faktörler suyun kirlenmesine sebep olabilirdi.<sup>69</sup> Ayrıca ahalinin göl ve nehirlerde çamaşır yıkaması ve yıkanması da yasaklanacak, bu yasaklara uyulup uyulmadığı denetlenecekti. Bir bölgede içilebilecek güvenli su bulunmuyorsa, belediye hükümet adına başka bir yerden temiz su getirtip günde iki defa halka dağıtmakla yükümlüydü. Halka dağıtılacak suların taşındığı fiçılar her gün kaynar sudan geçirilecekti.<sup>70</sup>

Belediyelerin en önemli vazifelerinden biri olan kent temizliği hayati uygulamalardan birisiydi. Sokaklarda çöplerin birikmesine engel olmak, genel temizliğe dikkat etmek, lağımlar inşa etmek<sup>71</sup>, gıda maddesi üreten yahut satan esnafı denetlemek belediyenin en temel görevlerini teşkil ediyordu. Bunun haricinde mezbaha (selhane) ve tabakhane (debbaghane) gibi kamu sağlığını tehdit edebilecek yapıların kent merkezi dışında, halkın su kaynaklarının uzağında konumlandırılması ve denetlenmesi de belediyelerin vazifelerindendi. Belediyeler ayrıca bireysel mülkler dahilinde bulunan kuyu ve tuvalet çukurlarını da düzenli bir şekilde muayene edecekti. Bunun yanında tuvalet çukuru bulunmayan köylerdeki hanelere çukur kazdırılması da zorunluymdu. Kolera salgınları yaşanan dönemlerde kentte başı boş dolaşan, akıl sağlığı yerinde olmayan, evsiz kişiler de belediye tarafından tahsis edilen bir binada alıkonarak burada tıbbi muayeneden geçirecekler, ayrıca dezenfeksiyon işlemlerine tabi tutulacaklardı.<sup>72</sup>

Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'nin kurulması sonrası kolera salgınları esnasında vilayetlerde mahalli sıhhiye meclisleri (*Meclis-i Sıhhiye-i Mahalliye*)

<sup>68</sup> Akil Muhtar, Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 75.

<sup>69</sup> Akil Muhtar, Besim Ömer, *a.g.e.* s. 82.

<sup>70</sup> *Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye*, s. 6.

<sup>71</sup> Lağım sularının bahçelere verilmesi, yahut insan dışkısının gübre olarak kullanılması, yetişen sebze ve meyvelerin hastalık yapıcı etkiye sahip olmasına sebep oluyordu. Bu sebeple mükemmel bir lağım sisteminin inşası ve içme suyu taşıyan boruların sızdırmaz malzeme ile yapılması koleranın yayılmasını engelleme hususunda oldukça önemliydi. Ekrem Kadri Unat, *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslâm Dini*, İstanbul: İlim Yayma Cemiyeti Yayını, 1975, s. 15.

<sup>72</sup> *Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye*, s. 1-2.

teşkiline karar verilmişti. Vilayet merkezinde kurulan bu meclisler bir nevi kolera komisyonu olarak görev yapıyorlardı. Meclisin başkanı valiydi, ikinci başkanı ise vilayet sıhhiye müfettişiydi. Meclisin üyeleri mahalli sıhhiye heyeti üyeleri olan hekimlerdi. Bu heyet belediye/hükümet yahut askeri ve mülki hastanelerde vazife yapan hekimlerden teşkil ediliyordu. Heyet mensupları aynı zamanda meclisin de üyesiydi. Salgın vilayet merkezindeyse bu heyete belediye başkanı da dahil ediliyordu.<sup>73</sup> Bu meclis/komisyon kolera salgınları karşısında oluşturulmuş yerel kriz yönetim merkezi vazifesi görüyordu. Komisyonun başlıca görevi vilayet idaresinin salgın karşısında hayata geçirmesi gereken tedbirleri belirlemek ve hastalığın diğer vilayetlere de bulaşmasını engellemektir. Vilayetin herhangi bir yerinde kolera zuhur ettiğinde, idare komisyonun direktiflerine uyarak vakit kaybetmeden hekim, hasta bakıcı, dezenfeksiyon memuru, kimyevi dezenfeksiyon maddeleri, pülverizatör ve eğer varsa mobil etüv makinesi ile beraber kordon teşkili için yeterli miktarda polis, jandarma ya da askeri hastalık çıkan mahale sevk etmek zorundaydı. Hastalık ortaya çıkana kadar bu organizasyonda görev yapacak memurların ve kullanılacak malzemenin önceden belirlenmiş ve temin edilmiş olması gerekiyordu. Ayrıca vilayet sıhhiye müfettişi, olağanüstü bir durumda görevlendirilecek hekimi eczacı ve dezenfeksiyon memurlarının sayısı ve isimlerini içeren bir defter de hazırlamakla yükümlüydü. Oluşturulan bu deftere vilayette bulunan etüv ve pülverizatörler ile kimyevi dezenfeksiyon maddesi stoku da kaydedilecekti. Müfettişin diğer bir sorumluluğu da kolera esnasında yapılan uygulamaları düzenli olarak Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ye rapor etmektir. Böylece taşrada kolerayla mücadele hususunda gerçekleştirilen uygulamalar merkez tarafından takip edilebilecekti.<sup>74</sup>

Koleranın başka bölgelere sıçramasına engel olunabilmesi için bu komisyonun teşkil edilmiş olması ve sorumluluklarını olması gerektiği gibi yerine getirmesi durumunda hastalığın salgın halini alması zordu. Fakat buna rağmen hastalık salgına dönüşürse bulaşık mahallerde yaşayanların diğer bölgelere gitmesine engel olunmalı, seyahat kısıtlaması uygulamasına gidilmeliydi. Seyahat etmek zorunda olanları tıbbi muayeneden geçirerek, sağlık durumlarını bir *sıhhi pasaporta* işlemek ve bu pasaport ile gidecekleri yerde sıhhi

<sup>73</sup> Akil Muhtar, Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 129.

<sup>74</sup> Akil Muhtar, Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 130-131 ; Sıhhiye müfettişi salgın esnasında her gün mahalli idareye, her hafta ise Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ye rapor göndermek zorundaydı. Hastalık sona erdiğinde müfettiş hastalığın menşesine, yayılma şekline, şehirde hastalığın hangi mahallelerde etkili olduğunu, kaç kişinin hastalanıp kaç kişinin öldüğü bilgilerini içeren ve kendi görüşlerinin de yer aldığı detaylı bir son rapor hazırlayıp, hastalığın yayılma güzergahını gösteren bir harita da ekleyerek merkeze gönderecekti. Bu detaylı rapora, hastalık süresince görevli olan hekimlerin de bireysel raporları eklenecekti. *Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye*, s. 8.

işlemleri kolaylaştırmak gerekiyordu. Ayrıca seyahat zorunluluğu olanların menzillerine telgrafla bilgi verilmesi de işleri kolaylaştırıcı bir unsurdu. Sıhhi pasaport alan bu kişilerin belirli noktalarda dezenfeksiyona tabi tutulabilmeleri için, vilayetler yahut kentler arası yolların uygun noktalarına dezenfeksiyon istasyonları inşa edilmeliydi. Vilayet sıhhiye meclisinin ve tıbbi heyetin kararı ile bulaşık mahallerden gelenlere beş gün karantina uygulanması da söz konusuydu. Yine kolera salgını olduğu dönemde askeri hareket söz konusu ise mümkünse hareketin ertelenmesi salgının yayılmasının önüne geçilmesi açısından oldukça önemliydi.

Vilayete bağlı kaza ve livalarda hastalık zuhur etmesi durumunda yine merkezden yönetilen bir organizasyon devreye giriyordu. Bu defa kazadan sorumlu kaymakam ve livadan sorumlu mutasarrıflar oluşturulacak komisyonun başkanı oluyor, belediye ve memleket hekimlerini bu komisyona dahil ederek faaliyete geçiyordu. Kordon teşkili için gerekli olan polis, jandarma ve askerinin idare ve ikmaline ise vilayet merkezinden gerçekleştiriliyordu. Merkez aynı zamanda kaza ve livalara derhal bir tecrit mahali kurmak, dezenfeksiyon uygulamaları için gerekli alet-edevat ve malzemeyi göndermek, kaza yahut livadaki hekimlerin yetersiz kalması durumunda da merkezden hekim takviyesi yapmak zorundaydı.<sup>75</sup> Bu teşkilatlanmanın daha küçük ölçeklisi köy ve nahiyelerde uygulanıyordu. Köy ya da nahiyeye komisyonları vilayetten ya da kazadan gönderilen yetkililere yardım etmek üzere kurulacaktı. Bu komisyonun başkanı muhtardı ve ahalinin ileri gelenlerinden seçilen birkaç kişi de komisyona dahil ediliyordu.<sup>76</sup>

Bir kişinin hastalandığını mahalli idareye bildirmek bireysel vazifelerden birisi olsa da idarenin bu hususta daha büyük sorumlulukları vardı. İdare bu türden ihbarları derhal araştırmak ve oraya sıhhiye müfettişi ile belediye hekimini göndermek zorundaydı. Yine salgın döneminde basit bir ishal atlatan birinin dahi gaitasından 50-100 ml. kadar numune alınıp varsa vilayetin bakteriyoloji laboratuvarına yoksa İstanbul'a Bakteriyolojihane'ye gönderilmeliydi. Bir evde kolera hastası biri bulunuyorsa, kapısına sarı boyalı bir işaret konulmalıydı.<sup>77</sup>

Kolera askeri birliği etkisi altına alırsa, burada da benzer uygulamalar gerçekleştirmek mecburi idi. Askerlere kaynamış su içirmek ve birlik dışı ile irtibatı tamamen kesmek temel kuraldı. Kolera görülen askeri birlik mümkünse yüksekçe bir yere götürülerek, on beş yahut

<sup>75</sup> Akil Muhtar, Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 131-132.

<sup>76</sup> *Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye*, s. 1.

<sup>77</sup> *Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye*, s. 4-5.

yirmişer kişilik gruplara taksim edilip çadırlara yerleştirilecek, hasta olmayan askerlerden de çadırlar etrafına kordon teşkil edilecekti. Askerlerin tecrit edilecekleri bu mekanın şehirden ve su kaynaklarından uzak olmasına hassasiyet gösteriliyordu. Bu süreçte birliğin tüm eşyaları dezenfekte edilmeliydi. Binalar pülverizatörle, silahlar petrole, meşin malzemeler krezol ya da formol ile dezenfekte edilmeliydi.<sup>78</sup>

Hükümetin ve mahalli idarelerin kolera ile mücadele esnasında dikkat etmesi gereken diğer bir husus da koleradan ölenlerin gömülmesi meselesi idi. Koleradan ölen kişi eğer hekim müşahedesi altında hayatını kaybetmemişse, derhal yerel idareye haber verilip hekim talep edilir ve ölü muayene ettirilirdi. Ölünün evin bahçesine yahut boş bir arsaya gömülmesi kesinlikle yasaktı. Ceset dezenfektanla yıkanmalı, kefeni de aynı maddeye batırılıp ıslatıldıktan sonra sarılmalıydı. Sonra ek yerleri ve çatlakları tamamen kapalı olan bir tabuta alınıp ağzı sıkıca kapatılmalı, gerekirse tabutun dışı katranlanmalıydı. Ardından tabut ayrıca çinkodan imal edilmiş bir tabuta konulmalı ve ağzı kapatılmalıydı. Çinko tabut yapılamıyorsa tahta tabutun içine testere talaşı atılmalı, tabutun dışı kireç kaymağı ve süblimeye batırılmış çuvalla üç kat sarılmalıydı. Tabut kesinlikle yerleşim alanı dışında ve su kaynaklarına uzak bir mezarlığa gömülmeliydi ve kazılan çukura bolca kireç dökülmeliydi.<sup>79</sup>

Tüm bu organizasyon devlete milyonlarca kuruşa mal oluyordu. Sıhhiye rüsumu, karantina idarelerinin masraflarını dahi karşılamaya yetmiyor, ayrıca Sıhhiye Meclisi'nce idare ediliyordu. Belediyelerin halktan topladıkları tanzifat rüsumu da tek başına oldukça yetersizdi. Devlet kamu sağlığı yatırımlarına hazineden para aktarmak zorundaydı. 1908 senesinde Dahiliye Nezareti bütçesine sadece kolera ile mücadele için 3.130.878 kuruş takviye yapılmıştı.<sup>80</sup> 1909'da bu rakam 5.000.000 kuruşa ulaşmış<sup>81</sup>, 1910'da ise 3.000.000 kuruş daha takviye yapılmıştı.<sup>82</sup>

### **4.3. Sinop, Samsun ve Trabzon'da Kolera Salgınlarına Yönelik Oluşturulan Heyetler ve Faaliyetleri**

Kolera salgınları ile mücadele hususunda taşradaki personelin yetersiz kalması sebebiyle zaman zaman İstanbul'dan vilayetlere tıbbi heyetler gönderiliyordu. Salgın

<sup>78</sup> Akil Muhtar, Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 208, 211.

<sup>79</sup> *Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye*, s. 10 ; Akil Muhtar, Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 125.

<sup>80</sup> *Düstûr*, Tertib-i Sani, Cilt 2, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1330, s. 695, 754, 824 ; *Düstûr*, Tertib-i Sani, Cilt 3, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1330, s. 13, 76, 143.

<sup>81</sup> *Düstûr*, Tertib-i Sani, Cilt 3, s. 607, 693, 748.

<sup>82</sup> *Düstûr*, Tertib-i Sani, Cilt 4, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1331, s. 623.

karantinahanelerde görüldüyse heyeti Sıhhiye Meclisi, kentte zuhur ettiyse Dahiliye Nezareti'ne bağlı Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye organize ediyordu. Karantina noktalarında görülen salgınlara yalnızca hekim takviyesine yönelik heyetler oluşturulup gönderiliyorken, kentteki salgınlar için hem hekim hem de kentsel temizlik ve dezenfeksiyon konusunda uzman bir heyet teşkil edilerek gönderiliyordu. Bu bağlamda incelediğimiz üç kente merkezden gönderilen ilk heyet Temmuz 1892'de Pulathane Karantinahanesi'nde zuhur eden kolera salgını sebebiyle teşkil edilmişti.

Pulathane karantinahanesinde ortaya çıkan ve kontrol edilemeyen kolera salgınını engellemek ve Trabzon sıhhiye müfettişinin tahkiklerine eşlik etmek üzere karantinalar genel müfettişi Vitalis Efendi'nin 28 Temmuz 1892'de beraberinde dört askeri hekimle Trabzon'a gitmesine karar verilmişti.<sup>83</sup> Vitalis Efendi 30 Temmuz'da İstanbul'dan Lloyd Kumpanyası'na ait vapurla Trabzon'a hareket edecekti, ancak hekim ihtiyacı acil olduğundan, tayin edilen dört hekimin derhal Trabzon'a gitmesi isteniyordu. Bu sebeple bir gün dahi kaybetmeden 29 Temmuz'da hekimler Trabzon'a gönderilmişti.<sup>84</sup> Ertesi gün Vitalis Efendi İstanbul'dan yola çıkmış ve Trabzon'a ulaşmıştı.<sup>85</sup> 31 Temmuz'da Trabzon sıhhiye müfettişi ile bir araya gelen Vitalis Efendi ve dört hekim, karantinahanesinin durumu ile ilgili görüşme yaptıktan sonra hızlıca Pulathane'ye hareket etmişlerdi.<sup>86</sup> Pulathane'de gerekli tetkikat yapıldıktan sonra derhal karantinahane ile kasaba arasına kordon teşkil edilmesi istenmiş ve ardından karantinahanedeki salgının sona erdirilmesi için çalışmalara başlanmıştı. Vitalis Efendi'nin başkanlığındaki bu heyet 11 Eylül'e kadar Pulathane'de çalışmaya devam etmiş, bu tarihte ise Trabzon'a geçmişlerdi. Aynı gün Trabzon valiliğinden gelen talep üzerine heyetin bir süre de Trabzon'da kalarak, vilayetin hekimlerine kolera karşısında almaları gereken önlemleri öğretmeleri talep edilmişti.<sup>87</sup> Bu talep olumlu karşılanmış ve Vitalis Efendi başkanlığındaki heyetin Trabzon vilayetinin sıhhiye işlerini devralmıştı. Vitalis Efendi ilk iş olarak Trabzon'un hem karadan hem de denizden kordon altına alınmasını istemiş ve bu istek birkaç gün içerisinde gerçekleştirilmişti.<sup>88</sup> Eylül sonuna kadar Trabzon'da kalan heyet daha

<sup>83</sup> BOA., *Sadaret Ayniyat Defterleri (BEO.AYN.d)*, 1690, 16 Temmuz 1308, vr.42a ; BOA., *BEO.*, 41/3008, 16 Temmuz 1308 ; BOA., *BEO.*, 42/3087, 18 Temmuz 1308, Lef 2 ; *Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye Mazbatası (MUSM.)*, 29 Temmuz 1892.

<sup>84</sup> BOA., *BEO.*, 41/3043, 17 Temmuz 1308, Lef 3

<sup>85</sup> BOA., *BEO.*, 42/3090, 18 Temmuz 1308.

<sup>86</sup> BOA., *BEO.AYN.d*, 1690, 19 Temmuz 1308, vr.56a.

<sup>87</sup> BOA., *BEO.*, 69/5109, 30 Ağustos 1308

<sup>88</sup> BOA., *BEO.*, 31 Ağustos 1308, Lef 2 ; BOA., *BEO.*, 70/5239, 3 Eylül 1308.

sonra İstanbul'a dönmüştü. Kısa bir süre sonra Pulathane ve Trabzon'da gösterdiği hizmetlerden ötürü Vitalis Efendi'nin taltif edilmesine karar verilmişti.<sup>89</sup>

Kasım başında Trabzon'da yeniden kolera zuhur etmesi üzerine, Vitalis Efendi'nin tekrar Trabzon'a gönderilmesine karar verilecekti.<sup>90</sup> Aynı tarihte salgının sadece karantina boyutu değil, Trabzon'un suları, tuvaletleri, sakaklarının temizliği ve dezenfeksiyonundan sorumlu olmak üzere Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye'ce mektubi kalemli birinci ve üçüncü mümeyyizleri Tefvik ve Ahmet beyler bilirkişi sıfatıyla Trabzon'a gönderilmişti.<sup>91</sup> Esasen Dahiliye Nezareti'nin Trabzon Vilayeti'ndeki duruma müdahale fikri Vitalis Efendi'nin ilk gönderildiği zamanlara tekabül ediyordu. Ağustos 1892'de Şam'daki kolera salgını ile mücadele için oraya gönderilen kimyager Miralay Bonkowski<sup>92</sup>, askeri hastane hekimlerinden Binbaşı Halim ve saray cerrahlarından Binbaşı Mustafa efendilerin Şam'daki vazifelerini tamamlamalarından sonra Trabzon'a gönderilmeleri düşünülmüş, fakat bu durum geciktirilmişti.<sup>93</sup>

Bonkowski Bey başkanlığında oluşturulacak heyet ancak Ocak 1893'te Trabzon'a gidebilecekti. Aralık 1892'de Bonkowski Bey'den yanında götürmek üzere iki hekim seçmesi istenmişti. Bonkowski Dersaadet Gureba Hastanesi mülkiye hekimlerinden Celal Efendi ile Selanik Hastanesi hekimlerinden Kolağası Hasan Efendi'yi komisyon üyesi tayin etmişti. Bonkowski Bey'den ayrıca Trabzon'da gerçekleştirecekleri faaliyetler için bir ön rapor ve malzeme listesi hazırlaması da talep edilmişti.<sup>94</sup> Daha çok kent temizliği ve dezenfeksiyonu gibi konularla ilgilenecek olan bu heyet için keten kıyafetler dikilmesi dahi istenmişti.<sup>95</sup> Aynı

<sup>89</sup> BOA., *BEO.*, 99/7360, 18 Teşrin-i Evvel 1308

<sup>90</sup> BOA., *BEO.*, 104/7757, 28 Teşrin-i Evvel 1308.

<sup>91</sup> BOA., *DH.MKT.*, 2019/34, 29 Teşrin-i Evvel 1308 ; BOA., *DH.MKT.*, 2019/114, 31 Teşrin-i Evvel 1308.

<sup>92</sup> Charles Bonkowski (1841-1905) İstanbul doğumlu olmakla birlikte Leh asıllıdır. Bonkowski, ilk eğitimini İstanbul'da tamamladıktan sonra Paris'e giderek kimya ve eczacılık tahsili yapmıştır. İstanbul'a dönüşünde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de kimya muallimi olarak göreve başlayan Bonkowski, 1880'lerin başında Saray-ı Hümayun kimyageri olarak tayin edilmiş, 1894 senesinde ise baş kimyagerlik vazifesine terfi etmiştir. Bonkowski, Osmanlı Devleti'nde görülen salgın hastalıkların yayılmasının engellenmesi amacıyla pek çok göreve atanmıştır. 93 Harbi (1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı) ile Anadolu'ya gelen göçmenlerin kitleler halinde iskân edildikleri kamu binalarında salgın hastalıkların hızla yayılması sebebiyle, Muhacirin Komisyonu tarafından bu binaların dezenfeksiyonundan sorumlu memur, 1892'de ise İstanbul ve diğer vilayetlerin Hıfzıssıhha başmüfettişi olarak görevlendirilmiştir. Bu görevi sebebiyle salgın hastalıkların baş gösterdiği Osmanlı vilayetlerinde dolaşan Bonkowski, 1897 senesinde ayrıca askeri bölgelerin ve kırsal alanların da hıfzıssıhha müfettişliği vazifesine tayin edilmiştir. Bonkowski hakkında detaylı bilgi için bkz. Feza Günergun, "19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)", *1. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, ss. 229-252

<sup>93</sup> BOA., *DH.MKT.*, 1993/7, 15 Ağustos 1308.

<sup>94</sup> BOA., *BEO.*, 127/9498, 12 Kanûn-i Evvel 1308.

<sup>95</sup> BOA., *BEO.*, 134/9991, 22 Kanûn-i Evvel 1308, Lef 2.

zamanda heyet Trabzon'a giderken yanlarında tuvaletleri dezenfekte edebilmek için gerekli olan 4 ton katranlı suyu da götürecekti.<sup>96</sup>

Ocak ayı başında Trabzon'a varan heyet, daha önce tanzifat ve tathirat işlerini düzenlemek için İstanbul'dan gönderilen Tevfik ve Ahmet beyleri de bünyelerine katarak faaliyetlerine başlamıştı.<sup>97</sup> Heyetin çalışma planına göre ilk olarak mahalleler, hanlar, bekar odaları, cami-hamam vb. kamu binaları, kışla, hastaneler ve okullar ile su mecraları ve lağımalar hızlıca teftiş edilmişti. Problemler ağırlıklı olarak lağımalar ve su tesisatında görülüyordu. Bu sorunların çözülmesi elzemdi. Ayrıca kolera hastası görülen hanelerde de dezenfeksiyon işlemleri uygulanacaktı. Tevfik ve Ahmet beyler mahallelerin ve kamu binalarının dezenfeksiyon ve temizliğinden sorumluydu. Heyetin geri kalanı ise kente su temin edilen kaynaklara gidip, oralarda incelemeler yapacaktı. Aynı sürede tathirat için gerekli olan kireç de etraftan toplanıyordu.<sup>98</sup> Trabzon'la ilgili işlemler tamamlandıktan sonra heyet Pulathane'ye geçmiş ve burada da çarşı-pazar ve mahalleler teftiş edilerek karantinahanenin mürtefi bir tepeye inşa edilmesi ve etrafına da barakalar yapılmasına yönelik öneri vermişti.<sup>99</sup> Ardından Bonkowski Bey ile iki hekim İstanbul'a dönmüştü. Tevfik ve Ahmet beyler ise Şubat ayı sonunda İstanbul'a dönecek ve hizmetleri karşılığında kendilerine birer gümüş liyakat madalyası verilecekti.<sup>100</sup>

Bonkowski Bey başkanlığındaki heyet Trabzon'da faaliyetlerini sürdürdüğü esnada Vitalis Efendi de Trabzon'daydı. Kendisi 16 Ocak'a kadar Trabzon'da faaliyetlerini yürütmüş, bu tarihten itibaren ise koleranın Trabzon ve çevre vilayetlerde sönüşe geçmesi üzerine Sıhhiye Meclisi tarafından geri çağırılmıştı. Ancak buna rağmen Sadaret Vitalis Efendi'nin ihtiyaten bir müddet daha Trabzon'da kalmasını istediğinden geri dönememişti.<sup>101</sup> Vitalis Efendi Şubat başında meclisçe tekrar İstanbul'a çağırılmış, fakat bu defa da vilayet idaresinin isteğiyle bir süre daha kalması için talepte bulunulmuştu.<sup>102</sup> Vitalis Efendi ancak Şubat sonunda İstanbul'a dönebilmişti.<sup>103</sup>

<sup>96</sup> BOA., *BEO.*, 135/10066, 24 Kanûn-i Evvel 1308, Lef 1.

<sup>97</sup> Nedim İpek, "Trabzon'da Kolera (1892-1895)", *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, haz. Mithat Kerim Arslan, Hikmet Öztürk, Trabzon : Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayını, 2002, s. 401.

<sup>98</sup> BOA., *Y.PRK.SH.*, 4/9, 1 Kanûn-i Sanî 1308, Lef 4.

<sup>99</sup> Aynı belge, 22 Kanûn-i Sanî 1308, Lef 3.

<sup>100</sup> BOA., *BEO.*, 165/12334, 14 Şubat 1308, Lef 3 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 16 Şubat 1309.

<sup>101</sup> BOA., *BEO.*, 140/10432, 4 Kanûn-i Sanî 1308 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 573, 4 Kanûn-i Sanî 1308

<sup>102</sup> BOA., *BEO.*, 152/11346, 28 Kanûn-i Sanî 1308, Lef 1 ; *MUSM.*, 7 Şubat 1893.

<sup>103</sup> BOA., *BEO.*, 163/12210, 13 Şaban 1310 ; BOA., *BEO. NGG.d.*, 571, 15 Şubat 1308.

Bu tarihlerde Trabzon'da yeniden kolera görülmesi üzerine paşa rütbesine terfi eden Bonkowski'nin yine aynı heyeti teşkil ederek Trabzon'a gitmesi istenmişti.<sup>104</sup> Bonkowski Paşa bu defa etüv makinesi kullanabilecek bir makinist ve bir ateşçiyi de yanında götürmüştü.<sup>105</sup> Bonkowski Paşa 11 Mart'ta Günü Dresten'de toplanacak olan Sıhhiye Kongresi'ne delege olarak katılmak üzere görevlendirildiğinden, Mart başında İstanbul'a geri çağırılmıştı.<sup>106</sup> Haziran ayında yine Dahiliye Nezareti'nce temizlik işlerini denetlemek üzere eczacı kaymakamı Turan Bey Trabzon'a gönderilmişti. On üç gün boyunca Trabzon'da kalan Turan Bey, daha sonra kolera vukuatları görülen Sinop'a gönderilecek ve orada da temizlik ve dezenfeksiyon işlerini yola koyacaktı.<sup>107</sup>

Samsun'a ise kolera salgınları süresince iki defa heyet gönderilmişti. Bunlardan ilki 1894 salgını esnasında teşkil edilmiş olan heyetti. Heyet askeri hekim Francisco, eczacı kaymakamı Turan Bey ve tathir memuru Selim Efendi'den müteşekkildi. On günden fazla Samsun'da kalan bu heyet, koleranın yayılmasını engellemek üzere çeşitli tetkikler yapmış ve gerekli önlemlerin alınmasını isteyerek İstanbul'a dönmüştü.<sup>108</sup> İkinci heyet ise Ekim 1901'de ortaya çıkan şüpheli bir hastalık üzerine teşkil edilip Samsun'a gönderilmişti. Bu hastalığın kolera olmasından şüphelenip hızla müdahale edilmesi hedeflenerek Bakteriyolojihane-i Şahane'de görevli Kolağazı Ziya ile Şehremaneti hekimlerinden Yüzbaşı Ferid efendiler Samsun'a gönderilmişti. Ancak hastalığın sirayet etmediği ve kolera olmadığı anlaşılmıştı.<sup>109</sup>

#### 4.4. Sinop, Samsun ve Trabzon'da Tesis Edilen Sağlık Kuruluşları

Kamu sağlığı kuruluşlarından belki de en önemlileri olan hastane yapıları, darüşşifa ve bimarhane gibi sadece belirli bölgelerde bulunan sağlık kuruluşlarına nazaran devletin her köşesine yaygınlaştırılmaya çalışılmıştı. Hastaneleşmeye giden süreç Tanzimat'la beraber ivme kazanmış olsa da ilk adım Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması sonrası yeni ordunun sağlık ihtiyacını karşılayacak askeri hastaneler inşa etmektir. Merkezde başlayan bu hareket Tanzimat döneminde taşraya da yaygınlaştırılacaktı.<sup>110</sup> Bu alt başlıkta Sinop, Samsun ve Trabzon'da kurulan askeri ve gureba hastaneleri ile sadece Sinop tahaffuzhanesi dahilinde

<sup>104</sup> BOA., *DH.MKT.*, 2055/85, 14 Şubat 1308.

<sup>105</sup> Bu iki memur daha sonra Trabzon Vilayeti'ne tayin edilerek orada bırakılacaktı. BOA., *İ.DH.*, 1303/46, 22 Mayıs 1309, Lef 2.

<sup>106</sup> BOA., *BEO.*, 165/12321, 21 Şubat 1308.

<sup>107</sup> BOA., *DH.MKT.*, 59/16, 25 Mayıs 1309, Lef 2 ; BOA., *BEO.*, 245/18359, 8 Temmuz 1309, Lef 2.

<sup>108</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 552/5, 12 Mayıs 1310, Lef 24.

<sup>109</sup> BOA., *İ.HUS.*, 90/113, 19 Eylül 1317.

<sup>110</sup> Tetik, *a.g.t.*, s. 66.



kurulduğunu gözlemlediğimiz kolera hastanesi incelenecektir. Ayrıca Trabzon ve Samsun'da kurulan birkaç özel hastane ile Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin Birinci Dünya Savaşı başlangıcında teşkil ettiği hastane yapılarına da değinilecektir.

Sinop'ta teşkil edilen ilk hastane kale dahilinde bulunan topçu birliği için oluşturulan askeri hastane idi. 1855'te hastanenin kurulması gündeme gelmiş, fakat müstakil bir yapı olarak ortaya çıkamamış, bir muayenehane şeklinde hizmete açılmıştı.<sup>111</sup> Bu muayenehanenin zamanla yetersiz kalması sebebiyle 1878 senesinde yine kale sınırları içinde bir askeri hastane inşasına karar verilmiş ve keşif için irade çıkarılmıştı. Keşif neticesinde hastanenin inşaa masrafının 69.000 kuruş tutacağı tespit edilmiş ve inşaaata başlanmıştı. Fakat inşaat ancak iki yıl sonra tamamlanabilmişti.<sup>112</sup> Böylece Sinop'un ilk hastanesi teşkil edilmiş bulunuyordu. Sinop Kalesi Hastanesi ismi verilen bu yapının su yolları 1893 senesinde tamir edilecekti. Hastanede kullanılacak suyun temiz bir kaynaktan, kirlenmeden ulaşması oldukça mühimdi.<sup>113</sup> Zira Sinop'un topçu birliği arasında görülen kolera vakaları bu hastanede tedavi ediliyordu.<sup>114</sup> Koleralı hastaların tedavisi sonrası hastane dezenfekte ediliyordu.<sup>115</sup>

Sinop hapishanesinin de bir revir gibi işleyen müstakil binası olmayan bir hastanesi bulunuyordu. Hapishanede hastaların tedavi edildiği bu kısım oldukça bakımsızdı ve hastaları tedavidense daha çok hasta edecek bir mekan özelliği gösteriyordu.<sup>116</sup> 1899-1903 arası Kastamonu Vilayeti'nin mektupçuluğunu yapan Ali Aynî'nin anılarında, vilayete atandığı ilk yıl hapishanedeki bir yolsuzluk olayını incelemek üzere Sinop'a gittiği, hapishanenin çok kötü durumda olduğu, orada bulunduğu müddet içinde derhal müstakil bir hastane inşa edilmesini emrettiği ve inşaatı tamamlanana kadar da Sinop'tan ayrılmadığı ifade ediliyordu.<sup>117</sup> Ali Aynî'nin inşa ettirdiği hapishane hastanesi 20 yatak kapasitesinde ve tek katlıydı. Hapishanede hastalanan mahkumlar burada tedavi edilecekti. Ancak hapishaneye uzun süre bir hekim atanamamıştı. Bu sebeple hapishane hastanesine belediye hekimi bakıyordu. Ancak belediye hekiminin hem kente hem de hapishaneye yetişmesi mümkün

<sup>111</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 72/54, 1 Zilkade 1271.

<sup>112</sup> BOA., *İ.DH.*, 814/65717, 21 Eylül 1296, Lef 2.

<sup>113</sup> BOA., *İrâde Tophâne-i Âmire (İ.TPH.)*, 2/7, 3 Ağustos 1309, Lef 1.

<sup>114</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 562/32, 8 Teşrin-i Sanî 1309, Lef 10 ; BOA., *BEO.AYN.d.*, 9 Teşrin-i Sanî 1309, vr.437a.

<sup>115</sup> *MUSM.*, 29 Teşrin-i Sanî 1910, s. 13.

<sup>116</sup> BOA., *DH.MKT.*, 1423/95, 20 Mayıs 1303.

<sup>117</sup> *Canlı Tarihler: 2, Mehmet Ali Aynî Hatıraları*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945, s. 28.

olmadığından, daha sonra kurulacak olan Sinop Gureba Hastanesi'nin hekiminin ara sıra yevmiye karşılığında buraya gelerek hastaları muayene etmesine karar verilmişti.<sup>118</sup>

Sinop'un gureba hastanesi ise ancak 1887'de padişahın emri ile teşkil edilecekti. İki katlı ve ahşap olarak inşa edilen bu binanın bir katı Frengi Hastanesi olarak bir katı da Gureba Hastanesi olarak kullanılacaktı.<sup>119</sup> Beşi erkek, ikisi kadınlara mahsus yedi koğuşu, bir ameliyathanesi, bakteriyoloji laboratuvarı ve muayenehanesi bulunan bu hastane yapı itibarıyla oldukça moderndi.<sup>120</sup> Hastane iki kısımdan oluşmasına rağmen sadece bir hekim vazifeliydi. Hekim haricinde bir müdür ve bir de hastane eczacısı bulunuyordu.<sup>121</sup> 1903'te frengili hastaları muayene etmek üzere kadroya bir de seyyar hekim eklenmişti.<sup>122</sup> Hastane dahilinde, burada tedavi gören hastalar için ilaç üretilen bir eczane de bulunuyordu. Dışarıya ilaç satılmıyor olsa da bazen fakir ve muhtaç hastalar için ilaç üretilerek dışarıya da veriliyordu. Ayrıca sancağın sıhhiye deposu da hastane dahilinde idi. Hastane, eczane, belediye hekimi ve dezenfeksiyon için gerekli maddeler İstanbul'dan bu depoya gönderiliyor, ihtiyaç halinde depodan alınıyordu.<sup>123</sup>

Koleralılar için ayrı bir hastane kurulması örneği çok yaygın olmamakla birlikte, genellikle mevcut hastanelerin bir kısmı salgın hastalık tedavisi için ayrılıyor yahut hastane bahçesine çadır veya barakadan ayrı bir pavyon oluşturuluyordu. Dr. Akil Muhtar ve Dr. Besim Ömer her ne şekilde olursa olsun bir kolera hastanesinde olması gerekenleri şu şekilde sıralamıştı<sup>124</sup>:

- Şüpheli, hafif hasta yahut nekahat dönemindekiler için ayrı ayrı kısımlar ve banyo mahalleri. (Bu mekanlar erkek ve kadınlar için iki bölümden oluşmalıdır.)

- Hastaların soyunma ve kirli eşyaların bir müddet muhafaza edilebileceği bir mahal.

- Etüvden geçirilen eşyaların muhafaza edileceği bir mahal.

- Doktorlara, ve hasta bakıcılara mahsus odalar ile yemekhane.

<sup>118</sup> BOA., *BEO.*, 1136/85135, 18 Mayıs 1314, Lef 2 ; BOA., *ŞD.*, 1661/1, 7 Haziran 1314, Lef 1.

<sup>119</sup> *Sâlnâme-i Vilâyet-i Kastamonu (KVS.)*, Def'a 15, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1306, s. 476-477 ; Hastanenin fotoğrafı için bkz. EK 26-27.

<sup>120</sup> Mehmed Said, *Türkiye'nin Sıhhi-i İctimai Coğrafyası, Sinop Sancağı*, Cüz 1, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiyye Vekaleti Yayını, 1338, s. 43.

<sup>121</sup> *KVS.*, Def'a 16, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1310, s. 438 ; *KVS.*, Def'a 17, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1311, s. 247 ; *KVS.*, Def'a 18, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1312, s. 311 ; *KVS.*, Def'a 19, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1314, s. 237 ; *KVS.*, Def'a 20, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1317, s. 259 ; BOA., *İ.TAL.*, 21/96, 22 Mayıs 1309 ; BOA., *BEO.*, 1635/122571, 6 Mayıs 1316 ; BOA., *DH.MKT.*, 2381/81, 13 Temmuz 1316 ; BOA., *DH.MKT.*, 2397/124, 17 Ağustos 1316 ; BOA., *DH.MKT.*, 2443/100, 18 Kanun-ı Evvel 1316 ; BOA., *DH.MKT.*, 2595/80, 20 Şubat 1317 ; BOA., *İ.TAL.*, 369/20, 2 Haziran 1321, Lef 1.

<sup>122</sup> *KVS.*, Def'a 21, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1321, s. 282.

<sup>123</sup> Mehmed Said, *a.g.e.*, s. 45.

<sup>124</sup> Akil Muhtar, Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 100.

- Kapıcı kulübesi.
- Hastaneye giren ve çıkanların kaydedebileceği bir müracaat birimi.
- Müdür ve vekilharç odası.
- Küçük bir eczahane.
- Mutfak ve erzak deposu.
- Morg ve Gasilhane.
- Odun ve kömürlük.
- Çamaşırhane ve yatak takımları ile çamaşırlar için ayrı mahaller.
- Etüv dairesi (Tebhirhane)
- Kordon memurlarının kalacağı barakalar.
- Hasta nakline mahsus sedye ve arabalar.

Bunun haricinde 50-100 yataklı bir kolera hastanesine personel olarak başhekim, iki hekim, eczacı, müdür, vekilharç, baş hastabakıcı (erkek-kadın ayrı), hastabakıcı (beş yatak için bir kişi), hademe, aşıcı ve çırak, eczacı hademesi, kapıcı, gassal ve gassale, dezenfektör, etüv makinisti, çamaşırcı ve depo memuru gerekliydi.<sup>125</sup> Elbette bu listeye uymak pek de mümkün değildi. Zira bu listedeki gibi hastane yapıları ve personel, askeri ve gureba hastanelerinde dahi bulunmuyordu. Koleraya mahsus hastaneler kalıcı olacak şekilde inşa edilmiyor, hafif malzemedен barakalar şeklinde ya da büyük bir çadır olarak teşkil ediliyordu.

Sinop Tahaffuzhanesi ilk kurulduğunda barakalara uzak bir tepede bir kolera hastanesi kurulmuştu. Hastane yapısı aşağı yukarı yolcu barakalarıyla aynı genişlikteydi ve yakınında gasilhane bulunuyordu. Tahaffuzhane dahilindeki kolera hastanesinin aktif bir şekilde kullanılıyor olduğu bilinmekle birlikte, yapısı hakkında detaylı bilgiye ulaşmak mümkün olamamıştır. 1908 senesine kadar hastanenin hususi bir etüv dairesi dahi bulunmuyordu. Sıhhiye Meclisi'nde alınan bir kararla tahaffuzhanenin kolera hastanesinin yanına bir etüv dairesi inşa edilmesi kararlaştırılmış, Geneste Herscher marka bir etüv sipariş edilmişti.<sup>126</sup> Aynı süreçte tahaffuzhaneye bir kolera hastanesi daha yapılması kararlaştırılmış, bunun için 1500 lira tahsis edilmişti.<sup>127</sup> Ekim'de sipariş edilen etüv İstanbul'a gelmiş, Kasım'da ise makine Sinop'a aktarılarak kurulumu gerçekleştirilmişti.<sup>128</sup>

<sup>125</sup> Akil Muhtar, Besim Ömer, *a.g.e.*, s. 104.

<sup>126</sup> PSCSS., 20 Ağustos 1908, s.7-8.

<sup>127</sup> PSCSS., 19 Eylül 1908, s. 17 vd.

<sup>128</sup> PSCSS., 20 Ekim 1908, s. 20 ; PSCSS., 3 Kasım 1908, s. 4-5.

Samsun'un ilk hastanesi 1880'li yıllarda Dr. Antoniyadis tarafından açılmıştı. Esasen kadın doğum uzmanı olan Operatör Dr. Antoniyadis'e ait bu yapı hastaneden ziyade bir muayenehaneyi andırıyordu. Sıhhiye Nezareti'nden aldığı ruhsatla çalışmalarına başlayan Antoniyadis, Aks-i Sada gazetesine verdiği ilanda hastanenin kadınlara ve erkeklere özel ayrı odaları ve Avrupa hastanelerinde bulunan her çeşit cerrahi alet ve edevat ile elektrik bulunduğunu yazmıştı.<sup>129</sup>

Samsun'da bir askeri hatta gureba hastanesi dahi bulunmadığından, şehrin en büyük sıkıntılarında birisi de sağlık hizmetleriydi. Zira Samsun bataklık alanlarla çevriliydi ve sık sık sıtma salgınlarına maruz kalıyordu. Bu sebeple 1886'da Samsun Belediye'si tarafından karantinahane civarında dört odalı eski bir bina hastane olarak açılmıştı. Dönemin belediye hekimi Tevfik Bey bu hastanede görevliydi ve Aks-i Sada Gazetesi muhabirini hastaneyi ziyaret etmesi için davet etmişti. Muhabirin hastane ile ilgili izlenimleri şu şekildeydi:

*"..Deniz kenarında bulunan bu binaya girince pek çabuk anladık ki orası tedavi için değil, insanların, hayvanların bile dahil olacağı bir yer değildir. Zemin kattaki bir dehlizden ilerleyerek bir tarafa doğru yan yatmış ahşap bir merdivenle yukarı çıktık. Orada başlıklı, zıpka mintanlı biri duruyordu ki hiç yakışmayan kıyafetiyle bu adamın hastanede hastalara bakacak tek hademe olduğunu bilahare anladık. Ortada bir sofa, fakat döşeme tahtaları çürümüş, yer yer delinmiş olduğundan insana orada itina ile yürümek lüzumunu takdir etmekte gecikmiyordu. Bize rehberlik eden Tevfik Efendi sofanın sağ cihetindeki köşeye tesadüf eden bir odanın kapısını açtı. Aman yarabbi! O ne manzara idi? Karşı karşıya iki duvar dibinde gelişigüzel bırakılmış yüzleri pis, ot ve aynı halde yastıklarıyla iki yatak. Bunlar içinde yürekleri ezici ekseriyetle son saatlerini yaşadıkları belli olan iki biçare... Ben bu facia karşısında bir dakikadan ziyade durmaya ve etrafı daha ziyade tetkik etmeye tahammül edemedim."<sup>130</sup>*

Kısacası belediyenin teşkil ettiği bu hastane kamu sağlığına hizmetten ziyade daha çok hastalık yapıcı bir mekan görüntüsü sergiliyordu. Hastanenin akıbeti ile ilgili herhangi bir bilgi bulunamamış olsa da gureba hastanesinin teşkili ile kapatılmış olması muhtemeldir. Zira belediye hekimi gureba hastanesi teşkil edildikten sonra hastane bünyesinde hizmet vermeye devam edecekti.

Samsun'a bir gureba hastanesi kurulmasına yönelik ilk teşebbüs 1864 senesinde gerçekleştirilmişti. Trabzon Vilayeti eski valilerinden Hazine Darzade Abdullah Paşa'nın oğlu Mustafa Şevki Bey, Canik Sancağı'nda inşa olunacak kışla ve hastane için bir bab çiftlik

<sup>129</sup> *Aks-i Sadâ*, S. 274, 16 Teşrin-i Evvel 1326'dan aktaran Baki Sarısakal, *Samsun Sağlık Tarihi*, Samsun: Barış Gazetesi Yayını, 2005, s. 39.

<sup>130</sup> *Aks-i Sadâ*, S. 228, 29 Mart 1330'dan aktaran Sarısakal, *a.g.e.*, s. 40.

başılamıştı.<sup>131</sup> Ancak hastane inşa edilememişti. Hastanenin inşası için ikinci teşebbüs ancak 1895 senesinde gündeme gelecekti. Dönemin Canik Mutasarrıfı Hamdi Bey hastanenin inşası için gerekli olan paranın toplanabilmesi için Canik Sancağı'nda yetişen tütünün her denginden 40 para, tüccar konşimentosunun her birinden de 50 para alınmasına karar vermişti.<sup>132</sup> Hastanenin inşası için irade Haziran 1900'de çıkmış<sup>133</sup> inşaata ise Temmuz ayında başlanabilmişti.<sup>134</sup> İnşaat sürerken hastaneye Abdülhamid'in tahta çıkışının yirmi beşinci yılı şerefine Hamidiye ismi verilmesi gündeme gelmiş ve bunun için izin istenmişti.<sup>135</sup> Bu teklif kısa sürede kabul edilmiş ve kurulacak gureba hastanesinin isminin Hamidiye Gureba Hastanesi olacağı kesinleşmişti.<sup>136</sup> 1895'ten 1900'e kadar hastane için 249.400 kuruş toplanmış, ihtiyaç olan 115.900 kuruşun yine iane yolu ile toplanacağı bildirilmişti.<sup>137</sup>

Hastanenin projesi Mimar Mösyö Valeri tarafından çizilmişti. Üç katlı kargir binanın zemin katı geçici ve bulaşıcı hastalıklara ayrılmış ve hastanenin diğer bölümlerine geçilmemesi için ayrı bir kapı yapılmıştı. Birinci katta 14 yataklı 2 salon ve 13 oda ile 3 hamam, ikinci katta ise 14 dört yataklı 2 salon ile 3 hamam ve bir kabul salonu bulunuyordu. Bu katta ayrıca 14 oda daha vardı. Üçüncü katta ise ücretli ve birinci sınıf hastalara ayrılmış birer yataklı 6 oda ve ikinci sınıf hastalara ayrılan biri 6 diğeri 4 yataklı iki salon, bir hamam ve idare heyetine ait bir salon bulunuyordu.<sup>138</sup> Hastaneye Nemlizade Hamdi Bey'in sağladığı 800 altınlık kredi ile Avrupa'dan karyolalar ve modern tıbbi malzemeler getirtilmişti. Hastane arazisinin arkasında bulunan bir kaynaktan demir borularla hastaneye su getirilmiş ve çatıya inşa edilen depodan binanın her tarafına dağıtılmıştı. Hastanenin ilk hekimi Fransız uyruklu Operatör Dr. Mösyö Latour idi.<sup>139</sup> Hastane kuruluş sürecinde de etkili olan bir heyet tarafından idare ediliyordu.<sup>140</sup> Bu heyet bir müdür tayin ederek hastanenin idare edilmesini sağlıyordu. 1910 senesinde hastanede bir operatör doktor ve yardımcısı, bir iç hastalıkları hekimi, bir göz hastalıkları hekimi, müdür, eczacı, vekilharç, kilerci ve 8 erkek 11 kadın

<sup>131</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 300/59, 8 Zilhicce 1280.

<sup>132</sup> Sarısakal, *a.g.e.*, s. 40.

<sup>133</sup> BOA., *İ.DH.*, 1376/5, 5 Haziran 1316.

<sup>134</sup> BOA., *BEO.*, 1513/113459, 21 Haziran 1316.

<sup>135</sup> BOA., *BEO.*, 1555/116553, 31 Temmuz 1316, Lef 4.

<sup>136</sup> BOA., *DH.MKT.*, 2392/138, 8 Ağustos 1316; BOA., *BEO.*, 1555/116553, 4 Eylül 1316, Lef 3 ; BOA., *DH.MKT.*, 2403/97, 4 Eylül 1316; BOA., *BEO.*, 1627/121967, 18 Eylül 1316 ; BOA., *DH.MKT.*, 2450/22, 24 Kanûn-i Sanî 1316

<sup>137</sup> BOA., *DH.MKT.*, 2335/94, 10 Mart 1316 ; BOA., *ŞD.*, 1852/22, 10 Nisan 1316, Lef 1.

<sup>138</sup> Sarısakal, *a.g.e.*, s. 40-42.

<sup>139</sup> Sarısakal, *a.g.e.*, s. 42.

<sup>140</sup> *Trabzon Vilâyeti Sâlnâmesi (TVS.)*, Def'a 21, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1321, s. 392.

hademe görev yapıyordu.<sup>141</sup> Şehirde kolera ya da diğer salgınlara yakalananlar hastanenin salgın hastalık bölümünde tedavi altına alınıyordu.<sup>142</sup>

Samsun'da askeri hastane ise 1909 senesinde Gureba Hastanesi'nin 30 yataklı bir bölümünde teşkil edilebilmişti.<sup>143</sup> Bu bölüm 1914 senesine kadar kullanılmış, Dünya Savaşı'nın ilanı ile askeriye Samsun Ticaret İdadisi'nin bulunduğu binaya el koyarak orayı askeri hastane haline getirmişti.<sup>144</sup>

Trabzon'da kurulmasına teşebbüs edilen ilk hastane fukara ve gurebaya mahsus hastaneydi. 1862'de Trabzon halkının ianeleriyle küçük bir hastane inşası için padişah da 1000 kuruş göndermişti. Ayrıca geri kalan masraflar için şehirde bulunan Eskisaray isimli arazinin satılması da düşünülmüştü.<sup>145</sup> Ancak daha sonra padişah göndereceği meblağı 50.000 kuruşa çıkarmış, hastaneyle birlikte bir de rüştiye inşa edilmesini istemişti.<sup>146</sup> İnşaat için gerekli masraf temin edilmiş olmasına rağmen, hastane inşa edilmemiş, bütün para rüştiye inşaatında kullanılmıştı.<sup>147</sup> 1868'de hastane inşaatı yeniden gündeme gelmiş, masraflar için Eskisaray arazisi satılarak 40.500 kuruş elde edilmişti. Henüz inşaat devam ederken hastaneye hekim olarak Mösyö Leon tayin edilecekti.<sup>148</sup> Hastanenin inşa edilip edilmediği ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılmamış olsa da hekim tayin edilmiş olması hastanenin faaliyete geçmiş olduğunu düşündürmektedir.

Kuruluş tarihi tespit edilemese de 1877 senesinde Trabzon'da bir de askeri hastane mevcuttu. Trabzon kalesinde bulunan bu hastane özellikle 93 Harbi esnasında Batum cihetindeki muharebelerde yaralanan askerlerin tedavisi açısından oldukça önemliydi.<sup>149</sup> Hastane sonraki dönemde de faaliyetini devam ettirmişti.<sup>150</sup> Burada düzenli olarak vazife yapan bir hekim, bir eczacı ve cerrah bulunuyordu.<sup>151</sup>

<sup>141</sup> BOA., *DH.İD.*, 53/30, 6 Kanûn-i Sanî 1327, Lef 1.

<sup>142</sup> *MUSM.*, 15 Teşrin-i Evvel 1910, s. 20.

<sup>143</sup> *Aks-i Sadâ*, S. 108, 11 Ağustos 1325'den aktaran Sarısakal, *a.g.e.*, s. 42.

<sup>144</sup> Sarısakal, *a.g.e.*, s. 42, 57.

<sup>145</sup> BOA., *A.MKT.MHM.*, 247/16, 21 Cumadelula 1279.

<sup>146</sup> BOA., *İ.DH.*, 498/33833, 15 Cumadelula 1279, Lef 3.

<sup>147</sup> Özgür Yılmaz, *Tanzimat Döneminde Trabzon*, İstanbul: Libra Yayıncılık, 2014, s. 495.

<sup>148</sup> BOA., *ŞD.*, 1825/14, 2 Temmuz 1284 ; BOA., *ŞD.*, 1825/22, 26 Teşrin-i Evvel 1284, Lef 2.

<sup>149</sup> Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi (ATASE), *Osmanlı-Rus Harbi Fonu (ORH)*, 83/32AB, 10 Haziran 1293 ; ATASE A., *ORH.*, 90/13AA, 3 Eylül 1293.

<sup>150</sup> BOA., *İ.DH.*, 1011/79821, 28 Teşrin-i Sanî 1302 ; BOA., *İ.DH.*, 1132/88376, 8 Nisan 1305.

<sup>151</sup> *TVS.*, Def'a 15, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1311, s. 138 ; *TVS.*, Def'a 16, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1313, s. 136 ; *TVS.*, Def'a 17, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1316, s. 277 ; *TVS.*, Def'a 18, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1318, s. 165 ; *TVS.*, Def'a 19, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1319, s. 101 ; *TVS.*, Def'a 20, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1320, s. 159 ; *TVS.*, Def'a 21, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1321, s. 345.

1883'te Trabzon'da hem askeri hem de gureba hastanesi olarak ortak bir bina inşa edilmeye başlanmıştı. İki katlı, 12 geniş koğuşlu ve 160 yatak kapasiteli bu hastanenin bir katı askeri, bir katı gureba hastanesi olarak kullanılacaktı.<sup>152</sup> Hastane bir tepeye inşa edilmiş ve etrafına 4.000'e yakın ağaç dikilmişti. İnşaat masraflarının yarısı belediyenin halktan topladığı ianelerle diğer yarısı ise askeriye tahsisatı ile temin edilmişti.<sup>153</sup> Daha sonra hastanenin bahçesine bir cami ve bir hamam inşa edilecekti.<sup>154</sup> Bir bina bünyesinde iki hastane bulunuyor olsa da idareleri farklıydı. Askeri hastanenin masrafları askeriyece karşılanıyor, tayinler de yine bu kurumca gerçekleştiriliyordu. Gureba hastanesinin masrafları ise belediyece karşılanıyor, hekim ve sair memurların tayini Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından yapılıyordu. Trabzon belediye hekimi de bu hastanede vazifeliydi. 1892'de askeri kısımda 2 hekim, 2 cerrah, 2 eczacı, gureba kısmında ise 2 hekim vazifeliydi.<sup>155</sup> Mümkünse belediye hekimine yardım için bir hekim daha gönderilmesi talep ediliyordu.<sup>156</sup> Askerler arasında veya kent ahalisi arasında kolera vakaları görüldüğünde tedavileri bu hastanede yapılıyordu.<sup>157</sup> Zamanla askeriye hastanenin tamamını zapt etmişti. Bu durum gureba hastanesinde tedavi olacaklar için sıkıntı yaratıyordu. Bunun için belediye başka bir gureba hastanesi inşası teşebbüsünde bulunmuş, bunun masrafını ise Trabzon iskelesine gelen her yolcudan belediye adına birer kuruş vergi alarak karşılamaya çalışmıştı.<sup>158</sup> Fakat sonrasında problem yaratan vergi toplama meselesi Şura-yı Devlet kararıyla durdurulacaktı.<sup>159</sup> Bunun üzerine belediye askeriye tahsisatı için Dahiliye Nezareti'ne şikayette bulunmuştu.<sup>160</sup> Ancak bu girişimin olumlu sonuçlandığına dair herhangi bir bilgiye tesadüf edilmemiştir. Fakat Dünya Savaşı arifesinde Trabzon Askeri Hastanesi'nin yatak kapasitesinin 250 olduğu göz

<sup>152</sup> Hastanenin planı ve fotoğrafı için bkz. Ek- 29-30-31.

<sup>153</sup> FO 195/1457, From Biliotti to Wyndam, no: 11, 10 April 1883 ; 1883 [C.3731] Commercial no:28 (1883), Reports from Her Majesty's consuls on the manufacturers, commerce &c. Of the consular districts, Part IX., London, 1883, pp.1127-1253'den aktaran Musa Şaşmaz (Haz.), *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914*, Cilt II, Haz. Musa Şaşmaz, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014, ss. 770-771.

<sup>154</sup> BOA., *DH.MKT.*, 1702/38, 11 Şubat 1305 ; Yılmaz, a.g.e., s. 497.

<sup>155</sup> *TVS.*, Def'a 14, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1309, s. 136 ; *TVS.*, Def'a 15, s. 140 ; *TVS.*, Def'a 17, s. 277 ; *TVS.*, Def'a 18, s. 165 ; *TVS.*, Def'a 19, s. 101 ; *TVS.*, Def'a 20, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1320, s. 159 ; *TVS.*, Def'a 21, s. 345.

<sup>156</sup> BOA., *BEO.*, 104/7800, 30 Teşrin-i Evvel 1308.

<sup>157</sup> BOA., *DH.MKT.*, 155/30, 10 Teşrin-i Evvel 1309, Lef 1 ; *MUSM.*, 21 Teşrin-i Evvel 1893

<sup>158</sup> BOA., *ŞD.*, 1864/9, 18 Nisan 1325, Lef 1.

<sup>159</sup> Aynı belge, 4 Mayıs 1325, Lef 2.

<sup>160</sup> BOA., *DH.MKT.*, 2851/61, 8 Haziran 1325.

alındığında, askeriye'nin gureba hastanesi kısmını terk etmediği değerlendirilmesi yapmak mümkündür.<sup>161</sup>

1904 senesinde Trabzon'da Boztepe Yenicuma Mahallesi'nde akrep zehirlenmesinden ölen çocukları anısına Rum tebaasından Panoyaki Akriti Efendi tarafından bir hastane inşa edilmişti.<sup>162</sup> Hastanenin arazisinin yaklaşık 500 m<sup>2</sup>'si Panoyaki Efendi'nin mülkü, geri kalan 3.000 m<sup>2</sup>'si ise miri araziden temin edilmişti. Hastanenin tüm Trabzon ve çevre köylerin halkına hizmet etmesi planlanmıştı. İnşaat için izin Trabzon Rum Patrikliği vasıtası ile istenmişti, inşaat masraflarını ise Panoyaki Efendi karşılayacaktı. Yapılan incelemeler neticesinde hastanenin yapılmasında bir sakınca olmadığı tespit edilmişti. Ancak hastane için tahsis edilen miri arazinin yıllık %3'lük aşar vergisinin on katına mukabil olarak 262,5 kuruş arazi bedeli ödenmesine karar verilmişti.<sup>163</sup> İnşaat bir yıl gibi bir sürede tamamlanmış ve Mayıs 1905'te ruhsatı verilmişti.<sup>164</sup> Bu hastane hem Müslüman hem de gayrimüslim ahaliye hizmet amacıyla kurulmuş ve şüphesiz Trabzon'daki diğer hastanelerden daha modern bir kuruluş olmuştur.<sup>165</sup>

Sinop, Samsun ve Trabzon'da Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne ait hastaneler Birinci Dünya Savaşı sürecinde kurulacaktı. Sinop'ta bir tepede bahçe içinde bulunan Mekteb-i İdadi 1915 başında Hilal-i Ahmer Cemiyeti Hastanesi'ne dönüştürülmüştü.<sup>166</sup> Samsun'da da benzer şekilde 1915'te Yeni Rum Mektebi, Samsun Rum Metropoliti Germanos Karaevangelis tarafından hastane olarak kullanılması için Hilal-i Ahmer Cemiyeti'ne tahsis edilmişti.<sup>167</sup> Trabzon'da ise Aralık 1914'te Hilal-i Ahmer Hastanesi kurulmuştu.<sup>168</sup> Trabzon'daki bu hastane Hacı Yorgi'ye ait bir binada açılmış, Ağustos 1915'te ise kapatılmıştı.<sup>169</sup>

<sup>161</sup> Kemal Özbay, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt 1, İstanbul: Yörük Basımevi, 1976, s. 127.

<sup>162</sup> Veysel Usta, "Tanzimattan Cumhuriyete Trabzon'da Sağlık", *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, Haz. Mustafa Çulfaz, Trabzon: Serander ve Trabzon Tabip Odası Ortak Yayını, 2007, s. XXVI.

<sup>163</sup> BOA., *DH.MKT.*, 952/86, 24 Şubat 1320, Lef 1 ; BOA., *ŞD.*, 1859/18, 11 Eylül 1320, Lef 1.

<sup>164</sup> BOA., *BEO.*, 2560/191981, 9 Mayıs 1321.

<sup>165</sup> Hastanede hasta koğuşu ve ameliyathanede çekilmiş fotoğraflar için bkz. Ek 32-33.

<sup>166</sup> Türk Kızılayı Arşivi (TKA.), 159/27, 2 Şubat 1330.

<sup>167</sup> Sarısakal, *a.g.e.*, 57.

<sup>168</sup> TKA., 160/12, 5 Kanûn-i Evvel 1330, Lef 1 ; *Administration Sanitaire de l'Empire Ottoman, Traduction des Procès-Verbaux des Séances Tenues par le Conseil Supérieur de Santé du 28 Septembre au 24 Février 1330*, Constantinople: Ahmet İhsan & Cie., 1915, s.114.

<sup>169</sup> BOA., *DH.KMS.*, 37/10, 18 Şubat 1331, Lef 2.



#### 4.5. Sağlık Personeline ve İlaç Temin Edilen Mekanlara İlişkin Bilgiler

Bir kentte görevli belediye, karantina, askeri hastane ve özel hekimler ile hekimin yazdığı reçete çerçevesinde ilaç hazırlayan yahut hazır müstahzaratlar satan eczacılar ve eczacılar ile diğer bazı esnafa kimyasal madde ve ilaç hammaddesi olan drogları satan ecza tüccarlarının inceleneceği bu bölümde 1876-1914 arası Sinop, Samsun ve Trabzon'daki hekimler, eczacılar ve ecza tüccarları ele alınacaktır.

##### 4.5.1. Hekimler

XIX. yüzyıla kadar medreseler ve darüşşifalar dahilinde teorik ve pratik eğitimler neticesinde Hekimbaşıklık kurumundan alınan icazetnamelerle hekim olunabiliyorken, modern tıp eğitimi kurumlarının açılması ile hekim olma ve bu mesleği icra etme meselesi, fakülte eğitimi ve arkasından hekimler için çalışma izninin verildiği kurum olan Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den tasdik almakla mümkün olacaktı. Bunu çeşitli alanlarda çalışan hekimler için çıkarılan nizamnameler izlemiş ve hekimliğin bir esnaf görünümünden, profesyonel ve modern bir meslek dalına geçişi sağlanmıştı. Tıp ve hekimlik alanındaki modernleşme dördüncü bölümün birinci alt başlığından detaylı bir şekilde ele alındığından burada aynı bilgiler tekrar edilmeyecektir.

1876-1914 seneleri arasında Sinop, Samsun ve Trabzon'da vazife yapan hekimler sivil, askeri ve mülkiye olmak üzere üç genel başlık altında Tablo 4, 5 ve 6'da sıralanmıştır. Sinop için bir istisna olarak Tablo 4'e hapisane hekimleri de ilave edilmiştir. Zira resmi kayıtlarda hapisane için ayrı hekimler tayin edildiği görülmektedir. Sivil hekimler herhangi bir kuruma bağlı olmadıkları gibi Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye yahut yabancı ülkelerin tıp fakültelerinden birinde eğitim görmüş ve diplomasını İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'ye onaylatmış olmak şartıyla muayenehane yahut haftanın belirli günlerinde eczanelerde ücreti mukabilince hasta görebiliyorlardı. Askeri hekimler, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'den diplomalı olmaları şarttı. Askeri hastane yahut kışlalarda çalışan bu hekimler, Seraskerlik makamınca tayin ediliyordu. Belediye yahut devlete bağlı hastanelerde vazifeli olan mülkiye hekimleri ise tıpkı sivil hekimlerde olduğu gibi diplomalı olmak kaydıyla çalışma ruhsatlarını aldıktan sonra Dahiliye Nezareti'nce görev yerlerine atanıyorlardı. Hapishanede görevli hekimler de bu sınıfta değerlendiriliyor ve Dahiliye Nezareti'nce vazifelendiriliyordu.

Sivil Hekimler	Askeri Hekimler	Mülkiye Hekimleri (Belediye ve Hastane)	Hapishane Hekimleri
Ahmet Efendi	Rıza Efendi	İsmail Efendi	D. Bocoynnis
T. Evangelidi	Mehmed Said	Aram Boşnakyan Efendi	Ahmed Efendi
Muhib Efendi	Hacı Şürut Efendi	Kemal Efendi	Kemal Efendi
E. Afentolidis	Mehmed Efendi (Cerrah)	Ahmed Muhtar Efendi	Athanese Kayri
Ali Roman	İsmail Efendi	Rıza Efendi	Karloras Efendi
N. Mingrelis	Mehmed Nuri Efendi (Cerrah)	Ataş Efendi	Evangelidi Efendi
J. Maraşoğlu	Muhib Bekir Efendi	Şefik Efendi	Hüseyin Kiyami Efendi
Said Bey	Mehmed Eşref Efendi (Cerrah)	Herakli Antoniyadis	Atnaş Efendi
Georges Scoros Bey		Andonyan Efendi	
Yeraşet Yazmacıyan		Evangelidi Efendi	
Lanara		Hacı Hüseyin Efendi	
		İraklı Andonyadi Efendi	

**Tablo 4: 1876-1914 Arası Sinop'ta Vazife Yapan Hekimler**<sup>170</sup>

Bu bağlamda Sinop'ta 40 yıllık periyotta 11 sivil, 8 askeri, 12 mülkiye ve 8 hapishane hekimi görev yapmıştı. Askeri hekimler Topçu Kışlası dahilindeki askeri hastanede vazifeliydi. Mülkiye hekimlerinin ise bir kısmı belediye/hükümet hekimi olarak vazifeliyken bir kısmı da Sinop Gureba ve Frengi Hastanesi'nde çalışıyordu.

<sup>170</sup> *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1891, s.858 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1892, s.858 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1893-1894, 932 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1895, s.925 ; *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie de l'Administration et de la Magistrature*, Constatinople: Cervanti Frères, 1896-1897, s.1072 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1903, s.1632 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1905, s.1657 ; *Annuaire du Commerce*, Paris: Didot Bottin, 1906, s.2198 ; *Annuaire du Commerce*, Paris: Didot Bottin, 1915, s.1499 ; BOA., *DH.MKT.*, 182/26, 2 Kanûn-i Evvel 1309 ; BOA., *DH.MKT.*, 2299/29, 11 Kanûn-i Sanî 1310 ; BOA., *BEO.*, 1635/122571, 6 Mayıs 1316 ; BOA., *DH.MKT.*, 2381/81, 13 Temmuz 1316 ; BOA., *DH.MKT.*, 2397/124, 17 Ağustos 1316 ; BOA., *DH.MKT.*, 2443/100, 18 Kanûn-i Evvel 1316 ; BOA., *İ.DH.*, 830/66870, 11 Haziran 1297 ; BOA., *DH.MKT.*, 1423/95, 1423/95, 20 Mayıs 1303 ; BOA., *DH.MKT.*, 355/33, 9 Mart 1310, Lef 2 ; *KVS.*, Def'a 2, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1287, s.104 ; *KVS.*, Def'a 7, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1292, s.129 ; *KVS.*, Def'a 8, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1293, s.113 ; *KVS.*, Def'a 9, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1294, s.121 ; *KVS.*, Def'a 10, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1295, s.68 ; *KVS.*, Def'a 11, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1296, s.71 ; *KVS.*, Def'a 12, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1297, s.165 ; *KVS.*, Def'a 13, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1298, s.176 ; *KVS.*, Def'a 14, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1299, s.191 ; *KVS.*, Def'a 15, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1306, s.469-470 ; *KVS.*, Def'a 16, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1310, s.437-438 ; *KVS.*, Def'a 17, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1311, s.247, 253-254 ; *KVS.*, Def'a 18, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1312, s.309, 311, 317 ; *KVS.*, Def'a 19, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1314, s.235, 237, 245 ; *KVS.*, Def'a 20, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1317, s.257, 259, 264 ; *KVS.*, Def'a 21, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1321, s.280, 282, 288-289.

Sivil Hekimler	Askeri Hekimler	Mülkiye Hekimleri (Belediye ve Hastane)
G. Krissohoyides	Şefik Efendi	Artin Mardiros Şirinyan Efendi
Hacı Yordan Savaoğlu	Hacı Mustafa Efendi	Tevfik Bey
C. Lanaras	Şevket Bey	Kamil Bey
Değirmencioglu	Mustafa Efendi	Tevfik Ali Efendi
N. Acemyan	Ahmed Efendi (Cerrah)	Kemal Efendi
Aleksandır Kanatidis	Veli Efendi (Cerrah)	Latour
Makri	Şükrü Efendi	İstiliyanos Galinos Efendi
Melezyan		Oviniyos Yanko Efendi
J. Konstantinidis		Esperu Efendi
L. Haralambidis		
J. Papadopulo		
Aleksander Kinatidi Efendi		

**Tablo 5: 1876-1914 Arası Samsun'da Vazife Yapan Hekimler**<sup>171</sup>

Aynı dönemde Samsun'da 12 sivil hekim faaliyet göstermişti. Samsun kalesi ve askeri hastanesinde 7 hekim çalışmış, belediye ve gureba hastanesinde ise 12 hekim vazifelendirilmişti. Trabzon'da ise 30 sivil, 9 askeri ve 10 mülkiye hekimi çalışmıştı.

Sivil Hekimler	Askeri Hekimler	Mülkiye Hekimleri (Belediye ve Hastane)
Abdürrahman Nuri	Ali Efendi	Abdülkerim Efendi
Ali Hasan	Hüseyin Efendi	Mehmed Yahya
A. Efremidis	Nuri Efendi (cerrah)	Hüseyin Kiyami Efendi
A. Metaksa	Mustafa Efendi (Cerrah)	Yanko Efendi
M. Papadopoulos (Göz Hekimi)	Salih Efendi (Cerrah)	Taşçıyan Karabet Efendi
Lamec Saad	Hacı Mehmed Efendi (Cerrah)	Andonaki Efendi
T. Spadaro	İbrahim Efendi	Yorgi Efendi
G. Cinaros	Mustafa Sıdkı Efendi	Necmi Efendi
H. Gontard	Osman Efendi	Zeki Bey
C. Hiyerokles		Abdüllatif Efendi (Cerrah)
Suliyades		
Elie Haritides		
C. Jeroklis		
Minissiyan		
A. Sürmelides		

<sup>171</sup> *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1891, s.873 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1892, s.873 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1893-1894, s. 942 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1895, 935 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1896-1897, s.1084 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1903, s.1660 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1905, s.1690 ; *Annuaire du Commerce*, Paris: Didot Bottin, 1906, s.2198 ; *Annuaire du Commerce*, Paris: Didot Bottin, 1915, s.1489 ; BOA., *DH.İD.*, 53/30, 6 Kanûn-i Sanî 1327, Lef 1 ; *TVS.*, Def'a 13, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1305, s.259 ; *TVS.*, Def'a 14, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1309, s.238 ; Def'a 15, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1311, s.138 ; *TVS.*, Def'a 16, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1313, s.245 ; *TVS.*, Def'a 17, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1316, s.311 ; *TVS.*, Def'a 18, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1318, s.153, 201 ; *TVS.*, Def'a 19, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1319, s.93, 130 ; *TVS.*, Def'a 20, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1320, s.151, 227 ; *TVS.*, Def'a 21, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1321, s.337, 391 ; *TVS.*, Def'a 22, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1322, s.337.

B. Spadaro		
A. Kavronides		
Sinaro		
Huener		
Melezyan		
Minasyan Efendi		
Yörüklü Efendi		
Zeki Bey		
Leon Arslan		
Hüsrev Hekimyan		
Hiyerokles		
Hüseyin Mehmed		
İsmail Hakkı Efendi		
Alkuyadi Efendi		
Maltiyadi Efendi		

**Tablo 6: 1876-1914 Arası Trabzon'da Vazife Yapan Hekimler<sup>172</sup>**

Bu hekimler haricinde geçici olarak Sinop, Samsun ve Trabzon'a gelip kısa süreli hasta muayenesi yapan hekimler de bulunuyordu. Özellikle Samsun'da bu türden hekimlere sıklıkla rastlanmaktaydı.<sup>173</sup> Zira burası sıtmanın yaygın olarak görüldüğü bir kent olduğundan doktora duyulan ihtiyaç da fazlaydı.<sup>174</sup>

#### 4.5.2. Eczaneler ve Ecza Tüccarları

Profesyonel anlamda on dokuzuncu yüzyılda kurumlaşan eczacılık mesleği, önceki dönemlerde birbirinden farklı zanaat erbabı tarafından yürütülen bir iş kolu idi. Osmanlı eczacılığı, tıpkı hekimlik gibi Selçuklu mirası yani dolayısıyla Ortadoğu-Arap geleneğinin bir devamıydı.<sup>175</sup> On dokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı eczacılığı aynı karakteristiği korumakla

<sup>172</sup> *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1891, s.867 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1892, s.867 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères,1893-1894, s. 938-939 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1895, 931 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1896-1897, s.1079 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1903, s.1647 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1905, s.1675 ; *Annuaire du Commerce*, Paris: Didot Bottin, 1906, s.2203 ; *Annuaire du Commerce*, Paris: Didot Bottin, 1915, s.1552 ; BOA., *İ.DH.*, 1011/79821, 28 Teşrin-i Sanî 1302 ; BOA., *DH.MKT.*, 2026/94, 19 Teşrin-i Sanî 1308 ; BOA., *İ.DH.*, 1132/88376, 8 Nisan 1305 ; *TVS.*, Def'a 8, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1293, s.50 ; *TVS.*, Def'a 9, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1294, s.48 ; *TVS.*, Def'a 10, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1295, s.57 ; *TVS.*, Def'a 14, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1309, s.117, 136 ; *TVS.*, Def'a 15, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1311, s.138, 140 ; *TVS.*, Def'a 16, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1313, s.131, 136 ; *TVS.*, Def'a 17, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1316, s.256, 277 ; *TVS.*, Def'a 18, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1318, s.127, 165 ; *TVS.*, Def'a 19, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1319, s.76, 101 ; *TVS.*, Def'a 20, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1320, s.132, 159 ; *TVS.*, Def'a 21, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1321, s.321, 345 ; *TVS.*, Def'a 22, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1322, s.279-280.

<sup>173</sup> Sarısakal, *a.g.e.*, s. 5, 24-25.

<sup>174</sup> Filiz Dıgıroğlu, *XIX. Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2011, s. 314-321.

<sup>175</sup> Turhan Baytop, "Selçuklular Devrinde Anadolu'da Eczacılık", *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri*, Cilt II, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, 1981, s.184.

birlikte, bu yüzyıldan itibaren Batı ile olan ilişkilerin artmasıyla eczacılık zanaatı/mesleği de Batı etkisi altına girmişti.

Ortaçağ İslam tıbbında klinik eczacılık sağlık hizmeti içinde yer alıyordu. İlk resmi eczaneler darüşşifalarda kurulmuş olup, ilk özel eczane 754 yılında Bağdat'da açılmıştı.<sup>176</sup> Eczacılar ortaçağ İslam dünyasında *saydalân*, Avrupa'da ise *apothecaire*, *pharmacien*, *droguiste*, *spezeria* gibi isimlerle anılıyorlardı.<sup>177</sup> Halepli Salih bin Nasrullah'ın Türkçe olarak kaleme aldığı "Akrabadin" isimli eserde İtalyanca spezzere kökünden gelen *ispeçiyâr* kelimesi, ilaç hazırlayıp satan zanaat sahiplerini tanımlamak için kullanılmıştı.<sup>178</sup> İspeçiyâr yahut *ispençiyâr* olarak kullanılan bu kelime, zamanla Osmanlı toplumunda eczacıları ve drog (tabii ya da kimyevî ilaç hammaddesi) satıcılarını tarif eden bir özellik kazanmıştı.

Klasik dönem hastane yapıları olan darüşşifalar dahilinde bitkisel-hayvansal ve kimyevî drogları temin eden ve cerrahlar ile hekimlerin reçetelerini hazırlayan görevliler bulunuyor ve bunlara *aşşâb* veya *saydalân* isimleri veriliyordu. Aşşâblar yaptıkları işlere göre *edviyeci* (drog hazırlayan), *şerbetçi* (şurup hazırlayan) ve *eczacı* (ilaç terkiplerini yapan) gibi farklı isimlerle de anılıyorlardı. Yıldırım Bayezid tarafından Bursa'da inşa ettirilen Darüşşifa'da ilaç hazırlama aşamasında görevli olan edviyeci, şerbetçi ve eczacılar bulunduğu bilinmekle birlikte; Fatih, Süleymaniye ve Edirne Darüşşifalarında da bu durum geçerliydi.<sup>179</sup>

Hekimler, cerrahlar ve kehhâller (göz hastalıklarını tedavi edenler) tarafından hazırlatılan ilaçlar çoğunlukla darüşşifalar dahilinde kullanılıyordu.<sup>180</sup> Halk gündelik hayatta attarlar (akkar/aktar), kökçüler, şerbetçiler, berberler, macuncular, helvacılar, kırıkçı-çıkıkçılar, mâ-i mukatter (damıtılmış bitki suları) satıcıları ve hatta sabuncular vasıtası ile çeşitli drogları ve terkipleri temin edebilmekteydi. Bunun haricinde hekimler ve cerrahlar şehrin belirli mevkilerinde konumlanmış muayene odaları/dükkanlarında da kendi ilaç terkiplerini yaparak hastalara satıyorlardı.<sup>181</sup>

<sup>176</sup> Bedi N. Şehsuvaroğlu, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayını, 1970, s.243-244.

<sup>177</sup> *A.g.e.*, s.253.

<sup>178</sup> Naşid Baylav, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul: Yörük Matbaası, 1968, s.191 ; Turhan Baytop, *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayını, 1985, s.92-93.

<sup>179</sup> Osman Çetin, *İlk Osmanlı Hastanesi: Bursa Yıldırım Darüşşifası (Bursa Mahkeme Sicillerine Göre)*, İstanbul: Göz Nuru Koruma Vakfı, 2006, s.69-72 ; Baytop, *a.g.e.*, s.92 ; A. Süheyl Ünver, *Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık Tarihi Hakkında*, İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1952, s.4-5.

<sup>180</sup> Nuran Yıldırım, "Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.XI, S.1-2, 2010, s.273.

<sup>181</sup> Baytop, *a.g.e.*, s.73-78 ; Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s.236-237 ; Yıldırım, *a.g.m.*, s.275.

On dokuzuncu yüzyıldan itibaren müstakil eczaneler de açılmaya başlamıştı. Başta İstanbul olmak üzere, vilayet merkezlerinde açılan ve zamanla yaygınlaşan eczaneler çoğunlukla yabancılar ya da yerli gayrimüslim tebaa tarafından işletiliyordu. 1832’de sadece Galata ve Beyoğlu’nda otuz iki eczane bulunuyordu.<sup>182</sup> Genellikle Paris, Londra ve Viyana’da eğitim alan bu eczacılar, Osmanlı coğrafyasında eczacılığın hekimlik ve cerrahlıktan ayrı olarak profesyonel bir disiplin haline gelmesinde ilk adımı atmışlardı.<sup>183</sup> Müslüman ahalinin profesyonel manada eczacılık mesleğine başlaması ise yüzyılın son çeyreğinde ancak gerçekleşecekti.

Eczacı yetiştiren ilk kurum Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne 1839 yılında eğitime başlamıştı.<sup>184</sup> Eğitim süresi üç yıl olan bu okuldan mezun olan eczacılar, askeri hastanelerde ve taburlarda “askeri eczacı” olarak istihdam ediliyordu.<sup>185</sup> Yabancılar tarafından açılan eczanelerde usta-çırak ilişkisi çerçevesinde yetiştirilen kalfalar sivil eczane açabiliyorlardı. Fakat kalfalar belirli koşullara bağlanmış olan çıraklık eğitiminin sonunda Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne hocaları tarafından imtihana tabi tutuluyor, bu imtihanı başarıyla geçenler ikinci sınıf eczacı tezkiresi alabiliyorlardı.<sup>186</sup> Avrupa’da eczacılık eğitimi alanlar ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane mezunu eczacılar ise birinci sınıf eczacı kategorisinde idi.<sup>187</sup>

Avrupa tahsilli eczacılar ve kalfalıktan ikinci sınıf eczacılık diploması alanlar haricinde, birinci sınıf sivil eczacı yetiştiren ilk kurum Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’dir. 1867 senesinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şâhâne içinde müstakil sınıflar halinde kurulan bu okulda tıp eğitiminin yanında eczacılık eğitimi de veriliyordu.<sup>188</sup> 1908 senesinde ise askeri ve sivil tıp

<sup>182</sup> Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s.253.

<sup>183</sup> Avrupa’da hekimlik ve eczacılık eğitimi 1076 yılında birbirinden ayrılmıştı ve 1240 yılında resmi olarak her iki meslek de birbirinden bağımsız iş kolları haline gelmişti. Bkz. Günseli Naymansoy, “Osmanlı’dan Günümüze Eczacılığın Değişen Konumu”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.XII, S.1, 2010, s.153.

<sup>184</sup> Turhan Baytop, “Eczacılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1994, s.388.

<sup>185</sup> Baylav, *a.g.e.*, s.206-207.

<sup>186</sup> Osmanlı Devleti’nde eczacılık ve eczanelerle ilgili yayınlanan ilk nizamname olan “Nizamname-i Eczacıyan der Memâlik-i Osmaniye”de eczacı çıraklığının kuralları açık bir şekilde belirlenmiştir. Buna göre, eczacılar çıraklarını Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şâhâne’ye kayıt ettirecekler, çıraklar burada gramer (Fransızca-İtalyanca-Latince)-matematik-coğrafya-tarih gibi dersler görecektir ve her dersten sınava girecektir. Ayrıca çıraklar ilm-i ispençiyârî derslerini de talim edecekler ve en az altı sene çıraklık yapacaklardı. Bkz. Nuran Yıldırım, “Nizamname-i Eczacıyan der Memâlik-i Osmaniye-Osmanlı Devleti’nde Eczacılar Nizamnamesi-1852”, *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri*, Ed. Emre Dölen, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayını, 2000, s.54.

<sup>187</sup> Baytop, *a.g.m.*, s.388.

<sup>188</sup> Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye’deki eğitim sürelerinin uzatılmasının sebebi, idâdî mezunu olmayan öğrencilerin bu okula kayır olmasıydı. Bir nevi hazırlık süreci olarak eklenen bu süre, mülki idâdîlerin yaygınlaşmasıyla yeniden kısaltılacaktır. Bkz. Baylav, *a.g.e.*, s.215-216.

okullarının kapatılarak, yeni bir tıp fakültesi kurulmuş ve bu fakülteye bağlı Eczacı Mekteb-i Âlîsi açılarak ve eczacılık tahsili bu okulda verilmeye devam etmiştir.<sup>189</sup>

Eczane açmak ve işletmek için diplomalı ve eğitilmiş olmanın haricinde çeşitli nizamnamelerle getirilen kurallara da uyulması gerekiyordu. *Nizamnâme-i Eczacıyan der Memâlik-i Osmâniye* (1852) ile *Beledi İspençiyârlık Sanatının İcrâsına Dâir Nizamnâme* (1861) ve bu nizamnameler üzerinde yapılan bazı düzenlemelerle eczane açma ve eczacı olma hususunda pratik eğitim alma/staj, diploma sahibi olma, bazı suçları işlememiş olma (cinayet, namusa zarar verme, kötü şöhret sahibi olma), hekimin verdiği reçete üzerinde keyfi değişiklik yapmama gibi temel koşullar aranıyordu.<sup>190</sup> Bu kurallar haricinde bir eczanede bulunması gerekli olan alet, edevat ve drogların listesini içeren kodeksler de yayınlanıyordu.<sup>191</sup> Elbette eczacıların yürürlükteki nizamnamelere uyup uyumadıkları, gerekli drogları ve aletleri bulundurup bulundurmadıkları zaman zaman denetleniyordu.

Tahsilini tamamlayan ve gerekli özelliklere sahip olan eczacılar üç alanda çalışabiliyorlardı. Harbiye ve Bahriye Nezareti'ne bağlı olarak çalışan eczacılar "askeri eczacı" olarak isimlendiriliyor ve çeşitli rütbelerle orduda ya da askeri hastanelerde ve okullarda görev yapıyordu. Dahiliye ve Sıhhiye Nezaretine bağlı olarak çalışan eczacılar belediye ve hükümet hastanelerinde görevliydi. Herhangi bir kuruma bağlı olmayan serbest eczacılar ise kendi eczanelerini açıyorlardı.<sup>192</sup>

Askeri eczacılar taburlarda ya da askeri hastanelerde eczane bölümünde çalışıyor ve burada reçeteleri hazırlıyorlardı. Bunun yanında hastanenin drog stoku, ispençiyârî edevatının muhafazası, harcamaların kaydedilmesi gibi görevleri de bulunmaktaydı. Bu durum hükümet ve belediye hastanelerinde çalışan eczacılar için de geçerliydi. Hastanelerde ve taburlarda iki veya daha çok eczacı bulunuyorsa, bunlardan biri *baş eczacı* diğeri ise *ikinci eczacı*; ikiden fazla eczacı olması durumunda ise diğeri *sıra eczacı* olarak isimlendiriliyordu.<sup>193</sup> Baş ve ikinci eczacılar daha çok idareci konumundaydı, sıra eczacılar ise reçetelerdeki ilaç terkiplerini hazırlıyor ve bunları hastalara dağıtıyorlardı. Ayrıca eczacılar da hekimler gibi

<sup>189</sup> Baytop, *a.g.m.*, s.388.

<sup>190</sup> Nuran Yıldırım, Gürkan Sert, "Eczacılık Mevzuatımızın Tarihsel Sürecinde Eczane Açma / Eczacı Olma Koşulları ve Hekim-Eczacı İlişkisi (1852-1953)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S. XI, C.1-2, 2009-2010, s.291-298.

<sup>191</sup> Osmanlı devletinde yayınlanan ilk kodeks Tıbbiye Mektebi birinci muallimi Dr. Bernard'ın 1844'de Fransızca ve Latince olarak kaleme aldığı "Pharmacopée militaire Ottomane"dir. Bkz. Ünver, *a.g.e.*, s.16.

<sup>192</sup> İzzet Kumbaracılar, *Eczâcılık Târîhi ve İstanbul Eczâhâneleri*, Yayına Haz. Ömer Kırkpınar, İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı Yayını, 1988, s.77.

<sup>193</sup> Baytop, *a.g.e.*, s.196-197.

hastanede nöbete kalıyordu. Baş eczacı kodekse uygun olarak drogları ve ispençiyâri edevatını takip etmek zorundaydı. İkmal gerektiğinde askeri ecza depolarından drog talep ediliyordu.<sup>194</sup>

Sivil eczanelerde diplomalı eczacıların yanında kalfa ve çıraklar çalışıyordu.<sup>195</sup> Şehrin merkezi bölgelerin konumlanan eczaneler genellikle iki kısımdan oluşuyordu. Eczacının reçeteleri kabul ettiği giriş bölümünde dolaplar içinde özel kavanoz ve çekmecelerde çeşitli droglar ve müstahzarlar bulunuyordu.<sup>196</sup> Reçetelerde yazılı ilaçlar eczanenin laboratuvar bölümünde hazırlanıyor, burada hassas teraziler ve çeşitli ispençiyâri edevatı ile yine drogların bulunduğu dolaplar yer alıyordu. Laboratuvarda hazırlanan ilaçlar türüne (likit, yarı likit, katı) göre kutulara yahut şişelere konuyor ve kapağı eczanenin özel mühürü ile mühürlenerek hastaya teslim ediliyordu. Laboratuvarlarda ayrıca tıbbi spesiyaller, krem, losyon, kolonya ve parfüm gibi kozmetik maddeler de üretiliyordu.<sup>197</sup>

Sivil eczanelerde çeşitli ilaç, müstahzarat ve kozmetik madde satımı haricinde haftanın belirli günleri hekim muayenesi de yapılmaktaydı. Hastanelerde çalışan hekimlerin sivil hizmet verdikleri muayenehaneleri bulunmadığından, anlaşmalı oldukları eczanelere giderek orada hasta beklerlerdi. Çoğunlukla gazeteyle ilan vererek hangi gün ve saatte hangi eczanede olacağını bildiren hekimler ile eczacılar arasındaki bu ilişki Cumhuriyet dönemine kadar devam etmişti.<sup>198</sup> Belediye hekimleri ise muayeneleri olmadığından, belediyelerce tayin edilen nöbet eczanelerinde hastaları görürlerdi.<sup>199</sup>

---

<sup>194</sup> Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s.343.

<sup>195</sup> Eczacılık ve eczanelerin işletilmesi ile ilgili yürürlüğe konan nizamnamelerde kalfa ve çırakların çalışma koşulları belirlenmişti. Bu konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Yıldırım ve Sert, *a.g.m.*, ss.291-303.

<sup>196</sup> Müstahzar; eczacılar tarafından üretilen, reçeteye tabi olmayan ve çeşitli hastalıklar için satılan hazır ilaçlara verilen isimdir.

<sup>197</sup> Baytop, *a.g.e.*, s.109.

<sup>198</sup> Baylav, *a.g.e.*, s.242-243 ; Şehsuvaroğlu, *a.g.e.*, s.256.

<sup>199</sup> Baylav, *a.g.e.*, s.244 ; Nöbet eczaneleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Nuran Yıldırım, "İstanbul'da Nöbet Mahalleri – Nöbet Eczaneleri (1845-1895), *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S. VI, C. 2, 2005, ss.151-182.



Sivil Eczacılar	Askeri Eczacılar	Mülkiye Eczacıları
Vassili Altınoğlu	M. Antoniyadi	Joseph Revanidis
Constantin Yehimitis	E. Kostanti Efendi	Tateos Ananyan
C. Çimitis	Kostaki Stavridis	Tatyus Samuel
P. Yazıcıoğlu	Osman Efendi	Hativis Efendi
P. Contelas	Manolaki Efendi	Koçu Yorgi Efendi
C. Stamatiyadis	Kosti Efendi	Joşef Dimitri Efendi
		İstilyanos Efendi
		Koçu Efendi

**Tablo 7: Sinop Kenti Eczacıları (1876-1914)<sup>200</sup>**

1876'dan 1914'e kadar yaklaşık kırk yıllık süreçte Sinop'ta altı eczacı eczane işletmişti. Bu eczanelerin nerede olduğu tespit edilemese de kentin çok büyük olmadığı göz önüne alındığında, eczanelerin çarşı bölgesi ve liman bölgesinde olduğu düşünülebilir. Halkın ilaç ve müstahzarat temin edebildiği bu eczaneler haricinde Sinop Kalesi'ndeki askeri hastanede de vazifeli eczacılar bulunuyordu. Fakat bu eczacılar sadece hastane dahilinde hizmet veriyordu. Mülkiye eczacıları ise Sinop Gureba ve Frengi Hastanesi'nde vazifelendiriliyorlardı. Bu hastane aynı zamanda Sinop Sancağı'nın sıhhiye deposu vazifesi gördüğünden ayrıca belediye eczacısı tayin edilmiyordu. Hastane doktorunun yazdığı reçeteleri hazırlayan bu eczacılar, bazen fakirlerin dışarıda hazırlatıp geldikleri reçeteleri de hazırlayabiliyorlardı.

Sivil Eczacılar	Askeri Eczacılar	Mülkiye Eczacıları
Constantin Constantinides	N. Christides	İstavri Efendi
P. Pagonara	Mehmed Şükrü Efendi	
Bedros Stefanyan	Hüseyin Efendi	
Th. Thalassinos		
G. Garofalides		

<sup>200</sup> *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1891, s.858 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1892, s.858 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1893-1894, 932 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1895, 926 ; *Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie de l'Administration et de la Magistrature*, Constatinople: Cervanti Frères, 1896-1897, s.1072 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1903, s.1632 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1905, s.1657 ; *Annuaire du Commerce*, Paris: Didot Bottin, 1906, s.2198 ; *Annuaire du Commerce*, Paris: Didot Bottin, 1915, s.1500 ; BOA., *İ.TAL.*, 21/96, 22 Mayıs 1309 ; BOA., *DH.MKT.*, 355/33, 9 Mart 1310, Lef 2 ; BOA., *DH.MKT.*, 2595/80, 20 Şubat 1317 ; BOA., *İ.TAL.*, 369/20, 2 Haziran 1321, Lef 1 ; *KVS.*, Def'a 7, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1292, s.129 ; *KVS.*, Def'a 8, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1293, s.113 ; *KVS.*, Def'a 9, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1294, s.121 ; *KVS.*, Def'a 10, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1295, s.68 ; *KVS.*, Def'a 11, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1296, s.71 ; *KVS.*, Def'a 12, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1297, s.165 ; *KVS.*, Def'a 13, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1298, s.176 ; *KVS.*, Def'a 15, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1306, s.469-470 ; *KVS.*, Def'a 16, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1310, s.438 ; *KVS.*, Def'a 17, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1311, s.247, 253-254 ; *KVS.*, Def'a 18, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1312, s.311, 317 ; *KVS.*, Def'a 19, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1314, s.237, 245 ; *KVS.*, Def'a 20, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1317, s.259, 264 ; *KVS.*, Def'a 21, Kastamonu: Matbaa-i Vilayet, 1321, s.282, 289.

C. Christoforides		
G. Arakelyan		
H. Kuşçuyan		
C. Camberides		
T. Demetriades		
P. Haridites		
H. Hintliyan (Londra Eczanesi)		
S. Issirliyan		
Necip Rahmi (Eczane-i Samsun)		
A. Raptarchis		
Taflanides		
S. Antoniyadis		
C. Athanissiyadis		
Ali Rahmi Bey (Osmanlı Şifa Eczanesi)		
Necdet Efendi		
Arzuoğlu Todoraki Efendi		
P. Rapodorakis		
M. Petridis		
P. Charitidis		
Enilyan Sebuhan		

**Tablo 8: Samsun Kenti Eczacıları (1876-1914)<sup>201</sup>**

Samsun’da incelediğimiz yaklaşık kırk yıllık süreçte 25 sivil eczacı çeşitli mevkilerde eczaneler tesis etmişlerdi. Pek çoğu gayrimüslim olan bu eczacılar kentin aktif alanlarından olan eski belediye binası civarında ve Saathane Caddesi’nde faaliyet gösteriyorlardı. Samsun askeri hastanesinde ve kalesinde vazifelendirilmiş 3 askeri eczacı ve son dönemde kurulan Hamidiye Gureba Hastanesi’nde görevli mülkiye 1 eczacı olduğu görülmüştü. 1910 senesinde Samsun’daki eczacılar bir araya gelerek *Osmanlı Eczacılar İttihat Cemiyeti*’ni teşkil etmişlerdi. Bu cemiyetin aldığı karara göre Pazar günleri tespit edilen üç nöbetçi eczane haricinde diğer eczanelerin tamamı kapalı tutulacaktı. Günümüzdeki uygulamanın erken bir örneği olan bu durum Samsun’daki eczacıların organize çalışmalarının bir ürünüydü.<sup>202</sup>

<sup>201</sup> *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1891, s.873 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1892, s.873 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères,1893-1894, s. 942 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1895, 936 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1896-1897, s.1084 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1903, s.1661 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1905, s.1690 ; *Annuaire du Commerce*, Paris: Didot Bottin, 1906, s.2198 ; *Annuaire du Commerce*, Paris: Didot Bottin, 1915, s.1490 ; BOA., *DH.İD.*, 53/30, 6 Kanûn-i Sanî 1327, Lef 1 ; *TVS.*, Def’a 19, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1319, s.93 ; *TVS.*, Def’a 20, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1320, s.151 ; *TVS.*, Def’a 21, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1321, s.337.

<sup>202</sup> *Aks-i Sada*, S. 233, 10 Temmuz 1326’dan aktaran Sarısakal, *Samsun’da Unutulmayan Olaylar*, s. 111.

Sivil Eczacılar	Askeri Eczacılar	Mülkiye Eczacıları
S. Antoniadès	Şemseddin Efendi	Tınaş Efendi
J. N. Marengo	Mehmed İhsan Efendi	
Nicoli Petridis	Şemsi Efendi	
Stefan Sürmeliyan (Ermeni Murahhashanesi civarında)	Mahmud Efendi	
Garabet Çırakyan (Uzun Sokak)	Kosti Efendi	
Nikolaki Foscolo (Uzun Sokak)	Hacı Nuri Efendi	
Garabet Sürmeliyan (Uzun Sokak)		
J.N. Marengo		
G. Tebirakyan		
B. Zahigo		
Jan Papadopulos (Uzun Sokak)		
Nişan Çırakyan (Meydan-ı Şarki)		
Minas Nahabetyan (Meydan-ı Şarki)		
Jean Kalevras		
Xenophon Kyriazis		
Timote Marengo (Meydan-ı Şarki)		
Ömer Dursun		
Şirinyan Mardiros		
Bogos Efendi (Taksim karşısında)		
Nikola Papadopulos		
Yanni Efendi		
Yanko Efendi		

**Tablo 9: Trabzon Kenti Eczacıları (1876-1914)<sup>203</sup>**

Trabzon'da neredeyse tamamı gayrimüslim olan sivil eczacılar eczanelerini Uzun Sokak ve Meydan-ı Şarki'de açmayı tercih ediyorlardı. 1876-1914 arasında Trabzon'da 22 sivil eczacı faaliyet göstermişti. Aynı süreçte Trabzon'da askeri birlik ve hastanede 6 eczacı görev yapmıştı. Burada görev yapan askeri eczacıların çoğu Müslümandı. Gureba hastanesi dahilinde ise sadece 1 eczacı görevlendirilmişti. Trabzon'da askeri ve gureba hastanesi aynı

<sup>203</sup> *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1891, s.867 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1892, s.867 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1893-1894, s. 938 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1895, 931 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1896-1897, s.1079 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1903, s.1648 ; *Annuaire Oriental*, Constatinople: Cervanti Frères, 1905, s.1676 ; *Annuaire du Commerce*, Paris: Didot Bottin, 1906, s.2204 ; *Annuaire du Commerce*, Paris: Didot Bottin, 1915, s.1553 ; BOA., *İ.TAL.*, 217/26, 21 Haziran 1316 ; BOA., *DH.MKT.*, 2350/39, 11 Mayıs 1316 ; BOA., *İrâde Askerî (İ.AS.)*, 103/40, 8 Kanûn-i Evvel 1325, Lef 3 ; *TVS.*, Def'a 14, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1309, s.136 ; *TVS.*, Def'a 15, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1311, s.138, 140 ; *TVS.*, Def'a 16, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1313, s.136 ; *TVS.*, Def'a 17, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1316, s.277 ; *TVS.*, Def'a 18, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1318, s.165, 169 ; *TVS.*, Def'a 19, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1319, s.101 ; *TVS.*, Def'a 20, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1320, s.132, 159 ; *TVS.*, Def'a 21, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1321, s.321, 345 ; *TVS.*, Def'a 22, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1322, s.280.

binada olduğundan, hastanenin eczacıları ortak kullandığı ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır. Fakat bunu destekleyecek bir belge görülmemiştir.

Eczacılar haricinde bazı kimyasal ya da bitkisel droglar ile zehirli maddelerin temin edilebileceği ecza tüccarları da incelediğimiz dönemde ilaç temin edilen mekanlardandı. Ticaret yıllıklarında *droguiste* başlığı altında isimleri verilen tüccarlar, ecza ticareti ile uğraşıyorlardı ve bu işi yaptıkları dükkanlara *droguiere* adı veriliyordu. Şemseddin Sami Kâmûs-i Fransevî’de droguisteleri “eczacı ve boyacılara yarayacak ecza ve saire taciri” olarak tanımlamaktadır.<sup>204</sup> Bu tanımlamadan ecza ticaretiyle uğraşan kişilerin aslında drog satan aktarlar ile ortak yanı olduğu söylenebilir. Fakat ürün çeşitlerindeki farklılıklar aktarlar ile eczacıları birbirinden ayırıyor olsa da devlet ecza ticaretiyle uğraşanlarla aktarları ve kökçüleri aynı esnaf grubuna dahil ediyordu.<sup>205</sup> Ecza ticaretiyle uğraşan kişiler genellikle drog, boya hammaddesi ve bazı kimyevi maddelerin yanında maden suyu, kahve, alkollü içki ve benzeri maddelerin de ticaretini yapıyordu. Hatta bazı ecza tüccarları Avrupa’dan gelen yeni moda ürünler, kozmetik malzemeler, kumaş, kahve ve tütün dahi satıyordu.<sup>206</sup>

Tıpkı eczacılar gibi ecza ticaretiyle uğraşan esnaf için de çeşitli nizamnameler yürürlüğe konulmuştu. *Ecza Ticâreti Hakkında Nizamnâme* (1885) ve *Attarlar ve Kökçüler Nizamnâmesi* (1885) tüccarların eczacı gibi ilaç yapmalarını, belirli drog ve kimyevî maddeler haricinde ispençiyârî edevatı ve malzemesi satmalarını da yasaklıyordu.<sup>207</sup> Zehirli drogların ve kimyevî maddelerin bu tüccar grubu tarafından satılması yasaklanmış ya da belirli koşullara bağlanmıştı. Özellikle nakkaş, fotoğrafçı ve aynacı gibi zanaat erbabının ihtiyaç duyacağı zehirli maddelerin miktarları ve türleri ayrı defterlere kaydedilmek ve numaralandırılarak satılmak şartıyla ecza mağazalarında ticaretinin yapılmasına izin veriliyordu.<sup>208</sup>

İncelediğimiz dönemde Samsun ve Trabzon’da ecza tüccarları bulunuyorken, Sinop’ta hiç ecza tüccarı tespit edilememiştir. Özellikle Samsun’da birden fazla ecza tüccarı faaliyettedir. 1883 senesinde Samsun’da çalışan sivil hekimlerden C. Lanaras aynı zamanda ecza tüccarlığı da yapıyordu.<sup>209</sup> 1903’te Samsun’da A. Çukuroğlu, Dedeoğlu ve Ortakları,

<sup>204</sup> Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Fransevî*, 3. Edisyon, İstanbul: Mihrân Matbaası, 1318, s.838.

<sup>205</sup> Baylav, *a.g.e.*, s.255.

<sup>206</sup> Ünver, *a.g.e.*, s.10.

<sup>207</sup> Baylav., *a.g.e.*, s.254-255 ; Yıldırım, “Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde...”, s.278.

<sup>208</sup> Baylav, *a.g.e.*, s.255.

<sup>209</sup> Sarısakal, *Samsun Sağlık Tarihi*,

Papadaki İskenderoğlu isimli üç ecza mağazası bulunuyordu.<sup>210</sup> 1905 yılına gelindiğinde bu üç mağaza hala hizmet veriyorken P. Ömürlüoğlu isimli bir mağaza daha açılmıştı.<sup>211</sup> 1914 yılında ise Andavaloğlu Frères, A. Çukuroğlu, H. Hintliyan, J. Papadaki ve Lefter Yakovides'e ait mağazalar hizmetteydi.<sup>212</sup> Hintliyan hem hekim hem Londra Eczanesi'nin sahibi bir eczacıydı ve sonraki dönemde ecza tüccarlığına da soyunmuştu.<sup>213</sup> Trabzon'da ise 1891 ile 1897 arası bir ecza tüccarı hizmet vermişti. Dr. Constantinidis isimli bu ecza tüccarından sonra Trabzon'da başka bir ecza mağazası açılıp açılmadığı tespit edilememiştir.<sup>214</sup>

#### 4.6. Aşı Uygulamaları

Hastalıkları önlemek için biyolojik metotları kullanma yolunu çiçek aşısını keşfeden Edward Jenner (1879-1823) açmıştı. Jenner, aşılama yoluyla hafif bir hastalık üreterek tehlikeli bir hastalığa karşı bağışıklık sağlanabileceğini ortaya atmıştı. Yıllar sonra mikrop teorisini kuran ve geleceğin biyolojik önleyici tedbirleri için zemin hazırlayan Pasteur, tavuk kolerası, şarbon ve kuduz aşılarını keşfedecekti. Bu keşiflerden sonra bakteriyoloji ve immünoloji çalışmaları yaygınlaşmıştı. Gittikçe daha fazla bakteri keşfedilmiş, çok sayıda aşı ve antiserum üretilmiş ve önleyici mekanizmalar açıklığa kavuşturulmuştu.<sup>215</sup>

Osmanlı Devleti'nde ilk aşı uygulamaları çiçek hastalığına karşı başlatılmıştı. 1870'lere kadar aşı uygulaması ebeler veya aşıcı kadınlar tarafından geleneksel metotlarla yürütülen bir faaliyetti.<sup>216</sup> Tanzimat'tan sonra ise çocukların aşılınması için daimi ya da nöbet aşılama mahalleri oluşturulmuştu. Başlangıçta insanların çocuklarını gönüllü yolla aşılatmalarına yönelik bilgilendirme kampanyaları yapılmış olsa da bunun pek işe yaramaması neticesinde aşının zorunlu hale getirileceği bir sürece girilmişti. Mektep ve medreseye devam eden talebelerin aşılınması ile başlayan zorunluluk süreci 1846'dan itibaren mektebe devam etsin-etmesin tüm çocuklar için mecburi hale getirilecekti.<sup>217</sup> Kamu sağlığı pratiklerinden sayılabilecek aşılama uygulaması, özellikle Frenk adetlerinin çocuklar

<sup>210</sup> *Annuaire Oriental*, 1903, s. 1659.

<sup>211</sup> *Annuaire Oriental*, 1905, s. 1689.

<sup>212</sup> *Annuaire du Commerce*, 1915, s. 1488.

<sup>213</sup> Haritun Hintliyan imzalı posta kartı için bkz. Ek 35.

<sup>214</sup> *Annuaire Oriental*, 1891, s. 866 ; *Annuaire Oriental*, 1892, s. 866 ; *Annuaire Oriental*, 1893-1894, s. 937 ; *Annuaire Oriental*, 1895, 930 ; *Annuaire Oriental*, 1896-1897, s.1078.

<sup>215</sup> Nuran Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Kolera Aşısı", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, s. 188.

<sup>216</sup> Demirci, *a.g.t.*, s. 122.

<sup>217</sup> Tetik, *a.g.t.*, s. 50-53.

üzerinde zorla tatbik ettirilmeye çalışılması şeklinde algılanarak uzunca bir süre insanların çocuklarını aşidan kaçırma davranışına sevk etmişti.<sup>218</sup> Yine de bu süreci halkın aşılamaya karşı bilgi sahibi olduğu ve aşılamanın kurumsallaştırıldığı bir sürecin başlangıcı olarak değerlendirmek mümkündür. Özellikle 1890'lerden sonra taşrada belediye teşkilatı dahilinde aşı memurları istihdam edilmeye başlamış ve kamu sağlığı faaliyetlerinin doğal bir parçası haline gelmişti.

Koleranın aşı ile engellenip engellenmeyeceğine dair çalışmalar XIX. yüzyılın son çeyreğinde başlayacaktı. Aşının gelişim sürecinde birçok bilim insanı denemeler yapmıştı. Bunların en dikkat çelicisi Katalan mikrobiyolog Jaume Ferran i Clua'nın çalışmalarıydı. Ayrıca 1892-1893 yıllarında Waldemar Haffkine, Shibasaburo Kitasato, August Von Wassermann gibi bakteriyologların çalışmaları da sürece katkı sağlamıştı. Bu dönemde hafifletilmiş kolera kültürleri, bu kültürlerin süzülmesiyle elde edilen sıvı, kolerallardan alınan serum ve keçi sütü ile deneyler yapılıyordu. Özellikle Haffkine kolera aşısının geliştirilmesi için en büyük çabayı sarf etmişti. Haffkine, aşının hayvanlarda hastalığa karşı muafiyet sağlayabildiğini anladıktan sonra hayatını riske atarak kendi üzerinde denemişti. Daha sonra yaptığı bu riski deneyle ilgili bulgularını açıklamıştı. Fakat bakteriyoloji alanında önce gelen isimler Haffkine'in açıklamalarını kabul etmemişti. Bu durum Avrupa'daki resmi sağlık kuruluşlarının da aşya karşı ilgisin kaybetmesine sebep olacaktı. Bunun üzerine Haffkine 1893'te Hindistan'a gidip kolera salgını sırasında 25.000 gönüllüyü aşlamıştı. Bu uygulamayı 1896'da tekrar edecekti. Neticede kolera aşısı olanların hastalığı daha hafif geçirdiği sonucuna varılmıştı.<sup>219</sup>

Osmanlı Devleti kolera aşısının gelişim sürecini dikkatle izliyordu. Avrupa'da kolera aşısı ile ilgili çıkan haberler sefaretler vasıtasıyla tercüme edilerek İstanbul'a gönderiliyordu. İngilizlerin Hindistan'daki askerlerine kolera aşısını tatbik ettiklerine dair haberler, devleti daha da cesaretlendirmişti. Sıhhiye Meclisi'nde oturuma konu edilmeden karantina mahallerinde kolera aşısının uygulanması yönünde Karantinalar Genel Müfettişi karar almıştı. Fransa'da tıp eğitim almış bir uzman olan Dr. Fleron tarafından İzmir'de üretilecek olan aşı, karantina hekimi tarafından talep edilen karantinahanelere gönderilecek ve oralarda uygulanacaktı.<sup>220</sup> Ekim 1910'da Trabzon karantinahanesinden bir miktar kolera aşısı

<sup>218</sup> Osmanlı Devleti'nde aşılama faaliyetlerinin gelişimi için bkz. Demirci, *a.g.t.*, s. 122-135.

<sup>219</sup> Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Kolera Aşısı", s. 189.

<sup>220</sup> *MUSM.*, 1 Teşrin-i Evvel 1913, s. 10.

gönderilmesi yönünde istekte bulunulmuştu.<sup>221</sup> 1912'de Paris'teki Pasteur Enstitüsü'nden Bab-ı Ali'ye kolera ve dizanteri hastalıklarına karşı ürettikleri serumlarla ilgili bilgi veren mahiyette mektuplar gelmişti. Enstitünün amacı bu aşuları Osmanlı'ya satmak ve para kazanmaktı. Sıhhiye Meclisi'nin 18 Kasım 1912 tarihli toplantısında Avusturya-Macaristan delegesi, kolera hastalığının yayılmasına engel olmak için askerlere ve göçmenlere aşı yapılmasını gündeme getirmişti. Dr. Akim Muhtar aşının tedavi edici değil hastalık ortaya çıkmadan önce koruyucu sağlık önlemi olarak yapılması gerektiği, aksi takdirde hiç bir işe yaramayacağını belirtmesi üzerine kolera aşısı mecliste gündem dışı kalmıştı.<sup>222</sup> Sıhhiye Meclisi'nin 1 Ekim 1913 tarihli oturumunda Klazomen Tahaffuzhanesi'nde karantina bekleyenlere bir süredir kolera aşısı yapılmakta olduğu konusu gündeme getirilmişti. Bu uygulamanın eski bir karara göre başlatıldığı ve iyi sonuçlar verdiği ifade ediliyordu. Fransa delegesi kolera aşısının henüz geliştirme aşamasında olduğu, işe yarayıp yaramadığının kesinleşmediği, İzmir'de yapılan aşılamaların tehlikeli olabileceği bu sebeple uygulamanın durdurulması gerektiğini belirtiyordu. Ayrıca Karantinalar Genel Müfettişi'nin böyle bir kararı meclise sunmadan, sadece karantina hekimlerinin insiyatifine bırakarak almasını da tepkiyle karşılamıştı. Dr. Akil Muhtar, müfettişin böyle bir karar almadığını, sadece karantina hekimlerine aşının uygulanmasını tavsiye ettiği konusunda Fransa delegesini uyarmıştı. Dr. Cenap Şahabettin, Dr. Fleron'un Fransa'da tıp eğitimi almış olsa da meclise müracaat etmeden gelişme aşamasında olan bir tedavi yöntemini uygulamasının hakkı olmadığını eklemişti. Mecliste alevlenen tartışmalar, kolera aşısının uygulanıp uygulanmayacağı ile ilgili nihai kararın bir sonraki oturumda verileceği belirtilerek sonlandırılmıştı.<sup>223</sup> 1 Kasım'daki toplantıda mecliste kolera aşısının Karantinalar Genel Müfettişi'nin teklifi ile mecliste oylama yapılarak uygulanabileceği yönünde karar alınmış, karantina hekimlerinin keyfi kararlar alarak aşı tatbik etmesi ise yasaklanmıştı.<sup>224</sup> Bu süreçte Gülhane Askeri Tatbikat Mektebi ve Seririyat Hastanesi'nde Dr. Reşat Rıza ve Dr. Mustafa Hilmi tarafından kolera aşısı üretilmeye de başlanmıştı.<sup>225</sup> Meclisten habersiz gerçekleştirilen bu faaliyetin hangi amaçla yapıldığını kesin olarak ortaya koymak oldukça zor olsa da, aşı ile ilgili gelişmeleri yakından takip eden Abdülhamid'in, henüz geliştirilme sürecinde olan bu aşının kamusal alanda değil

<sup>221</sup> *MUSM.*, 8 Teşrin-i Evvel 1910, s. 9.

<sup>222</sup> Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Kolera Aşısı", s. 191.

<sup>223</sup> *MUSM.*, 1 Teşrin-i Evvel 1913, s. 10-11.

<sup>224</sup> *MUSM.*, 1 Teşrin-i Sani 1913, s. 40.

<sup>225</sup> Ekrem Kadri Unat, "İnfeksiyon Bilimi ve Klinik Mikrobiyolojisi", *Dünyada ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemenin Tarihi*, Ed. Ekrem Kadri Unat, İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Vakfı Yayını, 1988, s. 244.

de karantina noktalarında denenmesi için karantinalar müfettişinden böyle bir istekte bulunmuş olma ihtimali yüksektir. Zira kendisi bakteriyolojik gelişmeleri de yakından takip etmiş ve dünyadaki üçüncü Pasteur enstitüsünü İstanbul'da tesis ettirmişti.

Dr. Mustafa Hilmi ve Reşat Rıza'nın ürettiği kolera aşuları Balkan Savaşı'nda Edirne'nin geri alınması sırasında orduda görülen kolera salgınına karşı uygulanmıştı. Dimetoka'da bir askeri mücadele merkezi kurularak ordu birliklerinin tamamı koleraya karşı aşılanmıştı. Burada iki üç kez aşılanmış olan 31. ve 32. tümen erleri terhis edilmek üzere Gelibolu Terhis Karargahı'na gönderiliyordu. Bu terhis merkezinde görevli olan Dr. Abdülkadir Bey (Noyan) ile Bakteriyolog Hüsamettin Bey, kolera aşısı yapılmış birliklerde kolera yakalanma ve ölü sayısında en az bir kat azalma olduğunu tespit etmişti. Filistin cephesinde salgının birden bire sönmesi Türk birliklerine uygulanan kolera aşısına bağlanmıştı.<sup>226</sup> Aşının başarılı neticeler verdiği düşünülmesi üzerine Birinci Dünya Savaşı ve Erken Cumhuriyet Dönemi'nde de kolera aşısı uygulamalarına devam edilmişti.<sup>227</sup> Fakat modern bilimsel çalışmalar bugün bile kolera kökten önleyecek bir aşının henüz geliştirilemediğini ortaya koyduğundan, XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başında aşının koleraı engelleyecek bir koruyucu sağlık uygulaması olduğunu söylemek mümkün değildir.<sup>228</sup>

#### 4.7. Sonuç

Tanzimat'la birlikte her alanda yaşanan değişim süreci sağlık hizmetlerini de kapsamıştı. Vakıfların yahut devletin kontrolünde sınırlı hizmet olanağına sahip darüşşifa ve bimarhane yapıları, bu değişim sürecinde yerini hastanelere bırakacaktı. Esnaf grubu olarak görülen hekimlik mesleği ise fakülte eğitimine dayalı modern ve profesyonel bir iş kolu haline alacaktı. Bu süreç elbette devletin değişen vergi sistemi ve nüfus politikaları çerçevesinde kendini yeniden yapılandırmıştı. Zira sağlıklı ve dinamik bireylere olan ihtiyaç eskisine nazaran daha fazlaydı. Daha çok çalışan, daha çok üreten ve böylece daha çok vergi ödeyebilecek, gerektiğinde ise savaflara katılabilecek sağlıklı bireylerin olduğu bir toplum yaratmak, devletin en temel isteğiydi. Bu çerçevede özellikle XIX. yüzyıla kadar müdahale

<sup>226</sup> Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Kolera Aşısı", s. 192 ; Abdülkadir Noyan, "Memleketimizde Salgın Hastalıklar (Kolera Salgınları)", *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C.26, S.4, 1963, s. 437-440.

<sup>227</sup> 1914'ten sonra Türkiye'deki kolera aşısı uygulamaları için bkz. Yıldırım, "Osmanlı Devleti'nde Kolera Aşısı", s. 192-195.

<sup>228</sup> William Coleman, *Deadly Disease and Epidemics: Cholera*, New York: Chelsea House Publishing, 2003, s. 85-89.



edilmeyen bebek düşürme uygulamalarının yasaklanması, hekimlerin merkezi bir örgütlenme ile kontrol altında tutulması, taşradaki idari birimlere merkezden hekim gönderilmesi gibi uygulamalar Osmanlı Devleti'nde kamu sağlığı politikalarının başlangıcını oluşturuyordu.

Devlet, sağlık hizmetlerini temel vazifeleri arasında saymıyorsa da yayınladığı bir dizi nizamnamenin yürürlüğe koyulması ve sağlık hizmetlerinde kurumsallaşmaya gidilmesi, özellikle kamu sağlığına verilen önemi gösterir nitelikteydi. Bu bağlamda belediye hekimliğinin tesisi, kentsel hijyen hususunda komisyonlar teşkil edilmesi, İstanbul merkezli organizasyonlarla taşrada bir sağlık örgütlenmesinin oluşturulması kamu sağlığında kurumsallaşmaya gidildiğinin en önemli örnekleridir. Su ve gıda hijyeninden, evlerin temizlenmesine, tuvaletlerin dezenfekte edilmesinden, sokakların süpürülmesine kadar pek çok alana müdahil olan devlet sürekli savaşlar döneminde halkını salgın hastalıklara teslim etmek istemiyordu. Devletin savaş harcamaları, kamu sağlığı uygulamalarının mükemmel bir şekilde tesis edilmesini de engelliyordu. Zira belediyelere verilen tahsisatlar yetersiz olduğundan kent temizliği ve hijyenini temin etmek oldukça zordu. Kolerayla mücadele için hazineden her sene milyonlarca kuruş harcanıyor olsa da önlemler çoğunlukla yetersiz kalıyor, en küçük bir fırsatta hastalık salgın halini alıyor ve kontrol edilmesi güç bir hale geliyordu.

Kamu sağlığı uygulamalarının hayata geçirilmesine özellikle devletin merkezi olan İstanbul'da dikkat ediliyordu. Hatta oluşturulan karantina teşkilatı dahi başlangıçta sadece İstanbul'un muhafazası için önem arz ediyordu. İstanbul ile ilişkisi olan liman kentlerinde de kamu sağlığı ve karantina uygulamalarına özen gösterilmeye çalışılıyordu. Sinop, Samsun ve Trabzon'da ortaya çıkan kolera salgınlarını engellemek ve sorunun kaynağına inmek için dönem dönem heyetler teşkil edilerek kentte inceleme yapmaları sağlanıyor ve heyetlerin önerdiği uygulamalar hayata geçirilmeye çalışılıyordu.

İstanbul'da başlayan hastaneleşme süreci de taşrada ancak XIX. yüzyılın sonunda kendini gösterebilmişti. Öncelikli olarak kurulan askeri hastaneler, sağlıklı bir ordu isteğinin en temel göstergesiydi. Halka yönelik gureba hastaneleri ise XX. yüzyılın eşiğinde taşrada yaygınlaştırılabildi. Buna rağmen Samsun ve Trabzon örneğinde görüldüğü üzere bir arada oluşturulan gureba ve askeri hastane yapılarının zamanla askeri hastane yönetiminin tekeline girdiği, hatta binaların askerler tarafından ele geçirildiği durumlar yaşanmıştı. Kamu sağlığındaki kurumsallaşma hareketine rağmen yine askerler ön plandaydı. Zira devlet savaştan savaşa koşuyordu ve en önemli sermayesi askerlerdi. Tıbbi reformlar öncelikle

askeriyede gerçekleştiriliyordu. Çünkü askerlerin sağlığı, halkın sağlığından daha önemliydi. Bu sebeple kamu sağlığı uygulamaları askeri sağlık uygulamalarının gölgesinde kalıyordu.

## SONUÇ

XIX. yüzyılda büyük pandemiler halinde dünyaya yayılan kolera hastalığı, milyonlarca insanın ölümüne sebep olmuş ve bu süreçte toplumları hastalığı önlemeye yönelik yeni çareler aramaya itmişti. Zira kolera, kadim zaman hastalığı olan veba ve cüzzam gibi salt tecrit ve karantina önlemleri ile engellenmiyordu. Hastalığın kentlere bulaşmasını engellemek için kordonlar kurmanın ve karantina sürelerini uzatmanın tek başına bir anlam ifade etmeyeceğini keşfeden Avrupa devletleri, kent temizliği, hijyen ve koruyucu sağlık önlemlerinin bir bütünü olan kamu sağlığı uygulamalarını hayata geçirmişti. Lağımaların düzenlenmesi, sokakların temizlenmesi ve halka temiz içme suyu temini gibi pek çok hususu kapsayan kamu sağlığı uygulamaları, elbette Pasteur'ün hastalık yapıcı mikroorganizmaları keşfetmesinden sonra hızla gelişme gösterecekti. Kamu sağlığı uygulamaları sanayileşen devletlerde ortak bir amaç için gerçekleştiriliyordu. Bu amaç dinamik iş gücünün sağlıklı ve daha uzun yıllar çalışabilecek konuma getirilmesiydi. Yani işçiden en yüksek verimi almak, onun hastalanmasını engellemek ve çalışabileceği yılları uzatmak için onun beslenmesine ve sağlığına dikkat etmek gibi hususlar kamu sağlığı pratiklerinin temelini oluşturuyordu. Aynı şekilde sürekli savaşlar döneminde askeri güce olan ihtiyaç da oldukça fazlaydı. Askerlerin de güçlü ve sağlıklı olması XIX. yüzyılda hayatımıza giren *hijyen* ile mümkün olacağından, bunun hayata geçirilmesi için hızla çalışmalara başlanmıştır.

Meşrutiyetin ilanına kadar Osmanlı Devleti'nde kamu sağlığı hizmetleri Avrupa'ya nazaran daha yavaş bir seyirle hayata geçirilmeye çalışılmıştı. Zira Tanzimat döneminde her alanda yenileşen devlet, sağlık sistemini de revize etmek durumundaydı. Elbette sağlık alanındaki ilk yenilikler askeri cenahta gerçekleştirilmişti. Fakat bu durum halk sağlığının tamamen göz ardı edildiği anlamına gelmiyordu. Hızlı ve kitlesel ölümlere sebep olan kolera, özellikle gelişen ulaşım teknolojileri ile bir yerden bir yere kolayca taşınabiliyordu. Bu noktada deniz ticareti ve taşımacılığı koleranın yayılmasında en büyük etkendi. Osmanlı Devleti'nin başkenti olan İstanbul, aynı zamanda hem imparatorluğun hem de dünyanın her yerinden gelen gemilerin uğradığı önemli bir liman kentiydi. Kolera genellikle liman kentlerinden iç kesimlere doğru sirayet ettiği için, İstanbul bu hususta birinci derece tehlikeli bölge konumundaydı. Başlangıçta vebadan korunmak için teşkil edilen, esasen koleranın en aktif olduğu dönemde kurumsallaşan karantina teşkilatı, İstanbul'u salgın hastalıklardan

korumak için organize edilmiş bir kurumdu. Özellikle İstanbul'la ilişkisi olan taşra liman kentlerinde de karantina teşkilatlanmasına erken bir tarihte başlanmış olması bunun en büyük kanıtıydı.

Sinop, Samsun ve Trabzon, Güney Karadeniz'in en aktif liman kentleriydi ve bu yönüyle İstanbul ile sürekli temas halindeydi. Sosyal-ekonomik hareketliliğin yoğun olduğu bu üç kent kolera salgınlarını Rusya, İran ve güney cihetinden İstanbul'a taşıyabilirdi. Bu sebeple her üç kentte de karantina teşkilatı 1840'larda oluşturulmuştu. Elbette bu teşkilatlanma tüm imparatorlukta olduğu gibi zamanla geliştirecekti. Fakat özellikle kolera ile mücadelede karantina tek başına bir anlam ifade etmiyordu. Zira koleranın kuluçka süresi taşıyıcısı olduğu bireyin vücut direncine ve mikrobun kuvvetine göre değişebiliyordu. Bu sebeple karantinadan ziyade, kentlerde alt ve üst yapı sorunlarının giderilmesi oldukça önemliydi. Özellikle içme suyunun temizliği koleranın yayılma mekanizmasının kırılması açısından büyük önemi haizdi.

Sinop, kent nüfusunun yoğun olmaması ve içilebilir su kaynaklarının fazlalığı sebebiyle, su sıkıntısı yaşamıyordu. Samsun'un içme suyu kaynakları Mert Irmağı ve kuyulardı. Her iki kaynak da kullanım açısından sıkıntı doğuruyordu, zira ırmak çevresinde mezarlıklar ve yerleşim yerleri bulunuyordu ve bu durum suyun bulaşık hale gelmesi açısından tehdit oluşturu nitelikte idi. En az tercih edilmesi gereken kuyu suları ise ne yazık ki Samsun'da kullanımı en çok tercih edilen su idi. Trabzon, su hususunda Samsun kadar umutsuz olmasa da su yollarının bakımsızlığı ve yine kuyu sularına ihtiyaç duyulması hastalık yapıcı mikroorganizmaların içme sularında üremesine sebebiyet veriyordu. Temiz içme suyu kullanımı haricinde belediye hizmetlerinin yetersizliği de koleranın şehirlerde yayılmasının en büyük sebeplerindendi. Taşra şehirlerinde belediye teşkilatı oluşturulmaya başlanmasından hemen sonra önce Trabzon'da olmak üzere Samsun ve Sinop'ta da belediye teşkilatları oluşturulmuş, özellikle kaldırım ve lağım inşası ile temizlik işlerinin düzene konulması hedeflenmişti. Ancak basit de olsa teşkilatlanmaya başlayan belediye kurumları tahsisat yetersizliği sebebiyle ne inşa faaliyetlerini ne de temizlik işlerini gereği gibi yerine getiremiyordu. Lağımsızlık, kirlilik ve gıda satan esnafın denetlenememesi gibi durumlar, kolera gibi ancak kaynama derecesinde yok edilebilen bir bakterinin hayatta kalmasına ve döngüsel bir şekilde ilkbahar ile sonbahar mevsimleri arasında tekrar tekrar zuhur etmesine sebep oluyordu. Devlet, kolera salgınlarını engellemek ve kentsel hijyeni tesis edebilmek için milyonlarca lira harcıyor olsa da bu harcamalar hiçbir zaman yeterli gelmiyordu. Zira

Anadolu kentlerinin en büyük sıkıntısı alt yapı ve üst yapı düzensizliğiydi ve tüm şehirlerde eş zamanlı olarak bir yenileme çalışması yapılması da mümkün değildi.

II. Abdülhamid'in yakından takip ettiği kamu sağlığı meseleleri, devletin bu alanda çaba göstermesi için oldukça önemliydi. Avrupa'da yaşanan gelişmeler oldukça hızlı bir şekilde imparatorlukta da tatbik edilmeye çalışılıyordu. Sıhhiye Meclisi haricinde kamu sağlığını tesis etmek ve kolerayla mücadele edebilmek için Dahiliye Nezareti'ne bağlı meclisler teşkil edilmiş ve taşra organizasyonları ile bu meclislerin denetim sahaları genişletilmişti. Kolera salgınlarını önleme hususunda dezenfeksiyon ve temizlik işlerini denetleyen bu yapılaşmanın en büyük sıkıntısı belediye teşkilatında olduğu gibi tahsisat yetersizliğiydi. Buna rağmen Sinop, Samsun ve Trabzon'daki hijyen ve dezenfeksiyon işlerini düzenlemek üzere hem Sıhhiye Meclisi hem de Meclis-i Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye tarafından defalarca hususi heyetler gönderilmiş ve çalışmalar yapılmıştır. Ancak bu çalışmalar daha çok kriz yönetimi niteliğinde, dönemsel ve bölgesel uygulamaları içerdiğinden kalıcı ve köktenc çözümler üretir şekilde sonuçlandırılmıyordu.

Her üç şehirde de kamu sağlığı uygulamaları tamamen göz ardı edilmemiş olsa da gecikmişti. Halkın faydalanabileceği hastaneler ancak XIX. yüzyılın sonunda kurulabilmişti. Askeri tıp hizmetleri her dönem sıradan halkın faydalanabileceği tıp hizmetlerinden daha ön planda tutulmuştu. Bu durum özellikle Samsun ve Trabzon örneklerinde olduğu gibi halkın istifade edeceği hastanelerin askeri idareler tarafından işgal edilmesi ile de örneklendirmek mümkündü.

Hekim sıkıntısı pek çok Anadolu şehrinde olduğu gibi Sinop, Samsun ve Trabzon'un da ortak meselesiydi. Devlet tarafından atanan hekimler salgın dönemlerinde yetersiz kalıyor, kimileri ise görevlerini bırakarak firar ediyordu. Buna ilaveten halkın bulaşma mekanizmasını anlamlandıramadığı kolera hastalığının hızlı öldürücü etkisi karşısında özellikle koleralıları tedavi etmeye çalışan hekimlere uyguladıkları toplumsal baskı, zaman zaman gasp ve şiddet olaylarına dönüşüyordu. Bu durumda zaten şehirde az sayıda bulunan hekimlerin görev yerlerini terk etmemeleri için yerel idare tarafından olağanüstü önlemler alınabiliyordu. Robert Koch'un kolera bakterisini keşfetmesi ve sonrasında bu bakterinin yol açtığı hastalığın tedavi edilmesinde yaşanan gelişmeler, koleranın tedavi edilebilir bir hastalık olduğunu kanıtlamıştı. Üretilen serumlar, antikolerik terkipler, gündelik hayatta uyulacak basit hijyen kuralları kolerayla mücadele etmek için en önemli anahtarlardı. Özellikle dezenfeksiyon sistemlerinde yaşanan gelişmeler, hastalığın yayılmasını engellemek açısından oldukça

önemliydi. Fakat halk basit antikolerik terkipleri dahi hekimlerin kendilerini zehirledikleri düşüncesiyle içmekten imtina ediyor, dezenfeksiyon uygulamaları ise mahremiyeti ihlal olarak görüldüğünden olumlu karşılanmıyordu. Hane vetuvalet temizliği ile bireysel temizlik gibi hususlarda teorik olarak kaleme alınmış talimatnameler uygulamaya geçirilemiyordu. Çoğu zaman kentte dezenfeksiyon uygulamalarını gerçekleştirecek alet-edevat ve kimyasal eriyikler de bulunamıyordu. Trabzon'da vilayet idaresine bir etüv makinesi tahsis edilmiş olmasına rağmen, makinenin nasıl kullanılacağını ve nasıl muhafaza edilmesi gerektiğini bilen memurlar görevlendirilememiş, makine hava şartlarının insafına terk edilmişti. Karantina teşkilatında ise usulsüz uygulamalarla sıklıkla karşılaşılıyor, sıhhiye kuralları bizzat karantina memurları tarafından hiçe sayılıyordu. Özellikle Samsun karantina idaresi usulsüzlükleri ile ünlenmişti. Buna rağmen bu durumun düzeltilmesine yönelik bir çalışma yapılmamıştı.

Karantina yapılarından farklı olarak daha çok dezenfeksiyon ve tecrit uygulamalarının yapıldığı tahaffuzhane kuruluşları, XIX. yüzyılın sonlarında Osmanlı coğrafyasında kilit noktalara kurulmaya başlamıştı. Klazomen, Kale-i Sultaniye, Kavak, Kamaran, Tur ve Ebu Said gibi büyük ve önemli tahaffuzhane yapılarına Ağustos 1892'de Sinop Tahaffuzhanesi de eklenmişti. Bu tarihten itibaren Sinop, Güney Karadeniz'in en önemli dezenfeksiyon ve karantina bekleme noktalarından birisi olacak ve adeta bir liman kenti olarak yükselen bir değer haline gelecekti. Özellikle Karadeniz yolunu kullanan hacıları taşıyan vapurların karantina ve dezenfeksiyon noktası olarak kullanılan Sinop Tahaffuzhanesi, hem İstanbul'un hem de Hicaz'ın sıhhi durumunun denetlenmesi açısından oldukça önemli bir kuruluş olacaktı. Bir kompleks olarak tesis edilmiş olan bu kuruluştaki dezenfeksiyon istasyonları, kolera hastaneleri ve tecrit barakaları bulunuyordu. Askeri kordonlarla muhafaza edilen bu tesis, hem sivil yolcuları hem de askerleri taşıyan gemiler ile yüklerinin dezenfekte edildiği, ayrıca yolcularının tecrit edilerek hastalık gösterip göstermediğinin gözlemlendiği önemli bir kurum olarak uzun yıllar hizmet vermişti.

Sonuç olarak koleranın tüm dünyada olduğu gibi Osmanlı Devleti'nde de karantina ve kamu sağlığı uygulamalarının kurumsallaşması hususunda iteleyici bir güç olduğunu söylemek mümkündür. Ancak Sinop, Samsun ve Trabzon örneklerinde de görüldüğü üzere bu teşkilatlanma ve kurumsallaşma süreci imparatorluğun her kesimine eşit bir biçimde yaygınlaştırılamamış, hastalığın zuhurunu engelleyici çözümler üretmek ve tedbirler almak yerine, çoğu zaman kriz anındaki bölgesel uygulamalar olarak kalmıştır. Bu duruma devletin

bir savaştan diğetine koşması oldukça büyük etki yapmış, her zaman askerlerin sağlığı ilk planda tutulmuş, hekim yetiştiren kurumlar ve hastaneler öncelikle askeri alanda hizmet vermeye başlamıştır. 1876'dan sonra bu süreçte halkın lehine gelişmeler yaşanmış olsa da 93 Harbi, Balkan Savaşları ve nihayetinde Birinci Dünya Savaşı'nın olumsuz etkileri kamu sağlığı uygulamalarının yeniden ikinci plana düşürülmesine sebep olmuştur.

## KAYNAKLAR

### Arşiv Belgeleri

#### 1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

##### 1.1. İrâdeler Tasnifi

- İrâde Askerî (İ.AS.)*
- İrâde Dâhiliye (İ.DH.)*
- İrâde Hususi (İ.HUS.)*
- İrâde Mâliye (İ.ML.)*
- İrâde Meclis-i Vâlâ (İ.MVL.)*
- İrâde Posta-Telgraf (İ.PT)*
- İrâde Şûrâ-yı Devlet (İ.ŞD.)*
- İrâde Taltifat (İ.TAL)*
- İrâde Tophâne-i Âmire (İ.TPH.)*

##### 1.2. Sadaret Tasnifi

- Sadaret Amedî Kalemî Evrâkı (A.AMD.)*
- Sadaret Mektubî Kalemî Mühime Kalemî Evrâkı (A.MKT.MHM.)*
- Sadaret Mektubî Kalemî Evrâkı (A.MKT.)*
- Sadaret Mektubî Kalemî Umûmî Evrâkı (A.MKT.UM.)*

##### 1.3. Bab-ı Âlî Evrâk Odası Tasnifi

- Bâb-ı Âlî Evrâk Odası Evrâkı (BEO.)*
- Ayniyat Defterleri (BEO.AYN.d)*
- Nezâret Gelen-Giden Defterleri (BEO.NGG.d)*

##### 1.4. Dâhiliye Nezâreti Tasnifi

- Dâhiliye Nezâreti Emniyet-i Umûmiye Tahrirat Kalemî Evrâkı (DH.EUM.THR.)*
- Dâhiliye Nezâreti Hukuk Kısmı Evrâkı (DH.H.)*
- Dâhiliye Nezâreti İdâre-i Umûmiye Evrâkı (DH.İD)*
- Dâhiliye Nezâreti Mektûbî Kalemî Evrâkı (DH.MKT.)*
- Dâhiliye Nezâreti Muhaberât-ı Umûmiye Evrâkı (DH.MUI.)*
- Dâhiliye Nezâreti Şifre Kalemî Evrâkı (DH.ŞFR.)*
- Dâhiliye Nezâreti Tesrî-i Muâmelât ve Islahât Komisyonu Evrâkı (DH.TMIK.M.)*

##### 1.5. Cevdet Tasnifi

- Cevdet Evkaf (C.EV.)*
- Cevdet Sıhhiye (C.SH.)*

##### 1.6. Yıldız Tasnifi

- Yıldız Perakende Evrâkı Arzuhâl Jurnal (Y.PRK.AZJ.)*
- Yıldız Perakende Evrâkı Sıhhiye (Y.PRK.SH.)*
- Yıldız Perakende Evrâkı Umumî (Y.PRK.UM.)*
- Yıldız Sadaret Evrâkı Husûsi Mâruzat (Y.A.HUS.)*



1.7. Meclis-i Vâlâ Evrâkı (MVL)

1.8. Zabtiye Nezâreti Tasnifi (ZB)

1.9. Şûrâ-yı Devlet Tasnifi (ŞD)

1.10. Sıhhiye Nezâreti Tasnifi (SH.)

*Meclis-i Umûr-ı Sıhhiye Mazbataları*

*Procès-Verbal de la Séance du Conseil Supérieur de Santé*

## **2. Deniz Müzesi Arşivi**

2.1. Mülga Bahriye Tasnifi (MB.)

2.2. Bahriye Nezareti Tasnifi (BN.)

2.3. Tersaneler Tasnifi (T.)

2.4. Mektubi Evrakı Tasnifi (MKT.)

## **3. Türk Kızılayı Arşivi**

## **4. Genel Kurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Daire Başkanlığı Arşivi**

4.1. Osmanlı-Rus Harbi Fonu (ORH)

## **Yayınlanmış Belgeler**

*Administration Sanitaire de l'Empire Ottoman, Procès-Verbaux des Séances Tenues par le Conseil Supérieur de Santé du 6 Janvier au 31 Mars 1914, Constantinople: Ahmet İhsan & Cie., 1914.*

*Administration Sanitaire de l'Empire Ottoman, Procès-Verbaux des Séances Tenues par le Conseil Supérieur de Santé du 7 Avril au 30 juin 1914, Constantinople: Ahmet İhsan & Cie., 1914.*

*Administration Sanitaire de l'Empire Ottoman, Traduction des Procès-Verbaux des Séances Tenues par le Conseil Supérieur de Santé du 28 Septembre au 24 Février 1330, Constantinople: Ahmet İhsan & Cie., 1915.*

“Cerâim-i Sıhhiye Kanunu/28 Haziran 1300”, *Düstûr*, Birinci Tertip, Zeyl 1, İstanbul: Mahmud Bey Matbaası, 1299, ss. 54-59.

“İdare-i Tıbbiye-i Mülkiyenin Nizamnamesidir [27 Şaban 1286], *Düstûr*, Birinci Tertip, Cüz-i Sanî, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, ss. 803-807.

“Karantina Nizamnâmesi / 31 Mayıs 1276”, *Düstûr*, Cüz-i Sanî, İstanbul: Matbaa-i Amire, 1289, ss. 825-899.

“Tuz Nizamnâmesi (9 Ramazan 1278)”, *Düstûr*, Birinci Tertip, 2. Cilt, İstanbul:

Matbaa-i Amire, 1289, ss. 673-706.

*Osmanlı Borç Yönetimi, Düyûn-ı Umumiyye 1879-1891*, Takım I, Cilt I, Haz. Mehmet Hakan Sağlam, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

*Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1875 au 29 Février 1876*, Constantinople: Typo-Lithographe du Journal La Turquie, 1877.

*Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1876 au 27 Février 1876*, Constantinople: Typo-Lithographe du Journal La Turquie, 1878.

*Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1877 au 28 Février 1878*, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1879.

*Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1878 au 28 Février 1879*, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1880.

*Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1879 au 29 Février 1880*, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1884.

*Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1880 au 28 Février 1881*, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1885.

*Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1881 au 28 Février 1882*, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1885.

*Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1882 au 28 Février 1883*, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1886.

*Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1883 au 28 Février 1884*, Constantinople: Typo-Lithographe du Journal La Turquie, 1887.

*Bilan de l'Exercice 1899-1900 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1899 au 29 Février 1900*, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1900.

*Bilan de l'Exercice 1900-1901 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1900 au 28 Février 1901*, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1901.

*Bilan de l'Exercice 1901-1902 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1901 au 28 Février 1902*, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1902.

*Bilan de l'Exercice 1902-1903 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1902 au 28 Février 1903*, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1903.

*Bilan de l'Exercice 1903-1904 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1903 au 29 Février 1904*, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1905.

*Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Année 1909-1910, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire*, Constantinople: Imprimerie Française, 1910.

*Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Année 1910-1911, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire*, Constantinople: Imprimerie Fratelli Haim, 1911.

*Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Année 1911-1912, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire*, Constantinople: Etablissement J & A. Fratelli Haim, 1912.

*Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Année 1912-1913, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire*, Constantinople: Imprimerie Fratelli Haim, 1913.

ŞAŞMAZ, Musa (Haz.), *İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914*, Cilt I-III, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2014.

### **Sürelî Yayınlar**

Aks-i Sadâ  
Düstûr  
Hekim  
Sabah  
Sâlnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmanî  
Sâlnâme-i Nezâret-i Hariciye  
Sâlnâme-i Vilâyet-i Kastamonu  
Sâlnâme-i Vilâyet-i Trabzon

### **Tetkik Eserler**

Abdülaziz Bey, *Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri*, Yay. Haz. Kazım Arısan, Duygu Arısan Günay, 3. Baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2002.

- Abdülvahap Hayri, *İktisadî Trabzon*, Haz. Melek Öksüz, Trabzon: Serander Yayınları, 2008.
- ACUN, Fatma, “Seyyah Söylemi ve Trabzon’a Gelen Yabancı Seyyahlar”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, I. Cilt, Haz. Mithat Kerim Aslan, Hikmet Öksüz, Trabzon: Trabzon Valiliği İlk Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2001, ss. 143-149.
- Ahmed Mithad Efendi, “Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye’de Karantina yani Usûl-i Tahaffuzun Tarihçesi”, *Sâlnâme-i Nezâret-i Hariciye*, Üçüncü Def’a, Dersaadet: Matbaa-i Osmaniye, 1318, ss. 436-471.
- Ahmet Rasim, *Türkiye Coğrafyayı Sahilisi Karadeniz Sevahili*, İstanbul: Deniz Matbaası, 1930.
- Ahmet Şerif, *Anadolu’da Tanîn*, I. Cilt, Haz. Mehmed Çetin Börekçi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999.
- AK, Mehmet, “19. Yüzyılda Antalya’da Kolera Salgını”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C. 4, S. 17, 2011, ss. 254-268.
- AKAY, Tolga, “XIX. Yüzyılda Kafkasya’dan Osmanlı Devleti’ne Yönelik Göç Hareketlerinde Sinop’un Yeri”, *I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi Bildirileri*, Ed. Nuray Türker ve diğerleri, Karabük: Karabük Üniversitesi Yayını, 2013, ss. 3-13.
- AKÇİÇEK, Eren, “Türk Halk Kültüründe Sabun”, *V. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Maddi Kültür Seksiyon Bildirileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1997, ss. 36-43.
- AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Devleti’nde Belediye Teşkilatı ve Belediye Kanunları*, İstanbul: Osmanlı Araştırmaları Vakfı Yayını, 2005.
- Akil Muhtar, Besim Ömer, *Koleraya Karşı İttihazı Lazım Gelen Tedâbir ve Ettibaya Rehber*, Dersaadet: Arşak Garveyan Matbaası, 1327.
- AKIN, Cavit, “19. Yüzyılın Son Yarisında Trabzon Vilayeti”, *Cumhuriyet’in 75. Osmanlı Devleti’nin 700. Yılında Trabzon Tarihi İlmî Toplantısı Bildirileri*, Haz. Kemal Çiçek ve diğerleri, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayınları, 1999, ss. 193-199.
- AKPINAR, Mehmet, “Reji Uygulamalarına Bir Tepki: Tütün Kaçakçılığı”, *Türkler*, Cilt 14, Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 305-312.
- AKYILDIZ, Ali, *Tanzimat Dönemi Osmanlı Merkez Teşkilatında Reform (1836-1856)*, İstanbul: Eren Yayınları, 1993.

- ALTINTAŞ, Ayten, Hanzade Doğan, “Osmanlı’da Serbest Hekimlik Yapan Esnaf Tabip”, *Osmanlılarda Sağlık*, Cilt I, Ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, İstanbul: Biofarma İlaç Sanayi ve Ticaret Yayını, 2006, ss. 265-271.
- ALTINTAŞ, Ayten, *Osmanlı Hekimlerinin Sağlık Kuralları*, İstanbul: Biota Vakfı Yayını, 2012.
- ARMAOĞLU, Fahir, *19. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1789-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1997.
- ARNOLD, David, “Disease of the Modern Period in South Asia”, *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, ss. 418-424.
- AYAR, Mesut, *Osmanlı Devletinde Kolera: İstanbul Örneği (1892-1895)*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007.
- AYDIN, Erdem, “19. Yüzyılda Osmanlı Sağlık Teşkilatlanması”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Uygulama ve Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 15, 2004, ss.185-207.
- AYDIN, Erdem, “Tanzimat ve Osmanlı Sağlık Hizmetleri”, *IV. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2003, ss. 445-455.
- BALA, Mirza, “Çerkesler”, *İA*, 3. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, ss. 375-386.
- BALDRY, John, “The Ottoman Quarantine Station on Kamaran Island 1882-1914”, *Studies in History of Medicine*, Vol. II, No. 3, 1978, ss. 3-138.
- BALSOY, Gülhan, *Gender and Politics of the Female Body: Midwifery, Abortion and Pregnancy In Ottoman Society (1830-1890s)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi], New York: Binghamton University, 2009.
- BAMBER, Scott, “Disease of Antiquity and the Premodern Period in Southeast Asia”, *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, ss. 425-439.
- BARTHOLD, W., “Abazalar”, *İA*, 1. Cilt, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1979, ss. 6-8.
- BASCOME, Edward, *A History of Epidemic Pestilences from The Earliest Ages, 1495 Years Before the Birth of Our Savior to 1848*, London: John Churchill Press, 1851.
- BASKICI, Murat, “XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C. 67, No. 3, 2012, ss. 33-56.

- BAYAT, Ali Haydar, *Tıp Tarihi*, 2. Baskı, İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği Yayını, 2010.
- BAYLAV, Naşid, *Eczacılık Tarihi*, İstanbul: Yörük Matbaası, 1968.
- BAYTOP, Turhan “Selçuklular Devrinde Anadolu'da Eczacılık”, *I. Uluslararası Türk-İslam Bilim ve Teknoloji Tarihi Kongresi Bildirileri*, Cilt II, İstanbul: İstanbul Teknik Üniversitesi Matbaası, 1981.
- , “Eczacılık”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1994, ss. 386-388.
- , *Türk Eczacılık Tarihi*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayını, 1985.
- Besim Ömer, *Nevsâl-i Afiyet*, İstanbul: Alem Matbaası, 1315.
- Besim Ömer, *Nevsâl-i Afiyet/Sâlnâme-i Tıbbî*, Dördüncü Kitap, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1322.
- Besim Ömer, *Nevsâl-i Afiyet/Sâlnâme-i Tıbbî*, İkinci Sene, İstanbul: Alem Matbaası, 1316.
- Besim Ömer, *Nevsâl-i Afiyet/Sâlnâme-i Tıbbî*, Üçüncü Sene, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan Şürekası, 1320.
- BEYDİLLİ, Kemal, “Karadeniz’in Kapalılığı Karşısında Avrupa Küçük Devletleri ve ‘Mîrî Ticâret’ Teşebbüsü”, *Belleten*, C. LV, S.214, 1991, ss. 687-755.
- BEYOĞLU, Süleyman, “Osmanlı Devletinde ‘Tuz’a Dair Bazı Problemler (1914-1923)”, *Tuz Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali ve Mesut Şen, İstanbul: Kitabevi Yayını, 2004, ss. 201-207.
- BHARDWAJ, Surinder M., “Disease and Ecologies of South Asia”, *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, ss. 463-476.
- BİCE, Hayati, *Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1991.
- BIJİŞKYAN, P. Minas, *Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819*, Haz. Hrand D. Andreasyan, İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1969.
- BOLLET, Alfred Jay, *Plagues & Poxes: The Impact of Human History on Epidemic Disease*, Second Edition, New York: Demos Medical Publishing, 2004.
- BOSTAN, İdris, “Rusya'nın Karadeniz'de Ticarete Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu (1700-1787)”, *Belleten*, C. LIX, S.225, 1995, ss. 353-394.

- BÖKE, Pelin, “İzmir Karantina Teşkilatının Kuruluşu ve Faaliyetleri (1840-1900)”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. VIII, S. 18-19, 2009, ss. 137-159.
- BRAUDEL, Fernand, *Akdeniz ve Akdeniz Dünyası*, Cilt 1, Çev. Mehmet Ali Kılıçbay, İstanbul: Eren Yayınları, 1989.
- BUDAK, Sevim, “Çöp”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 2, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, 1994, ss. 531-533.
- BULMUŞ, Birsen, *Plague, Quarantines and Geopolitics in The Ottoman Empire*, Edinburg: Edinburg University Press, 2012.
- Canlı Tarihler: 2, Mehmet Ali Aynî Hatıraları*, İstanbul: Türkiye Yayınevi, 1945.
- CHAKROVORTY, Ronés C., “Disease of Antiquity in South Asia”, *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, ss. 408-412.
- COLEMAN, William, *Deadly Disease and Epidemics: Cholera*, New York: Chelsea House Publishing, 2003.
- CUINET, Vital, *La Turquie D’Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de l’Asie-Mineure*, Tome Premier, Paris: Ernest Leroux, 1894.
- , *La Turquie D’Asie Géographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnée de l’Asie-Mineure*, Tome Quatrième, Paris: Ernest Leroux, 1894.
- ÇADIRCI Musa, “Tanzimat Döneminde Karayolu Yapımı”, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. 15, S. 26, 1991, ss. 153-167.
- , *Tanzimat Döneminde Anadolu Kentlerinin Sosyal ve Ekonomik Yapısı*, 3. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2013.
- ÇAĞATAY, Neşet, “Temizlik”, *Diyanet İşleri Başkanlığı Dergisi*, 1961, ss. 29-35.
- ÇETİN Osman, *İlk Osmanlı Hastanesi: Bursa Yıldırım Darüşşifası (Bursa Mahkeme Sicillerine Göre)*, İstanbul: Göz Nurunu Koruma Vakfı, 2006.
- ÇETİN, Atilla, *Başbakanlık Arşivi Kılavuzu*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1979, s. 160.
- ÇİÇEK, Nazan, “Talihsiz Çerkeslere İngiliz Peksimeti: İngiliz Arşiv Belgelerinde Büyük Çerkes Göçü (Şubat 1864-Mayıs 1865)”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, S.64, 2009, ss. 57-88.
- DAEİ, Masoumeh, “XIX. Yüzyıl’da İran-Osmanlı Ticaretinde Trabzon-Erzurum-Tebriz Ticari Yolunun Önemi”, *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, S. 19, 2012, ss. 43-56.

- DAĞLAR MACAR, Oya, *Balkan Savaşlarında Salgın Hastalıklar ve Sağlık Hizmetleri*, İstanbul: Libra Yayınları, 2009.
- DARKOT, Besim, "Samsun", *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1988, ss. 172-178.
- DE KAY, James Ellswort, *1831-1832 Türkiye'sinden Görünümler*, Çev. Serpil Atamaz Hazar, Ankara: ODTÜ Geliştirme Vakfı Yayını, 2009.
- DEDEIĆ KIRBAÇ, Amra, "Boşnakların Türkiye'ye Göçleri", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 35, 2013, ss. 1-19.
- DEMİRCİ, Tuba, *Body, Disease and Late Ottoman Literature: Debates on Ottoman Muslim Family in The Tanzimat Period (1839-1908)*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2008.
- DEMİREL, Fatmagül, "Osmanlı Devleti'nde Tuz Gelirlerinin Düyûn-ı Umûmiyye'ye Devredilmesinden Sonra Tuz Kaçakçılığı", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, Y.1, S.1, 2002, ss. 147-157.
- DEMİRHAN, Ayşegül, *Kısa Tıp Tarihi*, Bursa: Bursa Üniversitesi Basımevi, 1992.
- DEMİRHİNDİ, Orhan, "Halk Sağlığı-I", *Dünyada ve Türkiye'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemenin Tarihi*, Ed. Ekrem Kadri Unat, İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Vakfı Yayını, 1988, ss. 163-173.
- DIĞIROĞLU, Filiz, *Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterekü'l-Menfaa Reji Şirketi, Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi Yayını, 2007.
- , *XIX. Yüzyıl Karadeniz'inde Yeni Bir Ticari Merkez: Samsun*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2011.
- DIRKIS, Robert, "Famine and Disease", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, ss. 157-163.
- DOĞAN, Güner, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Karantina Uygulaması ve Venedik Uluslararası Sıhhiye Konferansı", *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 15, 2011, ss. 91-109.
- Doktor Kemal, *Kolerada Can Kurtaran*, İstanbul: Nücum-i İstikbal Matbaası, 1328.
- Doktor Liboviç, *Kolera İletinin Vesait-i Tahaffuziye ve Şifaiyesi*, Kostantiniyye: Matbaa-i Ebuzziya, 1307.
- DOLS, Michael W., "Disease of The Islamic World", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, ss. 334-341.



- EKİNCİ, İlhan, "Ondokuzuncu Yüzyıl'ın İkinci Yarısında Samsun'da Deniz Ulaşımı", *Samsun Araştırmaları*, 2. Kitap, Haz. Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2013, ss. 73-99.
- EMGİLİ, Fahriye, *Yeniden Kurulan Hayatlar, Boşnakların Türkiye'ye Göçleri (1878-1934)*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayını, 2012.
- EREN, Ahmet Cevat, *Türkiye'de Göç ve Göçmen Meseleleri: Tanzimat Devri, İlk Kurulan Göçmen Komisyonu, Çıkarılan Tüzükler*, İstanbul: Nurgök Matbaası, 1966.
- ERER, Sezer, ATICI, Elif, "19. Yüzyılda Kayseri'de Kolera Salgınlarıyla İlgili Belgeler ve Bazı Sonuçları", *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ed. Esin Kahya ve diğerleri, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2006, ss. 314-322.
- ERGİN, Osman Nuri, *Mecelle-i Umur-ı Belediye*, Cilt 4, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, 1995.
- , *Türk Belediyecilik ve Şehircilik Tarihi Üstüne Seçmeler*, Haz. Selahattin Yıldırım, İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Yayını, 1987.
- ERKAN, Süleyman, *Kırım ve Kafkasya Göçleri (1878-1908)*, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayını, 1996.
- ERLER, M. Yavuz, "Karadeniz'de Avrupai Bir Kent: Samsun (1865-1875), *Karadeniz Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, I. Cilt, Haz. Kenan İnan ve diğerleri, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayını, 2005, ss. 541-581.
- , "XIX. Yüzyıl Boyunca Osmanlı Karadenizinde Ekonomi" *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Vol. 2/7, 2009, ss. 119-127.
- EROĞLU, Süreyya, DİRER AKHAN, A. Alev, "Seyahatnameler'de Sinop" *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 17, C. 1, 2013, ss. 257-272.
- FAROQHI, Suraiya, "Samsun", *The Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Vol. VIII., Leiden: E.J. Brill, 1995, ss. 252-256.
- , "Tarabzun", *The Encyclopedia of Islam*, Second Edition, Vol. X, Leiden: Brill Publishing, 2000, ss. 216-219.
- FERRIER, J., *Des Lazarets des Quarantaines et de la Conférence Internationale Pour L'organisation D'un Service Sanitaire en Orient*, Paris: Germer Baillière, 1867.
- FOUCAULT, Michel, "On Dokuzuncu Yüzyıl Adli Psikiyatrisinde 'Tehlikeli Kişi' Nosyonunun Evrimi", *Seçme Yazılar 4: İktidarın Gözü*, Haz. Ferda Keskin, Çev. Işık Ergüden, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003, ss. 185-209.

- , "Polemik, Siyaset ve Sorunsallaştırmalar", *Özne ve İktidar-Seçme Yazılar 2*, 4. Baskı, Haz. Ferda Keskin, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2014, ss. 278-290.
- , *Kliniğin Doğuşu*, Çev. İnci Malak Uysal, 2. Baskı, Ankara: Epos Yayınları, 2000.
- GALLAGHER, Nancy E., "Islamic and Indian Medicine", *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, ss. 27-35.
- , *Medicine and Power in Tunisia 1780-1900*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- GENCER, Ali İhsan, *Bahriye'de Yapılan Islâhât Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2001.
- General Musa Kundukhov'un Anıları*, Çev. Murat Yağan, İstanbul: Kafkas Kültür Dernekleri Yayını, 1978.
- GREEN, Nile, "The Hajj as its Own Undoing: Infrastructure and Integration on the Muslim Journey to Mecca", *Past and Present*, Vol.226, 2015, ss. 193-226.
- , "The Rail Hajjis: The Trans-Siberian Railway and the Long Way to Mecca", *Hajj: Collected Essays*, Ed. Venetia Porter, Liana Saif, London: British Museum Press, 2013, ss. 100-107.
- GRIGORIEV, Serguei E., "Russian Muslims' Pilgrimages to Makkah in the Early Twentieth-Century", *Kingdom of Saudi Arabia in 100 Years-Studies and Researches*, Ed. Fahd Al-Semmari, Riyadh: King Abdul Aziz Foundation Publications, 2008, ss. 39-85.
- GRUN, Bernard, *The Timetables of History, A Horizontal Linkage of People and Events*, 4. Baskı, New York: Touchstone Publishing, 2005.
- GÜLER, Mustafa, "The Phenomenon of Pilgrimage (Hajj) in The Idil-Ural Region and The Approach of The Ottoman State Towards Pilgrims", *Proceedings of the Third International Symposium on Islamic Civilisation in Volga-Ural Region*, İstanbul: IRCICA Yayını, 2010, ss. 123-136.
- GÜNALAN, Rifat, "Osmanlı Esnaf ve Toplumunda Temizlik Anlayışı: Belgeler Üzerine Bir Değerlendirme", *Hidayet Yavuz Nuhoglu Armağanı*, Haz. İshak Keskin ve diğerleri, İstanbul: Pamuk Yayıncılık, 2009, ss. 209-220.
- GÜNDÜZ, Tufan, *Alahimanet Bosna, Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2012.

- GÜNERGUN, Feza, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Kimyager-Eczacı Bonkowski Paşa (1841-1905)”, *1. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1992, ss. 229-252.
- GÜNGÖR, Yüksel, ERSOY, Nermin, “19. Yüzyıl Uluslararası Karantina Konferansları”, *IX. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara: Nobel Yayın Dağıtım, 2006, ss. 342-349.
- HABIÇOĞLU, Bedri, *Kafkasya’dan Anadolu’ya Göçler ve İskanları*, İstanbul: Nart Yayınları, 1993.
- HALAÇOĞLU, Ahmet, *Balkan Harbi Sırasında Rumeli’den Türk Göçleri (1912-1913)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2014, s.89.
- , “İngiliz Konsolosu Longworth’a Göre Trabzon Vilayeti (1892-1898)”, *Bellekten*, C. LXVII, S. 250, 2004, ss. 881-909.
- Her Yönüyle Sinop*, Sinop: Sinop Valiliği Yayını, 1992.
- HITCHINS, Fred H., *Emigration to Canada 1800-1867*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Ontario: University of Western Ontario, 1924.
- HOBSBAWM, Eric, *Devrim Çağı 1789-1848*, çev. Bahadır Sina Şener, Ankara: Dost Kitabevi, 1998.
- , *Sanayi ve İmparatorluk*, Çev. Abdullah Ersoy, Ankara: Dost Kitabevi, 1998.
- İLGÜREL, Mücteba, “Subaşı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 37, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 2009, ss. 447-448.
- İNALCIK, Halil, “Kırım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, ss. 450-458.
- İNALCIK, Halil, “Tanzimat’ın Uygulanması ve Sosyal Tepkileri”, *Tanzimat: Değişim Sürecinde Osmanlı İmparatorluğu*, Ed. Halil İnalcık, Mehmet Seyitdanlıoğlu, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2001, ss.169-196.
- İPEK, Nedim, “II. Abdülhamid Dönemi Kafkas Göçleri”, *Devr-i Hamid Sultan II. Abdülhamid*, Cilt 4, Haz. Mehmet Metin Hülagü ve diğerleri, Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayını, 2011, ss. 169-181.
- , “Samsun-Sivas Demiryolu”, *Ciéo-Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Kenan İnan, Yücel Dursun, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayını, 2011, ss. 683-874.
- , “Trabzon’da Kolera (1892-1895)”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih Dil Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, haz. Mithat Kerim Arslan, Hikmet

- Öztürk, Trabzon : Trabzon Valiliği İl Kültür Müdürlüğü Yayını, 2002, ss. 399-411.
- , *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Trabzon: Serander Yayınları, 2006.
- , *Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 1994.
- ISSAWI, Charles, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 1, No. 1, 1970, ss. 18-27.
- , *The Economic History of Turkey 1800-1914*, Chicago: The University of Chicago Press, 1980.
- JOHNSTON, William, "Epidemic Past and Science Present: An Approach to Cholera in Nineteenth-Century Japan", *Harvard Asia Quarterly*, Vol.14, 2012, ss. 28-35.
- KALELİ, Hüseyin, "Osmanlı Döneminde Karadeniz Bölgesine Demiryolu İnşa Tasarıları", *Karadeniz Dergi*, S. 9, 2011, ss. 152-166.
- KANE, Eileen, "Odessa as a Hajj Hub: 1880s to 1910s", *Russia in Motion: Cultures of Human Mobility Since 1850*, Ed. John Randolph, Eugene M. Avrutin, Illinois: University of Illinois Press, 2012, ss.107-125.
- KARACA, Ali, "Osmanlı İmparatorluğunda Reji ve Tütün Kaçakçılığında Trabzon Örneği: Bir Yabancı Sermaye Serüveni", *Tütün Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy Naskali, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2003, ss. 56-85.
- KARAGÖZ, Rıza, "Canik Sancağı'nda Karantina Uygulaması ve Bundan Kaynaklanan Bazı Sorunlar (1910-1911)", *Samsun Araştırmaları*, Birinci Kitap, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2013, ss. 371-382.
- KARPAT, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Çev. Bahadır Tırnakçı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- , *Osmanlı'dan Günümüze Etnik Yapılanma ve Göçler*, Çev. Bahadır Tırnakçı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2010.
- KAYA, Ayhan, "Anadolu'da Çerkes Diasporası: Etnokültürel ve Siyasi Yapı", *Türkiye'ye Uluslararası Göç – Toplumsal Koşullar, Bireysel Yaşamlar*, Ed. Barbara Pusch ve Tomas Wilkoszewski, Çev. Mutlu Çomak-Özbatır, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2010, ss. 225-249.
- KAZGAN, Haydar, "Düyun-ı Umumiye", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 3. Cilt, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, ss. 691-716.

- KAZGAN, Haydar, TOKDEMİR, Ertuğrul, “Trabzon-Tebriz Yolu”, *Bir Tutkudur Trabzon*, Haz. İ. Gündoğ Kayaoğlu ve diğerleri, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1997, ss. 304-327.
- KESKİNKILIÇ, Erdoğan, *Osmanlı Dünyu-i Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu, Gelişimi, Çalışma Safhaları ve Osmanlı Devletine Etkileri* [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Ankara: Ankara Üniversitesi, 1997.
- KHOLAİF, Ali İbrahim, *The Hijaz Vilayet 1869-1908: The Sharifate, The Hajj and The Bedouins of The Hijaz*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Wisconsin: University of Wisconsin-Madison, 1986.
- KILIÇ, Orhan, *Eskiçağdan Yakınçağa Genel Hatlarıyla Dünyada ve Osmanlı Devleti'nde Salgın Hastalıklar*, Elazığ: Fırat Üniversitesi Rektörlüğü Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Yayını, 2004.
- KING, Charles, *Karadeniz*, 2. Baskı, Çev. Zülal Kılıç, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- KIRIMLI, Hakan, “Kırım'dan Türkiye'nin Orta ve Doğu Karadeniz Bölgelerine Kırım Tatar Göçleri”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Ankara: Giresun Belediyesi Yayını, 2009, ss. 571-576.
- , “Kırım”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 25, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2002, ss. 458-465.
- Koleraya Karşı Talimat-ı Sıhhiye*, Haz. Meclis-i Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, İstanbul: Tanin Matbaası, 1326.
- KUHNKE, LaVerne, *Live at Risk, Public Health in Nineteenth Century Egypt*, California: University of California Press, 1990.
- KUMBARACILAR, İzzet, *Eczâcılık Târîhi ve İstanbul Eczâhâneleri*, Yayına Haz. Ömer Kırkpınar, İstanbul: Çelik Gülersoy Vakfı Yayını, 1988.
- KUNERALP, Sinan, “Osmanlı Yönetimindeki (1831-1911) Hicaz'da Hac ve Kolera”, Çev. Münir Atalar, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 7, 1996, ss. 497-511.
- KURUCA, Nazım, “Salgın Hastalıkların XIX. Yüzyılda Trabzon ve Havalisinde İktisadi ve Sosyal Hayata Etkileri”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 9, Y. 5, 2007, ss. 11-22.
- KUZUCU, Kemalettin, *İsmail Hakkı Paşa'nın Sivas Valiliği ve İlk Ermeni Olayları (1880-1882)*, İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayınları, 2008.
- KÜÇÜK, Cevdet, ERTÜZÜN, Tevfik, “Düyûn-ı Umûmiyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 1994, ss. 58-62.

- KÜÇÜKÜĞURLU, Murat, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Trabzon-İran Transit Yolunda İnşa Faaliyetleri (1900-1950)”, *Ciêpo-Osmanlı Öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Uluslararası Komitesi XVII. Sempozyumu Bildirileri*, Haz. Kenan İnan, Yücel Dursun, Trabzon: Karadeniz Teknik Üniversitesi Yayını, 2011, ss. 843-860.
- LAGET, Pierre-Louis, “Les Lazarets et L’émergence de Nouvelles Maladies Pestilentiennes au XIX<sup>e</sup>-XX<sup>e</sup> Siècle”, *In-Situ*, No. 2, 2002, ss. 1-10.
- LAQUEUR, Hans-Peter, *Hüve’l-Baki, İstanbul’da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*, Çev. Selahattin Dilidüzgün, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996.
- LOW, Michael ChristopheR, “Empire And The Hajj: Pilgrims, Plagues, And Pan-Islam Under British Surveillance, 1865–1908”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.40, Issue 2, 2008, ss. 269-290.
- MARIEN, Gisele, *The Black Death in Early Ottoman Territories: 1347-1550*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], Ankara: Bilkent Üniversitesi, 2009.
- MCCARTHEY, Justin, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı (1821-1922)*, Çev. Fatma Sarıkaya, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.
- MCNEILL, William H., *Plagues and Peoples*, Oxford: Basil Blackwell, 1976.
- Mehmed Said, *Türkiye’nin Sıhhi-i İctimaî Coğrafyası, Sinop Sancağı*, Cüz 1, Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Umur-ı Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiyye Vekaleti Yayını, 1338.
- MOULIN, Anne Marie, “Kentte Koruyucu Hekimlik: Pasteur Çağında Osmanlı Tıbbı 1887-1908”, *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Ed. Paul Dumont, François Georgeon, Çev. Ali Berktaş, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1996, ss.169-193.
- NAGANAWA, Norihiro, “The Hajj Making Geopolitics, Empire, and Local Politics: A View from the Volga-Ural Region at the Turn of the Nineteenth and Twentieth Centuries”, *Central Asian Pilgrims Hajj Routes and Pious Visits between Central Asia and the Hijaz*, Ed. Alexandre Papas ve diğerleri, Berlin: Klaus Schwartz Verlag, 2012, ss. 168-197.
- NAYMANSOY, Günseli, “Osmanlı’dan Günümüze Eczacılığın Değişen Konumu”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.XII, S.1, 2010, ss. 151-163.
- NIKIFORUK, Andrew, *Mahşerin Dördüncü Atlısı: Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, Çev. Selahattin Erkanlı, 2. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.
- NOYAN, Abdülkadir, “Memleketimizde Salgın Hastalıklar (Kolera Salgınları)”, *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası*, C.26, S.4, 1963, ss. 437-449.

- ODABAŞIOĞLU, Cumhuriyet, “Trabzon-İran Transit Nakliyesi”, *Çağımı Yakalayan Osmanlı!*, Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu, Mustafa Kaçar, İstanbul: IRCICA Yayını, 1995, ss. 441-482.
- OĞUZ, Sacit, “1895 Tarsus Kolera Salgını”, *History Studies, Prof. Dr. Enver Konukçu Armağanı*, 2012, ss. 437-448.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri (1840-1880)*, 2. Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2011.
- Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Ed. Halil İnalçık ve Donald Quataert, Cilt 2, İstanbul: Eren Yayınları, 2004.
- OWEN, Roger, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, London: I.B. Tauris, 1981.
- ÖNSOY, Rifat, “Muharrem Kararnamesi ve Düyûn-u Umumiye İdaresi”, *Osmanlı*, Cilt 3, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 400-414.
- ÖZBAY, Kemal, *Türk Asker Hekimliği Tarihi ve Asker Hastaneleri*, Cilt 1, İstanbul: Yörük Basımevi, 1976.
- ÖZCAN, Abdülkadir, “Osmanlı Ordusunda Sağlık Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, *Osmanlılarda Sağlık*, Cilt I, Ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, İstanbul: Biofarma İlaç Sanayi ve Ticaret Yayını, 2006, ss. 99-109.
- ÖZDİŞ, Hamdi, *Taşrada İktidar Mücadelesi: II. Abdülhamit Döneminde Trabzon Vilayeti'nde Eşraf, Siyaset ve Devlet (1876-1909)*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Ankara: Hacettepe Üniversitesi, 2008.
- ÖZGÜR, Hüseyin, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Temizlik ve Halk Sağlığı Hizmetleri”, *Osmanlı*, Cilt 5, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 116-128.
- ÖZTÜRK, Said, “Osmanlı Devleti'nde Sabun Sanayii”, *Türkler*, Cilt 10, Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 781-790.
- ÖZTÜRK, Temel, “Kadı Sicillerindeki Bazı Muhallefatlara Göre Trabzon'da Temizlik ve Vücut Bakım Malzemeleri (1700-1750)”, *Osmanlı Araştırmaları*, S. XXXII, İstanbul, 2008, ss. 249-282.
- PANZAC, Daniel, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*, 2. Baskı, Çev. Serap Yılmaz, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2011.
- , *Quarantines et Lazarets, L'Europe et la Peste D'Orient (XVII<sup>e</sup>-XX<sup>e</sup> Siècles)*, Aix-en Provence: Édisud, 1986.
- PAPAS, Alexandre, “Following Abdurreşîd İbrâhîm, a Tatar Globetrotter on the Way to Mecca”, *Central Asian Pilgrims Hajj Routes and Pious Visits between Central*

*Asia and the Hijaz*, Ed. Alexandre Papas ve diğerleri, Berlin: Klaus Schwartz Verlag, 2012, ss. 199-221.

PETERS, F. E., *The Hajj: The Muslim Pilgrimage to Mecca and The Holy Places*, Princeton: Princeton University Press, 1994.

PUL, Ayşe, “Osmanlı Sosyal Hayatı Figüranlarından Arayıcı Esnafı”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, C.XXIII, S. 1, 2008, ss. 211-238.

-----, “Trabzon ve Samsun Limanları Üzerinden Kafkasya Muhacirlerinin İskanı (1860-1864)”, *Uluslararası Giresun ve Doğu Karadeniz Sosyal Bilimler Sempozyumu Bildirileri*, Cilt 1, Ankara: Giresun Belediyesi Yayını, 2009, ss. 544-561.

QUATAERT, Donald, *Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881-1908)*, Çev. Sabri Tekay, Ankara: Yurt Yayınları, 1987.

RIESSE, Guenter B., “History of Western Medicine from Hippocrates to Germ Theory”, *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, ss. 11-19.

ROBARTS, Andrew Robarts, *A Plague on Both Houses?: Population Movements and The Spread of Disease Across The Ottoman-Russian Black Sea Frontier, 1768-1830s*, Washingtton: Georgetown University, 2010.

ROCHE, M. Aubert, *De la Réforme des Quarantaines et des Lois Sanitaires de la Peste*, Paris: Just-Rouvier, 1844.

RUPPIN, A. , “Migration and to Syria 1860-1914”, *The Economic History of the Middle East 1800-1914*, Ed. Charles Issawi, Chicago: The University of Chicago Press, 1966, ss.269-273.

SAĞLAM, Mehmet Hakan, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881 Rüsüm-ı Sitte'den Düyün-i Umûmiyye'ye*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

SAID, Hakim Mohammed, “Disease of the Premodern Period in South Asia”, *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, ss. 413-417.

SAKAOĞLU, Necdet, “Arayıcı Esnafı”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 1, İstanbul: Tarih Vakfı Yayını, 1993, ss. 297-298.

SANDALCI, Gülnur, SANDALCI, Mert, *Belgelerle Türk Eczacılığı 1840-1948*, Cilt 1, Kitap 2, İstanbul: Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayını, 2002.

-----, *Belgelerle Türk Eczacılığı 1840-1948*, Cilt 2, Kitap 2, İstanbul: Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayını, 2003.



SARI, Nil, “Osmanlı Hekimliğinde Tıp Ahlakı”, *Osmanlılarda Sağlık*, Cilt I, Ed. Coşkun Yılmaz, Necdet Yılmaz, İstanbul: Biofarma İlaç Sanayi ve Ticaret Yayını, 2006, ss. 207-235.

-----, “Tıp”, *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA.)*, Cilt 41, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 2012, ss. 101-111.

SARISAKAL, Baki, *Samsun Belediye Tarihi*, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2007.

-----, *Samsun Sağlık Tarihi*, Samsun: Barış Gazetesi Yayını, 2005.

-----, *Samsun'da Unutulmayan Olaylar*, Birinci Kitap, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2008.

SARIYILDIZ, Gülден, “Hıfzısıhha”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1998, ss. 320-321.

-----, “Karantina Meclisi'nin Kuruluşu ve Faaliyetleri”, *Bellekten*, C. LVIII, S. 222, 1994, ss. 329-376.

-----, “Karantina”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt 24, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayını, 2001, ss. 463-465.

-----, “Osmanlı Sıhhiye Rüşum Tarifesi ve Muhtelit Sıhhiye Rüşum Tarifesi Komisyonları: Kapitülasyona Giden Bir Süreç”, *Prof. Dr. Ali İhsan Gencer Anısına Osmanlıdan Cumhuriyete Sosyo-Kültürel Yansımalar*, Yay. Haz. Gülден Sarıyıldız ve diğerleri, İstanbul: Derin Yayınları, 2015, ss. 273-318.

-----, “XIX. Yüzyılda Hicaz'da Kolera ve Zemzem Suyu”, *III. Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1999, ss. 295-300.

-----, “XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Kolera Salgını”, *Tarih Boyunca Anadolu'da Doğal Afetler ve Deprem Semineri Bildirileri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi Yayını, 2001, ss. 309-319.

-----, *Hicaz Karantina Teşkilatı (1865-1914)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996.

SAYDAM, Abdullah, “XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Trabzon Şehri”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Prof. Dr. Bayram Kodaman Özel Sayısı, 2010, ss. 28-45.

-----, *Kırım ve Kafkas Göçleri 1856-1876*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2010.

SERBESTOĞLU, İbrahim, “Kırım Savaşı Sonrasında Samsun’da Göç ve Göçmen Sorunu”, *Samsun Araştırmaları*, Birinci Kitap, Ed. Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2013, ss. 179-192.

-----, “Tanzimat Dönemi’nde Samsun Limanı İnşa Projeleri”, *VII. Türk Deniz Ticareti Tarihi Sempozyumu*, [Yayınlanmamış Tebliğ], Ordu, 2015.

SEYİTDANLIOĞLU, Mehmet, “Tanzimat Dönemi İmâr Meclisleri”, *OTAM*, S. 3, 1992, ss. 323-332.

-----, *Tanzimat Döneminde Modern Belediyeciliğin Doğuşu –Yerel Yönetim Metinleri*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010.

SIBGATULLİNA, Elfine, “19. ve 20. Yüzyıl Başında Rusya Müslümanlarının Hacca Gidiş Yolları”, *Uluslararası Türk-İslam Dünyasının İslamiyete Katkıları Sempozyumu*, Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayını, 2007, ss. 521-524.

SPECK, Reinhard S., “Cholera”, *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, ss. 642-649.

STANNARD, David. E., “Disease, Human Migration and History”, *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, ss. 35-42.

ŞAŞMAZ, Musa (Haz.), İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914, Cilt II, , Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2014.

-----, “Immigration and Settlements of Circassians in the Ottoman Empire on British Documents 1857-1864”, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırmaları Merkezi Dergisi (OTAM)*, S.9, 1999, ss. 331-336

ŞEHİRALTI, Mine, “İzmit’te Kolera Salgınları ve Alınan Önlemler”, *VIII. Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildirileri*, İstanbul: Türk Tıp Tarihi Kurumu Yayını, 2006, ss. 419-426.

*Şehr-i İstanbul’un Temizlik Kültürü*, Ed. Mehmet Mazak, İstanbul: Küçükçekmece Belediyesi Yayını, 2010.

ŞEHSUVAROĞLU, Bedi, *Anadoluda Dokuz Asırlık Türk Tıp Tarihi*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1957.

-----, *Eczacılık Tarihi Dersleri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Eczacılık Fakültesi Yayını, 1970.

-----, *İstanbulda 500 Yıllık Sağlık Hayatımız*, İstanbul: İstanbul Fetih Derneği Yayını, 1953.

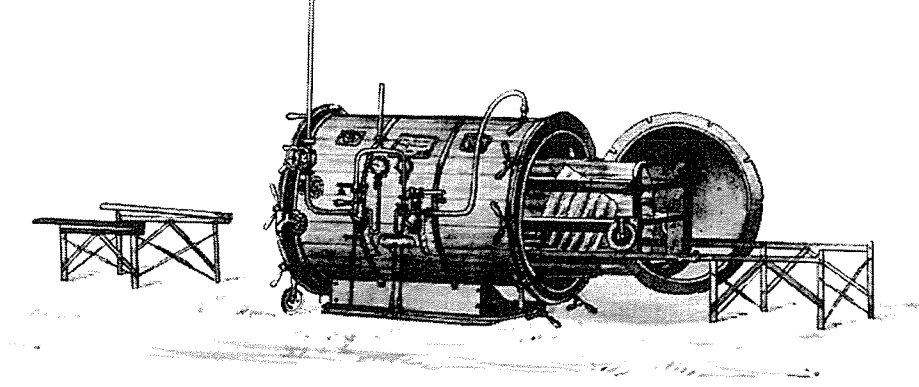
- , *Türkiye Karantina Tarihine Giriş*, İstanbul: İsmail Akgün Matbaası, 1953.
- Şemseddin Sami, *Kâmûs-i Fransevî*, 3. Edisyon, İstanbul: Mihrân Matbaası, 1318.
- ŞİMŞEK, Rasim, *Trabzon Belediye Tarihi I – Osmanlı Dönemi*, Trabzon: Trabzon Belediyesi Yayını, 1993.
- TAESCHNER, Franz, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, Çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2010.
- TAYLOR, Keith W., “Diseases and Disease Ecology of the Modern Period in Southeast Asia”, *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, ss. 440-452.
- TEKDEMİR, Aziz, “Tanzimat Dönemi Nafia Nezareti”, *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C. 1, S. 1, 2011, ss. 121-144.
- , *Ticaret Nezareti (1839-1876)* [Yayınlanmamış Doktora Tezi], İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2010.
- TEKELİ, İlhan, İLKİN, Selim, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Ondokuzuncu Yüzyılda Araba Teknolojisinde ve Karayolu Yapımındaki Gelişmeler”, *Çağın Yakalayan Osmanlı! Osmanlı Devleti’nde Modern Haberleşme ve Ulaştırma Teknikleri*, Yay. Haz. Ekmeleddin İhsanoğlu ve Mustafa Kaçar, İstanbul: IRCICA Yayını, 1995, ss. 395-440.
- TEKİNDAĞ, Şehabettin, “Trabzon”, *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 12, İstanbul Milli Eğitim Basımevi, 1979, ss. 455-477.
- TETİK, Fatih, *Osmanlı Devleti’nin Tanzimat Dönemi Kamu Sağlığı Politikası (1839-1876)*, [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi], İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2007.
- TOZLU, Selahattin, “19. Yüzyılda Sosyo-Ekonomik Bakımdan Trabzon Liman”, *Trabzon ve Çevresi Uluslararası Tarih-Dil-Edebiyat Sempozyumu Bildirileri*, I. Cilt, Haz. Mithat Kerim Aslan, Hikmet Öksüz, Trabzon: Trabzon Valiliği İlk Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2001, ss. 381-397.
- , “Osmanlı Yol Düzenlemeleri (1839-1908)”, *Osmanlı*, Cilt 3, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 644-662.
- , “Trabzon-Erzurum Anayolunun Mevsimlik Güzergahları (Yaz ve Kış Yolları)”, *Anadolu’da Tarihî Yollar ve Şehirler Semineri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını, 2002, ss. 179-199.
- , “Trabzon-Erzurum-Tebriz Yolu (XIX. Yüzyılda Sosyal ve Ekonomik Bakımdan Bir İnceleme)”, *Türkler*, Cilt 14, Ed. Hasan Celal Güzel ve diğerleri, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 481-492.

- , *Trabzon-Erzurum-Bayezid Yolu*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi],  
Erzurum: Atatürk Üniversitesi, 1997.
- TURAN, Şerafettin, “Karadeniz Ticaretinde Anadolu Şehirlerinin Yeri”, *Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri*, Haz. Mehmet Sağlam ve diğerleri, Samsun: Ondokuzmayıs Üniversitesi Yayını, 1988, ss. 159-202.
- TUTUM, Cahit, “1864 Göçü ile İlgili Bazı Belgeler”, *Çerkeslerin Sürgünü (21 Mayıs 1864)*, Ankara: Kafdağ Yayınları, 1993, ss. 3-41.
- TÜMERKAN, Sıddık , *Türkiye 'de Belediyeler (Tarihi Gelişim ve Bugünkü Durum)*, İstanbul: İçişleri Bakanlığı Yayını, 1946.
- ULUDAĞ, Osman Şevki, “Son Kapitülasyonlardan Biri Karantina”, *Belleten*, C. II, S. 7/8, 1938, ss. 444-467.
- UNAT, Ekrem Kadri, “İnfeksiyon Bilimi ve Klinik Mikrobiyolojisi”, *Dünyada ve Türkiye 'de 1850 Yılından Sonra Tıp Dallarındaki İlerlemenin Tarihi*, Ed. Ekrem Kadri Unat, İstanbul: Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Vakfı Yayını, 1988, ss. 229-247.
- , “Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, S. 1, 1995, ss. 55-65.
- , *Bulaşıcı Hastalıklarla Savaş ve İslâm Dini*, İstanbul: İlim Yayma Cemiyeti Yayını, 1975.
- , *Osmanlı İmparatorluğunda Bakteriyoloji ve Viroloji*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Cerrah Paşa Tıp Fakültesi Yayını, 1970.
- UNSCHULD, Paul U., “History of Chinese Medicine”, *The Cambridge World History of Human Disease*, Ed. Kenneth F. Kiple, Cambridge: Cambridge University Press, 1999, ss. 20-27.
- USTA, Veysel, “Tanzimattan Cumhuriyete Trabzon'da Sağlık”, *Anadolu'nun İlk Tıp Gazetelerinden Hekim*, Haz. Mustafa Çulfaz, Trabzon: Serander ve Trabzon Tabip Odası Ortak Yayını, 2007, ss.XIX-XXXIV.
- ÜNAL, Mehmet Ali, *Osmanlı Devrinde Sinop (XV. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla Sinop Kazası)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayını, 2014.
- ÜNVER, A. Süheyl, *Osmanlı Türklerinde Hekimlik ve Eczacılık Tarihi Hakkında*, İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1952.
- VARLIK, Nükhet, *Disease and Empire: A History of Plague Epidemics In The Early Modern Ottoman Empire (1453-1600)*, [Yayınlanmamış Doktora Tezi], Chicago: The University of Chicago, 2008.

- WILKINS, Charles, "Aspects of the Social and Economic Structure of Early Nineteenth Century Jaffa", *Al-Manarah*, Vol. 1, No. 1, 1996, ss. 87-107.
- YAZICI, Nesimi, "Tanzimat'ta Haberleşme ve Kara Taşımacılığı", *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, S. 3, 1992, ss. 333-374.
- YERASİMOS, Stefan, "Tanzimat'ın Kent Reformları Üzerine", *Modernleşme Sürecinde Osmanlı Kentleri*, Ed. Paul Dumont, François Georgeon, Çev. Ali Berktaş İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1992, ss. 1-18.
- YERLİKAYA, İlhan, "Tanzimattan Önce Osmanlı Devletinde Belediye Hizmetleri", *Osmanlı*, Cilt 6, Ed. Güler Eren, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999, ss. 130-144.
- YILDIRIM Nuran, "İstanbul'da Nöbet Mahalleri – Nöbet Eczaneleri (1845-1895)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S. VI, C. 2, 2005, ss. 151-182.
- , "Nizamname-i Eczacıyan der Memalik-i Osmaniye-Osmanlı Devleti'nde Eczacılar Nizamnamesi-1852", *IV. Türk Eczacılık Tarihi Toplantısı Bildirileri*, Ed. Emre Dölen, İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayını, 2000, ss. 43-71.
- , "Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.XI, S.1-2, 2010, ss. 276-283.
- , SERT Gürkan, "Eczacılık Mevzuatımızın Tarihsel Sürecinde Eczane Açma / Eczacı Olma Koşulları ve Hekim-Eczacı İlişkisi (1852-1953)", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, S. XI, C.1-2, 2009-2010, ss. 291-303.
- , "Bakteriyolojihane-i Şahane'de Veteriner Bakteriyoloji (1893-1901)", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, ss. 403-418.
- , "Edirne'de Kolera (1892-1894)", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları- 1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, ss. 162-187.
- , "İstanbul Tıp Fakültesi'nde Hıfzıssıhha Dersleri ve Hocaları (1827-1988)", *Bilim Tarihi*, S. 22, 1993, ss. 3-15.
- , "Kolera Salgınları", *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 5, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, ss. 45-47.
- , "Osmanlı Darüşşüfalarından Modern Hastanelere", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, ss. 272-310.

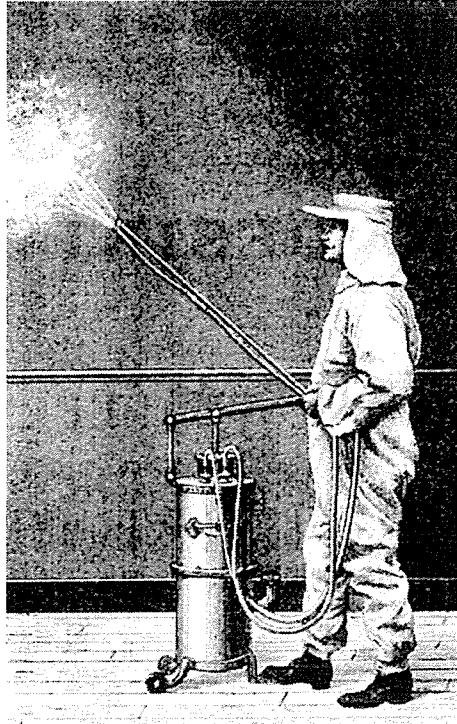
- , “Osmanlı Devleti’nde Kolera Aşısı”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, ss. 188-195.
- , “Osmanlı Eczacılığının Gelişme Sürecinde İlaç Hazırlayıp Satan Esnaf ve Sağlıkçılar”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, C.XI, S.1-2, 2010, ss. 276-283.
- , “Salgınlar”, *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*, Cilt 6, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, ss. 423-425.
- , “Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları”, *14. Yüzyıldan Cumhuriyet’e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar-Sağlık Tarihi Yazıları 1*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014, ss. 128-146.
- , “Türk Hekimlerinin Seçkinleşme Sürecinde Tıp Bilgisinin Transferi”, *1. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*, Cilt I, Ed. Ayşegül Demirhan Erdemir ve diğerleri, İstanbul: Türk Tıp Kurumu, 2008, ss. 101-124.
- YILMAZ, Cebrail Yılmaz ve diğerleri, “Başbakanlık Osmanlı Arşiv Belgelerine Göre İzmit’te Salgınlar ve Karantina”, *Uluslararası Gazi Akça Koca ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Cilt II, Ed. Haluk Selvi ve M. Bilal Çelik, Kocaeli: Kocaeli Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2015, ss. 947-953.
- YILMAZ, Özgür, “20. Yüzyıl Başlarında Samsun Limanı: Fransız Konsolosu H. De Cortanze’nin Raporlarına Göre”, *Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canık*, Ed. Osman Köse, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2013, ss. 181-193.
- , “Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşa Projesi (1870)”, *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, Y. 9, S. 18, 2015, ss. 213-244.
- , “Karadeniz’in Uluslararası Ticaret’e Açılması ve Trabzon”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C.2, S.7, 2009, ss. 359-382.
- , *Tanzimat Döneminde Trabzon*, İstanbul: Libra Yayıncılık, 2014.
- ZAJAC, Grazyana, “II. Abdülhamid Döneminde İki Tıp Doktorunun Osmanlı İmparatorluğu’nda Etkinlikleri ve Temizliğe Dair Anıları”, *Temizlik Kitabı*, Ed. Emine Gürsoy-Naskali, Salih Mehmet Arçın, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2009, ss. 245-258.

## EKLER



شکل ۱

**Ek 1: Etüv Makinesi**  
(Hüseyin Selami, *Karantina ve Emrâz-ı Müstevliye*, Milli Kütüphane Yazma Eser Koleksiyonu, No: B.536)

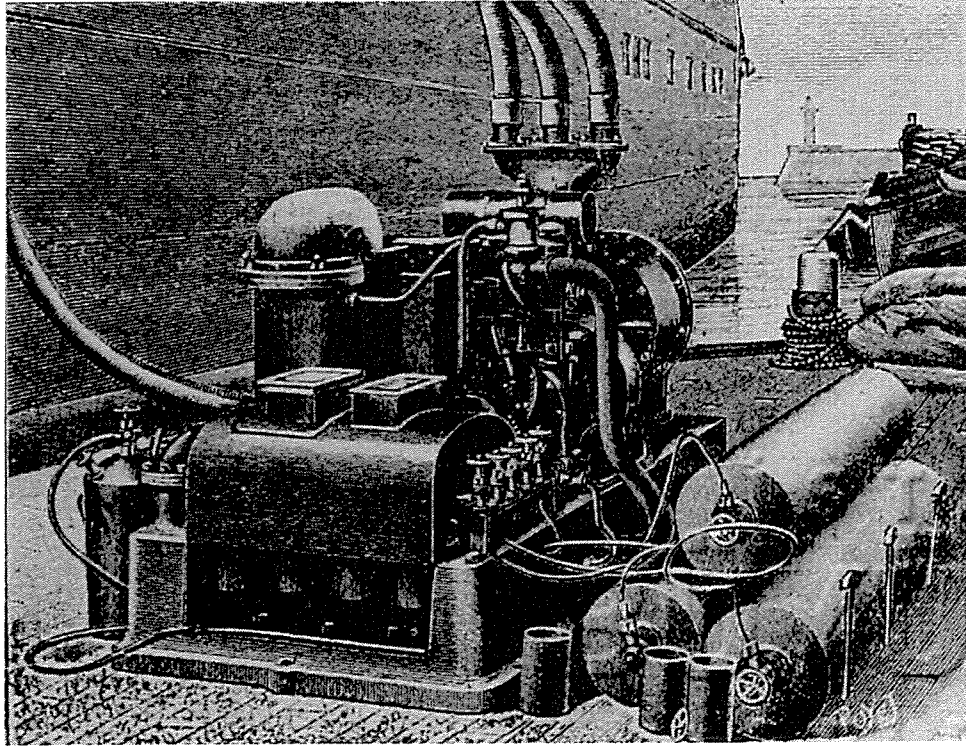


**Ek 2: Tekerlekli Pülverizatör**  
(Geneste-Herscher Şirketi'nin Tanıtım Kitapçığından, 1896)



**Ek 3: Mobil Etüv Makinesi**

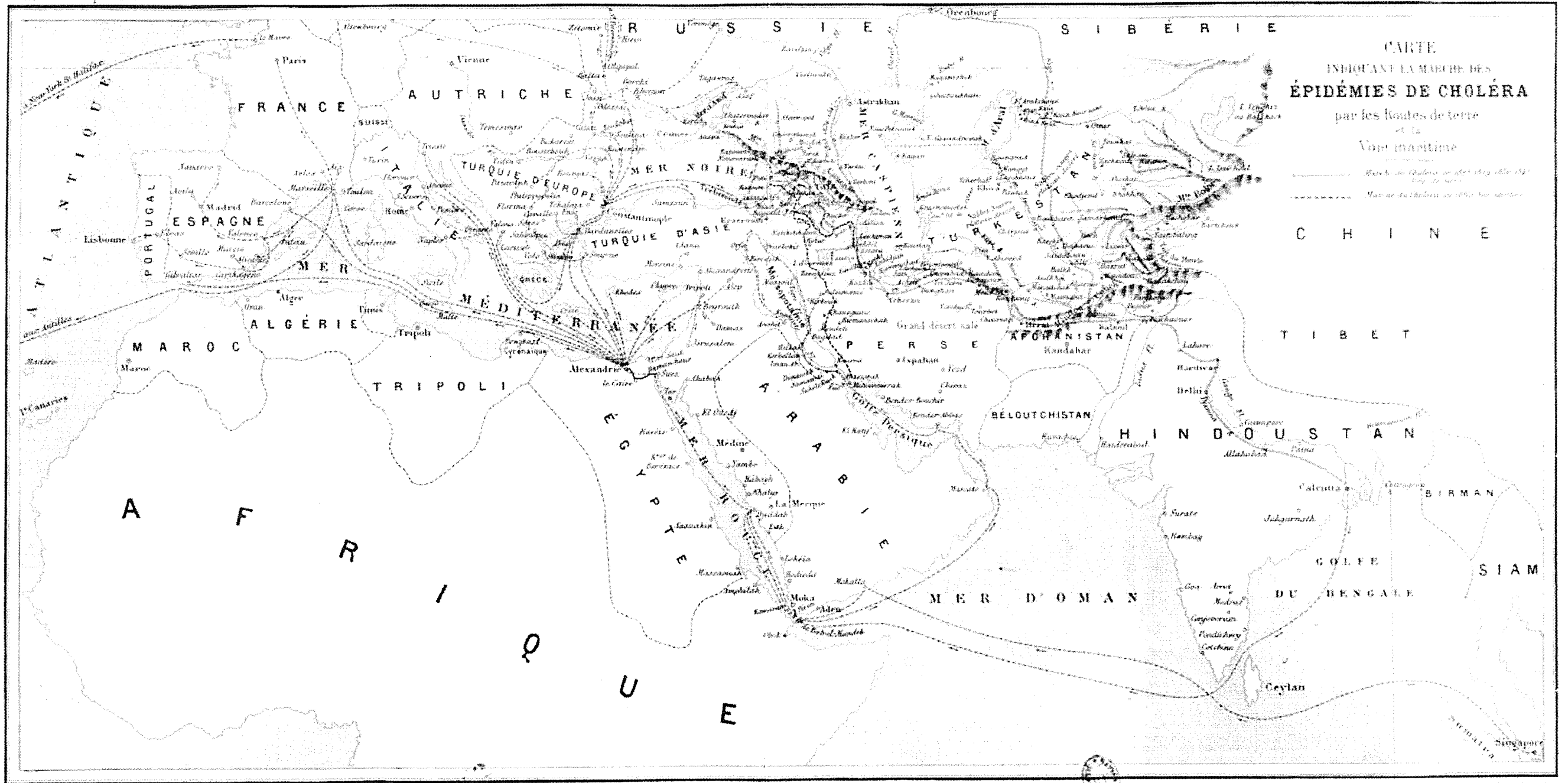
(Necmetin Özçelik ve diğerleri, *Sağlık Ordusu*, Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayını, 2008, s. 94-95.)



**Ek 4: Duba Tebhîr Makinesi**

(Besim Ömer, *Nevsâl-i Afîyet, Sâlnâme-i Tıbbî*, Dördüncü Kitap, İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1322, s. 615.)



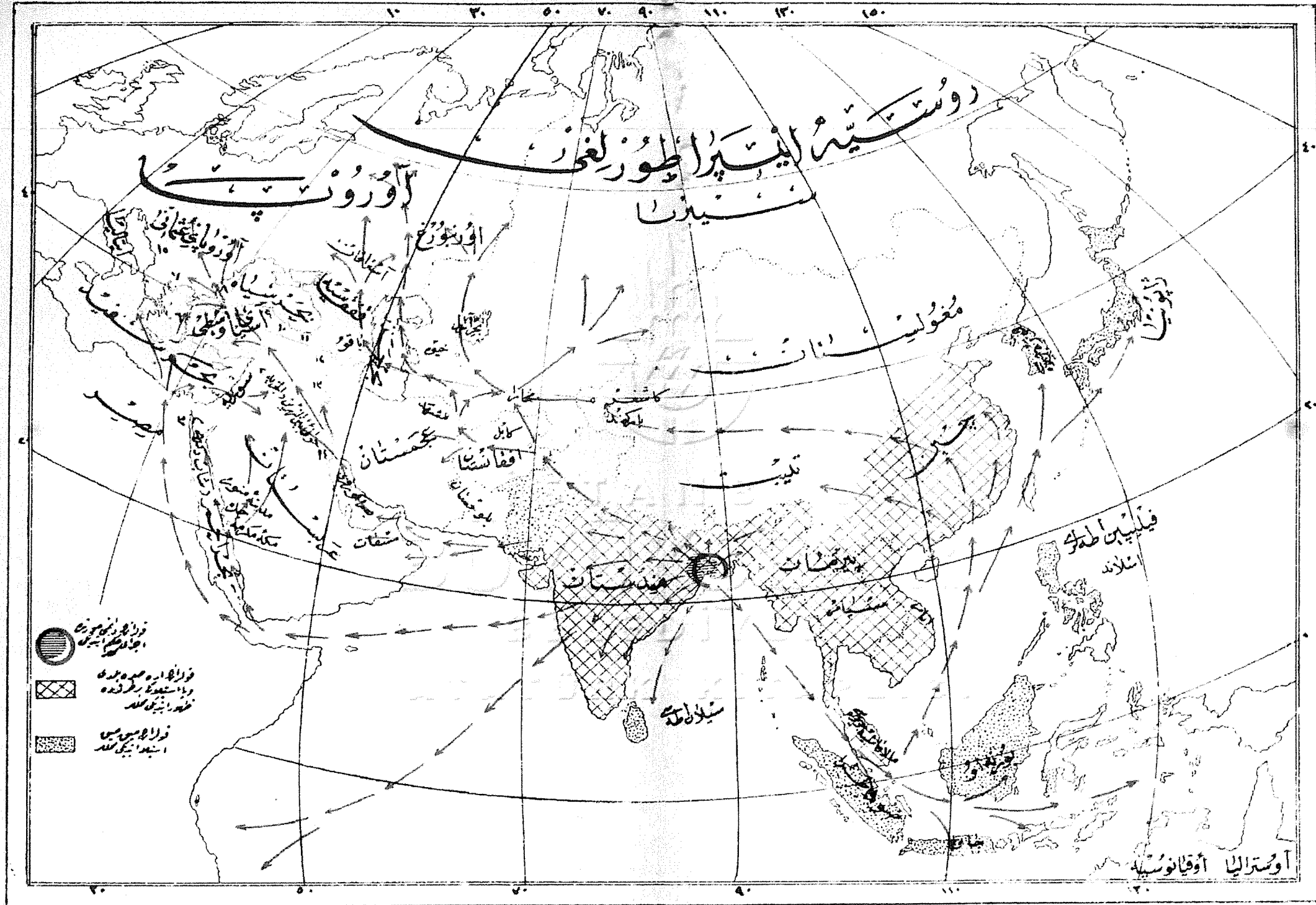


Gravé par E. Morieu, r. de Bréa, 23 Paris.

G. Masson, Éditeur à Paris.

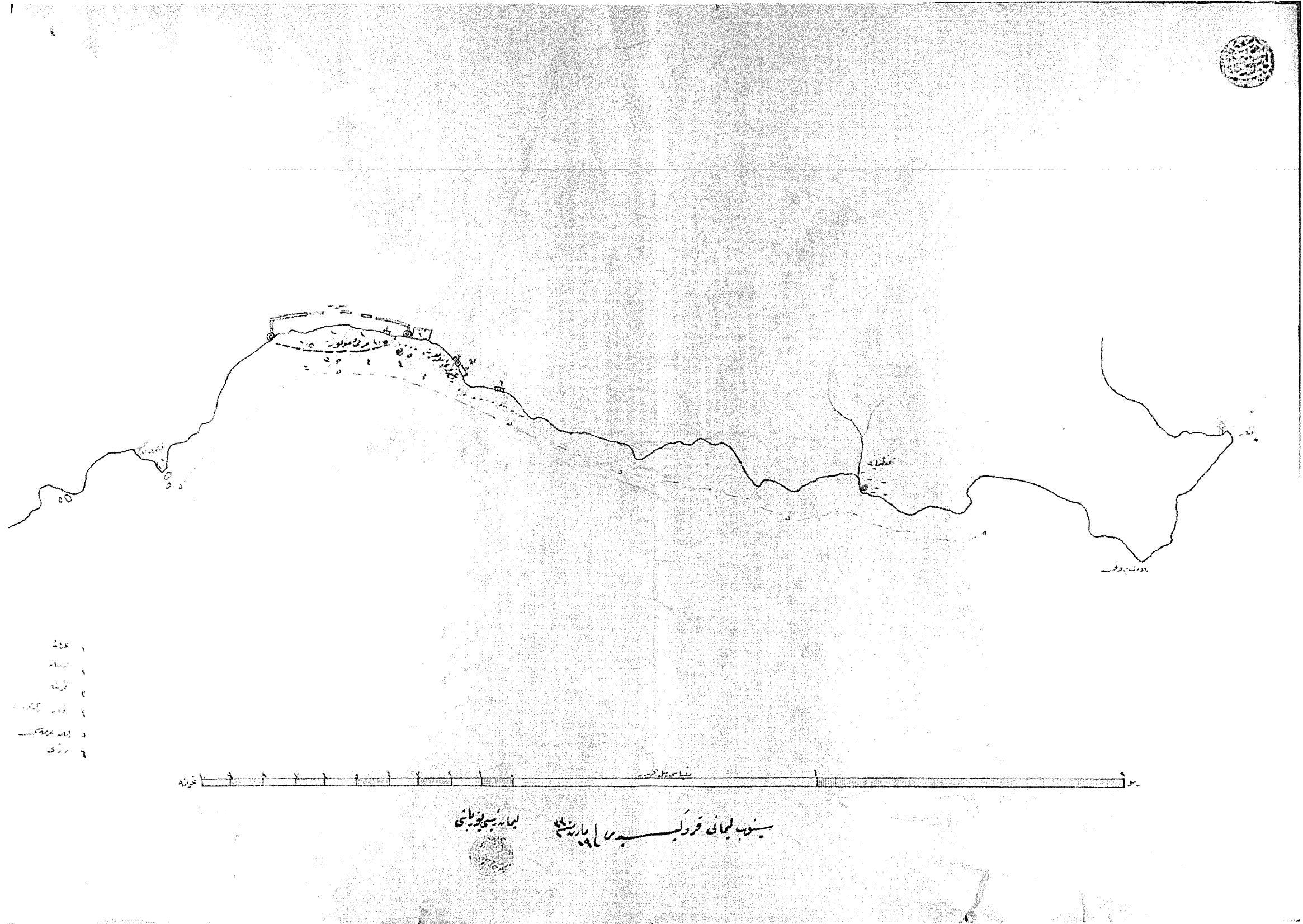
Paris, Imb. Lemerle, C<sup>o</sup> r. de Seine 27.

Ek 5: Koleranın Yayılma Yollarını Gösterir Harita  
(A. Proust, *Le Cholera Étiologie et Prophylaxie*, Paris: G. Masson, 1883, s. 229.)



فوزالہ ایزہ صبرہ ہندی کے پھیلاؤ کے لیے جہاں و جہاں کو سفر کرنے کے لیے

Ek 6: Koleranın Yayılma Yollarını Gösterir Harita  
(Akil Muhtar, Besim Ömer, *Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedâbir ve Ettibâya Rehber*, Dersaadet: Arşak Garveyan Matbaası, 1327)



Ek 7: Sinop Karantinahanesi ve Tahaffuzhanesinin Yerlerini Gösterir Plan  
(Deniz Müzesi Arşivi, Bahriye Nezâreti Evrâkı, 94/1942, 19 Mart 1330, Lef 6.)



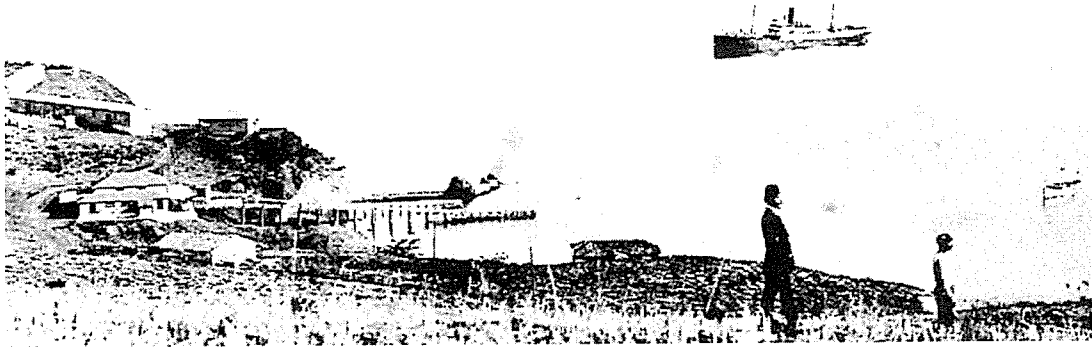
Ek 8: Sinop Yarımadasını Gösterir Harita  
(Başbakanlık Osmanlı Arşivi, *Haritalar*, 991, [Tarihsiz])

1916

Luznet, Sinop.

۱۹۱۶

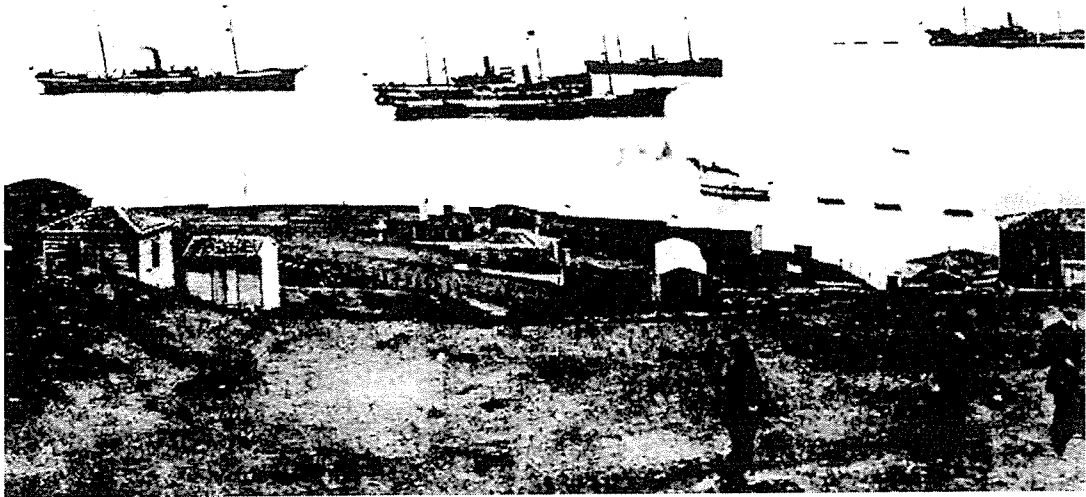
سینوپ ۱۹۱۶



**Ek 10: Sinop Tahaffuzhanesi'nden Çekilmiş Bir Fotoğraf**

[Solda Parlatorya ve İstintak Dairesi]

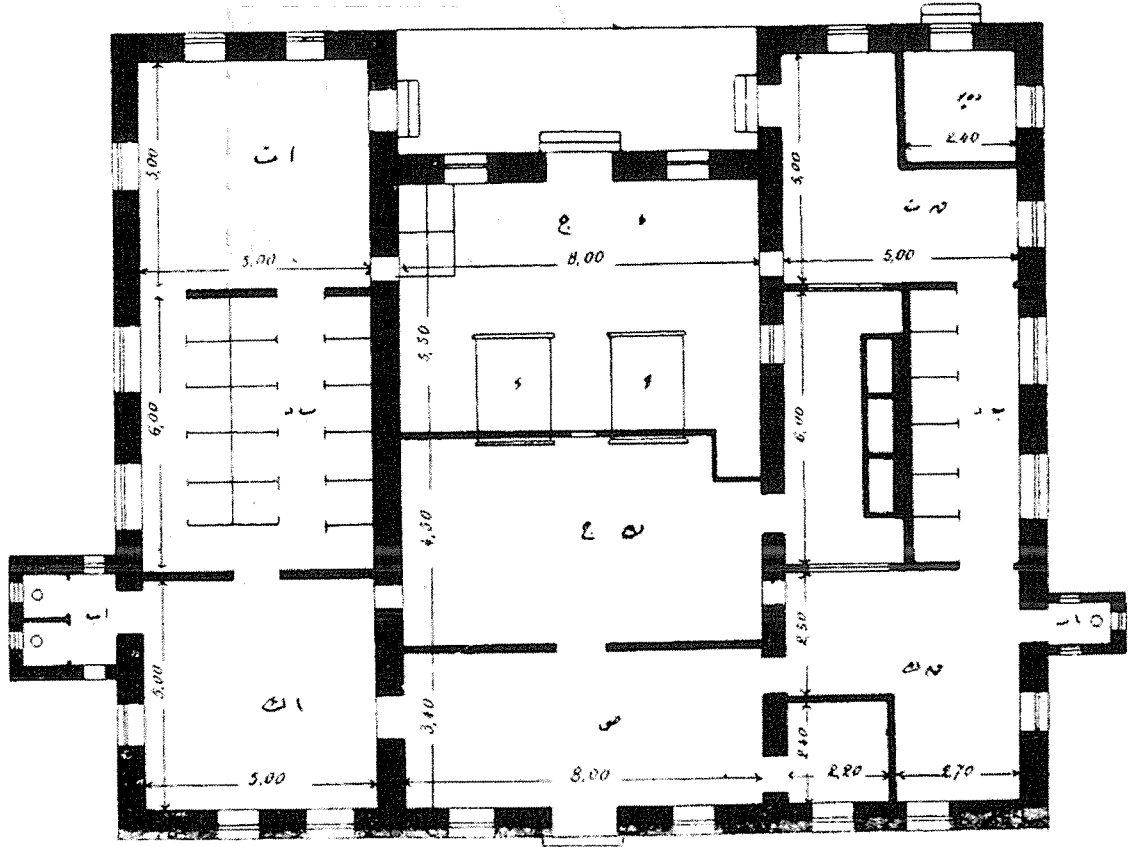
(*Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop Tarihi*, Haz. Zeki Zeynel Özcanoglu ve diğerkleri, Sinop: Sinop Belediyesi Yayını, 2007, s.40.)



**Ek 11: Sinop Tahaffuzhanesi'nden Çekilmiş Bir Fotoğraf [Barakalar Bölgesi]**

(*Geçmişin Fotoğraflarıyla Sinop Tarihi*, Haz. Zeki Zeynel Özcanoglu ve diğerkleri, Sinop: Sinop Belediyesi Yayını, 2007, s. 41)





[ شكل ١١ ] . — سينوب تجير خانهسى

Ek 12: Sinop Tahaffuzhanesi Tebhirhanesinin Planı  
 (Akil Muhtar, Besim Ömer, *Kolera Hastalığında İttihazı Lazım Gelen Tedâbir ve Ettibâya Rehber*, Dersaadet: Arşak Garveyan Matbaası, 1327, s. 98.)

.....  
 ..... avec Mr. Crémézy pour  
 ..... reprendre au Lazaret de  
 ..... faire dresser le devis  
 ..... des charges de ces travaux.  
 .....

M. AMBONLIS communique ensuite le Contrat, ci-après à passer  
 ..... Administration et Mr. Crémézy, contrat dont il est parlé au  
 ..... N° 13 du susdit rapport.

..... Administration Sanitaire, représentée par M. E. Ahmed Mîhat  
 ..... par  
 ..... M. Crémézy, Architecte entrepreneur de Travaux de construction;

..... est arrêté et convenu ce qui suit :

..... Administration Sanitaire, charge Mr. Et. Crémézy des su-  
 ..... travaux, à être exécutés à son Lazaret de Sinope :

..... baraquettes provisoires en bois, de 63 m. de longueur	
..... sur 2m,50 de largeur et 3m,50 de hauteur à	
..... Ltqs 209,16 chacune	Ltqs . 1304.12
..... lieux d'aisance chacun avec 2 sièges	
..... Ltqs 10,00 chacun	" 70.00
..... l'éclairage (suivant devis N°1)	" 191.50
..... extraction de pierres devant les débarcadères	" 30.00
..... réparation et prolongement des débarcadères (devis N°2)	" 88.86,30
..... diverses réparations urgentes des maisons existantes	" 30.00
<b>Total</b>	<b>Ltqs . 2014.48,50</b>

Article 2°. Mr. Et. Crémézy s'engage à entreprendre à forfait à ses  
 risques et périls les constructions énumérées à l'art.  
 ci-dessus, pour la somme de livres turques Deux mille  
 quatre-vingt, piastres quarante huit et 30 payables comme  
 suit :

..... à la signature du contrat	Ltqs .1500
..... à la livraison complète des travaux	" 514.48,30
<b>Total</b>	<b>Ltqs. 2014.48,50</b>

Article 3°. Mr. Et. Crémézy s'engage à terminer les susdites construc-  
 tions, suivant les devis dressés à cet effet et en effec-  
 tuer la livraison dans un délai de 31 jours à partir de  
 la date de la signature du présent contrat, faute de ce  
 faire il sera tenu de payer à l'Administration Sanitaire  
 une amende de 5 Livres Turques par jour de retard jusqu'à  
 la livraison des travaux. Cette somme sera retenue sur  
 le dernier paiement.

Article 4°. Dans le cas que les travaux ultérieurs du Lazaret de  
 Sinope pour sa réfection définitive soient adjugés au  
 sous-signé Et. Crémézy, celui-ci s'engage à acheter pour  
 la somme de Ltqs .558 le matériel des baraques et 7 lieux  
 d'aisance provisoires.  
 Fait en double à Constantinople le 29/11 Août 1908.  
 Signé Et. Crémézy.

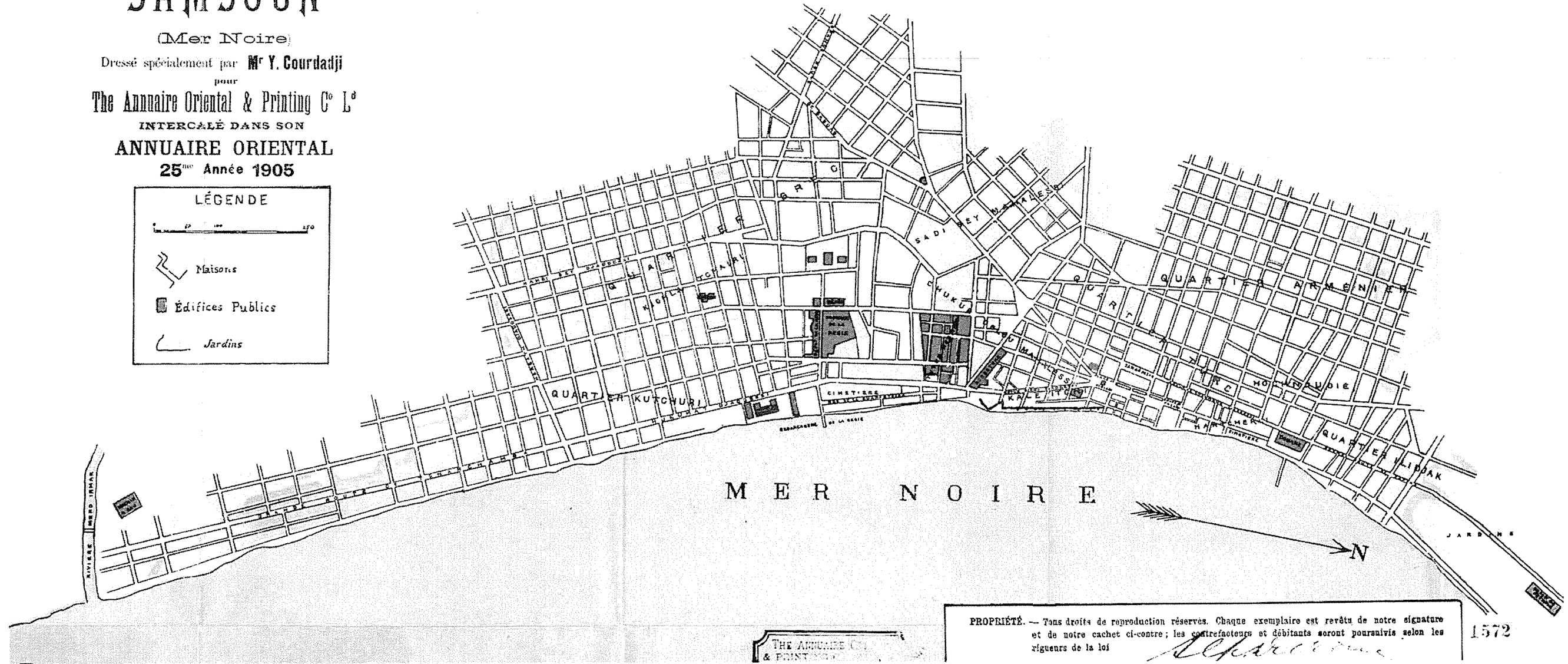
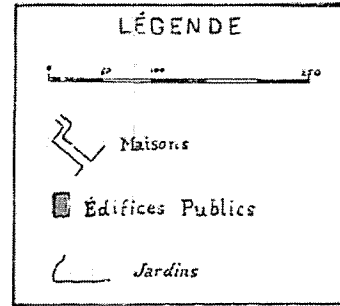
**Ek 13: Mimar Crémézy ile Yapılan Sözleşmenin Sureti**

(Procès-Verbal de la Séance du Conseil Supérieur de Santé, 11 Ağustos 1908, s.17.)

# PLAN DE SAMSOUN

(Mer Noire)

Dressé spécialement par **M<sup>r</sup> Y. Courdadj**  
pour  
**The Annuaire Oriental & Printing C<sup>o</sup> L<sup>d</sup>**  
INTERCALÉ DANS SON  
**ANNUAIRE ORIENTAL**  
25<sup>me</sup> Année 1905

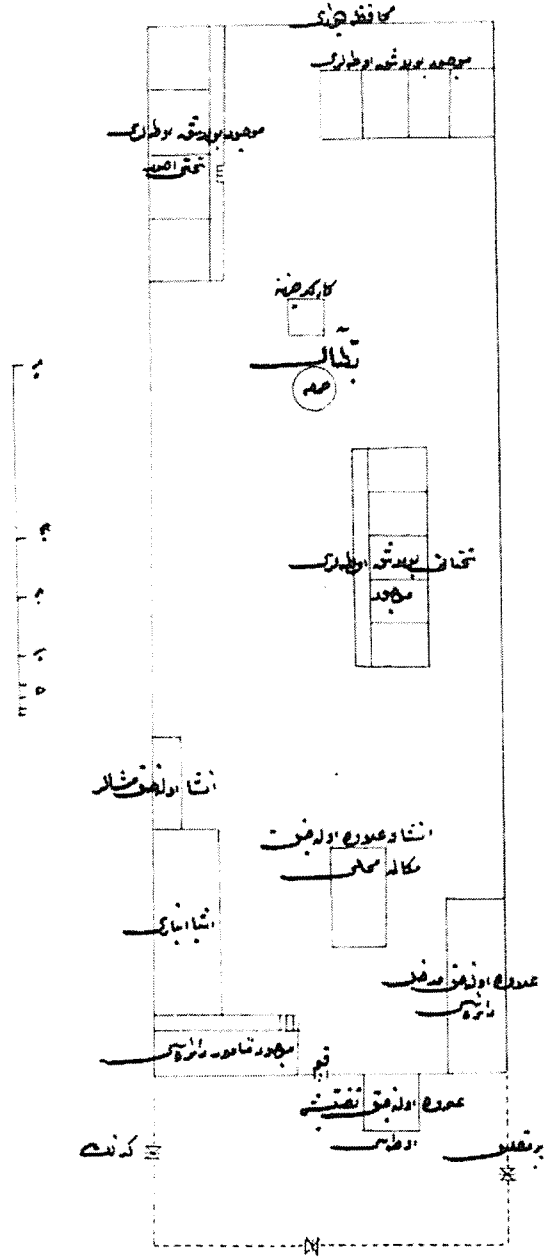


PROPRIÉTÉ. — Tous droits de reproduction réservés. Chaque exemplaire est revêtu de notre signature et de notre cachet ci-contre; les contrefacteurs et débitants seront poursuivis selon les rigueurs de la loi

1572

Ek XIV: Samsun Şehri Planı [Planın etrafında bulunan reklam metinleri silinmiştir]  
(Annuaire Oriental du Commerce de l'Industrie de l'Administration et de la Magistrature, Constantinople: Cervanti Frères, 1905.)





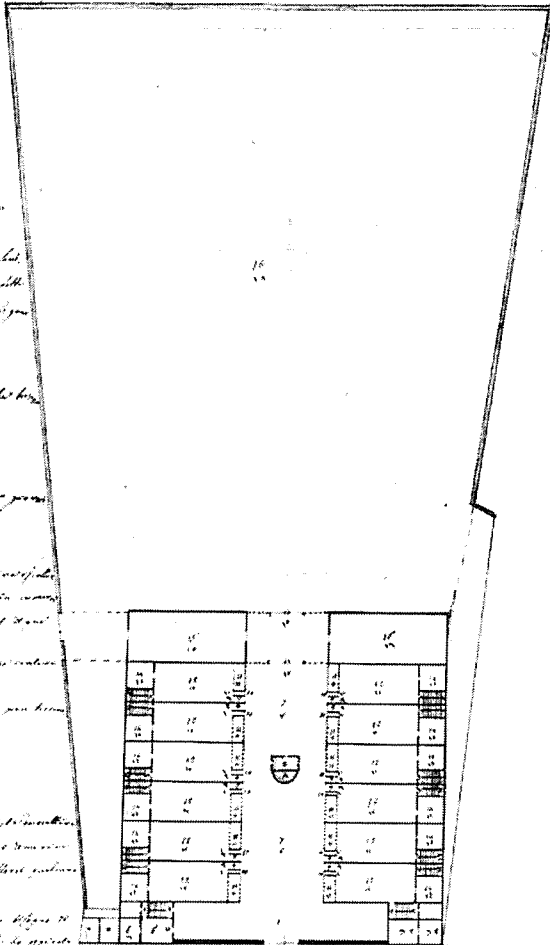
لیدیا

IVL 108/2453

Ek 15: Samsun Karantinahanesinin İkinci Binasının İnşa Planı  
(Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Meclis-i Vâlâ, 108/2453, Lef 1.)

Plan d'un nouveau Bazar:

1. Bazar en totalité
2. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
3. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
4. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
5. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
6. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
7. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
8. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
9. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
10. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
11. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
12. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
13. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
14. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
15. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
16. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
17. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
18. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
19. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
20. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
21. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
22. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
23. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
24. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
25. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
26. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
27. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
28. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
29. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
30. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
31. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
32. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
33. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
34. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
35. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
36. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
37. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
38. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
39. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
40. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
41. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
42. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
43. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
44. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
45. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
46. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
47. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
48. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
49. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>
50. Bazar d'appointement de justice  
1.000 m<sup>2</sup>



Handwritten notes on the right side of the page, including a list of numbers and some illegible text.

Handwritten notes at the bottom of the page, providing additional details or instructions related to the plan.

Ek 16: Samsun Karantinahanesinin İkinci Binasının İnşa Planı (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İrade Meclis-i Vâlâ, 108/2453, Lef 2.)



Souvenir de Samsoun Place de la Quarantaine

**Ek 17: Samsun Karantina Caddesi**

(*Geçmişten Geleceğe Samsun Albümü-Osmanlı Dönemi*, Haz. Nedim İpek, Cevdet Yılmaz, Samsun: Samsun Büyükşehir Belediyesi Yayını, 2009, s. 121)



**Ek 18: Pulathane İskelesi**

(Atilla Bölükbaşı, *Anılarda Trabzon*, Cilt 2, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 857.)



Ek 19: Trabzon Çömlekçi Limanı ve Karantina Burnunu Gösterir Gravür  
(*Servet-i Fünûn*, No: 156, 24 Şubat 1309)



ROUTE DE TRÉBIZONDE A PLATANA

CARTE

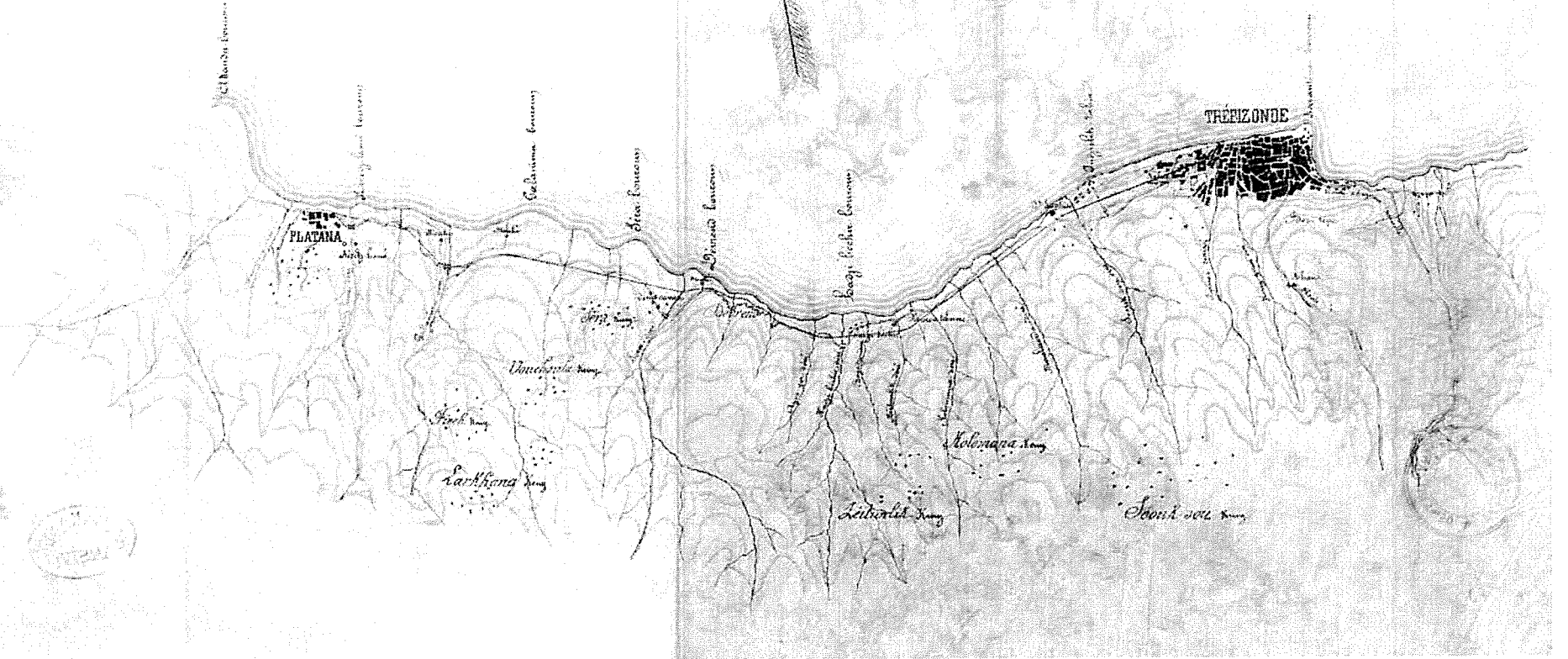
M E R N O U R E

Chemins et Routes  
Chemins et Routes  
Route de la nouvelle route  
Caches de niveau

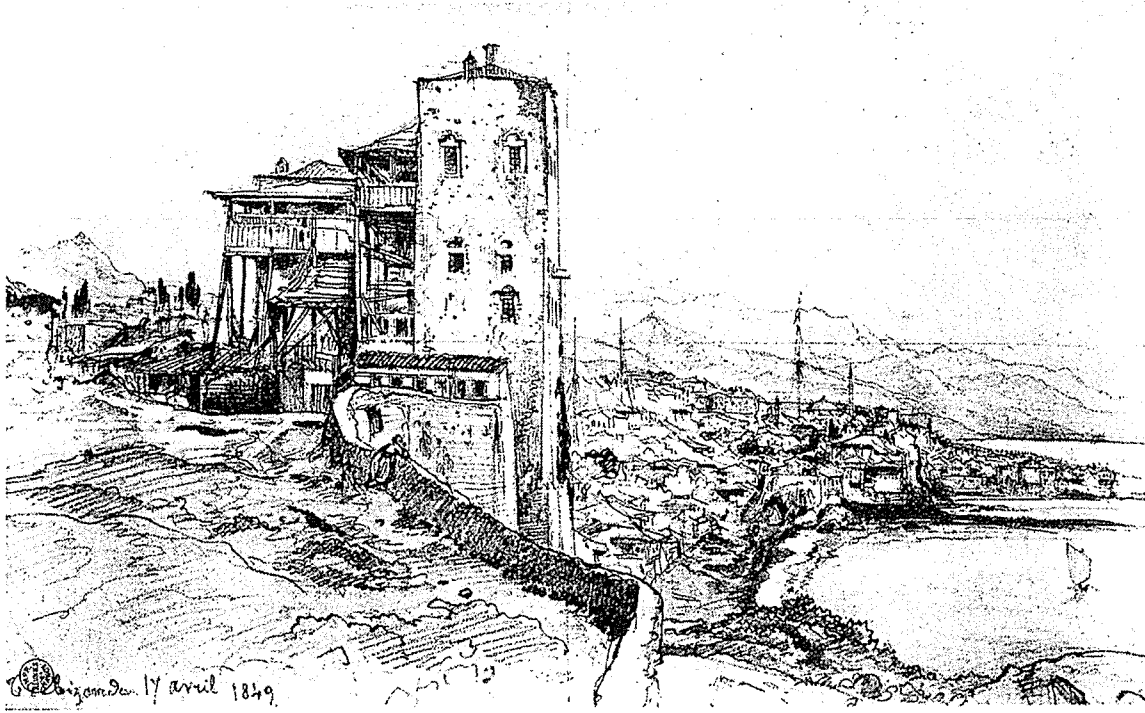
Cochelle en 1878 par Melandier

Depuis que le Royaume Ottoman  
a été déclaré indépendant en 1839, les  
communications ont été améliorées.

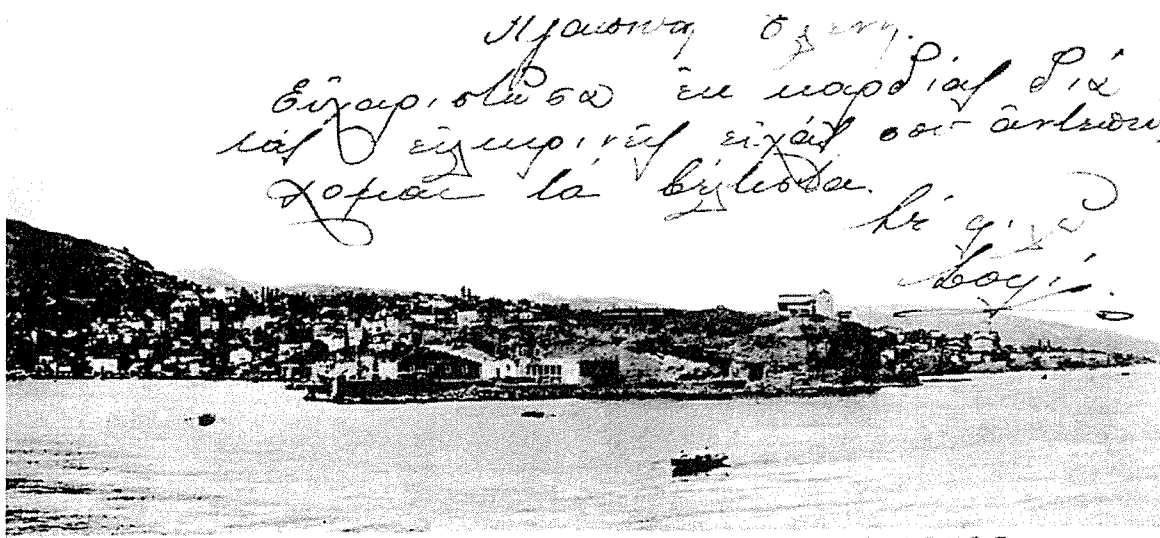
A. Kunt



Ek XXI: Trabzon-Pulathane Yol Hattını Gösterir Plan (Trabzon Karantina Burnu İşaretlenmiş)  
(Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Haritalar, 2248, 22 Mart 1289)



Ek 21: Trabzon Karantinahanesi Gravürü, Jules Laurens, 17 Nisan 1849  
 (L. H. Labende, *Jules Laurens Ouvrage Illustré d'Après Les Œuvres de l'Artiste*, Paris: Honoré Champion, 1910, s. 73)



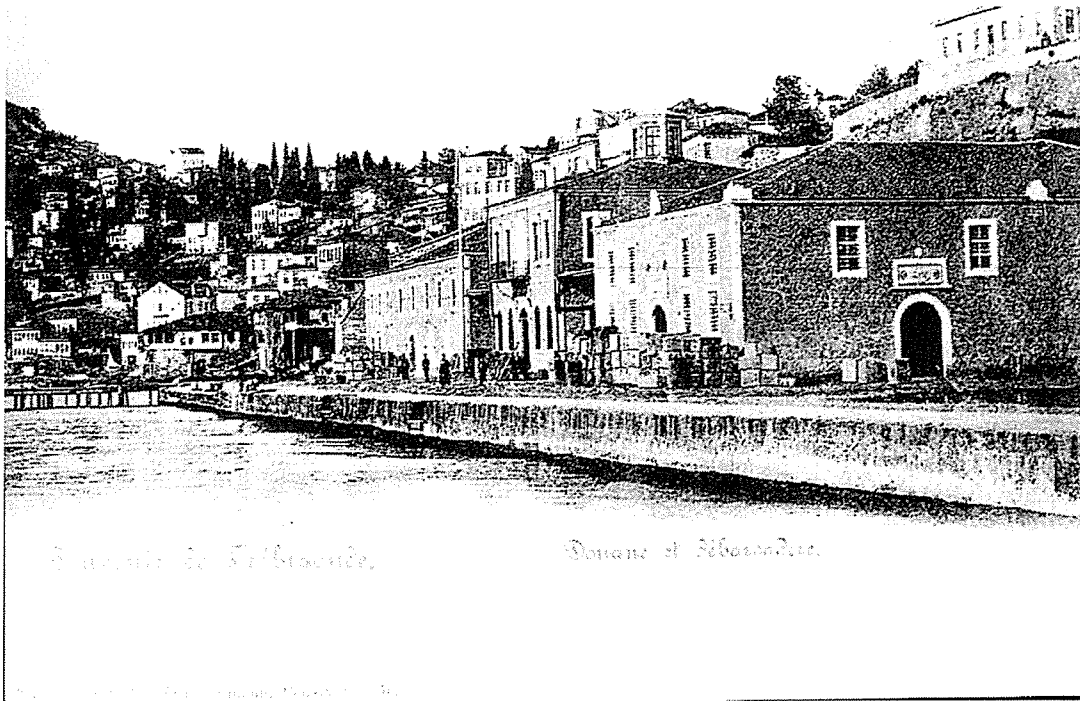
Vue orientale.

TREBIZONDE

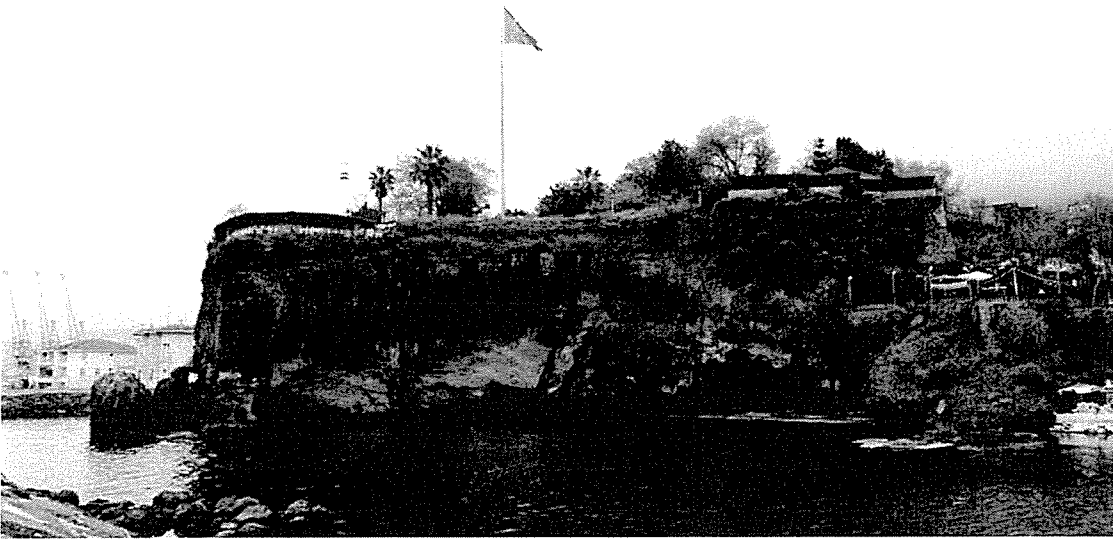
Labende del. 11/5/1914.

L. H. Labende del. 11/5/1914.

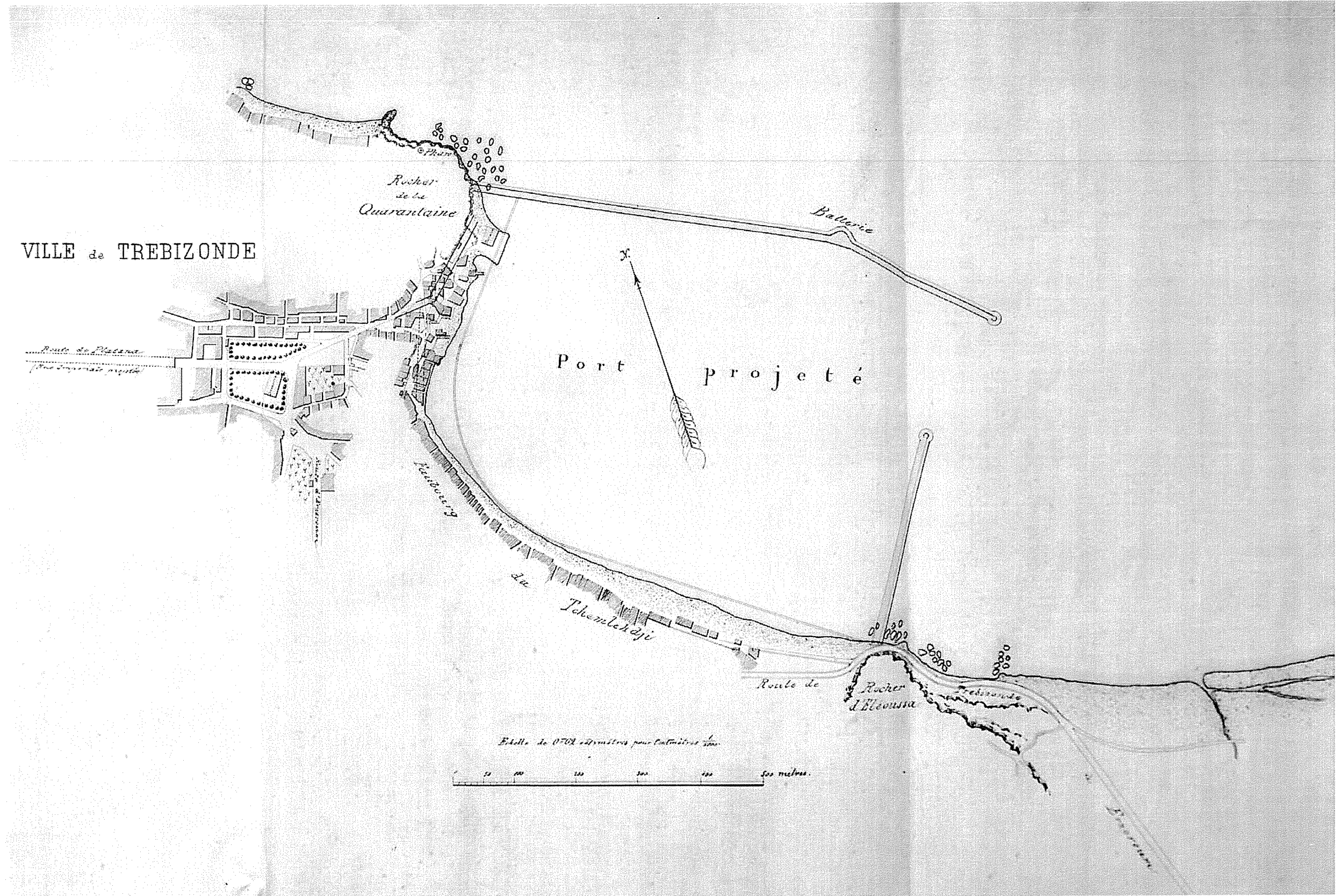
Ek 22: Trabzon Karantina Burnu ve Çömlekçi Limanı  
 (Atilla Bölükbaşı, *Anılarda Trabzon*, Cilt 1, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 377.)



**Ek 23: Trabzon Çömlekçi Limanı Gümrük Dairesi [En Sağda Karantinahane Parlatoryası Görülüyor]**  
(Atilla Bölükbaşı, *Anlarda Trabzon*, Cilt 1, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 373)

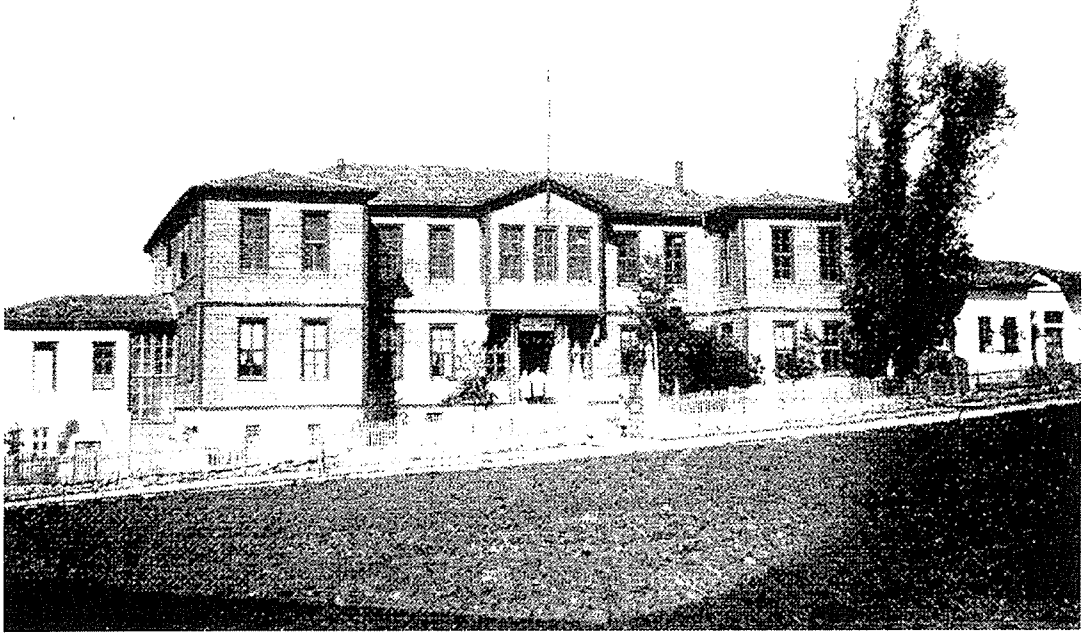


**Ek 24: Karantina Burnunun Günümüzdeki Hali [Tepenin sağındaki veranda karantinahänenin temelleri üzerine yapılmıştır.]**

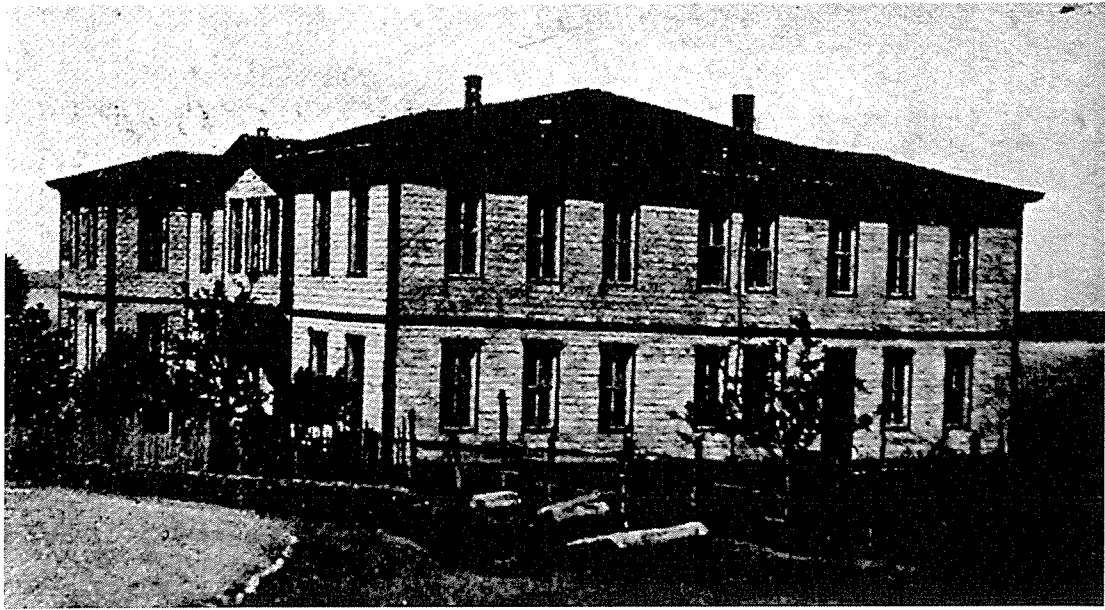


Ek 25: Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşası Planında Karantina Burnu  
(Özgür Yılmaz, "Dussaud Biraderlerin Trabzon Limanı İnşa Projesi (1870)", *Karadeniz İncelemeleri Dergisi*, S. 18, 2015, s. 243)

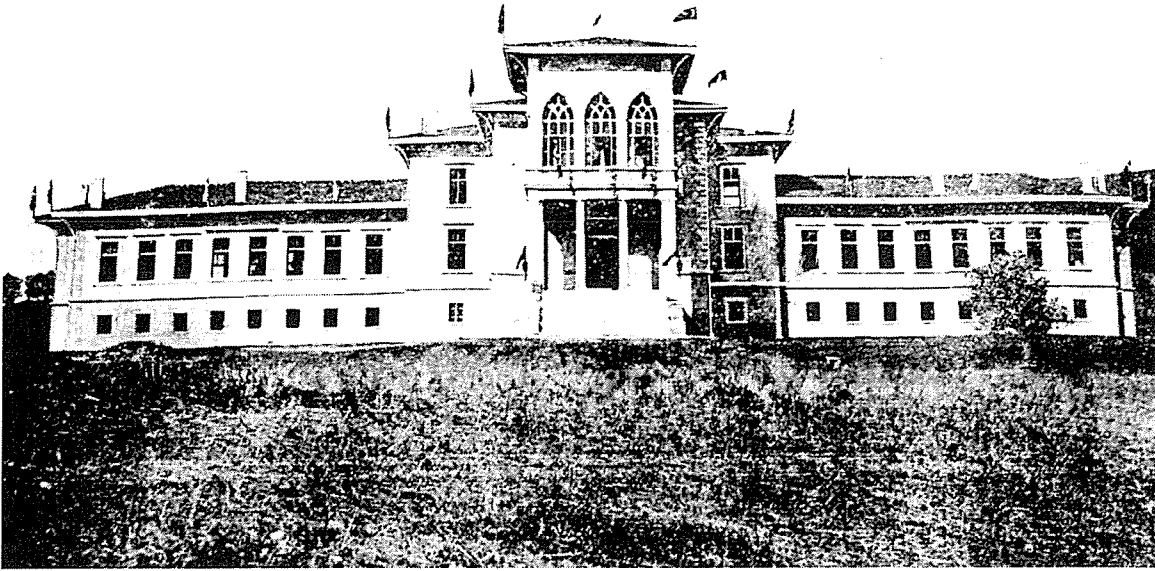




**Ek 26: Sinop Frengi ve Gureba Hastanesi**  
(*Son Devir Osmanlı Hastahaneleri*, Haz. Osman Doğan, İstanbul: Çamlıca Basım Yayın, 2008, s. 172)



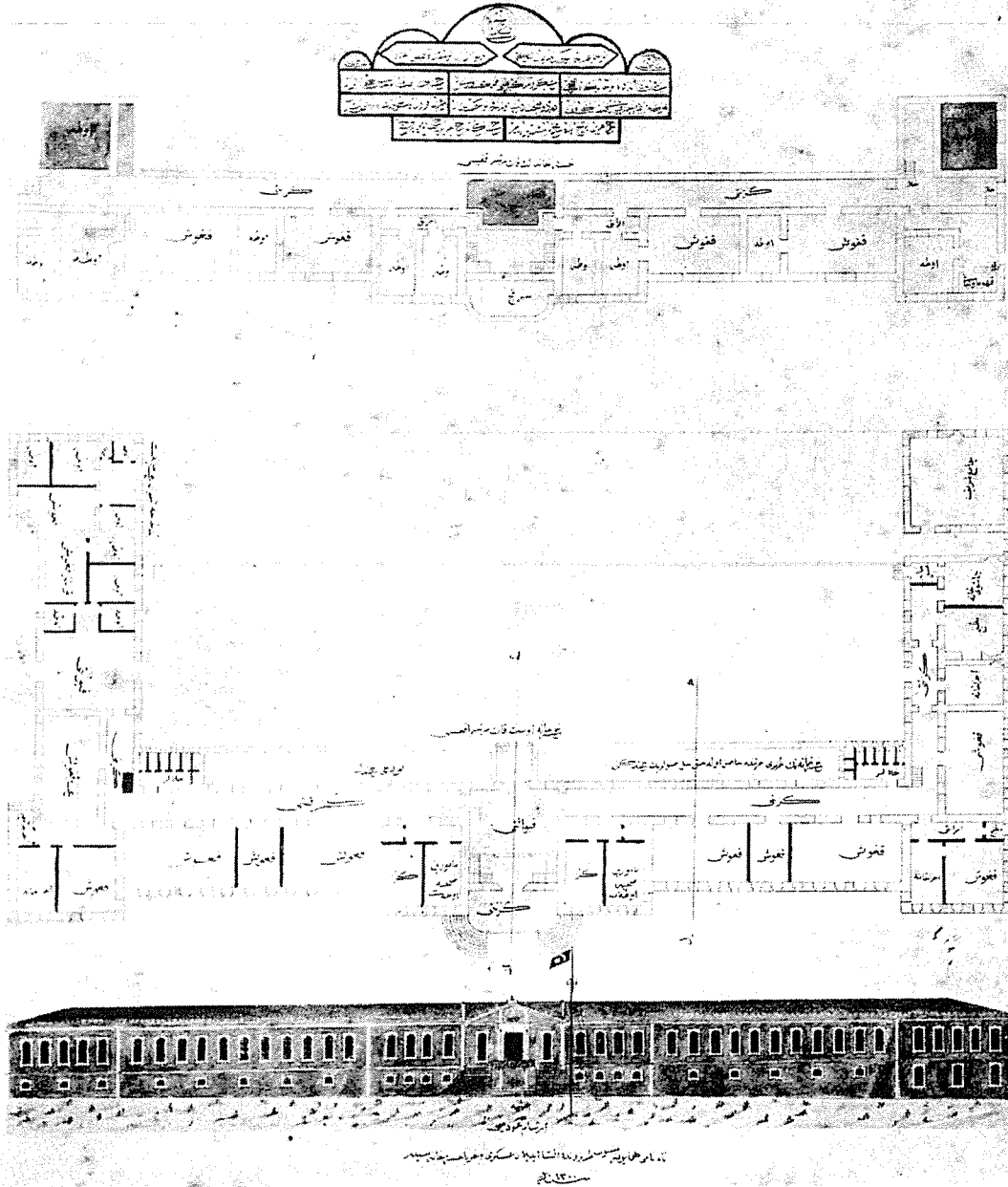
**Ek 27: Sinop Frengi ve Gureba Hastanesi**  
(*Servet-i Fünûn*, No: 491, 28 Temmuz 1316)



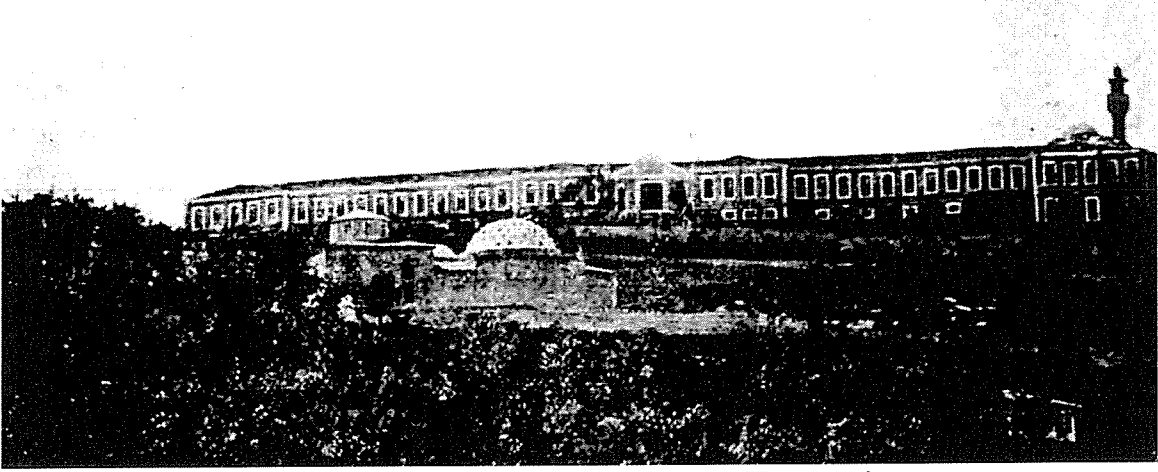
**Ek 28: Samsun Hamidiye Gureba Hastanesi**  
(*Trabzon Vilayeti Sâlnâmesi*, Def'a 21, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1321, s. 269.)



**Ek 29: Trabzon Redif Deposu ve Hamidiye Gureba Hastanesi [Hastane üstte]**  
(Atilla Bölükbaşı, *Anılda Trabzon*, Cilt 1, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 316)



Ek 30: Trabzon Hamisiye Gureba Hastanesine Ait Plan  
 (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Fotoğraflar, 1327, Sene 1300)

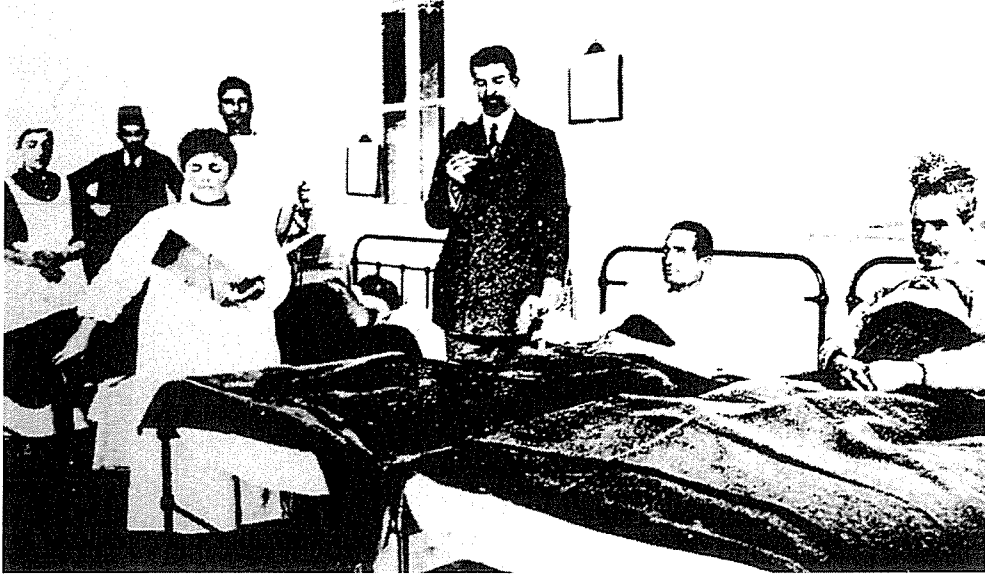


**Ek 31: Trabzon Hamidiye Gureba Hastanesi**  
(*Trabzon Vilayeti Sâlnâmesi*, Def'a 21, Trabzon: Matbaa-i Vilayet, 1321, s. 238)



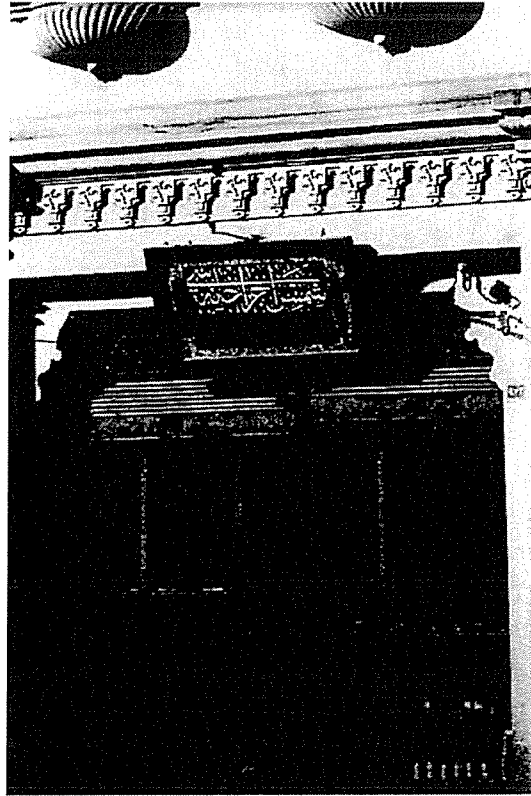
**Ek 32: Trabzon Acritéon Hastanesi**  
(Atilla Bölükbaşı, *Anlarda Trabzon*, Cilt 2, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 725)

. Trébizonde. Souvenir de l'hôpital "Acritéon,,



Ek 33:Trabzon Acritéon Hastanesi

(Atilla Bölükbaşı, *Anılarda Trabzon*, Cilt 2, Trabzon: Serander Yayınları, 2006, s. 726)



Ek 34: Samsun'da Şems Eczanesi

(Gülner Sandalçı, Mert Sandalçı, *Belgelerle Türk Eczacılığı 1840-1948*, Cilt 1, Kitap 2, İstanbul: Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayını, 2002, s. 207.)

Receivable  
No. 1000000

Wappenstein & Co. S.A. Bern

Korrespondenz-Karte.  
(Carte postale)  
Internationale d'Europe.



Institut Bactériologique  
Vaccinal Suisse  
Berne.

Jan 11/1907

Dear Sir

of the 23 vaccine tubes

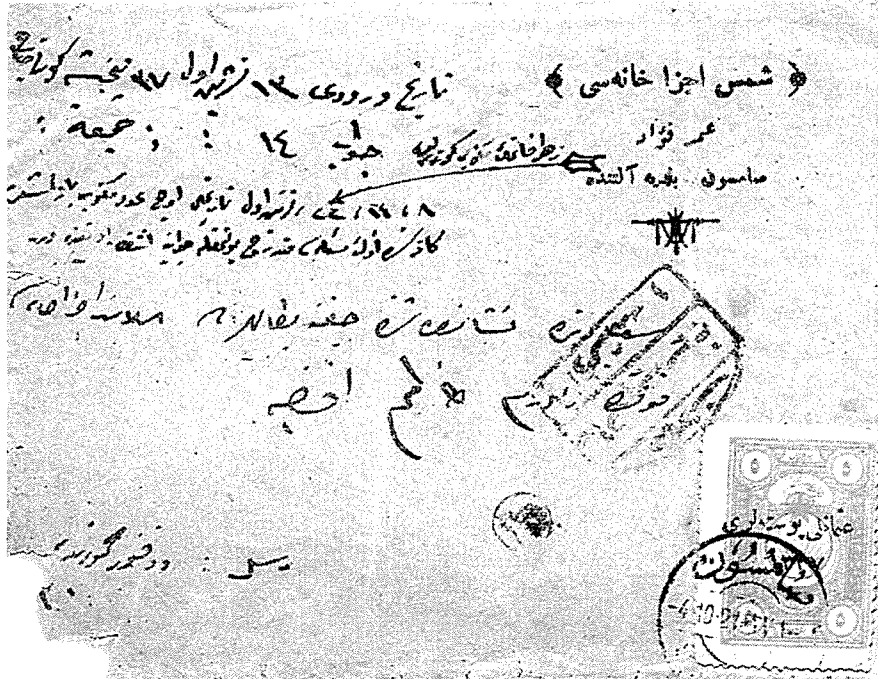
I received your cart postal, see 2 of the

in which you state that you have put 6 tubes to my  
credit, but I think it must be 6 instead of 7 tubes  
as it was due to you for 6, + 8 sent 7 tubes for 23  
vaccine tubes + leave the 6 one behind, that means  
6 one is due to you not 7. Yours very truly

H. K. Hurler, Ph.D.

London Pharmacii Sambourne Ambay

Ek 35: Samsun'da Londra Eczanesinin Sahibi Haritun Hintliyan İmzalı Posta Kartı  
(Gülnur Sandalçı, Mert Sandalçı, *Belgelerle Türk Eczacılığı 1840-1948*, Cilt 1, Kitap 2,  
İstanbul: Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayını, 2002, s. 140.)



Ek 36: Samsun'da Şems Eczanesine Ait Bir Zarf  
(Gülnur Sandalçı, Mert Sandalçı, *Belgelerle Türk Eczacılığı 1840-1948*, Cilt 1, Kitap 2,  
İstanbul: Nejat F. Eczacıbaşı Vakfı Yayını, 2002, s. 206.)





۱۲ در باره ای که در اینجانب مذکور است باید با بدین مقرر است هر چه

روسیه در کلمه حجاج سنجیده و نیز در این ایام آنکه در سعادته  
ارضای اولیای شریفه بحیثیه و سنجیده بوغاز نامه بدو احتیاط امار  
و طوری بجهت اعزام اولیای حقه

مذکور حجاجی همان اولیای و ایوب در سعادت از حدیث بروت کی حقه  
بولیای حجاجی در بدو احتیاط ایوب حقه : فقط توافقاً با تفسیر و تفسیر  
تفسیر روسیه در کلمه اولیای و ایوب روسیه در کلمه حجاجی از فاعله  
قبول اولیای حقه

سرتاسر توافقاً با تفسیر و تفسیر و ایوب حجاجی  
در بدو احتیاط ایوب حقه

ایوب حجاجی در بدو احتیاط ایوب حقه  
ایمانت اولیای حجاجی نظیر ایوب حجاجی و ایوب حجاجی  
کلمه ایوب حجاجی

تظلمات و نظایر حجاجی و ایوب حجاجی و ایوب حجاجی  
ایوب حجاجی

تظلمات در حدیث اولیای حجاجی و ایوب حجاجی  
ایوب حجاجی

مذکور و ایوب حجاجی در بدو احتیاط ایوب حجاجی  
مذکور و ایوب حجاجی در بدو احتیاط ایوب حجاجی

مقتضای امر حجاجی و ایوب حجاجی  
در بدو احتیاط ایوب حجاجی

روسیه در کلمه حجاجی در بدو احتیاط ایوب حجاجی  
توافقاً با تفسیر و تفسیر و ایوب حجاجی

بر مابعد در کلمه روسیه و ایوب حجاجی  
ایوب حجاجی

مقتضای امر حجاجی و ایوب حجاجی

مذکور و ایوب حجاجی در بدو احتیاط ایوب حجاجی  
مذکور و ایوب حجاجی در بدو احتیاط ایوب حجاجی

تظلمات و نظایر حجاجی و ایوب حجاجی  
تظلمات و نظایر حجاجی و ایوب حجاجی

در سعادت و ایوب حجاجی در بدو احتیاط ایوب حجاجی  
تظلمات و نظایر حجاجی و ایوب حجاجی

Ek 38: Hicaz'a Giden Rusya Müslümanlarına İlişkin Yayınlanmış Hususi Talimatname (Başbakanlık Osmanlı Arşiv, Zabtiye Nezâreti Evrâkı, 46/78, 14 Teşrin-i Sani 1323, Lef 4)



### **Talimatnamenin Transkripsiyonu:**

Rusya'dan gelen hüccac Sinob'da karantina müddetini ikmal ettikten sonra Dersaadet'e idhal olunmamak şartıyla Bahr-i Siyah ve Sefid boğazlarından bila-ihtilat mürur ve doğrudan Cidde'ye izam olunacaktır.

Mezkur hüccacı hamil olan vapurlar Dersaadet, İzmir, Beyrut gibi mahallerde bulunan hüccacı dahi bila-ihtilat alabilecektir. Fakat Kavak'daki komisyon muafiyetiyle Kafkasya'dan gelmekte olan muhacirin Rusya'daki hastalığın indifaima kadar kabul olunmayacaktır.

El-yevm Kavak tahaffuzhanesinde bulunan seksen kadar hacılar hariçle ihtilat etmemek üzere polis nezareti altında tutulacak ve oraya muktedir bir polis komiseri gönderilecektir.

Tanzifat ve tathirat-ı belediyeye itina ve bozuk meyve ve me'kulat fûruhtu men' edilecektir.

Tahaffuzhanelerde husul-i izdihama mahal olmamak üzere karantina müddetini ikmal edenler için Sinob'a vapurlar sevk edilecektir.

Mezkur vapurlardan birinin avdetinde Kavak'daki hüccac irkab edilecektir.

Rusya'da vapura müntezir dört bin hacı Dersaadet'e çıkarılmak üzere Kavak'da tahaffuzhane karibinde Dahiliye, Sıhhiye, Zabtiye nezaretleriyle Muhacirin Komisyonu'ndan birer memurdan mürekkeb bir Sevk Komisyonu bulundurulacaktır.

İşbu komisyon boğazda bulunan hüccacı oradan irkab ve Dersaadet'le ihtilat ettirmeksizin sevk eyleyecektir.

Mezkur komisyona talimat-ı mahsusa verilmiştir.

Mezkur talimat hükmünce vapurlarda hüccacdan gayrı yolcu bulunursa komisyon tarafından muayene ve ihraç olunarak Dersaadet'e gönderilecektir.

Dersaadet'den vapurlara binecek hüccac acenteler tarafından Kavak'a kadar götürülüb komisyon muafiyetiyle irkab olunacaktır. Bu vapurlar Rusya'dan hüccac getiren vapurlardır.

**Ek 39: Memalik-i Şahaneye Mahsus Rüsüm-ı Sıhhiye Tarifesi**  
(Deniz Müzesi Arşivi, *Mülgâ Bahriye*, 263/202, 22 Temmuz 1882.)

**Birinci Madde:** Rüsüm-ı sıhhiye tarifesi evvela memalik-i şahane limanlarına gelen kaffe-i sefainin verecekleri istintak resminden saniyen bulaşık olanlara icra etdirilecek karantina masarifatından salisen memalik-i İraniyeden gelen ve bahren Hicaz ve Yemen'e giden hüccac ve züvvar ve yolculardan alınacak rüsümdan ibarettir.

**İkinci Madde:** Sefainin hin-i vürudlarında alınacak istintak resmi herhangi mahalden gelir ise gelsin memalik-i mahrusa-i şahane limanlarından birine dühul edecek her sefine zirde gösterilen kaideye tevfikan tonilato hesabıyla istintak resmi verecektir. Şöyle ki bir tonilatodan beş yüz tonilatoya kadar beher tonilato için yirmi para ve beş yüz bir tonilatodan bin tonilatoya kadar on iki para ve bin bir tonilatodan yukarısı için tonilato başına sekiz para resm ahz olunacaktır, ya'ni her sefine ilk beş yüz tonilatosu için tonilato başına yirmi para ve beş yüzden bine kadar olan tonilatosu için tonilato başına on iki para ve binden yukarısı için tonilato başına sekiz para istintak resmi i'ta edecektir.

**Üçüncü Madde:** Memalik-i Osmaniye limanlarından birine vürud edecek sefain ikinci maddede beyan olunan resmi mahall-i maksuduna ve varıncaya değin ya'ni esna-yı seyr-ü seferinde yalnız bir def'a te'diye edecektir.

**Dördüncü Madde:** Memalik-i İraniye'den gelen züvvar ve yolcular beşinci maddede beyan olunan karantina masarifinden ma'ada adem başına on kuruş resim te'diye eyleyecektir. Kezalik İranlıların Bağdad Vilayeti'nde kain ziyaret mahallerine defn olunmak üzere vilayet-i mezkureye idhal edecekleri her bir cenazeden elli kuruşluk resim alınacaktır. Bahr-i Ahmer limanları tarikiyle Hicaz ve Yemen'e giden hüccac ve yolculardan adam başına on kuruş alınacaktır.

**Beşinci Madde:**

<b>Karantina Masarifi</b>	<b>Kuruş</b>
a) İstihdam olunacak gardiyanlar ile hamalların beher için ücret-i yevmiye	25
b) Adem başına yevmi alınacak karantina resmi	5
c) Tathir olunacak yün ve pamuk ve denklenmiş başka eşyanın beher yüz kıyyesinden	3
Meşin ve derilerin beher yüz adedinden	10
Paçavra ve kağıt parçaları balyalarından	10
Büyük hayvanatın beher res'inden	1
Koyun ve ondan ufak hayvanatın beher res'inden	2 (para)
d) Ber veche-i ati sefainden alınacak karantina rüsümü	
Bir tonilatodan yüz tonilatoya kadar olan sefainden yevmi	10
Yüz tonilatodan iki yüz tonilatoya kadar	20
İki yüz tonilatodan dört yüz tonilatoya kadar	30

**Altıncı Madde:** Yedi yaşından aşağı sıbyan karantina resminden muafdırlar.

**Yedinci Madde:** Sefain-i harbiye ile havanın fenalığından naşi bi'z-zarure limana sığınacak ve orada ticarete girişmeyecek tüccar defineleri ve balık kayıkları mevadd-ı sabıkada tayin olunan rüsum-ı sıhhiyeden muaf tutulup fakat gardiyan yevmiyeleri alınacaktır.

**Sekizinci Madde:** Rüsum-ı sıhhiye Osmanlı lirası yüz ve beyaz mecdi yirmi kuruş itibariyle altın ve gümüş akça olarak istifa olunur.

*Dersaadet 22 Temmuz sene 1882*

**İhtar:** İşbu ta'rifeye mucibince tonilato "resmî tonilato" ta'bir olunan tonilatodur. Osmanlı tonilatosu İngiliz tonilatosa müsavidir.

#### ***Rüsum-ı Sıhhiyenin Suret-i Tahsili Hakkında Talimatnamedir***

**Birinci Madde:** Memalik-i mahrusada rüsum-ı sıhhiye sefainin tonilatosu üzerine hesap ve tahsil olunur. "Ta'rifinin ikinci maddesine müraca'at oluna" Ecnebî tonilatoları mikyaslarının mütehallif olmasına mebni bunların Osmanlı tonilatosuyla bi't-tatbik farkını bulmak için ta'rifeye bir cedvel-i mahsus rabt edilmiştir. Rüsum-ı sıhhiye Osmanlı tonilatosu i'tibarıyla ahz ve tahsil olunmak lazım geleceği cihetle me'murin-i sıhhiye tahsil-i rüsum için zikr olunan cedveli esas tutacaklardır.<sup>1</sup> Bir tonilatodan beş yüz tonilatoya ve beş yüz birden bin tonilatoya ve daha ilerisine kadar rüsum-ı sıhhiyenin mikdarını mübeyyin diğer bir cedvel ta'rifeye ilave olunmuştur.

**İkinci Madde:** Ecnebi sefainin tonilato mikdarı sıhhiye patentesinin ibraz ile ve eğer patente yok ise mensub oldukları devlet tarafından olarak kendilerine verilen mikdar tonilatoyu mübeyyin evrak sefineye müraca'atla ta'yin ve hesap edilecektir.

**Üçüncü Madde:** Hangi devlete mensub olur ise oldun memalik-i ecnebiyyeden gelen sefain rüsum-ı sıhhiyeyi memalik-i mahrusa limanlarından en evvel uğrayacakları limanda te'diye edeceklerdir. Memalik-i mahrusa limanlarının birinden diğerine giden sefain dahi rüsum-ı sıhhiyeyi ilk vardıkları limanda eda eyleyeceklerdir. Ancak her neden gelir ise gelsin Dersa'ade'e gelen veyahut Akdeniz'den Karadeniz'e ve Karadeniz'den Akdeniz'e gitmek için boğazlardan geçen sefain rüsum-ı sıhhiyeyi Akdenizden gelenler ise Dersa'adet'de ya'ni

<sup>1</sup> Düvel-i ecnebiyyenin ekseri memalik-i Osmaniyyede mer'î olan İngiliz ahvalinde (morson) ta'bir olunur tonilatoyu kabul etmiş olduğundan işbu nizamnameye merbut olan cedvelin hükmü yoktur.

Galata Karantinahanesi'nde ve Karadeniz'den gelirler ise Anadolu Kavağı veyahut Büyükdere karantinahanelerinde te'diye edeceklerdir.

**Dördüncü Madde:** Bir sefine rüsum-ı sıhhiyeyi ya ilk uğradığı limanda veyahut Dersa'adet'de te'diye etdikden sonra artık semt-i maksuduna varıncaya kadar her nereye uğrar ise uğrasın başka sıhhiye resmi te'diye etmeyecektir. "Ta'rifinin üçüncü maddesinde müraca'at oluna." Sefainin asıl gidecekleri liman hareket ettikleri limandan aldıkları patentede münderiç olmak lazım geleceğinden mahall-i maksudlarına varmadıkça patenteleri esna-yı rahda uğrayacakları Osmanlı limanlarında tebdil olunmayıp yalnız vize olunacaktır. Sefain mahall-i maksudlarına vardıktan sonra diğer bir sefer icrası için oradan çıkacak olurlar ise kendilerine yeni bir patente verilir.

**Beşinci Madde:** Rüsum-ı sıhhiyeyi a ilk uğradıkları limanda veyahut Dersa'adet'de te'diye eden sefain kapudanları yedlerine resmî olan karantina me'muru tarafından birer makbuz senedi verilecektir. Bu makbuz senedlerinin birer koçanı olduğundan kapudanlar bu koçanı resm-i mezkuru te'diyeden sonra uğrayacakları limanın karantina me'muruna teslim ve i'ta eyleyecek ve o sürede yedlerindeki asıl makbuz senedini dahi ibraz ve irae eyleyecektir.

**Altıncı Madde:** Yedlerinde mahbuz senedi bulunmayan kapudanlar rüsum-ı sıhhiyeyi buldukları mahalin karantina me'muruna te'diyeye mecbur olub bu halde kifayet bâ-mazbata Dersa'adet'e bildirilecektir. Eğer kapudanlar rüsum-ı sıhhiyeyi te'diye eylediklerini isbat edecek olurlar ise alınan rüsum kendilerine i'ade olunacaktır. Resm i'tasıyla mükellef olan sefaine ahval-i sıhhiyesi yolunda olsa bile ta'rife mucibince lazım gelen rüsumu eda etmedikçe patente i'ta olunmamak ka'ide-i külliyledir.

**Yedinci Madde:** Ta'rifinin ikinci maddesi ahkamına a'dem-i riayetle rüsum-ı sıhhiyeyi te'diye etmeksizin a'zimet eden kapudanlar nizamen ta'kib edileceği misillü sıhhiye me'murları tarafından dahi limandan hareket için vize icra olunmayacaktır. Patentesinde vize olmayan kapudanlardan nizamen icab eden ceza-i nakdi rüsum-ı sıhhiye ile beraber vardıkları Osmanlı limanında tahsil olunacak ve buna dahi muhalefer ederler ise hatar ve hasarı kendilerine a'id olmak üzere karantinada tevkif edilecektir.

**Sekizinci Madde:** Münhasıran memalik-i şahanelimanlarına seyr-ü sefer eden sefain-i osmaniyeeye verilecek patentenin altı aydan bir seneye kadar hükmü cari olacaktır. Bu patenteler mezkur sefinelerin her uğradıkları limanlar karantina me'murları tarafından vize olunacak ve tonilatolarının miktarı dahi onda münderiç olmağla rüsum-ı sıhhiyeleri ona göre hesap ve tahsil edilecektir.

**Dokuzuncu Madde:** Sıhhiye me'muru bulunmayan iskeleler beyninde amed-şüd eden sefine ve kayıklar kapudan ve re'isleri karantina me'murları bulunan bir limana geldiklerinde zikr olunan limanlar beyninde kaç kere seyr-ü sefer etdiklerini beyan ve ikrar ile her def'ası için lazım gelen rüsum-ı sıhhiyeyi te'diye eyleyeceklerdir. İşbu sefine ve kayıkların seyrü seferleri dahi dördüncü madde ahkamına müvafık olmak lazım gelip mahall-i maksudları haricinde bi't-tesadüf uğradıkları yerler hesab olunmayacaktır.

**Onuncu Madde:** Sıhhiye me'murları canic-i idareden matbu' olarak irsal olunan evrak üzerinde müttarid bir defter tutarak sefainin müvasalatları tarihiyle isimlerini ve kapudanların isimleriyle sancağını ve tonilatosunu ve mahall-i hareketiyle semt-ğ maksudunu ve cümlesini ve eda ettiği rüsumu ve patentesinin nev' ve tarihini ve makbuz senediyle koçan numaralarını derç edeceklerdir. Bu defter her limanın bir mah zarfında hareket ve mu'amelat-ı bahriyesini ya'ni dühul ve huruç eden defain mikdarını mübeyyin olduğu cihetle her ayın hitamında ve nihayet on beş gün sonra Dersa'adet sıhhiye idaresine irsal olunacaktır.

**On Birinci Madde:** Tabib bulunan karantinahanelere mülhak yerlerde dahi işbu defter sıhhiye me'murları tarafından tutulub her ay başında mensub oldukları karantina tabibine gönderilecektir. Me'murin-i mümaileyhin ekseri yalnız İlisan-ı Türkîye aşına buldukları cihetle defterlerini Türkçe tanzim edecekler ve karantinahane katibleri kendi daireleri kuyudatında hıfz olunmak üzere mezkur defterlerin birer suretini ahz ederek aslını buldukları limanın Türkçe olarak tanzim elunmuş defteriyle beraber Dersa'adet idaresine irsal eyleyeceklerdir. Müdür bulunan mahallerde defter-i mezkure bi't-tabi'i müdür ma'rifetiyle irsal olunacaktır. Bu defter ikinci derecedeki mevki'lerin Türkçe'den tercüme olunmuş bir hülasasıyla birlikde merkez mülhakat tabibi tarafından dahi Dersa'adet idaresine başkaca gönderilecek ve asılları lade'l-hace gönderilmek üzere kendi evrak odalarında hıfz olunacaktır.

**On İkinci Madde:** Müdür bulunan karantinahanelerde ber-veche-i muharrer her ay Dersa'adet'e gönderilecek defterler müdürün hem zatına mahsus mührü ve hem karantinanın resmi mührü ile temhir olunacağı misillü karantina tabibi tarafından dahi imza edilecek ve binaenaleyh defter-i mezkurenin sıhhatince vuku' bulacak mes'uliyet ikisine de a'id olacaktır.

**On Üçüncü Madde:** Mülhakat me'murları her ay hitamında tanzim edecekleri defter ile beraber sefainden tahsil eyledikleri rüsum-ı sıhhiyeye mukabil kapudan ve re'islerine verdikleri makbuz senedlerinin cildlerinde kalan koçanlarını dahi mensub oldukları merkeze irsal eyleyeceklerdir. Bu koçanlar lade'l-hace nezaret-i sıhhiyeye gönderilmek üzere merkezlerin evrak odalarında hıfz olunacaktır. Karantina müdür ve tabioleri gerek işbu

evrakın ve gerek hesabata ve ale'l-umum umur-ı idarelerine müte'allık evrak ve senedat-ı sairenin hüsn-i muhafazasından mes'uldürler.

**On Dördüncü Madde:** Karantina katipleri ve la-siyema müdür bulunmayan karantinahanelerdeki katipler dahi evrak-ı mezkurenin muhafazasından mes'uldürler. Çünkü bu takdirde tabibin idare-i nezareti altında varidatı kabz ve hıfz ile müdürlük vazifesini ifaya me'murdurlar. Karantinahanelerde bulunacak akça sandıklarının iki ayrı kilidiyle iki anahtarı olacak ve bu anahtarların biri müdürde ve olmadığı halde katipde ve diğeri dahi tabipde duracaktır.

**On Beşinci Madde:** Hasılat-ı sıhhiye doğrudan doğruya Meclis-i Umur-ı Sıhhiye ma'rifetiyle sarf ve idare olunacağı cihetle umum karantinahaneler hasılatı Dersa'adet'e gönderilecektir. Sahilde bulunan her karantinahane kendi hasılatıyla mülhakatının hasılatını celb ve cem' ve şehriye evrakıyla beraber nezaret-i sıhhiyeye irsal eyleyecektir. Rüşum-ı sıhhiye hasılatının Dersa'adet veznesne isali nokta-i nazarınca ehemmiyeti derkar olan işbu tedbir ba'dema mu'amelatca fa'idesi bi't-tecrübe sabit olacak şekil ve surete ifrağ olunabilecektir.

**On Altıncı Madde:** Taşra karantinahanelerince bir ihtiyacat kuvve ve sıhhiye olsa bile idare-i merkeziyeden emr-i mahsus olmadıkça hasılatdan bir akçe alınmayacaktır. Mülhakat me'murları hasılatı her ay nihayetinde mensub oldukları karantina merkezine irsal edecekleri misillü bu suretle bilcümle mülhakatdan gelen hasılat merkezler tarafından dahi mahbemah Dersa'adete gönderilecektir. Me'murinin ma'aşatıyla karantina masarifatı her ay nezaret-i sıhhiye veznesinden i'ta ve isral olunacağından bu mu'ameleyi kemal-i suhulet ve emniyet ile icra için nezaret-i müşarünileyhçe tedabir-i mukteziye ittihaz olunacaktır.

**On Yedinci Madde:** Müdür ve tabib ve me'mur ve katib gibi karantina me'murları uhdelere ihale olunan umur-ı hesabiyyeden dolayı mes'uliyet şedide tahtında buldukları cihetle umur-ı hesabiyyeye dair mahbemah gönderecekleri muharreratda mesalih-i saireden bahs etmeyeceklerdir.

SENE	İngiltere		Avusturya-Macaristan		Fransa		Rusya		İtalya		Alman		Yunanistan		Osmanlı		Romanya (Osmanlı'ya tâbi)		Samos (Osmanlı'ya tâbi)		Hollanda		Belçika		Mısır		Bulgaristan		İran	
	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj
1875	-	-	9	7652	16	9332	26	12.651	-	-	-	-	7	1407	1722	100.490	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1876	-	-	7	4708	11	7994	11	2166	-	-	-	-	3	706	1294	98.379	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1877	2	1096	8	6105	16	13.946	2	1221	-	-	-	-	6	1544	1333	63.417	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1878	10	7425	5	4706	29	21.523	11	869	-	-	-	-	4	741	1248	93.683	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1879	3	1157	2	2288	16	11.600	11	3756	-	-	-	-	9	1178	1306	114.056	1	177	1	155	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1880	-	-	2	2245	15	10.565	8	5100	-	-	-	-	9	1805	2235	118.978	1	177	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1881	-	-	6	5693	14	10.845	24	17.297	-	-	-	-	9	2122	1675	77.800	1	301	1	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1882	-	-	7	6152	12	12.920	23	13.431	-	-	-	-	8	1875	1506	80.487	2	44	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1883	1	818	3	2350	14	15.795	26	16.523	-	-	-	-	3	469	1354	90.344	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1899	-	-	4	3739	2	3558	27	29.317	-	-	-	-	8	7370	1531	128.950	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1900	1	1862	7	7599	1	1574	39	121.409	3	3261	-	-	8	4317	1664	121.409	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1901	4	4799	1	1019	1	1252	36	32.272	1	1247	-	-	7	2963	1435	132.750	-	-	1	380	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1902	7	1159 9	3	4053	1	39	35	27.549	-	-	-	-	12	8521	1183	125.969	-	-	-	-	-	-	-	-	1	810	-	-	-	-
1903	-	-	5	5889	1	1560	49	36.478	-	-	-	-	10	7468	1128	96.854	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1909	-	-	4	6488	1	2	52	39.627	-	-	-	-	62	46.866	1197	154.339	-	-	-	-	1	92	-	-	-	-	-	-	-	-
1910	5	6593	5	8581	2	3693	58	44.396	2	2872	2	3142	18	13.085	1259	167.081	4	2908	-	-	-	-	-	-	1	8	-	-	-	-
1911	2	2564	2	3481	6	12.895	89	68.094	1	1396	-	-	6	2951	1396	324.567	28	20.373	-	-	-	-	1	3481	-	-	-	-	-	-
1912	1	1219	2	3938	1	2984	105	88.608	-	-	1	1219	1	1789	1033	277.771	1	470	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1626	

#### EK 40: Bandıra ve Tonajlarına Göre Sinop Limanında Ticari Hareketlilik Yaratan Gemiler<sup>2</sup>

<sup>2</sup>Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1875 au 29 Février 1876, Constantinople: Typo-Lithographe du Journal La Turquie, 1877, s.11 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1876 au 27 Février 1876, Constantinople: Typo-Lithographe du Journal La Turquie, 1878, s.11 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1877 au 28 Février 1878, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1879, s.10 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1878 au 28 Février 1879, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1880, s.11 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1879 au 29 Février 1880, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1884, s.11 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1880 au 28 Février 1881, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1885, s.11 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1881 au 28 Février 1882, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1886, s.11 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1882 au 28 Février 1883, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1887, s.11 ; Bilan de l'Exercice 1899-1900 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1899 au 29 Février 1900, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1900, s.15 ; Bilan de l'Exercice 1900-1901 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1900 au 28 Février 1901, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1901, s.16 ; Bilan de l'Exercice 1901-1902 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1901 au 28 Février 1902, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1902, s.16 ; Bilan de l'Exercice 1902-1903 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1902 au 28 Février 1903, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1903, s.16 ; Bilan de l'Exercice 1903-1904 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1903 au 29 Février 1904, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1905, s.16 ; Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Année 1909-1910, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire, Constantinople: Imprimerie Française, 1910, s.17 ; Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Année 1910-1911, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire, Constantinople: Imprimerie Fratelli Haim, 1911, s.15 ; Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Année 1911-1912, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire, Constantinople: Etablissement J & A. Fratelli Haim, 1912, s.15 ; Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Année 1912-1913, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire, Constantinople: Imprimerie Fratelli Haim, 1913, s.15.

SENE	İngiltere		Avusturya-Macaristan		Fransa		Rusya		İtalya		Alman		Yunanistan		Osmanlı		Romanya (Osmanlı'ya tâbi)		Samos (Osmanlı'ya tâbi)		İsveç ve Norveç		Belçika		Mısır		İran	
	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj
1875	6	2984	103	72062	103	62.182	110	88.832	-	-	-	-	4	900	929	71.998	-	-	1	194	-	-	-	-	-	-	-	-
1876	4	2819	105	73177	100	70.580	95	89.862	-	-	-	-	21	5542	865	75.426	1	241	1	154	-	-	-	-	-	-	-	-
1877	3	1594	108	94198	102	89.858	8	10.998	3	1231	1	474	16	4654	995	46.472	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1878	15	10.592	106	86257	102	72.191	-	-	1	218	1	433	10	2269	942	78.609	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1879	14	7131	108	131.879	105	77.088	61	52.318	2	689	4	2224	34	7693	1014	103.924	-	-	2	215	-	-	-	-	-	-	-	-
1880	-	-	105	73.922	105	73.922	106	96.566	-	-	-	-	7	1543	975	104.133	1	177	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1881	-	-	104	103.898	98	82.870	106	81.874	-	-	-	-	15	3923	904	61.614	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1882	1	604	105	113.277	76	85.840	108	85.713	-	-	-	-	9	2688	981	70.214	1	22	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1883	3	2117	105	98.771	98	118.779	102	80.473	-	-	-	-	13	3981	1323	84.557	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1899	4	6577	109	122.850	114	159.587	54	61.363	49	58.744	16	21.207	105	93.785	2385	212.251	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1900	8	10.377	105	117.842	81	111.131	60	51.171	27	29.960	16	21.629	100	69.698	2585	201.498	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1901	24	29.980	78	88.073	75	102.101	51	47.771	5	7307	30	40.258	101	83.753	2033	226.263	-	-	-	3	3465	1	1346	-	-	-	-	-
1902	17	24.062	78	93.042	114	173.518	52	43.704	11	18.014	44	62.006	109	100.792	1487	209.394	-	-	-	-	-	-	-	-	1	810	-	-
1903	3	4870	109	135.768	109	97.076	65	49.532	12	19.546	40	58.408	109	97.076	1435	184.255	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1909	8	13.365	100	165.530	105	238.495	55	41.593	49	72.698	52	96.030	211	175.806	1249	151.075	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1910	10	12.255	106	192.480	106	218.953	58	42.200	44	63.322	43	62.992	53	42.854	1311	185.308	9	7049	-	-	-	-	1	1659	-	-	-	-
1911	5	7173	99	182.083	97	225.619	108	69.850	-	-	39	62.690	1	1091	1925	446.680	51	38.252	-	-	1	1803	-	-	-	-	-	-
1912	2	3410	104	191.364	88	236.857	126	94.111	3	5953	38	64.673	10	3755	1471	343.282	-	-	-	-	-	-	-	-	-	3	1626	

#### EK 41: Bandıra ve Tonajlarına Göre Samsun Limanında Ticari Hareketlilik Yaratan Gemiler<sup>3</sup>

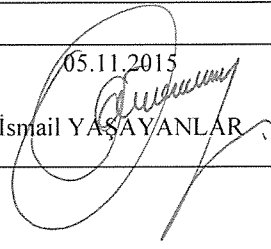
<sup>3</sup>Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1875 au 29 Février 1876, Constantinople: Typo-Lithographe du Journal La Turquie, 1877, s.13 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1876 au 27 Février 1876, Constantinople: Typo-Lithographe du Journal La Turquie, 1878, s.12 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1877 au 28 Février 1878, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1879, s.11 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1878 au 28 Février 1879, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1880, s.11 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1879 au 29 Février 1880, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1884, s.11 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1880 au 28 Février 1881, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1885, s.12 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1881 au 28 Février 1882, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1886, s.12 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1882 au 28 Février 1883, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1886, s.12 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1883 au 28 Février 1884, Constantinople: Typo-Lithographe du Journal La Turquie, 1887, s.12 ; Bilan de l'Exercice 1899-1900 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1899 au 29 Février 1900, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1900, s.16 ; Bilan de l'Exercice 1900-1901 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1900 au 28 Février 1901, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1901, s.17 ; Bilan de l'Exercice 1901-1902 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1901 au 28 Février 1902, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1902, s.17 ; Bilan de l'Exercice 1902-1903 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1902 au 28 Février 1903, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1903, s.17 ; Bilan de l'Exercice 1903-1904 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1903 au 29 Février 1904, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1905, s.17 ; Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Année 1909-1910, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire, Constantinople: Imprimerie Française, 1910, s.18 ; Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Année 1910-1911, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire, Constantinople: Imprimerie Fratelli Haim, 1911, s.16 ; Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Année 1911-1912, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire, Constantinople: Etablissement J & A. Fratelli Haim, 1912, s.16 ; Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Année 1912-1913, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire, Constantinople: Imprimerie Fratelli Haim, 1913, s.16.



SENE	İngiltere		Avusturya-Macaristan		Fransa		Rusya		İtalya		Alman		Yunanistan		Osmanlı		Romanya (Osmanlı'ya tâbi)		Samos (Osmanlı'ya tâbi)		İsveç ve Norveç		Belçika		İran	
	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj	Miktar	Tonaj
1875	5	3430	52	36.218	53	31.873	114	87.062	1	304	-	-	-	-	5472	97.043	-	-	1	231	-	-	-	-	-	-
1876	5	3857	59	42.473	51	35.961	108	91.992	1	308	-	-	10	2345	5476	97.671	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1877	4	2058	66	57.383	51	44.929	11	9677	-	-	-	-	9	3282	4518	69.354	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1878	14	8646	52	43.923	56	40.285	19	921	-	-	-	-	5	252	5741	38.838	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1879	18	9969	96	120.077	76	58.488	79	53.637	-	-	3	1668	12	2419	5276	123.358	-	-	-	-	-	-	2	1098	-	-
1880	-	-	104	109.622	98	78.291	123	98.020	-	-	-	-	14	3685	7221	132.379	-	-	-	-	-	-	4	2200	-	-
1881	1	742	102	102.814	102	98.200	143	83.632	1	330	-	-	11	2800	7576	91.334	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1882	1	565	108	115.964	90	102.525	134	7897	-	-	-	-	11	2353	6922	103.931	-	-	1	247	-	-	-	-	-	-
1883	5	3031	103	96.773	99	114.999	149	81.621	-	-	-	-	28	6353	7732	121.484	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1899	-	-	107	121.134	113	159.911	121	81.612	48	57.116	14	19.087	50	46.407	7173	202.332	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1900	1	1202	99	111.094	75	102.128	114	58.144	49	28.713	17	23.174	26	34.776	6426	186.992	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1901	-	-	84	94.642	78	104.452	102	62.390	5	7307	30	41.845	54	104.452	6564	206.100	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1902	-	-	81	97.658	103	155.098	95	58.952	12	19.659	39	55.591	52	49.410	7164	208.907	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1903	1	1967	112	140.365	108	172.706	106	65.901	11	17.902	43	66.883	57	51.799	7246	169.404	-	-	-	-	-	-	1	1337	-	-
1909	5	8896	115	190.183	107	243.369	91	54.710	50	74.226	49	91.257	155	125.486	7698	135.113	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1910	3	3838	99	179.108	94	197.710	138	62.166	40	57.502	35	51.066	39	30.776	6016	180.996	11	8595	-	-	-	-	-	-	-	-
1911	4	6950	106	195.317	106	248.721	282	15.029	27	38.402	36	6011	1	419	6748	470.205	51	39.068	-	-	1	1803	-	-	-	-
1912	5	8608	106	195.302	87	234.081	272	164.779	2	4347	36	61.344	3	1835	5680	357.239	2	1084	-	-	-	-	-	-	2	1084

#### EK 42: Bandıra ve Tonajlarına Göre Trabzon Limanında Ticari Hareketlilik Yaratan Gemiler<sup>4</sup>

<sup>4</sup>Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1875 au 29 Février 1876, Constantinople: Typo-Lithographe du Journal La Turquie, 1877, s.13 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1876 au 27 Fevrier 1876, Constantinople: Typo-Lithographe du Journal La Turquie, 1878, s.12 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1877 au 28 Février 1878, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1879, s.11 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1878 au 28 Février 1879, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1880, s.11 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1879 au 29 Février 1880, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1884, s.11 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1880 au 28 Février 1881, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1885, s.12 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1881 au 28 Février 1882, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1886, s.12 ; Rapport sur la Perception de la Taxe Sanitaire Statistique de la Navigation Dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1882 au 28 Février 1883, Constantinople: Typographie at Lithographié Centrales, 1887, s.12 ; Bilan de l'Exercice 1899-1900 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1899 au 29 Février 1900, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1900, s.17 ; Bilan de l'Exercice 1900-1901 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1900 au 28 Fevrier 1901, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1901, s.17 ; Bilan de l'Exercice 1901-1902 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1901 au 28 Février 1902, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1902, s.17 ; Bilan de l'Exercice 1902-1903 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1902 au 28 Février 1903, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1903, s.18 ; Bilan de l'Exercice 1903-1904 et Statistique Générale de la Navigation dans les Ports Ottomans du 1 Mars 1903 au 29 Février 1904, Constantinople: [Matbaa Belirtilmemiş], 1905, s.18 ; Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Anée 1909-1910, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire, Constantinople: Imprimerie Française, 1910, s.19 ; Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Anée 1910-1911, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire, Constantinople: Imprimerie Fratelli Haim, 1911, s.17 ; Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Anée 1911-1912, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire, Constantinople: Etablissement J & A. Fratelli Haim, 1912, s.17 ; Mouvement Général et Statistique Comparative par Pavillon de la Navigation dans les Ports Ottomans, Anée 1912-1913, Extrait du Compte-Rendu Annuel publié par L'Administration Sanitaire, Constantinople: Imprimerie Fratelli Haim, 1913, s.17.

ÖZGEÇMİŞ			
<b>Adı, Soyadı</b>	İsmail YAŞAYANLAR		
<b>Doğum Yeri ve Yılı</b>	Bursa / 1988		
<b>Bildiği Yabancı Diller</b>	İngilizce		
<b>Eğitim Durumu</b>	<b>Başlama - Bitirme Yılı</b>		<b>Kurum Adı</b>
<b>Lise</b>	2002	2005	Bursa Erkek Lisesi
<b>Lisans</b>	2006	2010	Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
<b>Yüksek Lisans</b>	2010	2012	Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı
<b>Katıldığı Proje ve Toplantılar</b>	TÜBİTAK SOBAG 111K295 nolu ve “Bursa’da Koza Yetiştiriciliği ve İpekli Dokumacılık Sektöründe Sosyo-Ekonomik Değişim Analizi (1837-1990)” konulu proje.		
<b>Seçilmiş Yayınlar:</b>	<p><i>Osmanlı Dönemi Bursa Otelleri</i>, Bursa: Nilüfer Belediyesi Yayını, 2013.</p> <p><i>19. Yüzyılda Kirmasti (Mustafakemalpaşa) Kazası'nın Sosyo-Ekonomik Durumu</i>, Bursa: Mustafakemalpaşa Belediyesi Yayını, 2013.</p> <p><i>Hudâvendigâr Vilâyeti Sâhnâmelerinde Kirmasti Kazası (Transkripsiyon-Tıpkı Basım)</i>, Bursa: Mustafakemalpaşa Kaymakamlığı Yayını, 2013.</p> <p>Marie de Launay, Bonkowski Bey, <i>Bursa ve Civarı</i>, Haz. Burcu Kurt, İsmail Yaşayanlar, İstanbul: Heyamola Yayınları, 2015.</p> <p><i>Sultan II. Murad ve Dönemi</i>, Ed. İsmail Yaşayanlar, Bursa: Osmangazi Belediyesi Yayını, 2015.</p> <p>“19. ve 20. Yüzyıllarda Kirmasti ve Mihaliç Kazalarında At Yetiştiriciliğine Dair Veriler”, <i>Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)</i>, S. 37, 2015.</p> <p>“Osmanlı Bursa’sında Eczaneler, Eczacılar ve Ecza Tüccarları (1861-1919)”, <i>Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi</i>, S. 28, C. 28, Y.17, 2015.</p>		
<b>İletişim (e-posta):</b>	ismailyasayanlar@gmail.com		
	<b>Tarih</b>	05.11.2015	
	<b>İmza</b>		
	<b>Adı Soyadı</b>	İsmail YAŞAYANLAR	